

незалежний культурологічний часопис "І"
18 років видання

бібліотека у бет мідраші. фото романа вишняка, 1920 рр.

48
2007

nezaležnyj kul`turolohičnyj časopys "І"

**Проект здійснено
за підтримки:
Фонду Гайнріха Бьоля
(Берлін-Варшава)
Центру досліджень
історії та культури
східноєвропейського
єврейства (Київ)
Благодійного єврейського
фонду Хесед Ар'є (Львів)**

Особлива подяка
Леоніду Фінбергу (Київ)
Аді Діановій (Львів)
Олександру Вернику
(Єрусалим)
Марті Возняк (Львів)
Христині Возняк (Львів)
Марії Іоніній (Єрусалим)

РЕДАКЦІЯ ЧИСЛА
Тарас Возняк
(головний редактор)
Ірина Магдиш
Олесь Пограничний
Михайло Москаль
Оксана Бойко
Іван Монолатій

Відповідальність за добір
і викладення фактів несуть автори

У вступних культурологічних
статтях збережено авторський
правопис

Адреса редакції:
e-mail: info@ji.lviv.ua
www.ji-magazine.lviv.ua
www.ji.lviv.ua

© Редакція журналу «І», 2007

Феномен галицького штетла

Одним із чинників, який сформував міські ландшафти Галичини, є феномен галицького штетла – переважно єврейського містечка. Саме містечка і були проміжною ланкою між великими метрополіями, як-от Львів чи Краків, та селом, фільварком, маєтком і садибою. Тобто між двома зовсім іншими соціальними структурами. Попередні числа журналу «І» були присвячені Львову як метрополії. Для того, щоб повніше описати край, ми випустили і число, присвячене малим містечкам, провели свого роду перепис цих міст. І природним чином вийшли на тему саме єврейського характеру багатьох галицьких містечок. Гебрейська людність, яка масово прибула до нашого краю все ж досить пізно – щонайраніше десь у XIV ст., селилася головню в містах і довкола них.

Зрештою, так само пізно прибули до нашого краю й інші «містотворчі» міграційні потоки – німецький і вірменський. Однак, якщо німці та вірмени здебільшого творили на наших землях свого роду факторії, які були пов'язані з їх батьківщиною – Німецькими землями та широко тлумаченим Сходом, то жиди*, будучи на той час вже півтори

тисячі років вигнанцями, мали інший статус.

Звичайно, десь за метафізичним овидом була Земля Ізраїля – Ерец Ізраель, до якої вони мали колись повернутися. Однак у вигнанні, розсіянні – галуті, потрібно було зберегти себе як народ, зберегти віру – і, разом з тим, облаштовуватися не як у тимчасовому таборі, а надовго, яке насправді перетворювалося у назавжди. І при тому, зберігаючи гідність, не занадто дратувати сильних світу сього. Не дратувати ні своїми статками, ні своїми успіхами чи инакшістю. Синагога не мала права бути вищою чи пишнішою оздобленою, ніж костюл чи церква.

Єврейська окремішність мала дві причини. З одного боку, жидів відсепаровували від себе християнські сусіди. Їм регламентували де селитися, чим займатися, що і як будувати і т. ін. А з іншого боку, вони самі не були зацікавлені в асиміляції, а тому обумовлювали свої контакти з не-євреями. Таким чином, євреї утворювали окремі, замкнуті громади й квартали.

У громадах чинними були єврейські закони. З королем чи магістратом врегульовувало стосунки правління кагалу. Зрештою, у середні віки це була традиція. Євреї жили у своєму єврейському кварталі. І досі Єрусалим

поділений на чотири квартали – єврейський, вірменський, арабський християнський та арабський мусульманський. У великих містах структурування такого кварталу суворо контролювалося магістратом та законами міст-магдебургій.

Але пізніше, особливо з огляду на те, що з часом деякі містечка ставали всуціль єврейськими, почала витворюватися специфічна соціальна, а відповідно, і архітектонічна структура саме жидівського містечка – штетла.

Розподіл Речі Посполитої істотно вплинув на формування у Галичині специфічного галицького єврейського субетносу – галицьких жидів. Від євреїв Російської імперії їх відрізняв значний ступінь германізації та високий рівень розвитку громадських інституцій. Це було пов'язане з відносним лібералізмом, до якого з часом прийшла Австрійська, а потім Австро-Угорська імперія. З огляду на це у Галичині розпочалося бурхливе національне відродження єврейства, як, зрештою, і українства чи польськості. Ці процеси проходили паралельно, часто в одному і тому ж місті та місці.

Соціальна структура міст ускладнилася і структурувалася. У великих містах корсет жидівського кварталу розпадався на очах. Натомість маленькі штетли просто перетворювалися на єврейські міста. Йшов пошук нових соціальних та архітектонічних форм новітнього єврейського життя. Все це супроводжува-

лося потужними духовними та інтелектуальними пошуками.

Пропонований насправді неупередженому та допитливому українському читачу журнал є спробою описати гебрейський УСЕ-світ Галичини як живий світ, тобто доволі самодостатню, велику і динамічну соціальну спільноту. Спільноту, яка відкрита до усіх. Комусь такий журнал може видатися незвичним. Для сучасного мешканця наших містечок так воно й має бути з огляду на те, що у нас і досі розірвана історична пам'ять. Людей гебрейського усе-світу вже немає. Ми просто не знаємо, що було у не такому й далекому минулому. Тому цим виданням ми пробуємо хоч трішки заповнити прогалини нашої пам'яті.

Таким чином, ми хоча б віртуально ре-конструюємо, від-творюємо той світ, який є однією з істотних складових галицької ідентичності.

Разом з тим, готуючи це число журналу, ми свідомо обмежили себе часовими рамками. Наша оповідь стосується ще живого галицького штетла. Тобто, ми не переходимо межі початку II Світової війни.

З іншого боку, ми свідомо утримуємося від опису єврейського Львова – столиці краю. Цю прогалину чудово заповнив Володимир Меламед своєю монографією «Євреї во Львові. XIII – первая половина XX века». Щоправда, мріємо побачити її українською мовою.

Ще однією складністю є написання імен та прізвищ – у різних джерелах вони пишуться по-різному. Ба більше – старі біблійські імена, як-от Моше, Мойсей, трансформуються і адаптуються до мови оточення. І тоді Моше Мендельсон стає Мозесом. Ми намагаємось триматися версії, поданої у джерелі, тому одні й ті ж імена можуть мати різні версії. Ми не претендуємо на академічний підхід і прагнемо показати всю різноманітність звучання власних назв.

Журнал побудований і у формі путівника. Інтелектуального путівника. Сівши на вихідні в автомобіль та давши в руки супутнику чи супутниці це число журналу, ми можемо на день-два поринути у світ вже практично не існуючого жидівського штетла. Побачити і відчувати Галичину инакшою і инакше.

Тарас Возняк

* Термін «жид» (лат.) утворений від гебрайського Юда – славетний, хвалений.

Термін «жид» властивий українській мові, як і іншим слов'янським мовам (наприклад, польській, чеській, беларуській), уживання його у згаданих мовах є природним і не має зневажливого характеру, як у мові російській.

*Соломон Гольдельман.
Жидівська національна автономія на Україні (1917-1920) // Хроніка 2000. – Київ, 1998. – С. 221-222.*

Fenomen halyčkoho štetla

Odnym iz čynnykiv, jakyj sformuvav miški landšafy Halyčyny, je fenomen halyčkoho štetla – perevažno jevrejskoho mistečka. Same mistečka i buly promižnoju lankoju miž velykymy metropolijamy, jak-ot Lviv čy Krakiv, ta selom, fil'varkom, majetkom i sadyboju. Tobto miž dvoma zovsim ynšymy social'nymy strukturamy. Poperedni čysla žurnalu «Ji» buly prysvjačeni Lvovu jak metropoliji. Dľa toho, ščob povniše opysaty kraj, my vypustyly i čyslo, prysvjačene malym mistečkam, provely svoho rodu perepys cyx mist. I pryrodnym čynom vyjšly na temu same jevrejskoho charakteru bahaťox halyčkyx mistečok. Hebrejska ľudnist', jaka masovo prybula do našoho kraju vse ž dosyt' pizno – ščonajraniše deš u XIV st., selylaša holovno v mistax i dovkola nyx.

Zreštoju, tak samo pizno prybulu do našoho kraju j ynši «mistotvorči» migracijni potoky – nimečkyj i virmenškyj. Odnak, jakščo nimci ta virmeny zdebil'soho tvoryly na našyx zemľax svoho rodu fraktoriji, jaki buly pov'jazani z jix baťkivščynoju – Nimečkymy zemľamy ta šyroko tlumačenym Sxodom, to žydy*,

budučy na toj čas vže pivtory tyšači rokiv vyhnancamy, maly ynšyj status.

Zvyčajno, deš za metafizyčnym ovydom bula Zemľa Izrajiľa – Erec Izrael', do jakoji vony maly kolyš povernutyša. Odnak u vyhnanni, rozsijanni – haluti, potribno bulo zberehty sebe jak narod, zberehty viru – i, razom z tym, oblaštovuvatyša ne jak u tymčasovomu tabori, a nadovho, jake naspravdi peretvořuvaloša u nazavždy. I pry tomu, zberihajučy hidnist', ne zanađto dratuvaty syl'nyx svitu šoho. Ne dratuvaty ni svojimy statkamy, ni svojimy uspixamy čy ynakšist'u. Synagoga ne mala prava buty vyščoju čy pyšniše ozdoblenoju, niž košťol čy cerkva.

Jevrejska okremišnist' mala dvi pryčyny. Z odnogo boku, žydiv vidseparovuvaly vid sebe xrystyjański susidy. Jim reglamentuvaly de selytyša, čym zajmatyša, ščo i jak buduvaty i t. yn. A z ynšoho boku, vony sami ne buly zacikavleni v asymilacij, a tomu obumovľuvaly svoji kontakty z ne-jevrejamy. Takym čynom, jevreji utvořuvaly okremi, zamknuti hromady j kvartaly.

U hromadax čynnymy buly jevrejski zakony. Z korolem čy magistratom vrehľovuvalo stosunky pravlinňa kahalu. Zreštoju, u seredni viky ce bula tradycja. Jevreji žyly u svojemu jevrejskomu kvartali. I dosi Jerusaly m podilenyj na čotyry kvartaly

– jevrejskyj, virmenškyj, arabškyj xrystyjański ta arabškyj musulmanskyj. U velykyx mistax strukturuvannja takoho kvartalu suvoro kontroľovaloša magistratom ta zakonamy mistmagdeburgij.

Ale pizniše, osoblyvo z ohľadu na te, ščo z časom dejaki mistečka stavaly vsuciľ jevrejskymy, počala vytvořuvatyša specyfična socialna, a vidpovidno, i arxitektonična struktura same žydiv'skoho mistečka – štetla.

Rozpodil Reči Pospolytoji istotno vplynuv na formuvannja u Halyčyni specyfičnogo halyčkoho jevrejskoho subetnosu – halyčkyx žydiv. Vid jevreviv Rosijskoji imperiji jix vidrizňav značnyj stupiň hermanizaciji ta vysokyj riveň rozvytku hromadskyx institucij. Ce bulo pov'jazane z vidnosnym liberalizmom, do jakoho z časom pryjšla Avstrijska, a potim Avstro-Uhořska imperija. Z ohľadu na ce u Halyčyni rozpočaloša burxlyve nacionalne vidrođženňa jevrejstva, jak, zreštoju, i ukrajinstva čy poľškosty. Ci procesy proxodyly paraleľno, často v odnomu i tomu ž misti ta misci.

Socialna struktura mist uskladnylaša i strukturovalaša. U velykyx mistax korset žydiv'skoho kvartalu rozpadavša na očax. Natomist' maleňki štetly prosto peretvořuvalyša na jevrejski mista. Jšov pošuk novyx social'nyx ta arxitektonicnyx form novitňoho jevrejskoho žytt'a.

Vse ce suprovodžuvaloša potužnymy duxovnymy ta intelektuálnymy pošukamy.

Proponovanyj naspravdi neuperedženomu ta dopytlyvomu ukrajinškomu čytaču žurnal je sproboju opysaty hebrejskij USE-svit Halyčyny jak žyvyj svit, tobtu dovoli samodostatnu, velyku i dynamičnu socialnu spil'notu. Spil'notu, jaka vidkryta do usix. Komuš takyj žurnal može vydatyša nezvyčnym. Dľa sučasnoho meškanca našyx mistečok tak vono j maje buty z ohl'adu na te, ščo u nas i dosi rozirvana istoryčna pam'jať. Ludej hebrejskoho use-svitu vže nemale. My prosto ne znajemo, ščo bulo u ne takomu j dalekomu mynulomu. Tomu cym vydan'nam my probujemo xoč trišky zapovnyty prohalyny našoji pam'jati.

Takym čynom, my xoča b virtual'no re-konstruujemo, vidtvorujemo toj svit, jakyj je odnijeju z istotnyx skladovyx halyčkoji identyčnosity.

Razom z tym, hotujučy ce čyslo žurnalu, my svidomo obmežyly sebe časovymy ramkami. Naša opovid' stosujet'ša šče žyvoho halyčkoho štetla. Tobto, my ne perexodymo meži počatku II Svitovoji vijny.

Z ynšoho boku, my svidomo utrymujemoša vid opysu jevrejskoho L'vova – stolyci kraju. Ču prohalynu čudovo zapovnyv Volodymyr Melamed svojeju monohrafiijeju «Evrei vo L'vove.

XIII – pervaja polovina XX veka». Ščopravda, mrijemo po- bačyty jiji ukrajinškoju movoju.

Šče odnijeju skladniš'u je napysan'na imen ta prizvyšč – u riznyx džerelax vony pyšuťša po riznomu. Ba bil'se – stari biblejski imena, jak-ot Moše, Mojsej, transformujuťša i adaptujuťša do movy otočen'na. I todi Moše Mendel'son staje Mozesom. My namahajemoš trymatyša versiji, podanoji u džereli, tomu odni j ti ž imena možuť maty rizni versiji. My ne pretendujemo na akademičnyj pidxid i prahne- mo pokazaty vsu riznomanitniš' zvučan'na vlasnyx nazv.

Žurnal pobudovanyj i u formi putivnyka. Intelektual'noho putivnyka. Sivšy na vyxidni v avtomobil' ta davšy v ruky suputnyku čy suputnyci ce čyslo žurnalu, my možemo na deń-dva porynuty u svit vže praktyčno ne isnujučoho žydivského štetla. Po- bačyty i vidčuty Halyčynu ynakšoju i ynakše.

Taras Vozňak

* Termin «žyd» (lat.) utvorenyj vid hebrajskoho Juda – slavenyj, xvalenyj.

Termin «žyd» vlastyvyj ukrajinškij movi, jak i ynšym slov'- janškym movam (napryklad, pol'skij, češkij, bjelaruškij), užyvan'na joho u zhadanyx movax je pryrodnym i ne maje znevažlyvoho xarakteru, jak u movi rosijskij.

Solomon Goľdel'man.

Žydiv'ska nacional'na avtonomija na Ukrajinu (1917-1920) // Xronika 2000. – Kyjiv, 1998. – S. 221-222.

Бенціон Вітлер	8	Beltz, mayn shtetele Beltz
Іван Великий	10	Історична генеза галицького єврейства
Микола Макара	18	Євреї у Карпатах
Яків Хонігсман	24	Євреї у Польській державі
Іван Великий	28	Самоврядні органи єврейських громад: гміни і кагали
Іван Великий	32	Як євреї заробляли «на життя»
Яків Хонігсман	36	Єврейське ремісництво у містах Руського воєводства
Яків Хонігсман	42	Права євреїв у законодавстві Австро-Угорської імперії
Маєр Балабан	46	Йосиф II і реформи для євреїв у Австрії. Галичина 1772-1795 рр.
Владислав Гриневич	52	Євреї в Австро-Угорській армії
Мартен Фелер	56	Євреї в Українській Галицькій Армії. Жидівський курінь
Максим Гон	60	Євреї і Західноукраїнська Народна Республіка
Євген Котляр	68	Архітектура «єврейської вулиці»
Оксана Бойко	74	Синагога як невід'ємний урбаністичний елемент містечка
Галина Друзюк, Левко Скоп	82	Вбрання українських євреїв XIV–XVII ст.
Раїса Гусак	86	Музична культура штетлів
Ярослав Ісаєвич	90	Початки єврейського друкарства
Іван Монолатій	94	Оренштайновий світ України
Оксана Бойко	140	Соломон Роках
Менахем Яглом	146	Мартін Бубер - Творець філософії діалогу

Інтелектуальний путівник єврейською Галичиною

Тарас Возняк	158	Шлях до Пауля Целяна
	160	Бібрка
	164	Перемишляни
	170	Рогатин
	178	Галич
	184	Івано-Франківськ / Станіславів
	196	Тисмениця
	202	Надвірна
Іван Монолатій	208	Коломия
	218	Заболотів
	224	Снятин
	230	Косів
	236	Кути
	244	Вижниця

	248	Садгора
	254	Чернівці
Тарас Возняк	266	Шлях до Бруно Шульца
	268	Самбір
	280	Старий Самбір
	284	Дрогобич
	300	Борислав
	308	Трускавець
Тарас Возняк	314	Шлях до цадиків Белза
	316	Жовква
	320	Рава-Руська
	324	Сокаль
	328	Белз
Тарас Возняк	332	Шлях до Йозефа Рота
	334	Буськ
	338	Броди
	346	Підкамінь
	348	Заложці
Тарас Возняк	352	Шлях до Шмуеля Йосефа Агнона
	354	Золочів
	360	Тернопіль
	368	Теребовля
	372	Бережани
	378	Чортків
	386	Підгайці
	392	Бучач
Тарас Возняк	400	Шлях до Юліана Стрийковського
	402	Ходорів
	406	Жидачів
	410	Стрий
	418	Болехів
	426	Долина
	434	Рожнятів
	440	Калуш
	446	Короткий словник назв і термінів

бенціон
mayn shtetele beltz
вітлер
МОЄ МІСТЕЧКО БЕЛЗ
בעלז

косянтин присяжний. белз. 2000 рр.

Az ikh tu mir dermonen
 Mayne kindershe yorn,
 Punkt vi a kholem
 Zet dos mir oys.
 Vi zet oys dos hayzele,
 Vos hot amol geglantzt,
 Tzi vakst nokh dos beyemele,
 Vos ikh hob farflantzt?

Refrain:

Oy, oy, oy Beltz, mayn shtetele Beltz,
 Mayn heyemele, vu ikh hob
 Mayne kindershe yorn farbrakht.
 Beltz, mayn shtetele Beltz,
 In ormen shtibele,
 Mit ale kinderlekh dort gelakht.
 Oy, eden Shabes fleg ikh loyfn
 Mit ale inglekhn tzu gelaykh
 Tzu zitn unter dem grinem beyemele,
 Leynen bay dem taikh
 Oy oy oy Beltz,
 Mayn shtetele Beltz,
 Mayn heyemele, vu kh'hob gehat
 Di sheyne khaloymes a sakh.

Dos shtibl is alt,
 Bavaksn mit mokh
 Dos shtibl is alt,
 In fentzter keyn gloz
 Dos shtibl is alt,
 Tzeboygn di vent,
 Ikh volt shoyn zikher
 Dos vider nit derkent

Refrain

Містечко Белз, коханий мій Белз,
 Маленька місцина, де моя родина,
 і дім мій був...

Пам'ятаю тому з 20 вже літ,
 Коли я йшов в далекий, незнаний світ,
 Мої очі були повні слез,
 Коли я прощав родинний Белз.

Містечко Белз, коханий мій Белз.
 Маленька місцина, де моя родина,
 І дім мій був.

Спомини про давні минулі роки
 Так дорогі для мене.
 Бідне серце моє стужене
 Боляче ранять і колять.

Містечко Белз, коханий мій Белз.
 Маленька місцина, де моя родина,
 І дім мій був.

Містечко Белз, коханий мій Белз.
 Маленька місцина, де моя єдіа
 Любила мене.

іван великий

історична генеза галицького єврейства

карл ауер. броди. 1820 рр.

Вести мову про історію галицького єврейства можна лише в контексті формування, розвитку і соціально-політичної трансформації як усієї Європи, так і держав, до яких Галичина належала на різних етапах своєї власної історії (Польща, Австро-Угорщина). Виходячи з цього, хочу відразу уточнити, що термін «Галичина» в даній публікації буде вживатись у широкому контексті, маючи на увазі як її українську частину (або Східну Галичину з центром у Львові), так і Перемишльську, Сянокську, Ряшівську, Тарнівську та деякі інші землі сучасної Польщі (або Західну Галичину з центром у Кракові).

Аналізуючи розпорошені дані, що містяться в різноманітних архівних документах XV-XVIII ст.ст., можна дійти висновку, що у тодішніх галицьких містах і містечках єврейські громади за чисельністю поступались лише «людям віри католицької» та «людям віри православної», тобто полякам і українцям-галичанам. Оскільки більш-менш точними підрахунками тоді ніхто не займався, то про якісь конкретні цифри говорити не доводиться. Лише після включення Галичини до складу Австро-Угорщини у 1772 р., австрійські органи державної статистики, з притаманною їм педантичністю і скрупульозністю, здійснили такий облік, результати якого станом на 1773 р. були наступними: католики, до яких, крім поляків, зараховано також німців і чехів, становили 42,8%, православні (українці, включно з нечисленною групою росіян) – 48,5%, чисельність єврейської громади становила 6,4% від загальної кількості населення краю. Крім того, ще 2,3% становили представники інших національностей та віросповідань (греки, вірмени, турки, італійці тощо). Якщо врахувати, що євреї, на відміну від українців та поляків, були переважно місь-

кими мешканцями, то у містах і містечках вказаний відсоток їх чисельности міг бути у двічі-тричі вищим. Так, у 1857 р. чисельність єврейської громади Перемишля становила 4180 осіб, або 40% від загальної кількості всіх мешканців. Міграційні тенденції європейських євреїв до Польщі і Галичини, з різною інтенсивністю були актуальними упродовж усього середньовіччя і зберігались аж до початку Другої світової війни. Чим це було обумовлено, і як складались стосунки єврейських громад з автохтонним населенням нашого краю та іншими національними групами?

На думку більшості учених, як вітчизняних, так і польських, перші єврейські осередки з'явилися на галицьких землях у X-XI ст.ст. Однак, є певні підстави вважати, що це могло бути набагато раніше. За даними археологічних досліджень, єврейські поселення існували в римській провінції Панонія (територія сучасної Угорщини) вже на межі III-IV ст.ст. Про це свідчать надгробні плити і ювелірні прикраси, на яких збереглася юдейська релігійна символіка. Можна припустити, що мешканці цих поселень жили, головним чином, за рахунок торгівлі, що процвітала у цей час на так званому «бурштиновому шляху», який поєднував римські провінції з варварськими землями уздовж узбережжя Балтійського моря. Тож цілком імовірно, що у той час єврейські купці могли мати якісь торгові стосунки з племенами і народами, що населяли території сучасної Польщі і Галичини. Але ця гіпотеза не має жодних підтверджень – ані документальних, ані матеріальних.

У IV ст. досягли апогею процеси, відомі в історії як «велике переселення народів», які поклали край існуванню «бурштинового шляху». Починаючи з IX ст., головний торговий шлях з Європи був зорієнтований на Схід і про-

лягав через німецькі землі, Чехію, південну Польщу, Галичину, Київську Русь, а далі, уздовж узбережжя Чорного і Каспійського морів – до берегів Волги, де на той час сформувалось могутнє державне утворення – Хазарський Каганат. Цю торгову артерію, з одного боку, контролювали юдейські купці, що мешкали на Піренейському півострові – головним чином в Кордові і Толедо, з іншого – хазари, які сповідували юдейство, хоч і не були етнічними юдеями. Більшість істориків вважає, що саме хозарські купці заснували перші юдейські осередки в Галичині.

Стосунки між переважно християнською Західною, ісламською Південно-Західною Європою і єврейськими громадами завжди були складними. Схильність єврейських осередків до самоізоляції, демонстративне нехтування християнськими та ісламським постулатами, космополітизм, поряд із їх відносною заможністю і освіченістю, лише загострювали ситуацію. Перших серйозних утисків євреї почали зазнавати в Іспанії, починаючи з 1013 р., коли більшу частину країни зайняли берберські племена під проводом династії Альморавідів. Масово зачинялись синагоги, запроваджувались обмеження на торгівлю, яка була головним засобом існування для багатьох євреїв. Починаючи з 1146 р., коли до влади прийшли представники династії Альмохадів – справжніх ісламських фанатиків, ситуація ще більше погіршилась. Це спонукало євреїв переселятись в інші землі, головним чином на територію сучасної Франції та Німеччини. Однак, і там їх не залишено в спокої. Християнська Європа, охоплена антиісламською і антисемітською істерією, вступала в епоху «хрестових походів», перший з яких розпочався у 1096 р. з території Франції. Хрестоносці закликали розпочинати

«святищенну війну» із знищення «ворогів Бога» – маючи на увазі євреїв – у власних державах. Було проголошено, що знищення юдеїв гарантує відпущення гріхів. Хвиля страхітливих погромів прокотилась Францією, Німеччиною, Чехією. Лише упродовж трьох місяців у німецьких землях було убито біля 12 тисяч євреїв. Майже третину єврейського населення Німеччини та північної Франції було насильно навернуто у християнство. До речі, примусове хрещення юдеїв, як акт найбільшого приниження і зневаги, застосовувалось у середні віки доволі часто. Збереглись документальні свідчення випадків, коли матері-єврейки убивали своїх дітей, аби не допустити над ними такої наруги. Багато євреїв втекло, і вони знайшли притулок у Польщі, зокрема в Галичині, та в Угорщині.

Перебуваючи осторонь військово-політичного психозу, який охопив Західну Європу, польські та галицькі землі видавались багатотраждальним втікачам дуже привабливими для поселення, тим більше, що в цьому плані для них ще не існувало якихось обмежень. Більше того, місцеві володарі всіляко сприяли цьому, надаючи відповідні привілеї. Це, передовсім, стосується Казимира II Справедливого (1138-1194 рр.) та Мешка III Старого (1122-1202 рр.). За їх правління євреям було дозволено організувати в Каліші і Кракові монетні двори, де вони карбували монети для королівської скарбниці. Характерно, що ці монети містили елементи юдейської символіки і юдейські написи. Незабаром євреї захопили монополію на виготовлення і продаж виробів із золота. Як видно, на новій батьківщині вони швидко оговтались і освоїлись: у 1150 р. село Малий Тинець, що на Нижньому Шльонску, вже перебувало у власності євреїв, а вроцлавські євреї у 1203 р. мали синагогу і цвинтар.

Тим часом, хвиля антисемітизму докотилась з континентальної Європи до Британських Островів – у 1144 р. було стерте з лиця землі єврейське поселення у графстві Норвіч. Причиною цього стали чутки про викрадення юдеями з подальшим розп'яття на хресті місцевого хлопчика на ім'я Вільям. Сходження на престол короля Річарда-Левове Серце 1189 р. ознаменувалось масштабними єврейськими погромами у самому Лондоні. Не останню роль у підігріванні антисемітських настроїв відіграла католицька церква, і особисто Папа Інокентій III (1198-1216 рр.), котрий під час четвертого Лютеранського Собору проголосив серію антиєврейських декретів.

Починаючи з 1241 р., почався тимчасовий відтік єврейських поселенців з Галичини та південно-східної Польщі, викликаний вторгненням монголо-татар. Після завершення активної фази бойових дій, перед місцевими володарями в повний ріст постала проблема відбудови господарства. Найбільш реальним і ефективним шляхом її розв'язання було заохочення німецької та єврейської колонізації спустошених земель через надання різноманітних привілеїв. Якщо німецькі колоністи зуміли закріпити свої привілеї у так званому «Холмському Праві», за зразок якого були прийняті закони, що діяли на той час в Німеччині, то привілеї єврейським громадам надавались владою місцевих князів. Так, у 1264 р., каліський князь Болеслав Побожний (1229-1279 рр.) видав декрет із 40 параграфів, що повністю стосувався привілеїв, наданих євреям на його землях. Згідно з цим документом, відповідальність за безпеку євреїв ніс безпосередньо міський староста. За вбивство єврея винному загрожувала смертна кара з конфіскацією майна. Покарання передбачалось і для тих, хто міг, але не надавав

допомоги євреям під час нападів на них, а також за осквернення синагог. Єврейським поселенцям надавалось право безперешкодно створювати нові самоврядні громади (гміни), а єврейські купці були урівняні в правах з християнськими. Внутрішні суперечки в межах гміни мали право розглядати місцеві суди (так звані «суди даянів»), що діяли згідно з юдейськими традиціями. Подібні акти приймалися і в інших землях.

Лояльне ставлення місцевих владомощів до юдеїв викликало невдоволення католицької церкви. У 1267 р. у Вроцлаві відбувся синод гнзненської архідієцезії, за участю кардинала Гвідона, якого Папа Клементій особисто уповноважив вжити заходів щодо обмеження привілеїв, наданих єврейським громадам у польських землях. Як і можна було очікувати, синод прийняв рішення суттєво обмежити права євреїв. Зокрема, їх ділянки мали бути відгороджені від решти території міста високим муром або ровом. Поза межами ділянки, євреї були зобов'язані носити традиційний одяг, щоб відрізнитись від мешканців іншого віросповідання, їм також заборонялось перебувати у громадських місцях. У місті могла бути не більше, як одна синагога. Християнам рекомендувалось утримуватись від особистих контактів з євреями. Запроваджувалася заборона на купівлю товарів, особливо продуктів харчування, у єврейських купців.

Однак, це рішення синоду, яке могло призвести до повного паралічу доволі кволої економіки польських та галицьких земель, повсюдно ігнорувалось на місцях. Адже неозброєним оком було помітно, що князівства, де єврейських поселенців було більше, перебували в кращому економічному стані, ніж ті, де їх було мало, або не було взагалі. Тому єврейська

колонізація й надалі всіляко заохочувалась. Частково це можна пояснити тим, що у середині XIII ст. римо-католицька церква ще не мала у Польщі достатньо міцних позицій, впливу і авторитету, а відтак, місцеві вельможі до її рекомендацій не надто прислухались.

Суперечка економічного прагматизму та католицького авторитаризму щодо «єврейського питання» на цьому не закінчилась. У 1279 р. до Угорщини прибули представники ордену домініканців на чолі з папським легатом (послом) і скликали черговий синод, на якому вкотре підтвердили свою позицію щодо обмеження прав євреїв, але цього разу не лише у Польщі та Галичині, але й на волинських землях (зокрема, Володимирі та Холмі), Угорщині та Далмації (сучасна Хорватія). Синод вимагав усунути євреїв з адміністративних органів, зобов'язував їх носити на одязі спеціальні відмітки – «латки ганьби». Синод 1285 р., що відбувся у Польщі, знову підтвердив ці рішення.

Кінець XIII ст. ознаменувався поглибленням християнізації усіх аспектів галицького суспільства і напливом німецьких поселенців, войовничий антисемітизм яких почав поволі проникати в середовище місцевих міщан. Цим вміло скористались купці християнського віросповідання. За їх наполяганням, у 1299 р. на галицьких євреїв накладено додаткові податки і обмеження, а коли у 1319 р. у південно-східній Польщі виникла загроза голоду, у цьому були звинувачені місцеві євреї, яких вигнано з багатьох міст.

Наступною віхою у розвитку єврейської спільноти Галичини став 1334 р., коли король Казимир Великий (1310-1370 рр.) підтвердив привілеї, надані євреям вже згадуваним каліським князем Болеславом Побожним у 1264 р., поширивши їх дію на території Малополющі

і Галичини. Це стало основою побудови правових відносин між єврейськими та християнськими спільнотами, яка залишалась майже незмінною аж до кінця XVIII ст. Приймаючи це рішення, король тверезо оцінив внесок євреїв у розвиток економічної і, особливо, фінансової могутності держави. При дворі Казимира Великого чимало євреїв займали ключові посади, пов'язані із збором податків та наповненням скарбниці. З іншого боку, король розглядав єврейські осередки в містах як протизагрозу німецьким міщанам, до яких був налаштований досить негативно.

У 1348-1350 рр. в Європі лютувала епідемія чуми, внаслідок якої загинула майже третина мешканців континенту (близько 25 млн.). Євреїв звинуватили у її поширенні. Багатьма країнами поповзли чутки – одна страшніша іншої, що еспанські євреї нібито розіслали до усіх єврейських поселень Європи таємну інструкцію з виготовлення зарази, аби знищити всіх християн, а звільнені території заселити своїми одноплемінниками. За справу виявлення «отруювачів» взялась інквізиція. Дехто із підозрюваних євреїв під тортурами «визнав» свою причетність до поширення епідемії. Це викликало наймогутнішу хвилю антисемітизму та погромів за всю історію середньовіччя, які охопили Німеччину, Францію, Іспанію, Австрію і Угорщину. Хоч Папа Клеменс VI видав 6 вересня 1348 р. циркуляр, в якому переконував, що єврейські громади страждають від чуми так само, як і християнське населення, це вже не могло зупинити масової істерії та психозу.

У зв'язку з вищевказаними подіями, у 1348-1349 рр. до Польщі прибула найчисельніша група євреїв-біженців із Західної Європи, які оселялись у вже існуючих поселеннях та засновували нові, головним чином в Галичині.

Зокрема, у 1356 р. засновано самоврядні єврейські гміни у Кракові та Львові, у 1367 р. – у Познані та Сандомежу, у 1386 р. – у Казімежу, поблизу Кракова.

У 1385 р. Польща уклала союз з Литвою. Литовський князь Владислав Ягайло одружився з королевою Ядвігою, прийняв християнство католицького обряду і в такий спосіб став новим королем Польщі. До єврейської спільноти він ставився досить прохолодно і не поспішав підтверджувати привілеїв, наданих його попередниками. Пояснити це можна великим впливом на нього духовенства. Хоча, у 1387 р., деякі привілеї Ягайло все ж підтвердив, саме за його правління відбулися перші серйозні антисеврейські заворушення у Познані і Кракові. Розпочалися вони з того, що настоятель одного із костелів у 1407 р. проголосив з амвону, що євреї нібито викрали і убили християнського хлопчика, щоб використати його кров у своїх ритуальних обрядах. Обурені городяни сплюндрували єврейські цвинтарі і силоміць охрестили багатьох єврейських дітей. На думку багатьох дослідників, ці події були спровоковані місцевими купцями-християнами, які у боротьбі проти конкурентів-юдеїв вдалися до перевіреного союзника – католицької церкви, при допомозі якої мали намір перехопити економічну ініціативу. Іноді антисеврейські настрої виразили в середовищі простих міщан на побутовому рівні. Так, наприклад, у XVI ст. самбірські міщани довгий час опирались спробам деяких євреїв оселятися в місті, поза межами своєї ділянки. Спочатку король Зигмунд I, який був власником міста, просто ігнорував ці протести, оскільки міська казна мала від цього суттєвий зиск (кожен такий «самосел» сплачував 20 злотих мита). Однак, у 1542 р. король все ж пішов на поступки міщанам і наказав усім євреям пе-

реселитись до своєї ділянки, але щоб компенсувати збитки, понесені містом, наклав на кожного мешканця податок у розмірі 16 злотих. Лише у 1732 р. Август II видав привілеїв, що дозволяв євреям зводити дерев'яні та муровані помешкання на міських (замкових) землях і продавати в них різний крам. Забігаючи наперед, зазначу, що ці події стали лише передвісником наступних, ще масштабніших гонінь на євреїв в польських землях.

Упродовж 1394 р. на польські землі почали прибувати євреї, вигнані з Франції, котрі організували нові гміни головним чином в центральній Польщі (у Варшаві, Косьціні, Копашові, Вишгородзе).

Казимир Ягелон, який посів польський престол по смерті Ягайла, не лише поновив усі привілеї для єврейських громад, але й значно їх посилив. Він проголосив статут, згідно з яким усі рішення синодів, що обмежували права євреїв, вважалися не чинними, а людей віри юдейської заборонялось позивати до християнського «духовного трибуналу». Крім цього, на міських воєвод покладался обов'язок боронити євреїв та їх ділянки від погромів, заборонялось звинувачувати євреїв у використанні людської крові при виготовленні маці. На той час у жодній країні Європи євреї не мали стільки прав, як у Польщі та підвладних їй землях. Таким чином, розпочався наступний етап протистояння між світською та духовною гілками влади щодо «єврейського питання». Між тим, за правління Казимира Ягелона євреї посідали ключові адміністративні посади, контролювали збір податків (зокрема, з маєтків, що належали шляхті) та державну скарбницю, що викликало загальне невдоволення в суспільстві. Цю ситуацію не забарився використати Ватикан.

У 1453 р. до Польщі прибуває уповноважений представник святої інквізиції, єпископ ордену францисканців – Ян Капістран, загальновідомий у Європі як «бич євреїв». Його «палкі» проповіді у Баварії, Чехії, Моравії, Угорщині неодмінно закінчувались масовими погромами єврейських дільниць, оскверненням синагог, мордуваннями євреїв. У Польщі Капістран здобув симпатії і підтримку у кардинала Збігнева Олешніцького, при посередництві якого спробував чинити тиск на короля, аби той відкликав свій статут. Не досягши успіху, ватиканський ємісар вирішив використати перевірений засіб – тиск натовпом. У своїй промові у Вроцлаві він не лише відверто розпалював ненависть до євреїв, але й звинуватив останніх в оскверненні плащаниці. Одразу усіх євреїв у місті було ув'язнено, а їх майно – конфісковано, (вартість конфіскації оцінювалась у 25 000 золотих угорських гульденів). Тоді ж дітей віком до 7 років було примусово охрещено і віддано на виховання до католицьких монастирів. Розпочалось «слідство», під час якого дехто з затриманих «добровільно зізнався» у скоєних злочинах проти християнських святинь. Як наслідок – 40 євреїв було спалено живцем на Соляному Ринку Вроцлава. Решту просто вигнали з міста. Події у Вроцлаві, мабуть, вразили Казимира Ягелона, оскільки через якийсь час він переглянув уже згадуваний статут, вилучивши з нього деякі пункти. Через 10 років, у 1463 р., цей невтомний борець із схизматами та іновірцями, прибув до Галичини і навідався до Кракова, де підбурих міщан до погрому єврейської дільниці, яка, в буквальному сенсі, була зрівняна з землею і відбудовувати її згодом довелося вже на іншому місці. У 1468 р. Ян Капістран відвідав Познань – наслідки його «відвідин» були приблизно такими ж, як у Кра-

кові. Цікаво, що Яна Капістрана у 1690 р. було канонізовано.

Починаючи з другої половини XV ст. у Галичині значно посилювався тиск купців-християн на позиції купців-юдеїв. Це можна пояснити засиллям етнічних німців в патриціаті як Кракова, так і Львова. Євреїв змусили підписати «добровільні» угоди з міщанами, в яких вони зобов'язувались торгувати лише товарами, що перебували у заставі, а також ритуальним одягом власного виробництва (зокрема, білячими шапками та комірами). Інша торгівля була їм заборонена. Порушників очікувала конфіскація товару і великий штраф. У Львові ця угода набрала чинності у 1488 р. У 1494 р., за правління короля Яна Ольбрахта (1459-1501) євреїв, з не зовсім зрозумілої причини, було вигнано з Кракова взагалі, і вони перебрались до ближнього Казімежа. Паралельно з цим, до Галичини у 1492-1497 рр. прибула невеличка група заможних євреїв-купців, вигнаних з Португалії, які, незважаючи на всі заборони і обмеження, швидко зуміли «домовитись» з місцевою адміністрацією і налагодити успішну комерцію.

Необхідно зазначити, що оселення євреїв з Піренеїв у Галичині було явищем радше винятковим, ніж закономірним, і ось чому. Починаючи з XIV ст., європейське єврейство розділилося на два основні розгалуження – сефардів (від перевернутої стародавньої назви Іспанії), та ашкеназів (від єврейської назви Німеччини – Ашкеназ). Сефарди мешкали в основному на Піренейському півострові та в Італії. Вони створили власну мову – ладіно, або юдезмо, в основу якої покладено еспанську. Згодом сефарди розселились по усьому Середземномор'ю, на Близькому Сході та в Північній Африці. З їх середовища вийшло багато визначних майстрів-ювелірів, математиків,

географів, музикантів тощо. Євреями-сефардами за походженням були світової слави композитори Вівальді та Мендельсон, драматург В. Шекспір, математик І. Ньютон, і, за деякими даними, найвизначніший мореплавець усіх часів і народів – Х. Колумб. Осередком ашкеназів була Німеччина, головним чином долина Райну. У них також була власна мова – своєрідний діалект німецької (їдиш). Усі єврейські поселенці, що прибували у різні часи в Польщу та Галичину, були майже виключно ашкеназами. Ця гілка вирізнялась особливою ортодоксальністю – головним життєвим завданням кожного єврея вважалось штудіювання Талмуду і, відповідно, життя згідно з Талмудом.

XVI ст. було для галицьких євреїв на загал спокійним і продуктивним. Їх чисельність стрімко зростала не лише у містах, але й у сільській місцевості. Майже у кожному селі проживало 2-3 єврейські родини, а то й більше. Сприяла цьому й українсько-польська війна 1648-1653 рр., у ході якої козацько-селянське військо знищувало не лише шляхту і представників римо-католицького духовенства, але й євреїв. За роки війни у Великій Україні було спустошено біля 300 єврейських гмін. Козацькі

ватажки (зокрема, і сам Б. Хмельницький) неодноразово декларували, що надалі не толеруватимуть на контрольованих ними землях католиків (читай поляків) і євреїв. Це викликало нову хвилю біженців-юдеїв у південно-східну Польщу та галицькі землі, але цього разу переважно із Поділля та Центральної України. На межі XVI-XVII ст.ст. єврейське населення, за теоретичними підрахунками сучасних дослідників, становило близько 6% від загальної кількості всього населення Галичини. Приблизно таку ж цифру зафіксували згадувані вище органи державної статистики Австро-Угорщини у 1773 р. З цього можна зробити висновок, що, не дивлячись на економічні, соціальні та політичні утиски, яких зазнавали євреї, їх кількість на наших землях залишалась незмінною упродовж майже двохсот років.

Таким чином, попри усі ризики і репресії, євреї у Польщі і Галичині невпинно розвивали свою господарсько-фінансову і побутову інфраструктуру, оскільки на цих землях їм все ж велось набагато ліпше, ніж деінде в тодішній Європі.

львівські євреї XVII ст.

Микола євреї у карпатах *Макара*

ужгород, хасидська синагога, 2000 рр.

У поліетнічній структурі населення Карпат, яка з давніх-давен формувалася на перехресті шляхів переміщення народів, євреям належить поважне місце. За однією з версій, перші юдеї потрапили в Підкарпаття разом з угорцями, які рухалися з південного Приуралля, через землі Хозарського каганату (VII-VIII ст.), уздовж Північного Причорномор'я і у 896 р. на чолі з вождем Арпадом досягли Карпат і Придунав'я. Разом із ними сюди дісталися й хозарські племена. За іншими версіями, євреї прибули в Карпати у різні часи із Криму і Візантії.

Масове поселення євреїв у Карпатах припадає на середні віки. Воно було спричинене переслідуванням їх у країнах попереднього проживання, неухильним розвитком торговельних зв'язків, привілеями, що надавалися переселенцям, особливо за часів правління австрійської імператриці Марії Терезії. Вона проводила протекціоністську політику щодо розвитку промисловости, торгівлі, заохочувала поселення у Карпатському регіоні імперії іноземних колоністів і підприємливих людей.

Не припинявся притік євреїв у Підкарпаття і упродовж XIX ст. В Угорщині, до складу якої входило історичне Закарпаття, з 1785 до 1870 р. чисельність євреїв зросла увосьмеро.

Посилений приплив єврейської людности з Галичини, особливо після першого поділу Польщі (1773), викликав стурбованість угорської влади. Про це свідчать королівські укази (1806 і 1819 рр.) про обмеження і заборону в'їзду євреїв до Угорщини. Однак, ці укази на практиці виявилися малоефективними.

Значна частина єврейських переселенців осідала у північно-східних прикордонних комітатах Угорського королівства, тобто в Підкарпатті. Наприклад, наприкінці XVIII ст. єврейсь-

ка громада Ужгорода настільки зміцніла, що у 1792 р. тут було відкрито єврейську школу. До середини XIX ст. євреї вже посідали в Ужгороді друге за кількістю місце після українців, близько 2 500 із 8 015 мешканців міста. Починаючи з 1904 р., Ужгород прикрашала друга за величиною в Європі хасидська синагога псевдомавританського архітектурного стилю.

У Мукачевому на початку XX ст. єврейська громада становила половину населення міста. На Жидівській вулиці (нині вул. Валенберга) діяли велика синагога, будинок ритуального різання птиці, магазин-пекарня, рибні і м'ясні крамниці. Тут же розміщувалися хедери, «Талмуд Тора», проживали сойфери (книжники), меламенти (учителі). У місті продавалися предмети єврейського культу – талеси, тфіліни, підсвічники, молитовники.

Про галицьке походження мукачівських євреїв свідчили їхні прізвища: Стриер, Болеховер, Калуш, Галперт. Якщо столицю Угорщини жартома називали Юдапештом, то Мукачеве у Підкарпатті – Малим Єрусалимом.

У найсхіднішому комітаті краю – Марамороші – в останній чверті XIX ст. кількість євреїв становила 50 тис. (20% населення), тобто більше, ніж у 10-и разом узятих комітатах сусідньої Трансильванії. Дещо менше – 35 тис. нараховувалось у найзахіднішому комітаті Земплин, 30 тис. – у комітаті Берег. За переписом 1869 р. євреї в краї становили 11,3% населення, в 1890 р. – 14,2%, в 1910 р. – 14,7%.

Встановити точну етнічну структуру населення краю у ті часи досить складно, оскільки в угорських переписах (1900, 1910 рр.) визначальним критерієм національності була розмовна мова, а з числа євреїв майже 60% послуговувалися німецькою, 29,2% – угорською, 8,4% – «русинською», тобто українською,

1,6% – румунською, 0,8% – словацькою мовами, решта «розкидалася» на інші мовні групи.

В угорській половині імперії євреї мали сприятливі умови проживання і діяльності. Відомий угорський письменник, виходець із Підкарпаття, Бела Ілеш, у романі «Карпатська рапсодія» писав: «В Угорщині євреї, які розмовляють угорською мовою, вважаються за угорців. Під Карпатами за угорців вважали навіть тих євреїв, які не вміли говорити по-угорському. Вони потрібні були угорцям – на противагу русинам».

Такий статус зумовлював активну участь євреїв у громадсько-політичному житті. Так, під час революції 1848-1849 рр. у Мукачевому до загонів Національної гвардії записалося понад 600 мешканців – угорців, русинів. Водночас понад 130 євреїв створили свій загін, щоб «боротися за рівні права з іншими національними групами».

Культурне життя євреїв у містах зосереджувалося навколо релігійних – хасидських і світських – сіоністських організацій. Спілкування здебільшого йшло мовою їдиш та угорською, в селах – їдиш та русинською. Незважаючи на певну ізолюваність у русинських, угорських, румунських, словацьких містечках і селах, де поселялись євреї (окрім швабсько-німецьких колоній), у краї формувались традиції мирного співжиття різних народів. Наприклад, неєвреї допомагали у дотриманні євреями суботи, існувало взаємна повага і пристосування до релігійних свят, звичаїв. Володіння мовою сусідів було звичайною справою.

Євреї-вихідці зі слов'янських регіонів (Чехії, Польщі, Галичини) здебільшого були послідовниками ортодоксального юдаїзму, що вимагав суворого дотримання приписів Тори й Талмуду.

Згодом міцні хасидські громади сформувалися у Хусті, Ужгороді та інших містах. У 1868 р. в краї виникла й реформістська синагога. Ця течія йшла з південного заходу і підтримувалася асимільованою частиною єврейського населення, яке розмовляло німецькою та угорською мовами, мешкало переважно у містах, не бажало дотримуватися архаїчних і обтяжливих настанов ортодоксального чи хасидського юдаїзму. Та масовою вона не стала.

За відсутністю «середнього прошарку» серед корінного населення та завдяки особливому, вродженому господарському чуттю євреї в економічному житті посіли провідне місце. За деякими оцінками, у руках євреїв була значна, якщо не лєвова, частка капіталу. Про соціально-економічні відносини між іммігрантами-євреями і місцевим населенням, а також про політичні наслідки, що з цього випливали, свідчить, наприклад, доповідна записка надзупана Ужанського комітату Н. Терека, який у 1886 р. повідомляв угорський королівський уряд про те, що у прикордонному Великобєрезнянському окрузі на порядку денному гостро стоїть імміграція бідних ізраелітів із Галичини. Якщо за попереднім переписом тут проживало 492 євреї, то зараз близько 800. Основну причину бідності серед християнського населення урядовий чиновник вбачав у єврейському лихварстві і схильності місцевого населення до пиятики, внаслідок чого, мовляв, мешканці гірських сіл були майже повністю розорені. Він звертав увагу уряду на загрозу імміграції євреїв з Галичини, оскільки через них поширюється антиурядова агітація серед місцевого населення, на що жандармерія звернула особливу увагу...

Певна частина єврейського населення перебувала у такому ж злидненному становищі, як і русини. «Лєдвє-дє на світі знайдемo таких

відсталих євреїв, як тут», – писав один із дослідників. На початку ХХ ст. із 40% усього неписьменного населення 28-30% становили євреї.

У Підкарпатті лише четверта частина євреїв займалася торгівлею, тримала корчми, а на Верховині 90% сільських євреїв заробляли на хліб перевезенням лісу, столярством, ковальством. І все ж, серед торговців та інших власників євреїв було 48%, німців – 29%, угорців – 21%, а кількісно домінуючого населення – «русинів» – 0,7%. Капітал концентрувався у руках незначного числа великих купецьких родин. Із часом з єврейської спільноти почали виходити чиновники, юристи, лікарі.

Тримаючи у руках торгівлю, дрібне виробництво, лихварство, євреї аж ніяк не могли перебувати в якомусь непорушному спокої. Дрібні виробники й торговці часто розорялися, банкрутували внаслідок нездоланної для них конкуренції з боку різних картелів, об'єднань великої угорсько-австрійської торгової буржуазії і чужоземного капіталу, а також інфляції, що посилювалася напередодні І Світової війни.

Єврейську громаду складали люди різних соціальних прошарків: торговці, ремісники, поденники, їздові, хлібороби, лісоруби, крамарі, жебраки. Як писав чеський публіцист І. Ольбрахт, «дуже часто усі ці професії в одній особі, з пейсами і без них, у каптанах, у цивільному одязі або просто в лахмітті». Він зауважив іще один незвичайний момент: серед карпатських євреїв були свої ... опришки.

Джерела:

Алексеев (Небутев) И. Из воспоминаний левого эсера: Подпольная работа на Украине, 1912-1920. – М., 1922. – 52 с.

До історії жидівських погромів у царській Росії, [1880]: Матеріали до історії жидів // Збірник праць історико-археографічної комісії / ВУАН. Історико-філологічне відділення. – К., 1928. – Кн. 1. – С. 242–243.

Іхюський В. Матеріали до історії євреїв на Київщині, Волині та Поділлі за першої половини ХІХ ст. // Збірник праць історико-археографічної комісії / ВУАН. Історико-філологічне відділення. – К., 1929. – Т. 2. – С. 272–302.

До історії єврейської самооборони, [1903–1920]: Матеріали до історії євреїв // Збірник праць історико-археографічної комісії / ВУАН. Історико-філологічне відділення. – К., 1929. – Т. 2. – С. 389–397.

Єврейські політичні партії і рухи в Україні в кінці ХІХ – ХХ століття. Документи і матеріали. – К., 2002. – 280 с.

Київський погром 1905 року // Збірник праць історико-археографічної комісії / ВУАН. Історико-філологічне відділення. – К., 1929. – Т.2. – С.358–376.

Материалы для истории антиеврейских погромов в России. Т.2. Восемьдесятые годы (15 апреля 1861 г. – 29 февраля 1882 г.) / Под редакцией и со вступительной статьей Г.Я. Красного-Адмони. – Пг.; М., 1923. – 542 с.

Материалы Чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства о судебном процессе 1913 года по обвинению в ритуальном убийстве // Дело Менделя Бейлиса. – Спб., 1999. – 390 с.

Троянівський погром 1905 року // Збірник праць історико-археографічної комісії / ВУАН. Історико-філологічне відділення. – К., 1928. – Кн.1. – С. 224–232.

Чому не зчинивсь в Києві антиєврейський погром після того, як забито Столипіна? // Збірник праць історико-археографічної комісії / ВУАН. Історико-філологічне відділення. – К., 1929. – Т. 2. – С. 377–378.

Література:

Андрусак Т. Українсько-жидівська виборча коаліція 1907 року // І. Незалежний культурологічний часопис. – 1996. – № 8. – С. 57–59.

Ашер А. Погроми 1905 року: самочинність чи заплановане насильство? // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 5–6. – С. 185–194.

Бакуров К.Д. Евреи Нижнего Поднепровья. XVIII-XIX вв. (статистико-этнографическое обозрение) // Єврейське населення Півдня України: дослідження і документи. Вип. 1. – Запоріжжя, 1994. – С. 3–6.

Биневич Е. Еврейский театр в Одессе (начало 1880) // Вестник Еврейского Университета в Москве. – 1995. – № 1. – С. 147–174.

Вайнштейн Д. До історії постання єврейських хліборобських колоній у колишній царській Росії (1853–1856) // Збірник праць історико-археографічної комісії / ВУАН. Історико-філологічне відділення. – К., 1928. – Кн. 1. – С. 105–115.

Вейцблїт І.І. Рух єврейської людності на Україні періоду 1897–1926 рр. – К., 1930. – 175 с.

Вечерський В., Кравцов С. Синагоги Західної України // Хроніка 2000. – 1998. – № 21–22. – С. 133–144.

Віленський М., Гольденвейзер Я. Кривава обмова: (Справа Бейліса). – Х.; К., 1931. – 84 с.

Галайба В. Лікарня, інститут, училище, ринок... З історії єврейського благодійництва // Хроніка 2000. – 1998. – № 21–22. – С. 102–118.

Галант І. Виселення євреїв з Києва року 1835 // Збірник праць історико-археографічної комісії / ВУАН. Історико-філологічне відділення. – К., 1928. – Кн. 1. – С. 149–197.

Галант І. Заборгованість єврейських громад у першій половині XIX ст. // Збірник праць історико-археографічної комісії / ВУАН. Історико-філологічне відділення. – К., 1929. – Т. 2. – С. 117–137.

Галант І.В. Житомирський погром 1905 р. // Україна. – 1925. – № 4. – С. 88–102.

Галант І.В. Как относился к еврейским погромам Киевский генерал-губернатор Дрентельн // Еврейский вестник: Сборник. – Ленинград, 1928. – С. 180–185.

Гем М. Єврейський Київ (переклад з англійської) // Хроніка 2000. – 1998. – № 21–22. – С. 119–132.

Гусев В. Бунд в Україні: наприкінці XIX – на початку XX ст. // Єврейська історія та культура кінця XIX – початку XX ст. – К.: Інститут юдаїки, 2003. – С. 33–41.

Дербаремдикер М. Еврейская культурная и общественно-политическая жизнь конца XIX – начала XX в. на примере города с преимущественно еврейским населением – Бердичева – в аспекте особенностей истории его еврейской общины // Єврейська історія та культура кінця XIX – початку XX ст. – К.: Інститут юдаїки, 2003. – С. 42–53.

Дубнов С.М. Евреи в царствование Николая II (1894–1914). – Пб., 1922. – 27 с.

Еврейские народные песни. Из собрания М.Я. Береговского // Єгупець (Київ). – 1998. – № 4. – С. 105–127.

Любченко В. Евреи Подолии и Устим Кармалюк // Вестник еврейского университета в Москве. – 1997. – № 2. – С. 36–45.

Марченко М.І. Шевченко і пригнічені народності царської Росії / Пам'яті Т.Г. Шевченка: Збірник статей до 125-ліття з дня народження, 1814–1939. – К., 1939. – С. 91–106.

Маламед М. Евреи во Львове в XII – в первой половине XX вв. – Львов, 1994.

Маргулис О. История евреев в России в очерках и документах (1772–1861). – М., 1930. – 468 с.

Монолатій І. Забутий світ – коломиїські євреї. // Хроніка 2000. – 1998. – № 21–22. – С. 145–152.

Орлянский С.Ф. Евреи Юга Украины конца XIX – начала XX вв.: социально-политический портрет // Єврейське населення Півдня України: дослідження і документи. Вип. 1. – Запоріжжя, 1994. – С. 28–36.

Редліх С. Єврейсько-українські стосунки в міжвоєнній Польщі у висвітленні української преси // Сучасність. – 1992. – № 8. – С. 76–88.

Рибинський В.П. Єврейські хліборобські колонії на Київщині, Волині та Поділлі в половині XIX ст. // Збірник праць історико-археографічної комісії / ВУАН. Історико-філологічне відділення. – К., 1929. – Т. 2. – С. 199–246.

Рибинський В.П. З історії гетта в Києві // Ювілейний збірник на пошану академіка Д.І. Багалія з нагоди 70 річниці життя та 50 роковин наукової діяльності. – К., 1927. – С. 938–955.

Рибинський В. Протиеврейський рух р.1881-го на Україні // Збірник праць історико-археографічної комісії / ВУАН. Історико-філологічне відділення. – К., 1929. – Т.2. – С. 139–182.

Российский сионизм: история и культура. – М., 2002. – 324 с.

Тагер А. Царская Россия и дело Бейлиса: к истории антисемитизма, исследование по неопубликованным архивным документам. – М., 1934. – 323 с.

Туров И. Ранний Хасидизм: История. Вероучение. Контакты со славянским окружением. – К., 2003. – 264 с.

Хитерер В. К истории еврейского населения Галиции и Буковины накануне и в годы Первой мировой войны // Євреї в Україні: історія, культура, традиції. Зб. науково-публіцистичних статей. – К., 1997. – 78–90.

Хонигсман Я. Благотворительность евреев Восточной Галиции. – К., 2002. – 85 с.

«Штетл» як феномен єврейської історії. Збірник наукових праць. – К., 1999. – 389 с.

Эльашевич Д. Еврейская печать, политика и цензура в России, 1797–1917 (к постановке вопроса) // Евреи в России. История и культура. Сборник научных трудов. – Санкт-Петербург, 1998. – С. 38–100.

Baran A. Jewish-Ukrainian Relation in Transcarpathia // Ukrainian-Jewish Relation in Historical Perspective. Ed. by H. Aster and P. Potichnyj. – Second edition. Edmonton, 1990. – P.159–172.

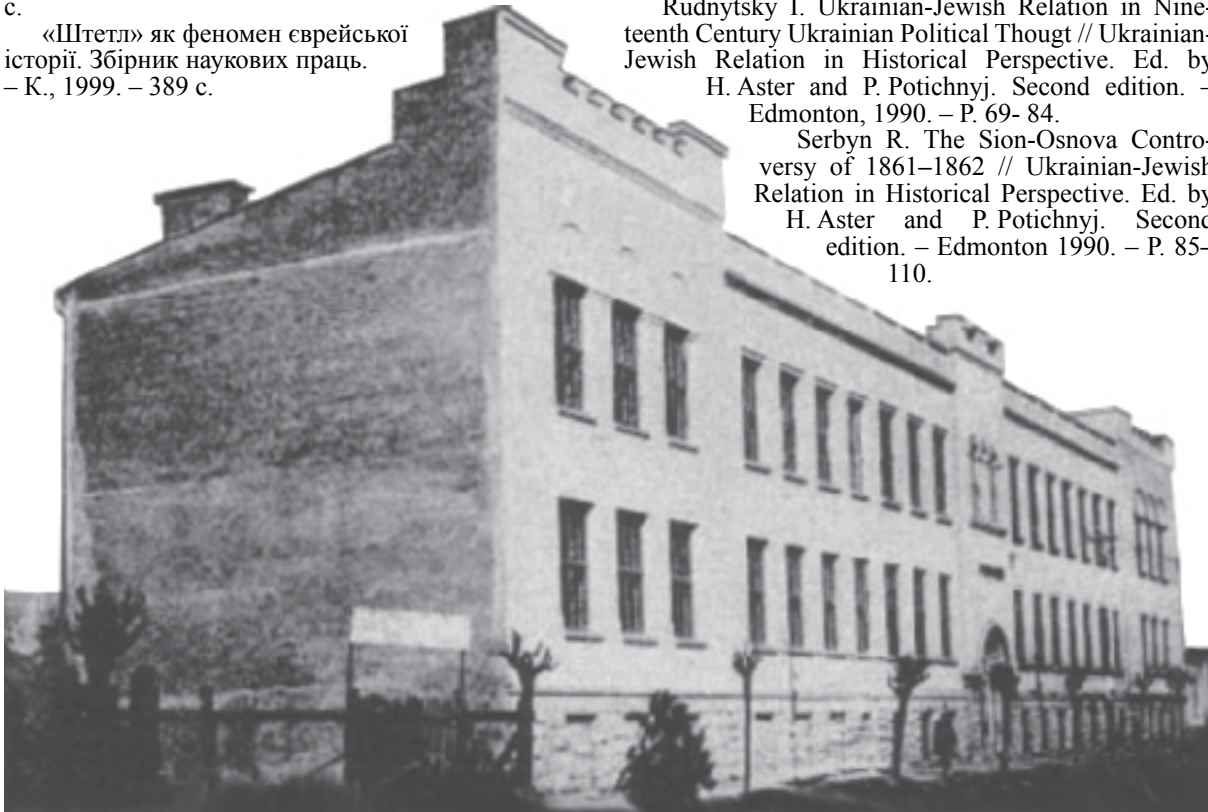
Boshyk Y. Between Socialism and Nationalism: Jewish-Ukrainian Political Relations in Imperial Russia, 1990–1917 // Ukrainian-Jewish Relation in Historical Perspective. Ed. by H. Aster and P. Potichnyj. – Second edition. Edmonton, 1990. – P.173– 202.

Himka J.-P. Ukrainian-Jewish Antagonism in Galician Countryside During the Late Nineteenth Century // Ukrainian-Jewish Relation in Historical Perspective. Ed. by H. Aster and P. Potichnyj. – Second edition. Edmonton, 1990. – P.111–158.

Mishkinsky M. The Attitudes of the Ukrainian Socialists to Jewish Problems in the 1870s // Ukrainian-Jewish Relation in Historical Perspective. Ed. by H. Aster and P. Potichnyj. Second edition. – Edmonton, 1990. – P.57- 68.

Rudnytsky I. Ukrainian-Jewish Relation in Nineteenth Century Ukrainian Political Thought // Ukrainian-Jewish Relation in Historical Perspective. Ed. by H. Aster and P. Potichnyj. Second edition. – Edmonton, 1990. – P. 69- 84.

Serbyn R. The Sion-Osnova Controversy of 1861–1862 // Ukrainian-Jewish Relation in Historical Perspective. Ed. by H. Aster and P. Potichnyj. Second edition. – Edmonton 1990. – P. 85–110.

Яків євреї у польській державі ХОНІТSMAN

войцех гершон. казимир великий і жиди

Перші поселення євреїв, що згодом перетворилися на єврейські містечка – «штетли», по-стали у XII–XIII ст. на землях Галицько-Володимирської Русі за часів князювання Ярослава Осмомисла (1153–1187) та його спадкоємців Володимира Ярославича (1187–1199), Романа Мстиславича (1199–1205). Останній об'єднав у 1199 р. Галицько-Волинське князівство в єдину державу, правителі якої були зацікавлені у розвитку центрів ремесла й торгівлі. Суттєву роль у цьому процесі відіграли запрошені князями діяльні инородці, серед яких були також євреї. Останні, завдяки своїм зв'язкам із громадами у країнах Західної Європи, налагодили між цими країнами та Руссю широкий товарообмін. Підтвердження цьому можна знайти в реляції Ібрагіма ібн-Якова, арабського єврея, що подорожував слов'янськими країнами, у якій він згадує про єврейських торгових людей із Русі, які возять свої товари із Західної Європи на Схід і навпаки. Товарообмін між Заходом і Сходом зріс за часів Данила Галицького (1201–1265) та його сина Лева Даниловича (1264–1301), водночас збільшилася імміграція до Галицько-Волинського князівства діяльних ремісників і торгових людей, серед яких було чимало євреїв. Міста, які виникали як центри торгівлі та ремесла, ставали, водночас, фортецями у боротьбі проти загарбників (кримських татар, турків та ин.).

Становище дещо змінилось із встановленням польської влади. У роки правління польського короля Казимира III (1333–1370) імміграція діяльних инородців і далі зростала. Король щедро роздавав землі вельможам, які прийшли із заходу, сприяв польським купцям із Сілезії, серед яких було чимало євреїв. Щоб захистити торгових єврейських людей і ремісників від

переслідувань з боку їхніх конкурентів (польських і німецьких міщан), король дарував їм привілеї (1364, 1367), що гарантували свободу дотримання релігійних культів, участь у торгових та інших господарських справах країни. Ці привілеї визначили правовий стан євреїв у Польщі і Галичині на багато десятиліть, дозволяючи їм вести торгівлю з містами Чорномор'я, Туреччини, Кримським ханством, Угорщиною, Валахією, містами Східної України та Московією. Центром цієї торгівлі став Львів, що мав «право складу»: товари, які надходили з інших країн, належало спершу доставляти на місцевий ринок і продавати за діючими там цінами. Непродані у Львові товари можна було вивозити на інші ринки.

Дуже часто королі, підкоряючись вимогам католицького духовенства, що представляло інтереси польського та німецького міщанства, скасовували надані євреям привілеї, забороняючи жити у сільській місцевості, обмежували у торгівлі, не допускали у ремісничі цехи та гільдії. Але через те, що ці заборони, зазвичай, вели до занепаду торгівлі та ремесла в містах, зменшення прибутків короля та міст, їх доволі швидко скасовували. Проте оселятися євреям дозволялося лише на околицях міст. Так, у передмістях Стрия, Самбора, Старого Самбора та Дрогобича виникли цілі вулиці, заселені євреями, чийм джерелом прибутків стали ремесло, торгівля, відкупи промислів і кредитно-фінансова діяльність.

Зростала кількість міст і містечок, а також і кількість їхніх мешканців, серед яких було чимало євреїв. Якщо в середині XIV ст. у Червоній Русі (Руському та Белзькому воєводствах) було 17 міст, то у 1500 р. у цій місцевості їх нараховувалося вже 110. Євреї мешкали у 25 міс-

тах, 19 з яких належали королю, а 6 були власністю польських феодалів.

Упродовж XVI ст. відбувалося переселення євреїв із країн Західної Європи до західноукраїнських земель. В основному це були біженці з Чехії, Австрії, Німеччини, Угорщини, Іспанії, Португалії. Селилися вони, головню, у королівських містах, під опікою короля та його воєвод.

У 1539 р. король Зигмунд I дарував шляхті привілей, згідно з яким євреї, що мешкали у шляхетських містах (містах, що належали феодалам), переходили під юрисдикцію шляхти. У цьому документі говорилося: «Шляхта просить нас, щоб відтепер вона користувалася одна прибутками з євреїв, що живуть у її містечках і селах, і щоб вона розбирала судові справи євреїв за своєю волею. На це ми відповідаємо: якщо євреї, зрікаючись надалі своїх судів, а також і прав, що їм подарували наші предки і які нами були підтверджені, унаслідок цього відмовляються від нашої опіки, то ми, не маючи надалі від них ніякої користі, не хочемо уважати себе зобов'язаними дарувати їм будь-які привілеї». Цією постановою євреї були поділені на дві категорії – королівських і приватно-власницьких, або «чиншових». Новий принцип був уточнений у декреті Зигмунда Августа від 28 січня 1549 р., де зазначалося, що «євреї, які проживають у спадкових маєтках шляхти, підлягають винятково патримоніальному суду».

Із цього часу королівська опіка, що раніше поширювалася на всіх євреїв, почала охоплювати лише тих, хто і далі жив у королівських володіннях і містах, а їх стало значно менше, ніж шляхетських (1575 р. польським феодалам належало 121 місто, духовенству та церквам – 10, королю – 60). Навколо шляхетських міст почали виникати містечка, де селилися за запро-

шенням магнатів євреї зі Львова, Перемишля й інших міст.

Проміжок часу від другої половини XVI ст. до селянсько-козацького повстання під проводом Богдана Хмельницького став справжнім «золотим віком» для євреїв. Початок цієї епохи поклато правління Зигмунда Августа (1548–1572), що, як і його батько Зигмунд I, значною мірою сприяв зміцненню національної та релігійної автономії єврейських громад. Більшість єврейського населення того часу іще було зосереджено у королівських містах (із 84-х міст Червоної Русі, у яких мешкали євреї, 44 належали королю, 37 – шляхті, 3 – церкві). За підтримки короля та магнатів, євреї спромоглися зміцнити свої позиції у всіх сферах внутрішньої та зовнішньої торгівлі, ремісництві, кредитно-грошовій сфері. Завдячуючи зростаючим зв'язкам львівської, перемиської та інших громад із єврейськими громадами Західної Європи, єврейські купці ставали посередниками в експортній та імпорتنій торгівлі Польщі й Литви з Німеччиною, Австрією, Чехією – на заході; з Угорщиною, Туреччиною, Московською державою – на півдні і сході.

Ці процеси посилювалися після укладання Люблінської унії 1569 р., внаслідок якої величезна територія Наддніпрянської України опинилася під владою Речі Посполитої. Різко активізувалася колонізація українських земель, виникали значні землеволодіння польських поміщиків. Водночас зріс потік єврейських поселенців до міст-фортець, побудованих магнатами як форпости у боротьбі з набігами кримських татар, турків і вільних козаків.

У другій половині XVI ст. єврейські громади з'явилися у містах-фортецях Жовкві, Бродах, Янові та ін. В останній чверті XVI ст. євреї поселилися зокрема в Яричеві, Олещицях, Товма-

чі. Збільшилося єврейське населення у Рівному, Острозі, Заславі, Кременці, Дубні, Луцьку, Ковелі й інших містах Волині. Тут з'явилися єврейські громади, тісно пов'язані з кагалами великих міст. Згодом вони стали прикагальними організаціями кагалів Львова і Перемишля.

У 60-80 роках XVI ст. зросло населення в містах Поділля, унаслідок чого деякі з них одержали магдебурзьке право. Туди також ринули євреї: у Сатанів (1565), Хмільник (1565), Шаровку (1568), Стару Синяву (1570), Язлівець (1578), Гусятин (1578), Сидорівськ (1578), Чемерівці (1578), Летичів (1581), Оринів (1582) та ін.

У першій половині XVII ст. євреї з'явилися в Телятині, Поморянах, Заложцях, Роздолі, Миколаєві, Фельштині, Старій Солі, Фірлеювці, Гусакові й інших малих містах Червоної Руси, Волині та Поділля. До середини XVII ст. кількість міст у Червоній Русі збільшилася до 254. Із них шляхетськими були 174, 12 належали духовенству, 68 – королю.

Найбільша ж кількість міст була у Львівській і Галицькій землях – 71 і 79. У Перемиській землі – 33, Белзькій – 24, Холмській – 25, Саноцькій – 14. Чисельність євреїв тут збільшувалася завдяки натуральному приросту й імміграції з країн Західної Європи до гетто Львова, Перемишля й інших міст Руського та Белзького воєводств.

Євреї у містах завжди були важливим чинником для розвитку ремесла й торгівлі, постійним джерелом прибутків і держави, і приватних власників міст. Тому магнати всіляко сприяли імміграції євреїв, даючи їм право брати активну участь у господарському житті своїх володінь. Чисельність єврейського населення в містах Червоної Руси склала у 1648 р.: у містах Львівської землі – 9 450 осіб, Белзької – 8 300, Перемиської – 8 150, Галицької – 6 000,

Холмської – близько 10 тис. В інших землях Червоної Руси мешкало понад 10 тис. євреїв. Усього ж у містах Червоної Руси нараховувалося на той час 45 тис. євреїв, у сільській місцевості – близько 9 тис. Отже, у всьому краї напередодні 1648 р. мешкало 54 тис. євреїв. Через 120 років на тій же території було близько 150 тис. євреїв. Вони становили значну частину всього населення названих земель (близько 12%).

Євреї, що мешкали в містах і містечках, жили в основному за рахунок ремесла, сільсько-господарського виробництва й торгівлі. Лише невелика частка євреїв одержувала прибутки з оренди промислів, кредитно-грошових операцій. Окрім того, євреї були представлені й у друкарстві, розвинутому у Львові, Жовкві, Перемишлі, Снятині, Бродах, Пагорбі й інших містах.

Розвиток продуктивних сил краю, ремісничого виробництва й торгівлі супроводжувався зростанням єврейської науки та культури, освітою молоді, поширенням письменності серед усього єврейського населення. Тогочасний єврейський історик Натан Гановер у книзі «Явен Мецула» («Прірва бездонна») писав: «Кожна громада мала єшиву і утримувала юнаків, щоб вони мали можливість навчатися у єшиві. Кожному єшиботнику були віддані у навчання принаймні два хлопчики-учні, яким він викладав трактати Талмуду і коментарі до них, вивчені в єшиві, вправляючись із ними у тлумаченнях («пілпулі»). Звичайно, кожний господар удома утримував одного єшиботника із двома учнями... Не було жодного єврейського будинку у всьому королівстві, в якому не вивчали б Тори: навчався або сам господар дому, або його син чи зять, або взяті на утримання єшиботники та учні».

іван великий

самоврядні органи
єврейських громад:
гміни і кагали

чернівці, жидівський народний дім, 1910 рр.

В Галичині, як, зрештою, і в усій Європі, євреї з незапам'ятних часів оселялись закритими спільнотами, як правило, у містах. У польських та галицьких землях ці спільноти традиційно називались «гмінами», а органи, які ними управляли – «кагалами». Кагали відігравали ключову роль у вирішенні соціальних, гуманітарних, правових, а згодом і політичних питань громади. Приналежність до громади була обов'язковою, вона окреслювалась сплатою мінімального податку – своєрідних «членських внесків». Це стосувалось всіх без винятку членів громади.

Аналізуючи архівні та літературні джерела, важко визначити типову структуру кагалу та його функції. Очевидно, у різних містах вони були різними, але серед базових вимальовуються наступні: утримання обрядових та навчальних закладів з вивчення Талмуду; доброчинна діяльність; виконання традиційних погребальних ритуалів та утримання кладовища; опіка над хворими і немічними членами спільноти. Раз на три роки всією громадою обиралась рада кагалу у кількості 20-30 осіб (очевидно, в залежності від чисельності тієї чи іншої громади). Із свого середовища рада кагалу обирала президента (бургомістра, парнаса) і його заступника терміном на рік. У деяких містах Галичини, якщо вірити літературним та історичним джерелам, рада гміни переобирала президента щомісяця. Президент єврейської гміни підпорядковувався старості міста і міському уряду. Інші члени ради поділялись на три секції: правничу, господарську і фінансову. Члени правничої секції слідкували за дотриманням обрядів і традицій членами громади і розглядали скарги. Господарська секція несла відповідальність за упорядкування і чистоту вулиць,

а також погоджувала будівництво житлових та інших споруд. Фінансова секція займалась питаннями збору податків у межах громади та розподілу коштів на громадські потреби (щось на зразок бюджетного комітету парламенту).

Слід зауважити, що «виборча система» у єврейських громадах була влаштована таким чином, що найбагатші євреї мали непропорційно великий вплив на склад ради, тоді як найбідніші з них не мали на цей процес впливу взагалі. У деяких випадках влада кагалу поширювалась не лише на єврейську спільноту одного міста, а й на більш дрібні юдейські осередки у менших містечках, чи навіть селах в околиці. Скажімо, під юрисдикцією Перемишльського кагалу перебувало 26 інших населених пунктів.

Центрами духовного та суспільно-політичного життя єврейських громад були синагоги. При синагогах, зазвичай, діяли школи для хлопчиків з вивчення Талмуду і так звані «суди даянів», що розглядали справи некримінального характеру. Головою «суду даянів» був місцевий рабин, тому його іноді ще називали «рабинічним судом». Рабин був не лише духовним наставником громади, але й наділявся адміністративними повноваженнями – укладав шлюби і розлучення, слідкував за дотриманням «шабату», інших юдейських традицій («кошерного» забою тварин і приготування їжі тощо). За поданням «рабинічного суду» або безпосередньо самого рабина, рада кагалу накладала грошові штрафи на осіб, які порушували ті чи інші юдейські канони чи традиції. Більш важкі злочини, вчинені євреями або до яких ті були причетні, підлягали розгляду у міських судах. Судячи з історичних джерел, роботи їм не бракувало.

30

Тут слід зробити невеличкий відступ і надати певні пояснення. Хоча єврейська та християнська спільноти у межах одного міста жили доволі ізольовано, побутові контакти між їх представниками були річчю звичною. Натомість товариські стосунки, не говорячи про щось більше, отримували не лише гостро-негативну суспільну оцінку, але трактувались як злочинні діяння. За «моральною чистотою» своїх рідів пильно стежили як християни, так і євреї. Але життя є життя, і не завжди людські стосунки підпорядковуються суворим параграфам законів чи указів. В історичних судових хроніках галицьких міст і містечок часто можна натрапити на описи таких «злочинів» і винесені по них вироки. Іноді це викликає сміх крізь сльози. Ось лише два образки із життя міста Жовкви XVII-XVIII ст. У 1732 р. лікар-єврей наполегливо домагався міщанки Гелени Мариндачки, яка приносила йому на продаж курчат. За «ласку і покірність» він обіцяв їй дати полотна на кошулю і хустку. Судячи з усього, домовленість була досягнута, але про неї якимсь чином довідалась міська влада. Відбувся суд, який постановив наступне: невдаху-спокусника «вигнати з Жовкви на 12 миль із конфіскацією всього майна у фонд шпиталю і на репарацію ратуші»; легковажній Гелені за рахунок конфіскаату виплатити 50 злотих (очевидно, за «моральні збитки»), одночасно всипати 150 різок, що й було виконано публічно в торговий день. Дещо раніше, якийсь єврей нажив дитину із своєю кухаркою-християнкою. За цей злочин обом було присуджено по

100 різок і вигнання з міста. Щоб уникнути подібних інцидентів, надалі євреям заборонялось наймати няньок, кухарок та покоївок християнського віросповідання віком до 50 років.

Роль кагалів у житті єврейської спільноти важко трактувати однозначно. З одного боку, вони давали змогу євреям самоорганізуватись на чужих, іноді ворожих територіях, відстоювати свої права, інтереси, зберігати традиції, вірування, самобутню культуру; з іншого – політика надмірної замкнутості і ортодоксальності, що провадилась чільниками кагалів, стояла на заваді інтеграції єврейських спільнот у суспільства, в середовищі яких вони перебували. Ця ситуація у першій половині XX ст. повернулася проти них.

після навчання рабина. фото романа вишняка. мукачеве, 1920 р.

іван великий

як євреї заробляли
«на життя»

войнилів, 1920 рр.

У підсвідомості більшості галичан міцно закоренився стереотип, що євреї, нібито, цураються фізичної праці, віддаючи перевагу торгівлі, посередництву, сфері фінансів, юриспруденції тощо. Доля істини у цьому твердженні, безперечно, є. І виникло воно не на порожньому місці – перші спогади про єврейські поселення в Європі пов'язані із розвитком торгівлі з Візантією, Персією, Сирією, арабським Сходом. Однак, цікавим видається той факт, що один з перших спогадів про євреїв саме в Галичині пов'язаний якраз з іншим видом діяльності, який лише частково вписується в цей стереотип.

В історичних хроніках Перемишля від XV ст. згадується, що на цей час у місті проживало близько двадцяти єврейських родин, зокрема скляр, котрий вставляв шиби у замок, та лікар (*medicus*), котрий, при потребі, лікував міського старосту і інших членів магістрату. Слід зазначити, що аналізуючи історичні джерела (зокрема, т.зв. «міські книги») можна зробити висновок про різне ставлення до євреїв-ремесників та підприємців у різних містах Галичини та Східної Польщі в XVI-XVII ст.ст. Так, у королівському місті Самборі королева Бона у 1551 р. взагалі заборонила євреям займатись торгівлею – навіть у торгові дні їм дозволялось з'являтися на ринку лише як покупцям. Така ситуація зберігалась аж до 1732 р., коли Август II видав привілей, згідно з яким самбірським євреям дозволялось торгувати різним крамом у власних помешканнях, а на ринку виставляти лише лотки з м'ясом. Приблизно у той же час у місті Красьнік (неподалік Любліна) євреї мали можливість займатись торгівлею майже без перешкод (сплачуючи при цьому дещо більші податки, ніж представники інших громад).

Найбільш поширеними товарами і продуктами, якими торгували красніцькі євреї, були цукор, вино, олія, риба, а також будівельна деревина і шкіра. Дещо раніше, у XIII-XIV ст.ст., не гребували вони й торгівлею невольниками – військовополоненими та особами, що не змогли вчасно віддати борги. Іноді родичі продавали в неволю дітей. За хибною версією єврейського мандрівника Беніаміна з Туделі, латинське слово «slavi» (слов'яни) виводиться із «sclavi» (невільники). Були серед них і ремісники-бровари, а також ті, що виготовляли горілку та інші спиртні напої. Щоправда, починаючи з 1637 р., доступ на ринок був для них суттєво обмежений.

Аж до другої половини XVII ст. євреїв не приймали до ремісничих цехів, створювати ж власні ремісничі об'єднання їм заборонялось. Про це згадувалось у багатьох цехових статутах. У Львові, наприклад, євреям-кравцям дозволялось шити лише ритуальний одяг для членів своєї громади. Щоб отримати дозвіл на вільний продаж своїх виробів, кравецький цех повинен був поставити на них своє клеймо (гадаю – не безкоштовно). Подібні обмеження стосувались і євреїв-пекарів – згідно з королівською грамотою, їм взагалі заборонялось випікати хліб та інші вироби на продаж. За оренду міської воскобійні євреям також доводилось платити дорожче: 8 грошів за котел воску другого сорту, 12 – за котел першого сорту, проти, відповідно, 6 і 10 грошів для представників інших конфесій.

Маючи обмежені та ущемлені економічні права, євреї були змушені шукати для себе «щілин» у тодішньому правовому полі. Вони або працювали нелегально, переходячи в категорію «партачів» (ремісників, що не належали до ремісничих цехів), або, використовуючи природні здібності до розумової праці, підприєм-

лівість, спритність, далекоглядність, хитрість – займали економічні ніші, де вони були найбільш конкурентоспроможними (лихварство, фінанси, податки тощо).

Що стосується єврейських ремісників-«партачів», то інформації про них збереглося небагато. У документах від 1580 р. вказується, що у Львові, на Підзамчі, мешкало 50 різників-юдеїв, які незаконно торгували м'ясом. Очевидно, різництво було доволі поширеним видом ремесла серед польських та галицьких євреїв, оскільки у Красьніку вони займали домінуючі позиції на ринку м'яса.

Наприкінці XVII ст., завдяки майстрам-вірменам, у Львові і Кракові настав період ренесансу ювелірного ремесла. Для виконання крупних замовлень золотарі-цеховики наймали позацехових майстрів. Зокрема, два заможні золотарі-вірмени Арютон і Норзес, виконуючи королівські замовлення, регулярно наймали греків і євреїв. Про високу майстерність євреїв-ювелірів можна судити за словами багатого і авторитетного золотаря Михайла Латиновича. Ведучи полеміку із майстрами золотарського цеху щодо свого небажання ставати його членом, він у 1708 р. сказав наступне: «... заберу їх (цехових майстрів) скриньку з привілеями, віддам євреям, бо ті краще вміють робити, ніж вони, і ці євреї будуть золотарями, а вони у євреїв будуть робити». На межі XVI-XVII ст.ст. у Львові нараховувалось понад 150 ремісників-євреїв.

Багато євреїв були збирачами податків при міських магістратах. З часом вони стали впливовими фінансистами, оскільки якась частина зібраних коштів мала властивість «липнути» їм до рук (зрештою, з цих часів до сьогоднішнього дня ситуація майже не змінилась). Саме до цієї категорії належали: Волчко з Дрогобича, Сам-

сон з Жидачева, Йошко з Грубешува, Шаня з Белза, згадки про яких зустрічаємо в історичних джерелах другої половини XV ст.

Найбільш поширеним видом «бізнесу» серед представників єврейської спільноти було лихварство. Це був не просто спосіб заробітку, а спосіб життя для багатьох з них. Його розмах залежав від обсягів «стартового капіталу» конкретної особи. Скажу більше – принцип «гроші роблять гроші», винахід якого небезпідставно приписують євреям, згодом ліг в основу діяльності усіх комерційних банків світу і безвідмовно діє до сьогодні. За своєю суттю він дуже простий. Особа, яка має нагальну потребу в грошах, позичає їх у кредитора, обіцяючи повернути борг в обумовлений термін з «лихвою», а для гарантії віддає кредитору під заставу своє майно, вартість якого, як правило, вища за суму отриманої позики. Якщо позичальник в обумовлені терміни не повертає боргу, заставлене майно переходить у власність кредитора. Таким чином, до рук багатих євреїв з часом потрапляли великі маєтки, включаючи цілі села, земельні наділи, сільськогосподарські угіддя та прибуткові підприємства (млини, гуральні, миловарні тощо). Порівняно бідніші євреї, особливо ті, що мешкали в селах, надавали невеликі позики своїм односельцям взагалі без застави, а борг часто погоджувались отримувати натурою (курми, гусьми, яйцями, маслом), що було доволі вигідно для селян. Цікава деталь – євреям заборонялось позичати гроші «під відсотки» членам своєї громади та іншим особам юдейського віросповідання. За цим суворо пильнували відповідні органи при радах кагалів.

Траплялось, що боржниками євреїв-лихварів ставали доволі впливові вельможі і навіть володарі земель. Але в цьому випадку непри-

ємності могли чекати самих кредиторів. Дуже показовою у цьому сенсі є подія, що відбувалася на межі XV-XVI ст.ст. у Литві. Володар цієї землі – Великий Князь Александер Ягелон у 1495 р. вирішив вигнати з Литви усіх євреїв. Тоді це було справою доволі буденною: тодішні можновладці доволі часто вводили та відміняли різноманітні обмеження для поселення євреїв на тих чи інших територіях. Але у даному випадку цей крок мав «комерційну» передісторію. Виявилось, що Великий Князь заборгував значну суму грошей кредиторам-євреям, і не маючи змоги (або бажання) їх вчасно повернути, оголосив свої борги ... «неіснуючими», а євреїв, що почали з цього приводу обурюватись і закликали його до шляхетності, виселив з держави. Однак, швидко з'ясувалось, що без євреїв у Великому Князівстві Литовському катастрофічними темпами почала занепадати торгівля і погіршуватись фінансова ситуація. Тож у 1503 р. Александер Ягелон змінив гнів на милість і знову дозволив євреям оселятись на своїх землях, але цього разу звелів брати з них за це доволі високу платню.

Заради справедливості слід зазначити, що й «підприємливість» євреїв іноді заходила занадто далеко і входила у конфлікт з інтересами властей та інших громад. Наприклад, в історичній хроніці м. Красьнік від 1627 р. описаний такий факт. У цьому містечку єврейське поселення тягнулось уздовж оборонного муру. Викладений із місцевих вапняків та пісковиків, він був придатний для видовбування в ньому різноманітних ніш та отворів, чим і скористались мешканці-євреї. У видовбаних нішах вони влаштовували печі та комірочки для зберігання продуктів. На численні зауваження магістрату, що таке використання фортифікаційної споруди може призвести до її руйнування, внаслідок

чого місто залишиться беззахисним перед потенційними нападниками, передовсім татарами, євреї не реагували. Тоді міський староста зібрав комісію, яка, обстеживши захисні мури, постановила: зобов'язати єврейську громаду заплатити відшкодування за нанесені місту збитки у сумі 10 тис. злотих.

Ще «оригінальніші» ідеї зароджувались у бориславській спільці євреїв-промисловців у 20-30-х роках XX ст. Спершу, захопившись пошуком скарбів легендарного опришка Олекси Довбуша, вони вирішили висадити в повітря при допомозі вибухівки Урицькі Скелі, що у Сколівському районі – унікальну природну та історично-архітектурну пам'ятку XI-XIII ст.ст. Лише втручання графа Володимира Дідушицького – авторитетного галицького мецената, краєзнавця, природолюбця і просто шляхетної людини, стало на заваді втіленню цих задумів у життя. Згодом, у 1930 р., ця ж спілка з цією ж метою хотіла здійснити грандіозні розкопки на горі Маківці – священному місці для кожного галицького українця. На цей раз горе-скарбошукачів зупинило не лише обурення галицької громадськості, а й делікатне заступництво цих намірів бароном Гредлем – представником відомого австрійського аристократичного роду, якому з 1887 до 1914 рр. належала ліси Сколівщини.

яків. хонітсман

єврейське ремісництво
у містах руського
воєводства

жидівське весілля у галичині

Руське воєводство як адміністративно-територіальна одиниця у складі Речі Посполитої виникло не пізніше 1434 р. До його складу входила низка земель і повітів. Столицею було місто Львів. У середині XVII ст. до Руського воєводства належали Галицька, Львівська, Перемиська, Сяноцька та Холмська землі.

Упродовж XVI та першої половини XVII ст. на території Руського воєводства бурхливо розвивалися ремісництво і торгівля, які концентрувалися переважно в містах. Якщо наприкінці XVI ст. у п'яти землях воєводства нараховувалося 172 міста, то у 1648 р. їх було вже 221. Невеликі міста і містечка переважно належали феодалам. Королівські міста Львів, Перемишль, Дрогобич, Галич, Самбір і деякі інші мали магдебурзьке право. Духовенство володіло тільки невеликою кількістю міст.

У XVII ст. в усіх п'яти землях Руського воєводства міське населення становило близько 300 тис. осіб. Соціальна структура населення міст воєводства була строкатою. Різні прошарки мешканців дуже різнилися місцем і становищем у міській ієрархії (міщани, шляхта, духовенство, селяни-утікачі та оброчні селяни, бюргерство, плебейські маси), родом занять (ремесло, торгівля, служба в органах управління – у багатих міщан і шляхти, випадкові заняття тощо), національною та релігійною належністю (українці, поляки, євреї, вірмени – і православні, католики, юдеї).

Євреї мешкали на землях воєводства ще в XI ст., проте перша письмова згадка про червононоруських євреїв з'явилася у привілеї Казимира Великого для міста Львова у 1356 р. Найбільша кількість міст, де мешкало єврейське населення, на середину XVII ст. була у Галицькій та Львівській землях. Кількість євреїв

у містах Львівської землі становила приблизно 9 450 осіб, Перемиської – 8 150, Галицької – 6 000, Сяноцької – 840. Із 1578 до 1648 рр. ця кількість зросла майже утричі. Усього ж у містах Руського воєводства на середину XVII ст. проживало близько 37 000 євреїв.

До 1550 р. єврейські ремісники, в основному, задовольняли потреби лише євреїв і тільки у великих містах (Львові, Перемишлі) виконували послуги і для християнського населення (до таких ремесел належало, зокрема, склярство).

У більшості міст євреї займалися ремеслом таємно, їх називали «партачами» (parte – окремо) і не приймали у цехи. Лише в деяких містах (Тишовці, Великі Мости, Замостя, Топорів, Доброміль) євреям дозволяли займатися усіма ремеслами. На релігійній підставі до цехів часто не допускали також і православних християн, зокрема українців і вірменів. Але якщо останні вели боротьбу радше за визнання своїх інтересів у лоні вже існуючих міських цехів, то євреї виборювали окремі ремісничі організації.

Досить поширеним серед євреїв було пекарське ремесло, адже виробництво пекарської продукції для потреб єврейського населення не вимагало спеціального дозволу міської влади. Випікання святкових хал і маці було предметом особливої турботи кагалів.

Дуже популярним було ремесло різників. Із ритуальних причин євреї споживали лише передні частини худоби, а решту м'яса продавали дешевше, конкуруючи з іншими місцевими різниками.

Єврейські ремісники в більшості міст займалися своїм ремеслом на підставі привілеїв короля та власників міст. У Бережанах єврейські різники отримали в 1636 р. від власника міста Миколи Сенявського дозвіл на легальний продаж м'яса на ятках біля крамниці за умови

щорічної сплати на католицький шпиталь по 10 золотих. Подібний дозвіл було видано також і єврейським ремісникам у Самборі.

Єврейські ремісники були потужною конкуренцією, про що свідчать численні скарги цехів на єврейських майстрів-різників, судові процеси проти євреїв-партачів, що нелегально займалися продажем м'яса. Найбільше таких партачів було у Львові. У 1605, 1608, 1609 і 1610 рр. представники львівських цехів зверталися зі скаргами на єврейських різників. Скарги надходили також від перемиських і галицьких різницьких цехів.

Одним із основних джерел доходів міщан у цей час було виробництво різних видів міцних напоїв, зокрема горілки, вина, пива, медовухи, особливо в малих містечках. Виготовленням і збутом цих напоїв охоче займалися шляхта і духовенство. Серед виробників алкогольних напоїв було чимало й ремісників. Єврейське населення, що не підпадало під юрисдикцію міської влади та дію привілеїв магдебурзького права, було позбавлене можливості вільно виготовляти й продавати алкогольні напої. Щоб отримати на це право, євреї мали одержати спеціальний дозвіл у власника міста чи укласти відповідну угоду з міською владою. На початку XVII ст. таке право отримали євреї Топорова, у 1625 р. – Тернополя, у 1634 р. – Рогатина.

Нерідко в угодах між євреями та міською владою були пункти, що стосувались обмежень виробництва і збуту алкогольних напоїв. Так, наприклад, один із пунктів договору 1640 р.

між містом та яворівськими євреями застерігав, що ті можуть мати лише одну броварню й повинні сплачувати за це місту 400 золотих щорічно. Наступного року король Владислав IV підтвердив це обмеження.

Єврейські підприємці, що орендували винокурні, медівні, броварні, виконували найчастіше функції і ремісників, і купців. Часто, зосередивши у своїх руках кілька об'єктів, вони використовували працю робітників інших національностей по-

ряд із єврейською.

Досить поширеними серед єврейських ремісників були кушнірство, кравецтво, суконництво, капелюшництво, шевство тощо. Кравецтво серед євреїв було відоме з найдавніших часів. Єврейські кравці у XIV–XV ст. вийшли за межі обслуговування єврейських громад і шили на замовлення клієнтів-християн чи безпосередньо на продаж. У Львові уже у XVII ст. євреї мали свої окремі кравецькі цехи, про що свідчать кравецькі статuti 1632 та 1692 рр. Єврейські ремісники продавали готову продукцію шляхті та селянам на ярмарках і торгах, що часом викликало спротив з боку місцевого кравецького цеху.

У Перемишлі, де також близько середини XVII ст. виник цех єврейських кравців, розгорнулася гостра боротьба за місцевий ринок з міським кравецьким цехом. Міська рада забороняла партачам виготовляти жупани, суконний та полотняний одяг на продаж. Так, в угоді міста з євреями від 1645 р. єврейським кравцям

дозволялося шити лише для себе та для єврейського населення.

Є згадки про єврейських кравців Бродів, Самбора, Тернополя, Топорова, у XVIII ст. – Жовкви. І скрізь єврейські ремісники зустрічали перешкоди з боку міських цехів. Лише в Тернополі євреї могли займатися кравецьким ремеслом на підставі цехового статуту, однак за умови сплати щорічно по 8 золотих у скарбницю цеху.

Досить поширеним серед єврейських ремісників було виробництво поясів, гудзиків, тасьми. Цим займалися євреї Львова, Перемишля, Самбора, щоправда нелегально.

Шевцювали євреї у Львові, Тернополі, Золочеві, Поморянах, Тереховлі. Однак поширеним було кушнірство, і в цьому вирізнялися львівські кушніри. Багаті єврейські львівські купці активно торгували хутрами, привезеними з Балканського півострова чи Московської держави. Частина привізного хутра потребувала спеціальної обробки, чим і займалися єврейські кушніри. Вони неодноразово укладали угоди з цехом, у яких зобов'язувалися не займатися обробкою шкіри та продавати лише оброблене хутро, однак ці угоди постійно порушувалися, про що свідчать численні скарги цехових ремісників до міського суду. Часто цехова влада вдавалася до конфіскації товару, виробленого єврейськими кушнірами.

Гарбарське (тобто шкіряне) ремесло було тісно пов'язане з кушнірством. У Львові традиції гарбарства у євреїв сягають XV ст. Про євреїв-гарбарів у Львові довідуємося з позову міського цеху від 1638 р. проти Марка, єврея з передмістя.

Небагато відомостей міститься у джерелах про єврейське металеве ремесло та виробництво селітри й пороху. Маємо згадки про чотирьох євреїв, що виробляли у Львові скриньки (у XVII ст. їх переважно виготовляли з металу). Це мешканці передмістя Іцко Соломонович та Яків Шмулевич, єврей з Італії Авраам, що осів у Львові в 1626 р., Пернах, мешканець передмістя, якого убили під час єврейського погрому.

Мало відомостей про розвиток будівельного ремесла. Переважно це повідомлення про спорудження храмів. Це був період досить жвавого будівництва єврейських святинь. У 20-х роках XVII ст. почалося зведення нових синагог у Львові і Жовкві. Водночас почалося будівництво синагоги в Кам'янці Струмиловій, а в 1638 р. – у Перемишлі, на місці старої, що згоріла під час страшної пожежі міста в 1637 р. Спорудження євреями своїх культових будівель наражалося на спротив з боку міських християн.

Євреї-склярі у Львові з'явилися ще в останньому десятилітті XV ст. Єврейські ремісники також виготовляли віск і свічки. Єврейські воскобійні були у Львові, Галичі, Перемишлі, Тереховлі. У 1645 р. міщани скаржилися на львівських євреїв, які у передмісті займаються виробництвом і збутом воску.

Найбільшим центром юдейських ювелірів, зрештою, як і християнських, був Львів, де на початку XVII ст. працювало щонайменше 18 євреїв-ювелірів. Водночас львівський ювелірний цех нараховував у 1612 р. лише 14 майстрів-християн. Євреї займалися виготовлен-

ням ювелірних виробів у Перемишлі, Стрию, Бродях.

Про євреїв-малярів у Львові свідчить одна зі статей статуту утвореного у 1594 р. малярсько-го цеху, в якій заборонялось євреям, а також русинам і вірменам займатися цим ремеслом.

Єврейські аптеки існували у Львові, Бродях та Перемишлі. Аптекарі не лише виготовляли й продавали ліки, а й збували вина, зілля, ласощі. Міська влада намагалась обмежити їхню діяльність лише обслуговуванням єврейського населення.

Євреї-цирульники, в основному, займалися своїм безпосереднім ремеслом, але, окрім того, ставили хворим банки, лікували вивихи та переломи, пускали кров, лікували опіки, тобто надавали цілу низку необхідних медичних послуг. Є відомості про єврейських професійних лікарів у Львові, Бродях і Перемишлі.

У другій половині XVII ст. економіка міст Червоної Руси поступово почала занепадати. Причинами стали багаторічні війни, що їх вела Річ Посполита. Це, звичайно, негативно позначилося на стані єврейського ремісництва.

заболотів, ринок, 1915 р.

яків. хонітсман

права євреїв у законодавстві австро-угорської імперії

проголошення патенту цісареві марії терезії 1773 р.

У вересні 1772 р. Галичина увійшла до складу Австро-Угорщини. За вказівкою імператриці Марії Терезії було проведено т. зв. «конскрипцію», тобто перепис населення, зокрема єврейського. За даними цього перепису, 1773 р. у Галичині мешкав 224 тис. 981 єврей. У подальшому дані за переписами змінювались у межах 100 тис. осіб. Такі надзвичайні розходження пояснюються двома причинами: по-перше, євреї ховалися від перепису, вважаючи, що він призводить до збільшення оподаткування, й всіляко ухилялись від нього; по-друге, чиновники, які організовували перепис, припускалися багатьох помилок.

Галичина була поділена на шість округ. У відповідності до розпорядження імператриці Марії Терезії від 16 липня 1776 р. керівництво єврейськими громадами здійснювали «єврейські ординації» (Judenordination), очолювані старшинами округ (Kreiseltern). Єврейські ординації на чолі зі старшиною були підпорядковані єврейській Генеральній дирекції (General-direktion der Judenschaft), що складалася з 6-ти керівників земельних громад на чолі з Крайовим рабином, котрого обирали з трьох кандидатів, які висувалися на цю посаду.

Перші вибори Крайового рабина відбулися навесні 1776 р. Кандидатами на цю посаду були празький рабин Єхескель Ландау, берлінський рабин Цві Гірш і рабин із Бродів Єгуда Лейб

Бернштайн. Врешті імператриця призначила Крайовим рабином Єгуду Лейба Бернштайна. Його заступником став також рабин із Бродів Зеєв Орнштайн. Крайовий рабин одержав право призначати рабинів, канторів і різників у кожному єврейську громаду. Щоб бути остаточно затвердженим на цих посадах, слід було внести до каси Крайового рабина певну суму грошей.

Крайовий рабин призначав також членів громадських рад, даянів (релігійних суддів) та інших керівних осіб місцевих єврейських громад. Усі вони також вносили до каси Крайового рабина певні кошти.

Діяльність Генеральної дирекції була пов'язана, головним чином, з розподілом податків на усіх євреїв у землях. Сума податків на євреїв зросла у порівнянні з попереднім (польським) періодом у 3-4 рази. Головним видом податків був прямий податок на душу. У відповідності з Патентом імператриці від 25 лютого 1774 р. податок на душу був збільшений з 1-го злотого до 4-х. У таких же розмірах зросло оподаткування кожної єврейської родини. Попри те Патент передбачав сплату прямого податку від будинку, садиби, майна, прибутків родини.

Патенти від 3 березня і 28 червня 1773 р. передбачали обкладання євреїв податком при вступі у шлюб. Патент від 28 березня 1775 р. передбачав сплату за шлюб першого сина від 3-х до 30-ти злотих, залежно від його занять і заробітку, другого сина – від 6-ти до 60-ти,

третього сина – від 9-ти до 90-та злотих. Багато бідних євреїв, щоб не сплатувати «шлюбну таксу», не реєстрували шлюб. За таке порушення закону їх виганяли з місця проживання.

Патент імператриці від 16 липня 1780 р. передбачав сплату податків за місце проживання і великий штраф за жебракування. За даними М. Балабана, від вересня 1781 р. до кінця 1782 р. з Галичини були вигнані 1 192 єврейські жебраки. У 1784 р. було вигнано 659 родин. Майно вигнаних (земельна ділянка, будинок та ін.) передавалося німецьким колоністам.

У відповідності з цеховою ординацією 1788 р. євреї одержали право ставати членами ремісничих цехів, але водночас влада обмежила діяльність єврейських перукарів і хірургів (у той час перукар виконував і функції хірурга). У Львові таких євреїв могло бути не більше 16-ти, в інших містах і містечках Галичини – не більше чотирьох.

Права євреїв в Австро-Угорщині були значно ширші, ніж у сусідній Російській імперії. Так, ще 1789 р. їм було дозволено (знову підтверджено у 1805 р.) купувати земельні угіддя, за обов'язкової передумови по-господарському ставитись до них і не використовувати для обробітку працю не-євреїв.

1848 р. ознаменував перехідний період, як у політичному становищі, так і в соціальному та культурному стані галицького єврейства. Він зруйнував його замкненість і створив можли-

вості для нового промислового, соціального і культурного розвитку галицьких євреїв.

Уже 25 квітня 1848 р. було проголошено рівність громадян щодо обкладання податками, а до кінця року було прямо зазначено, що євреїв і християн обкладають податками на рівних засадах. Євреям було надано рівні з християнами права на посідання власності. Але 1858 р. деякі старі обмеження було поновлено. У містечках євреї одержали необмежене право селитися і переселятися, але ті міста, які здавна мали право «de non tolerandis iudeis» – «не терпіти юдеїв» – його зберегли. Так, до 1886 р. існувала забо-

рона євреям жити, торгувати й вести підприємство за межами єврейського району у Львові (створення якого тут було передбачено 1793 р.). Хоча ще 1789 р. євреям було надано право мати будь-які заклади, згодом їм було заборонено тримати аптеки, млини, броварні, шинки. Євреям було заборонено мати слуг і учнів-християн, під тим приводом, що християнські слуги та учні у євреїв деморалізуються й відходять від своєї релігії. У зв'язку з германізацією закони регулювали відправлення молитов, одяг, мову та шлюби євреїв. Цензурували молитовники і навіть забороняли використання закордонних єврейських релігійних видань.

Хоча з 1849 р. іврит та їдиш були офіційно визнані, з 1865 р. все друковане єврейськими літерами підлягало цензурі. У численних вказівках передбачалося сприяти тому, «щоб біль-

цар франц йосиф I

шість євреїв позбулися свого одягу і пов'язаних із ним забобонів».

Євреї мали право на працю всюди, за винятком державних установ.

Згідно з Галицьким єврейським статутом 1789 р. євреї були визначені як співчлени полі-

тичних міських громад. Так, у Бродях із 40-а членів Громадської ради – 20 складали євреї і 20 християни.

З 1788 р. євреїв уже брали до армії, чимало було єврейських військових лікарів, під час війни в армії перебували рабини.

маєр балабан

вiдeнь, 1900 pp.

йосиф II
і реформи
для євреїв у австрії.
галичина 1772-1795 pp.

Толерантність щодо євреїв у Відні та у сусідніх країнах

Цісар Йосиф II відрізнявся від пруського короля Фрідріха II. Метою свого життя він уважав задоволення потреб свого народу. За сприяння Марії Терезії він розпочав низку реформ, які поліпшували устрій у габсбурзьких володіннях. Реформи Йосифа II поширювалися на всі народи імперії, зокрема і євреїв, життя яких в Австрії було не легким. Особливу увагу на єврейські справи він звернув тоді, коли після входження Галичини до імперії чисельність євреїв у державі *Габсбургів* різко зростає. Йосиф II недолюблював євреїв, вважав їх безсумнівно шкідливими для суспільства, але відрізнявся від Фрідріха II вірою, що їх можна виправити, що породило цілу низку доволі масштабних реформ.

У 1781 р. він ліквідував так званий податок *Leibzoll*, а 2 січня 1782 р. видав Патент про толеранцію для євреїв *Нижньої Австрії*, зокрема для євреїв *Відня*. Цісар хотів поліпшити життя євреїв у своїй державі, однак натомість зажадав надмірної ціни, тому що, окрім високих податків, він вимагав відмовитися від їх власної ідентичності і наполягав на глибокій асиміляції. Цісар одним розчерком пера хотів перекреслити тисячолітню історію і одразу адаптувати євреїв до потреб держави нових часів. Він допустив євреїв до публічних шкіл, будував для них окремі школи, ліквідував знаки ганьби та єврейські квартали, дозволив євреям займатись ремісництвом і торгівлею, дозволив відкривати фабрики, тримати крамнички у будь-якому районі Відня, дозволив також займатися лихварством і под. Водночас він не дозволив створити єврейську громаду у Відні, ліквідував суди рабинів, обмежив кількість єврейських

шлюбів, ускладнив використання патенту толеранції, не визнавав за єврейськими ремісниками звання майстра, та ще й наклав на євреїв непосильні податки, змушував їх до військової служби, щоправда, спочатку тільки у тилу. Такі ж реформи Йосиф II запровадив у *Чехії* і *Моравії*.

Євреї та реформи цісаря

Освічені євреї, зокрема берлінські, прийняли реформи цісаря з ентузіазмом; *Весель (Wessel)* привітав їх відомим маніфестом. Багаті віденські євреї одразу виїхали з гетто і викупили будинки при головних вулицях, багато євреїв-підприємців перенесли свої мануфактурні фабрики з *Пресбурга (Pressburg – тепер Братислава)* до *Відня*. Водночас у *Чехії* велика кількість багатих євреїв заклали нові фабрики; так, з 58 фабрик у цілому краї 15 були у руках гебреїв, а у самій *Празі* вони створили робочі місця кільком тисячам робітників-християн. Чарівна донька голови берлінських євреїв, *Фані Іцїг (Fanni Itzig) (1758–1818)*, котру видали заміж за віденського банкіра *Арнштайна (von Arnstein)*, відкрила декілька своїх салонів у Відні, що взорувалися на салони у Берліні.

Найбільше реформи Йосифа II підтримали євреї тієї частини *Італії*, що на той час належала до володінь Габсбургів. Євреї *Трієсту* заклали народні школи і запросили *Гомберга (Homberga)* їх очолити.

Але гімни та пеани на честь нової системи освіти не здолали упереджень єврейських мас у Чехії та Моравії щодо добрих намірів влади. Яку користь з цих привілеїв мав злидар, якому і далі забороняли поселятися у містах, у яких до 1725 р. не було євреїв, чи яким було заборонено займатися шинкарством, орендою млинів,

торгівлею збіжжям, що одвіку давало їм змогу якось виживати? Патент про толеранцію не полегшив і матримоніальних стосунків. Кандидат на молодого мусив підтвердити, що йому виповнилося 22 роки, що має певний масток, що є первородним сином, що його дідусь уже помер і под. Якщо ж він не був первородним сином, то мусив дочекатися, аж поки у Чехії вимре одна з 6600 визнаних правом родин, чи завербуватися до війська та прослужити там 20 років.

Найбільше непокоїло євреїв положення про військову службу. Їхня релігія (молитва, ритуал суботи, кошерна їжа) ускладнювала службу з солдатами інших віросповідань, довгий термін служби надовго відлучав від родини. У 1789 р. у Празі до війська забирали 25 єврейських рекрутів. Коли їх відправляли до казарм, матері, сестри та дружини наповнили усі сусідні вулички плачем. У казармах з'явився празький рабин *Єзехіель Ландау (Ezechiel Landau)*, і в своїй промові переконував рекрутів, щоб ті без спротиву підкорилися волі цісаря, належно несли військову службу і не забували про щоденну молитву: «*Живіть у злагоді з вашими товаришами християнами, змащуйте їм вози у неділю, натомість вони вам будуть шмарувати ваші вози у суботу*». І вручив кожному рекрутові по *тфеліну* та молитовнику. На кінець Ландау сказав про політичне значення моменту, а коли насамкінець підніс руку для благословення, то рекрути вибухнули плачем. Сам рабин був настільки зворушений, що після промови, напівпритомного, його одразу відправили додому. Епізоди подібного характеру відбувалися і в інших чеських і моравських містах. Євреї розуміли, що надійшла хвиля, коли свободу та рівноправ'я слід омийти кров'ю, але до цього вони не були ще готові.

Галичина в часи правління Марії Терезії (1772–1800)

Найболісніше відчували і найменше розуміли вчинки австрійського уряду євреї *Галичини*. Звиклі за століття до польських законів, вони потрапили у рамки чіткої, функціональної машини австрійської адміністрації і не могли знайти собі в ній місця. Навзаєм і австрійський уряд теж не міг одразу дати собі раду з польськими євреями. У володіннях Марії Терезії у Чехії та Моравії було до 11 000 єврейських родин, вони були політично «регламентовані», розміщені та поділені на чітко окреслені категорії. Те ж хотіли застосувати і до галицьких гебреїв, і для того раз за разом проводили переписи цих людей. Та невдовзі вони переконалися, що ці переписи дають щораз інші результати (у 1772 р. – 224 981 осіб; а у 1776 р. – 144 200 осіб), тому цю справу закинули і постановили вважати євреїв об'єктом фіскальної політики, який мав принести імперії якнайбільше доходів. У зв'язку з цим Марія Терезія видала у 1776 р. свій *Teresianische Judenordnung*, у якому залишила автономію єврейським громадам і створила для них центральний автономний орган під назвою «*Єврейська Дирекція*». Дирекція складалась з 6 регіональних голів (Галичина складалась з 6 *крайсів*) і з 6 крайових голів; у цілому вона складалась з 12 голів під керівництвом крайового рабина (*Landesrabbiner*), яким був багатий бродівський єврей *Бернштайн (Bernstein)*. Дирекція була схожа на старий єврейський сейм у *Польщі*, мала збирати податки з кожного *кагалу*, а ті, своєю чергою, мали збирати податки з конкретних осіб. От тільки податок був удвічі більший, ніж за Польщі (у 1764 р.).

Залишивши євреям автономію, цісарева однак не відмінила тих обмежень, які були запро-

ваджено відразу після окупації краю. Аби зменшити кількість єврейського населення, були запроваджені великі податки на реєстрацію шлюбу, а також видали указ про виселення з краю так званих «єврейських злидарів», тобто тих, хто не міг сплатити податку за толеранцію. Тих злидарів доставляли етапом до кордону з Польщею і тисячами виганяли з краю. Суворий податковий тиск довів гебреїв до розпачу і призвів до виникнення боргу перед державною скарбницею, що склав у 1781 р. 363 372 золотих, а згодом борги зросли ще більше.

Йосиф II (1780–1790)

Йосиф II був не задоволений нововведеннями матері. Коливаючись між гуманізмом XVIII ст. та ненавистю до євреїв, у перших роках свого правління він видавав щораз то суперечливіші укази. Реалізуючи свій Патент 1782 року для Відня та Чехії, він постановив і у Галичині забрати у євреїв автономність та підпорядкувати їх державній юрисдикції. З цією метою було прийнято рішення виселити євреїв з сіл, натомість їм було дозволено вільно займатися ремеслом у містечках.

Йосиф II ліквідував і «Єврейську Дирекцію», а також *кагали*, замість них він запровадив так званий *Vorsteher (сеньйорат)* по 3-7 у кожній єврейській громаді, до компетенції якого входили справи, пов'язані з синагогою. Водночас він виселив (1784-1787 рр.) з сіл усіх євреїв, заборонив їм займатися там шинкарством, орен-

дувати маєтки, землю, млини, фільварки, селянські господарства.. На момент окупації на території східної Галичини 30% євреїв (від усього населення), а у західній 40% мешкало на селі. З огляду на ці нововведення третя частина єврейської

людини втратила шматок хліба і дах над головою, її було насильно за-пхано до перенаселених та зубожілих міст, що пришвидшило подальше зубожіння євреїв. Навіть якщо євреям і виділяли землю, то завжди далеко у горах, де, втративши сили, вони врешті відмовлялися від неї. Єдина колонія, яка протрималася кілька років, був «Новий Вавилон» під Болеховом.

Окрім іншого, цісар увів і таку новацію, як родинні прізвища, загальна освіта для євреїв (1787 р.) та служба у війську. Прізвища для євреїв давали німецькі чиновники, тому усі вони мали германське забарвлення. Йосифінське шкільництво розвинулося тільки після смерті його творця, а служба у війську, до того часу не знана для євреїв, зчинила у єврейських масах великий переполох. У 1788 році гебрейська община Галичини подала петицію до цісаря, у якій пояснили, що «вони не можуть відбувати військову службу, оскільки їм цього не дозволяє релігія». Цісар не взяв до уваги їхнього прохання, а 1790 набір до армії склав 40 112 рекрутів з Галичини, 1 060 з яких були євреї.

Патент Йосифа II про толеранцію

Зібравши свої розпорядження до купи, цісар видав свій «Патент про толеранцію для галицьких євреїв» від 7 травня 1789 року. За допомогою цього патенту (64 параграфи) він створив систему правових норм для гебреїв та заклав підвалини для правового устрою, який діяв аж до 1848 року.

Згідно з цим Патентом єврейське життя підпорядковується наступним положенням:

1) *Релігія* (параграфи 1-10). З 1795 року рабин повинен був мати також і світську освіту, принаймні на рівні початкової школи. Однак, це стосувалося тільки міст, які були центрами циркулів, і де рабин мав титул *Kreisrabbiner*.

2) *Наука* (параграфи 11-14). Йосиф II запровадив для єврейських хлопчиків спеціальні школи, кількість яких зросла до 107. У Львові і Бродях виникли так звані головні школи (трикласові), а в інших містечках були звичайні одно- чи двокласові школи. При головній львівській школі був відкритий підготовчий курс, тобто ціла учительська семінарія. Інспектувати єврейські школи мав *Герц Гомберг* (*Herz Homberg*), який, як і більшість учителів, походив з Чехії або Німеччини. Усі вони були піонерами вчення *Мендельсона* (*Mendelsohn*), що одразу ж скомпрометувало такі школи в очах ортодоксів. Сам підбір кадрів був хибним, оскільки велика частина учителів прибували на землі *Галичини* з метою «знайти своє щастя» і не задумувалися про методичну і конструктивну культурну роботу. Через легковажне ставлення до ритуальних приписів учителі віддалялися від мас, а хабарництво та непотизм при наданні посад деморалізувало їх ще більше та дискредитувало в очах простого люду. Гебрейське населення Галичини помстилося

Гомбергу, звинувативши його у невдачі всього починання.

Не дивно, що у такій ситуації відвідуваність шкіл була дуже низькою і не допомагали ані штрафи, ані арешти. За правління *Леопольда* (*Leopold*) почали відкривати школи і для дівчат, але у 1806 році вони припинили своє існування і Гомберг був змушений повернутися до Відня, а разом з ним полишили Галичину і усі «берлінські» єврейські учителі. Це стало перемогою цадикив і хасидів.

3) *Реформування громад* (параграфи 15-22). Йосиф II ліквідував кагали та запровадив щось на кшталт варт при божниці, яка складалася з 3-7 осіб (*Vorsteher-is*). Що три роки мали проводилися нові вибори до кагалу, власники нерухомості мали вибрати з-поміж себе 6-14 кандидатів, а з них *староство* (*cyrkul*) затверджувало половину. Спочатку здавалося, що давня олігархічна система кагалу зникла безповоротно і євреї влилися у суспільство, позбувшись своєї окремішності. Але насправді так не було. Цей новий кагал надалі був відповідальний за весь єврейський люд, надалі збирав податки, відповідав за рекрутів, штрафував за недбале ставлення до школи – словом, зберіг за собою велику частину старих обов'язків.

4) *Кількість населення* (параграфи 23-30). Ще Марія Терезія за допомогою заборон та високих податків регулювала кількість єврейських шлюбів. Йосиф II урегулював сплату податку за укладення шлюбу у наступний спосіб: ті, хто займався ручними ремеслами, і ті, хто заробляв менше 100 золотих на рік, сплачували при одруженні першого сина 3 дукати, другого – 6 дукатів, третього – 9 дукатів; ті ж, хто заробляв понад 100 золотих, сплачували відповідно по 6, 12, 18 дукатів; відповідно, усі багатші сплачували більше; найвищі сплати становили

по 30, 60, 90 дукатів. Кандидати чи кандидатки на шлюб мусили подати свідоцтво про закінчення школи, чи свідоцтво про те, що вони склали приватний іспит. У зв'язку з ліквідацією шкіл у 1806 році було відмінено приватний іспит зі світських дисциплін, натомість залишили іспит з релігії на основі підручника Гомберга «*Vnej Zion*».

5) «*Спосіб життя*» (параграфи 31-40). Ще перед тим, як видати едикт про толеранцію, Йосиф II усунув усіх євреїв з сіл і поселив їх у міста; міста ж, у відповідності з правом *de non tolerandis Judaeis*, зберегли усі свої привілеї. Йосиф II практично заборонив імміграцію євреїв до Польщі, запровадивши високі митні збори; емігруючи ж з краю, вони були змушені сплатити так званий *Abfahrtsgeld* (виїзний податок).

6) *Політичні та судові інстанції* (параграфи 41-47). Патентом про толеранцію було визначено, що гебреї підпорядковувалися тим же адміністративними та судовими інституціям, що й інші мешканці Галичини. Суди рабинів були віднесені до судів полюбовних.

7) *Повинності щодо держави* (параграфи 48-64). Цар окреслив єврейські обов'язки так: а) облаштування доріг та постачання підвод; б) служба у війську; в) податки. Йосиф II підвищив податок за толеранцію з 4-ох золотих (при Марії Терезії) до 5-и, а промислово-мастковий податок замінив на сплату, яка залежала від кількості купленого кошерного м'яса. У 1796

році з ініціативи єврея *Соломона Кофлера* зі Львова його було замінено на так званий податок зі свічок. Таким чином, у першій половині XIX століття існували два особливі єврейські податки: кошерний і свічковий.

«*Кошерний*» податок євреї сплачували у відповідності до кількості ритуально освяченого м'яса. Загальну суму податку визначала влада, вона уся знімалася з найбагатших підприємців, а ті, своєю чергою, збирали її з допомогою своїх урядників чи суборендарів. У 1789 році гебреї сплачували за 1 фунт яловичини 1 3/4 крейцера, за курку – 1 крейцер, за півня, качку – 3 крейцера, за гуску – 7 крейцерів, за індику – 10 крейцерів.

«*Свічковий*» податок сплачувався за право запалювати свічки у суботу. Кожна єврейська жінка мала обов'язок запалювати щонайменше 2 свічки кожної суботи чи на свята. Сам ініціатор податку *Кофлер* (*Kofler*) викупив у влади право на стягнення цього податку на суму у розмірі 194 403 золотих щороку. Як і кошерний, так і свічковий податки були різними; у 1797 році за свічки суботні чи святкові сплачували 2 крейцери, за ханукальні – пів крейцера, на свічки *Судного Дня* у божниці – 10 крейцерів, за весільні свічки – 1 золотий. Цей податок став у XIX столітті справжньою карою божою, єврейська община намагалася позбутися його упродовж пів століття.

Переклала Марта Возняк

владислав григорович

євреї
в австро-угорській армії

парад австро-угорського регіменту, 1890 рр.

Єврейська емансипація в Австро-Угорщині у другій половині XIX ст. та загалом високий освітній рівень відкрили єврейському населенню широкий шлях до офіцерського корпусу. Напередодні I Світової війни євреї, складаючи лише 4,4% населення країни, становили 17% (до 2 тис. осіб) серед офіцерів резерву, і це був найвищий показник в Європі. Щоправда, серед кадрових офіцерів євреїв було лише 0,6%, а серед рядових 3%. Однак і це було чимало, скажімо, у порівнянні з українцями-русинами: попри те, що ці останні у загальній масі австро-угорського населення складали 8%, серед кадрових офіцерів їх було лише 0,2% серед офіцерів резерву – 0,3%.

З початком I Світової війни асимільована єврейська еліта Габсбурзької імперії активно підтримала дії уряду – почасти тому, що ворогом Австро-Угорщини була Росія, якою прокотилася низка погромів, а частково і через те, що активна позиція у війні позірно обіцяла єврейській громаді повне та остаточне визнання. Єврейські письменники і журналісти, разом з іншими, виступаючи у ролі військових пропагандистів, палко закликали уряд до ведення переможної війни, тисячі резервістів-євреїв охоче пішли до війська. В одній лише Галичині у перші дні війни було мобілізовано до армії 300 офіцерів-євреїв. Загалом форму Австро-Угорської армії в роки війни одягли близько 300 тис. євреїв. Чимало з них відзначилися у боях і за звиятку отримали нагороди, зокрема вищі: 76 осіб – Золоту медаль за хоробрість, 22 – орден Залізної корони III класу. Близько 25 тис. євреїв стали під час війни офіцерами, а 25 осіб дослужилися до генеральських зірок.

Слід зазначити, що євреї-генерали з'явилися в Австро-Угорщині ще до війни. Приблизно

біля двадцяти осіб отримали це звання в Австро-Угорській армії до 1911 р. – 11 медиків, 1 військовий чиновник, 6 бойових офіцерів, 1 офіцер флоту.

Переважно генерали і полковники єврейського походження приймали християнство під час або перед виходом у відставку з метою отримання державної пенсії. Проте прийняття християнства не було обов'язковою умовою для військової кар'єри генерала. Приміром, Едуард Рітер фон Швайтцер – єврей, який досяг чину фельдмаршала-лейтенанта, – ніколи не зрікався юдаїзму. Він командував піхотною дивізією у 1904 р., у званні генерал-майора, отримав рицарське звання «рітер» і вийшов у відставку двозірковим генералом. Ходили легенди, що старий генерал регулярно відвідував синагогу в Будапешті й дотримувався кошеру навіть під час обідів у імператора. Ще один єврей-генерал Олександр Рітер фон Айс став у похилому віці прихильником сіонізму і з'являвся на зборах сіоністів у генеральській формі.

Згідно із законом від 1867 р. суходільна армія Австро-Угорщини складалася з трьох частин: загальноімперської (спільної) армії, австрійського Ландверу та угорського Гонведу. Останній перебував на території Угорщини, послуговувався угорською мовою як командною (офіційною мовою команд в імперській армії була німецька), використовував угорські національні прапори й уніформу. Створені спочатку як переважно резервні формації, і Ландвер, і Гонвед із початком війни почали використовуватися як самостійні армії, що мали власні штаби й артилерію.

Найуспішнішу офіцерську кар'єру євреї робили саме в Угорській національній армії – Гонведі (буквально з угорської – захисник батьківщини), де в силу різних причин, панували

філосемітські настрої. Частково це було викликане нестачею кваліфікованих національних офіцерських кадрів, а частково впливало з прагнення угорців асимілювати євреїв в угорську націю. І справді, у середовищі угорської єврейської еліти було чимало найпалкіших патріотів Угорщини.

Красномовним прикладом цього був барон Самуель Газаї (Кон). Він походив з родини багатого промисловця, служив у Гонведі, тоді ж і вихрестився. Досягнувши звання полковника, Газаї продовжив навчання у військовій школі генерального штабу і в Угорській військовій академії, став генералом і у період між 1910-1917 рр. обіймав посаду Угорського міністра оборони. До речі, він був не єдиним євреєм в угорському кабінеті міністрів. Міністр юстиції тут теж був євреєм, не змінивши своєї релігійної конфесії. У 1917 р. імператор-король Карл підвищив Газаї до чину генерал-oberста і призначив начальником мобілізації і постачання. Відтак Газаї став другим за значенням після начальника генерального штабу офіцером Австро-Угорських збройних сил.

Служили євреї і в елітарних частинах імперії, як от приміром у першому Кайзерівському охоронному полку Австрійської національної гвардії, знаменитих альпійських частинах тощо. Приміром, Пауль Кон – перший лейтенант, який воював у складі цих частин в Карпатських горах і в Альпах, його було двічі поранено, і він закінчив війну на посаді командира роти штурмових військ. Надалі, через те, що цей заслужений офіцер встиг покинути Австрію у 1923 році, він уникнув долі двох

своїх братів, також бойових, прикрашених орденами заслужених офіцерів, які загинули у нацистських таборах.

Хоча євреї становили в імперії одну з найлояльніших до влади національних меншин, їхнє представництво у збройних силах і, особливо на фронтах I Світової війни, лишалося нижчим за загальну кількість євреїв серед населення імперії. Натомість відсоток тих, хто отримав часткове чи повне звільнення від військової служби, був вищим, а частка загиблих під час війни значно меншою, ніж серед інших народів імперії. Це мало своє пояснення. По-перше, євреї майже не служили в піхоті, яка складалася переважно з фізично сильніших і витриваліших селян і під час бойових дій зазнавала найбільш важких втрат. Здебільшого німецькомовні і освічені євреї служили у безпечніших родах військ – у медичних частинах, військовій адміністрації, артилерії тощо. До того ж, значна кількість єврейського населення, особливо Галичини і Карпат, унаслідок наступу російських військ, уже в перші місяці війни або потрапила під російську окупацію, або стала біженцями і відтак уникла австрійської мобілізації.

Слід також урахувати, що, на відміну від віденських чи будапештських «войовничих» майстрів пера, пересічні провінційні євреї – представники мирних професій, сповідували пацифістські релігійні традиції, які були глибоко чужі мілітаризмові. Між тим, мірою того, як ситуація на фронті погіршувалася, права преса, попри цензуру, яка забороняла розпалювання міжетнічних чвар, посилювала атаки на євреїв,

євреї підносять тору цісарю карлу I, коломия, 1917 р.

мусуючи старі звинувачення щодо їхньої уявного боягузтва, зрадництва, нагрівання рук на війні тощо. Отож, уперше в історії Австро-Угорської монархії сталося так, що особиста звитяга єврейських солдатів не спромоглася захистити суспільство від забруднення його антисемітизмом.

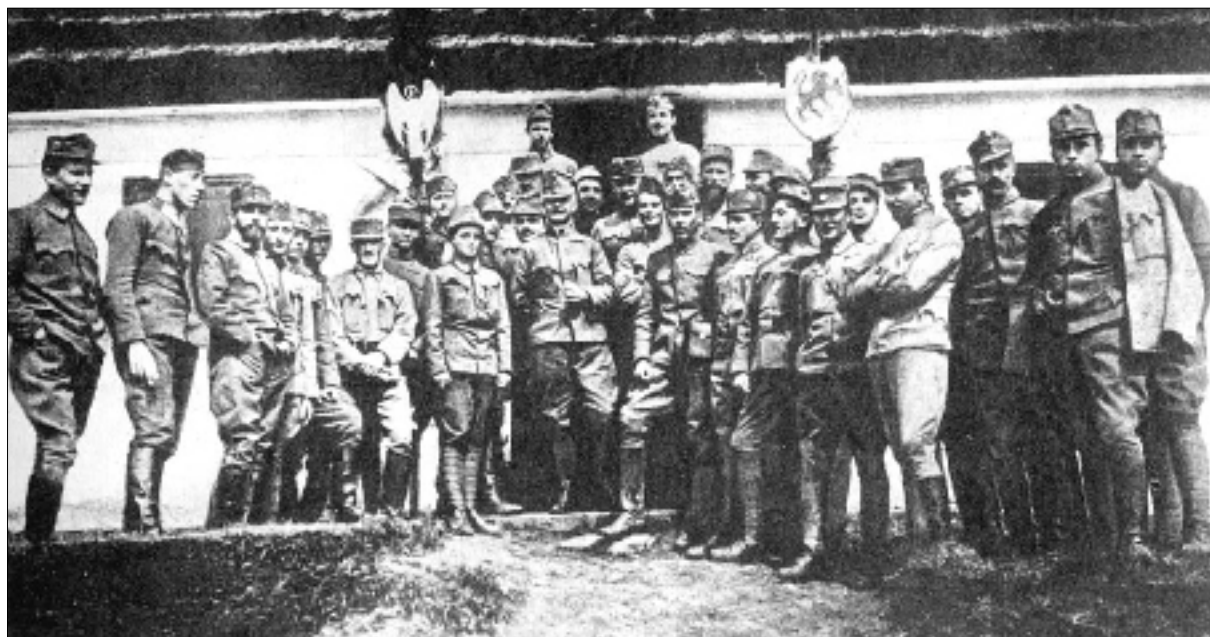

мартен фелер

євреї в українській
галицькій армії.
жидівський курінь

січові стрільці, 1919 р.

Українська Галицька Армія (УГА) була регулярною армією проголошеної 19 жовтня 1918 р. Західно-Української Народної Республіки. УГА сформувалася довкола ядра раніше існуючого у складі австро-угорської армії легіону Українських Січових Стрільців (УСС) та інших українських формацій.

Активну участь в УГА брали галицькі євреї. Серед них був, зокрема, сотник січових стрільців В. Розенберг-Чорний. Восени 1918 р. він опікувався навчанням Січових Стрільців у Білій Церкві, очолюючи школу підстаршин (унтер-офіцерів). Був учасником переговорів з німцями наприкінці жовтня 1918 р., у 1920 р., уже у Чехословаччині став членом консультативного органу – Стрілецької Ради. Навіть будучи Секретарем ЦК Компартії Західної України, В. Розенберг-Чорний не поривав зв'язків із першим Головою Стрілецької Ради Р. Дашкевичем.

В УГА було чимало лікарів-євреїв. О. Лазурко згадує про шпиталь у Самборі: «Через місяць по тому, як влада перейшла до нас, хірургічне відділення нашої лікарні очолив сотник медичної служби медпрацівників УГА доктор Глянц (єврей). Чудовим лікарем був четник, медпрацівник УГА доктор Фастман (єврей). Загальне число євреїв у санітарних закладах УГА було значним, чого я не зауважував у наддніпрянській армії. Завдяки їм самборський військовий шпиталь, незважаючи на труднощі, відповідав висоті свого гуманітарно-санітарного звання». Військовим шпиталем у Станіславові керував єврей, лейтенант-медпрацівник УГА, магістр Зелінгер. Згадує О. Лазурко і лікаря дрогобицького шпиталю, лейтенанта-медпра-

цівника, доктора Кельнера. Той «був другим лікарем у лікарні; і за національними мотивами був у підпорядкуванні у доктора Терлецького, молодшого і за званням, і за віком». Із захватом згадує автор про сеанси гіпнозу, котрі проводив Кельнер.

До перших регулярних єврейських національних формувань нового часу належить Єврейський пробойовий батальйон УГА. Він може бути поставлений в один ряд із Zion Mule Corps, що діяв в 1915-1916 рр. у Галіполі під командуванням Дж. Патерсона і Й. Трумпельдора й створеним наприкінці 1917 р. Єврейським полком Британської армії, котрий воював на Палестинському фронті восени 1918 р.

«Жидівський курінь» утворився тоді, коли після триденного погрому, котрий учинили польські війська у Львові 22-24 листопада 1918 р., тернопільські євреї – колишні досвідчені солдати Австро-Угорської армії – взяли до рук керівництво єврейською самообороною у Тернополі. Молодь об'єдналася під керівництвом енергійного вояка, поручника колишнього австрійського 15 піхотного полку С. Ляйнберга, який навчав їх захисту єврейського населення, а також учив, що задля поліпшення долі євреїв вони повинні в час приходу українців до Тернополя запропонувати їм боєздатний підрозділ для боротьби з поляками. 16 червня 1919 р. галицькі Стрільці відбили Тернопіль у поляків, і за уповноваженням виконавчого комітету євреїв Тернополя – «Жидівської національної ради», С. Ляйнберг звернувся до полковника Микитки з пропозицією вступити разом із кількома сотнями євреїв у курінь в УГА. С. Ляйнберга було призначено командиром куреня. У військових списках з'єднання називалося

«Жидівський пробойовий курінь», офіційна ж назва була «Пробойовий курінь I Корпусу Галицької Армії». Незабаром курінь налічував уже 1200 осіб.

Курінь захищав від поляків шлях з Тернополя до Підволочиськ, куди його було спішно передислоковано. Поляки намагалися здійснити тут прорив, щоб потім зненацька захопити лінію річки Збруч. Але Пробойовий курінь під командуванням поручника С. Ляйнберга звів нанівець польські плани й завдав полякам серйозних втрат. Це було 16-17 червня 1919 р. Перейшовши Збруч, курінь воював уже з Червоною Армією.

Бойовий шлях «Жидівського куреня» пройшов через українсько-польський і українсько-советський фронти. Серед місць, де курінь воював і ніс гарнізонну службу, – Проскурів, Вінниця, Бердичів (до куреня, за спогадами, з великою симпатією ставилося місцеве населення – і євреї, і українці. Він поповнювався численними добровольцями тієї й іншої національності), нарешті – Київ, точніше, Святошин. Можливо, існування куреня було додатковою причиною того, що в районах розташування галицьких військових частин будь-яких антиєврейських ексцесів не було.

24 липня 1919 р. під час нічних атак курінь узяв полонених з большевицьких передових частин. Через день большевики розпочали відступ. Командування 21-ї бригади наказало куреню активно переслідувати ворога. Курінь досяг містечок Солодківці, Зіньків, а на кінець дня 31 липня – району містечка Михальполь, що перебувало в руках потужного большевицького з'єднання. Після кількох успішних перестрілок курінь перейшов в атаку, захопив Михальполь і взяв у полон майже увесь гарнізон.

У Бердичеві своєю поведінкою під час несення служби і своєю гуманністю курінь заслужив довіру населення, і поручник Ляйнберг отримав від міської громадської управи повноваження провести мобілізацію єврейської молоді. Командування I Корпусу УГА дозволило мобілізацію й водночас дало час на відпочинок і переформування, завдяки цьому курінь поповнився добровольцями – євреями і українцями.

львів, темпелъ, 1910 р.

МАКСИМ ГОН

євреї
і західноукраїнська
народна республіка

львів, хасидська синагога, 1910 рр.

Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) постала у листопаді 1918 р. як наслідок волевиявлення українського народу до національного самовизначення і державотворення. Близько 800 тис. євреїв складала 13% усього населення новоствореної держави.

Стратегія євреїв у ЗУНР була співзвучна політичному курсу всіх націй постгабсбурзького геополітичного простору, що визначався пріоритетом національних інтересів. Надії на власне державотворення, природно, визначали імператив відмежування від територіальних конфліктів інших націй. Цієї позиції дотримувалися відомі політики, наприклад, М. Фростіг. Характер українсько-польського протиборства – територіальний конфлікт за Східну Галичину – був одним із вирішальних аргументів на користь проголошення євреями нейтралітету у війні.

Обрання євреями тактики нейтралітету зумовлювалося й іншими чинниками. Зокрема, вони не хотіли протистояти ані українському, ані польському народам, а дотримання політики невтручання мало відвести від євреїв загрозу можливої помсти з боку переможців. Зрештою, для багатьох євреїв вирішальним виявився не стільки предмет політичного вибору (ЗУНР – Польща), скільки пріоритет життєвих інтересів: толерантне співжиття з іншими націями, налагодження мирного життя на поприщі I Світової війни. Ці постулати відображені серед першочергових завдань в ухвалі Єврейської Національної Ради (ЄНР) міста Станіславів (нині – Івано-Франківськ).

1 листопада 1918 р. українські підрозділи оволоділи Львовом. Того ж дня представники всіх єврейських партій та кагалу утворили коаліційний орган євреїв міста – Єврейський

комітет громадянської безпеки. Своєю першою постановою він закликав євреїв усунутися від польсько-українського протистояння. Таку ж позицію зайняла і ЄНР Східної Галичини. Єврейська Національна Рада Східної Галичини, яка репрезентувала все єврейське населення краю, мала у своєму складі як речників проукраїнської, так і пропольської орієнтацій. Унаслідок відсутності єдності в оцінках стратегії та тактики євреїв у нових історичних умовах ЄНР ухвалила рішення про нейтралітет у польсько-українській війні.

Самостійного політичного курсу дотримувалися євреї й на інших землях, що увійшли до складу ЗУНР. Зокрема, за дотримання нейтралітету висловилися ЄНР Буковини. Євреї самоусунулися від участі в Генеральному конгресі Буковини, який ухвалив рішення про возз'єднання краю з Румунією.

Проголошення євреями нейтралітету не знайшло розуміння ані в українській, ані в польській сторін. Серед частини польської громадськості і армії поширювалося припущення, що за тактикою невтручання у польсько-українську війну криється, принаймні, опосередкована підтримка євреями ЗУНР. Це стало однією з причин погрому у Львові, що розпочався після відступу УГА з міста. Упродовж 22–24 листопада 1918 р. було убито 64 особи єврейської національності, спалено десятки будинків, пограбовані сотні крамниць. Насильству не змогла протидіяти єврейська міліція, яку очолював капітан Ейслер. Незважаючи на проголошений нейтралітет, єврейські міліціонери були обеззброєні польським військами.

Оволодіння Львовом польськими військами призвело до встановлення у Східній Галичині українсько-польського двовладдя і зумовило потребу в координації діяльності ЄНР, які

перебували на контрольованих УГА територіях. 18 грудня 1918 р. у Станіславові розпочав роботу установчий з'їзд Єврейських Національних Рад тієї частини Східної Галичини, що контролювалася українськими військами. Участь у ньому брали близько 30 делегатів, які представляли 22 місцеві Національні Ради. Визнавши Станіславів за місце тимчасового розташування новоствореної Ради, учасники форуму заявили про своє прагнення до національного самовизначення й ухвалили політичну платформу східногалицького єврейства: «У суперечці між поляками і русинами залишаємося, як і досі, на становищі повного нейтралітету». 23 березня 1918 р. у Станіславові розпочало роботу пресове бюро при ЄНР. Органами останньої були «Дос кадіше ворт» («Єврейське слово») та «Міittelунген фунімі Остгалицієн націоналрат» («Вісті Східногалицької національної ради»).

Ставлення єврейської громадськості до ЗУНР не було однотайним. Пропольські настрої домінували, наприклад, серед асимільованої єврейської інтелігенції Львова. Процес її організаційного об'єднання відбувався паралельно з відродженням Польщі. Наприкінці листопада 1918 р. у місті постав «Союз поляків Мойсейового віросповідання». Частина євреїв – прибічників Польщі – брала участь у війні на її боці.

Водночас, серед східногалицьких євреїв було й чимало тих, хто симпатизував ЗУНР. В окремих містах (Коломия, Самбір, Станіславів) і повітах (Долинський та ін.) євреї з прихильністю поставилися до молоді української держави. Співчувала українцям і частина євреїв північно-західної Буковини, зокрема, Чернівців.

Проукраїнські настрої серед євреїв Східної Галичини посилювалися після львівського погрому. Насилля над євреями підштовхнуло євреїв до ЗУНР, у якій відтепер вони вбачали силу, здатну захистити їх від антисемітизму. До того ж, українська громадськість надала фінансову допомогу жертвам львівського погрому, разом із євреями брала участь в акціях протесту проти нього, – наприклад, у Дрогобичі. Вагомим було й те, що з часу інституціоналізації Української Національної Ради (УНР) відбувалося створення того правового поля, що давало змогу вирішити єврейське питання на демократичних засадах.

Ще 19 жовтня 1918 р., проголошуючи утворення Української держави, УНР заявила про визнання прав національних меншин, а отже, і євреїв, на національно-культурну автономію та їхнє представництво в уряді. Закликаючи національні меншини делегувати своїх представників до її складу, УНР відмовилася від дискримінаційної практики Австро-Угорщини вирізняти євреїв лише за віросповіданням, визнавши їх як окрему націю.

За короткий період перебування Львова в руках українців були здійснені подальші кроки до українсько-єврейського порозуміння. Оволодівши містом, УНР опублікувала відозву до українського народу, в якій підтвердила засади громадянської, віросповідної та національної рівності усіх громадян держави. Водночас, національним меншинам пропонувалося надіслати своїх представників до Української Національної Ради. 2 листопада 1918 р., під час переговорів між представниками польської та української сторін щодо мирного врегулювання конфлікту, К. Левицький, М. Лозинський та інші українські провідники заявили про готовність надати євреям автоно-

мію. Через два тижні, 18 листопада 1918 р., Українська Національна Рада вирішила створити інститут державних секретарів для польських, німецьких та єврейських справ.

Відповідно до Тимчасового основного закону «Про державну самостійність українських земель», ухваленого 13 листопада 1918 р., владу в республіці «виконує весь її народ через своє заступництво, вибране на основі загального, рівного, безпосереднього тайного і пропорційного права голосування». Згідно із Законом про громадянство ЗУНР (8 квітня 1919 р.) воно надавалося усім, хто постійно проживав у краї не менше п'яти років.

У середині лютого 1919 р. за євреями, як і іншими національними меншинами в ЗУНР, визнано право на шкільництво рідною мовою та її використання у зносинах з державною владою. Постановою Державного секретаріату освіти і віросповідань від 26 березня 1919 р. їм надано дозвіл на вивчення єврейської мови та історії у середніх навчальних закладах. 21 березня 1919 р. ухвалено право Єврейської національної ради призначати свого представника при президії Державного секретаріату (уряду), а в середині квітня 1919 р. вищий орган законодавчої влади в країні, Українська національна рада, розглянула проект закону про єврейську автономію.

Хоча офіційно місцеві єврейські національні ради репрезентували узгоджений політичний курс, партійні сили, що входили до їхнього складу, оцінювали реалії доби по-різному. З тактикою нейтралітету, яку за пропозицією сіоністів було покладено в основу політичного курсу єврейських національних рад, не погоджувалося керівництво Єврейської соціал-демократичної партії «Поалей Ціон». Через свій періодичний орган «Дер їдише арбайтер»

(«Єврейський робітник») поалей-ціоністи вимагали не лише підтримки євреями ЗУНР, а й їхньої участі в захисті української держави від польських зазіхань.

Інший варіант розв'язання галицького питання пропонувала Єврейська соціал-демократична партія (ЄСДП). Члени партії вважали, що етнічний склад населення Східної Галичини унеможливило її входження до складу Польщі. Абсолютизуючи класові ідеали, ліве крило ЄСДП стверджувало, що справедливо вирізнити питання про державно-правову належність краю можуть лише представники робітничих і селянських рад.

Гнучка політика уряду ЗУНР у національному питанні спонукала окремі єврейські партії офіційно задекларувати зміну своєї позиції в польсько-українському протистоянні. Першою від позиції нейтралітету відмовилася партія «Поалей Ціон». 21 березня 1919 р., під час дискусії навколо питання про політичну ситуацію в краї було ухвалено резолюцію, якою проголошено підтримку самостійної Української держави.

Слідом за «Поалей Ціон» від уже усталеної тактики Єврейської національної ради відмовився Загальноєврейський робітничий союз. Наприкінці березня 1919 р. у заяві, проголошеній на з'їзді українського Селянсько-робітничого союзу, Бунд сповістив про зміну у ставленні до ЗУНР. Водночас змінила свою політичну позицію і ЄСДП: на крайовому з'їзді Української радикальної партії її представники заявили про співпрацю з українським урядом. Єврейські робітники брали участь у першотравневій демонстрації 1919 р. у Станіславові під гаслами «Хай живе соборна, вільна Українська Народна Республіка!»

На другому етапі українсько-польської війни свою стратегію переглянула й Єврейська національна рада Східної Галичини, що діяла у Станіславові. Це рішення у її лоні визрівало упродовж зими 1919 р. У березні того ж року на таємному засіданні єврейської національної ради ухвалено відкрито підтримати ЗУНР після закінчення польсько-української війни.

Проте, більшість євреїв Східної Галичини, як і раніше, залишалася на позиції нейтралітету, що з плином часу викликало дедалі більше невдоволення в українському таборі. Воно почало проявлятися після провалу Вовчухівської операції (березень-квітень 1919 р.). Серед українських політиків залунали голоси про залучення євреїв до УГА. Зокрема, в останні дні березня 1919 р. на селянсько-робітничому з'їзді О. Назарук пропонував мобілізувати до армії представників національних меншин. Уже влітку 1919 р. військова влада в окремих підконтрольних їй містах (наприклад, Збараж) примусово мобілізувала євреїв до УГА. Навесні того ж року, під час розробки проекту про вибори до сейму Західної Області Української Народної Республіки (таку назву дістала ЗУНР після її об'єднання з Українською Народною Республікою), євреї опинилися перед загрозою обмеження політичних прав. Однак, унаслідок проведених переговорів між представниками Єврейської національної ради та українськими урядовцями досягнуто компромісу: чотири представники єврейської громадськості увійшли до виборчої комісії Української національної ради з правом дорадчого голосу, а законом від 15 квітня 1919 р. євреям, пропорційно до їхньої чисельності, надано 27 місць у сеймі ЗОУНР.

Незважаючи на офіційне проголошення і дотримання більшістю єврейської громадсь-

кості позиції нейтралітету, у її лоні сформувався проукраїнський табір. Під час боїв за Львів на українському боці виступали євреї К. Белькс, Б. Грінблат, Й. Пастернак, Є. Пежанський та ін. У квітні 1919 р. євреї Тернополя сформували «Жидівський пробойовий курінь», що увійшов до складу 1-го корпусу УГА. Серед єврейських політиків до проукраїнського табору належали І. Вальдман, Векслер, М. Бененсток, Г. Рейзес. Симпатизували українцям харизматичні провідники сіоністів М. Рінгель і Л. Райх.

Визначальним критерієм діяльності Державного секретаріату (уряду ЗУНР) було обстоювання міжнаціональної злагоди. Рескриптом від 3 березня 1919 р. було заборонено антиєврейську агітацію та передбачено покарання винних за неї. Після грабунків у Тернополі (14 лютого 1919 р.) трьох учасників погрому було розстріляно. Невдовзі після антиєврейських ексцесів у Станіславові (березень 1919 р.) Державний секретаріат на засіданні 5 квітня ухвалив утворити Єврейський децернат, що мав стати на сторожі інтересів єврейського населення. Його склад пропонувалося сформувати з урахуванням кандидатур, запропонованих Єврейською національною радою. З метою запобігання міжнаціональному протистоянню, що було б неминучим під час виборів до сейму ЗОУНР, законом передбачено утворення 5-ти виборчих національних округів.

Загалом уряд ЗУНР і, зокрема, голова Української національної ради Є. Петрушевич займали принципову позицію у боротьбі з проявами антисемітизму. Дотримуючись засад національної рівності, Державний секретаріат заснував у Станіславові єврейську державну гімназію. Упродовж короткочасного контролювання українськими військами території Схід-

ної Галичини засновано чотири єврейські навчальні заклади, видавалося понад 10 газет мовою їдиш.

Визнавши східногалицьку Єврейську національну раду найвищим органом влади євреїв у краю, уряд ЗУНР ухвалив проведення виборів її нового складу. Виборча кампанія (18 травня 1919 р., Станіславів) оцінена з українського боку як відхід євреїв від нейтралітету і визнання української держави. Однак, українсько-єврейська співпраця не встигла набрати чітких організаційних форм: у середині липня 1919 р. підрозділи УГА було витіснено зі Східної Галичини польськими військами.

В умовах нових суспільно-політичних реалій керманіч єврейської крайової політики – Партія сіоністів, виробила «гнучку позицію» яка полягала в підтримці нейтрального статусу Східної Галичини під контролем Союзу Народів (Ліги Націй). Єврейське національне представництво зверталося до вищих міжнародних інстанцій, пропонуючи свій варіант розв'язання галицької проблеми. Наприклад, наприкінці 1920 р. Л. Райх домагався утворення у Східній Галичині нейтральної держави під контролем Союзу Народів. Цей курс практично збігався з домаганнями української громадськості.

Несподівану підтримку на міжнародній арені українська дипломатія дістала з боку Л. Нам'єра – авторитетного фахівця з галицького питання, радника Міністерства закордонних справ Англії, єврея, чия юність пройшла у Кошилівці, що неподалік Заліщиків у Східній Галичині. Зокрема, Л. Нам'єр вніс пропозицію передати край під контроль верховного комісара Ліги Націй, піддав критиці проєкт конституції, запропонований комісією з польського питання Паризької мирної конференції.

30 квітня 1921 р. екзильний уряд ЗУНР запропонував державам Антанти проєкт конституції Галицької Республіки. Згідно з ним, державною нацією, поряд із українською й польською, визнавалася і єврейська. Вибори до Державної Ради пропонувалося здійснювати за трьома національними куріями. Один із віце-прем'єрів мав бути поляком, другий – євреєм, а очолювати республіку повинен був президент, що обирався б з-поміж українців. Внутрішніми мовами пропонувалося вважати українську, польську та єврейську.

Упродовж усього часу розв'язання питання про державно-правовий статус Східної Галичини на міжнародній арені єврейська громадськість дотримувалася самостійного політичного курсу. Позиція євреїв набула особливого значення під час виборів до польського сейму і сенату (1922 р.), оскільки участь у них кваліфікувалася з боку Варшави як свідчення визнання польської влади в краї.

Ухвали українських партій про бойкот виборів зумовили патову ситуацію для євреїв. У той час, як вони прагнули здобути представництво у законодавчих органах з метою захисту своїх національних та громадянських прав, українські політики, безпосередньо голова Української національної ради Є. Петрушевич, вимагали від євреїв підтримки ЗУНР.

Не бажаючи втрачати здобутки українсько-єврейського порозуміння, сіоністи делегували до Відня делегацію на чолі з Л. Райхом, який запевнив Є. Петрушевича, що участь євреїв у виборах не означає визнання належності краю від Польщі. Незалежний курс сіоністів підтверджує й неафішоване гасло, з яким вони йшли на вибори: «Не уleshувати однієї сторони (польської) і не протиставлятися другій сторони (українській), лише захищати власні інтереси».

Голосування більшості єврейського електорату за власних кандидатів – Об'єднаний комітет національно-єврейських партій – змінило наголоси в єврейсько-українському діалозі. До цього спричинилося й те, що незадовго до виборів Єврейська національна рада Східної Галичини декларувала подальше дотримання євреями позиції нейтралітету до часу остаточного розв'язання долі краю на міжнародній арені.

У 1922 р. євреї – прибічники української державности – об'єднались у складі Західно-українського товариства Ліги Націй. Головою єврейської секції став прибічник незалежної ЗУНР сіоніст І. Вальдман. Одним із перших його кроків на міжнародній арені було звернен-

ня до американського представника Г. Моргантау з домаганням визнання ЗУНР та її відокремлення від Польщі. 8 жовтня 1922 р. І. Вальдмана призначено уповноваженим з єврейських справ при голові УНР Є. Петрушевичу.

Єврейська громадськість краю стримано зустріла постанову послів Антанти від 14 березня 1923 р., за якою Східну Галичину було передано Польщі. Знесилені довготривалим перебуванням у жорнах конфлікту (події Першої світової та польсько-української війни, подальше протистояння двох націй у краї), євреї прагнули стабілізації політичної ситуації. Український політичний провід вбачав у євреях,

тернопіль, велика синагога, 1917 рр.

як і в інших національних меншинах, союзника у національно-визвольній боротьбі. Незважаючи на симпатії до української справи частини галицьких євреїв, більшість із них упродовж листопада 1918 – березня 1923 рр. обстоювали самостійний політичний курс, покладаючи в його основу пріоритет національних і громадянських прав. Подекуди це викликало осуд та різкі оцінки з українського боку, але, зрештою, судження та висновки коригувались, і встановлювався баланс рівноваги та порозуміння.

Євген Котляр

архітектура «Єврейської вулиці»

вишневець, комплекс синагог, 1910 р.

Молитовне спілкування з Богом у синагозі перемежовувалося нелегким повсякденням євреїв. Дивним чином цей сплав віри в месіанське майбутнє, духовних традицій і постійної боротьби за існування відображаються у плануванні єврейського поселення.

Насамперед це стосувалося єврейських містечок, що вписувалися у структуру міст, побудованих за середньовічними звичаями. Польські міста того часу були власністю короля, магнатів, дрібної шляхти та духовного кліру. Великі світські власники найчастіше були прогресивними людьми, благочестивими католиками, що доброзичливо ставилися до співмешканців-иновірців. Вони споруджували міста за певним ідеалістичним планом, відповідно до якого місто мало визначену форму і кожна етнічна громада: польська, вірменська, єврейська або українська – одержувала свою територію. Домінантами районів були сакральні споруди різних конфесій: костюл, церква і синагога, де костюлу виділялося найзручніше місце у міській панорамі. Яскравим прикладом таких сакралізованих містобудівних систем у Галичині може бути планування містечка Броди, що належало магнатові С. Конєцпольському, або Станіславів (Івано-Франківськ), що будував князь Є. Потоцький. В обох випадках це були проекти, розроблені французькою військово-інженерною школою. На Поділлі таке містобудівне мислення було характерне для династії польських канцлерів Замоїських, що спланували на рубежі XVI–XVII ст. містечка Шаргород і Томашпіль. Планування міста спочатку було зорієнтоване на палац власника, а надалі, з розвитком міста, – на ринкову площу і будівлю магістрату й ратуші – коли міста добилися самоврядування на основі магдебурзького права.

Єврейські поселення, перебуваючи усередині цього великого міського кола, мали ще й своє внутрішнє коло організації життєвого простору. Хоча більшість із них розвивалися стихійно, мірою зростання і заселення, все ж склалися певні просторові домінанти. Єврейський квартал на позір був відгороджений від іншої, чужої території. Цьому сприяла характерна тісна забудова вулиць, спорудження біля в'їзду до штетла своєрідної символічної брами – конструкції з дерев'яних стійок і попередини, натягування мотузок уздовж кордонів штетла, а також природні перепони – ріки, струмки та яри. Ця окреслена територія в реальному, ритуальному й у магічному сенсі відокремлювала єврейський світ від довкілля, яке таїло уявну чи дійсну небезпеку. Духовний силует містечка окреслювався місцем розташування синагоги і цвинтаря – як правило, розділених пагорбами й іншими природними перепонами, що символізувало дистанцію між світом живих і світом мертвих – потойбічним.

Розташування синагоги було часто прив'язане до інших ритуальних установ, що вимагали наявності водного джерела. Оскільки містечка зводили в безпосередній близькості від рік та інших водойм, єврейські громади намагалися розташувати поблизу них будівлі, що були пов'язані з виконанням релігійних приписів. Так, відповідно до юдаїзму, євреї повинні були занурюватися у води ритуального басейну – мікви з проточною водою із природного джерела. Іншою ритуальною будівлею, що вимагала чистої води, був будинок для забою худоби і птахів – «бейт-шхіта» (іврит), заснований відповідно до законів кашрута, які стосувалися їжі та способів «правильного» забою тварин. Різницька також могла бути поблизу ринку, її місце часто було тимчасовим, іноді її навіть

облаштовували на дерев'яних палях над струмом. У разі, коли вибудовували окрему капітальну споруду, як наприкінці XIX ст. в Жовкві або у Львові, їй надавали подібного до синагоги вигляду, як і всім будівлям, освяченим традицією. Таким чином, увесь комплекс ритуальних споруд прив'язувався до природного ландшафту містечка.

Повсякденне життя євреїв просторово організовувалося між двома центрами: синагогою і ринковою площею. У багатьох містах Галичини в XVI–XVII ст. євреї внаслідок заборон не могли облаштовувати своє житло поблизу ринкової площі (Сокаль, Стрий, Самбір), і найчастіше вулиця, що зв'язувала синагогу і ринок, визначала композицію і простір єврейської забудови.

Єврейська житлова забудова відрізнялася від місцевої української, адже єврейський житловий будинок водночас був місцем для складів і торгівлі, заїжджим двором, ремісницькою майстернею і школою: бейт-мідрашем або хедером. Єврейські будинки, що тулилися один до одного і виступали фасадами на головні вулиці містечка, визначали його міський характер. Євреям було важливо почувати себе гордянами, спадкоємцями своїх предків, що жили у середньовічних містах Центральної Європи.

Будинки зводили на високому кам'яному цоколі, і вони мали один, півтора або два поверхи. Сам будинок був дерев'яний, як правило, вибілений вапном, і завершувався чотирихилим або двоххилим дахом із фронтонами. Зовні будинок був прикрашений дерев'яним ганком і галереєю на другому поверсі з різьбленими стовпчиками-балясинами або дерев'яною об-

шивкою. До відкритих галерей збігали зовнішні сходи.

Плата за землю, на якій стояв дім, визначалася довжиною головного фасаду, що виходив на торговельну вулицю, і з метою економії коштів і місця будинки розділялися вузькими проходами завширшки до одного метра. З цієї причини простір будинку, з ростом родини і її потреб, міг збільшуватися або уперед, виходячи фасадом на частину вулиці, або розгортатися всередину подвір'я. У першому випадку до будинку прибудовували дерев'яні веранди. Зоровому збільшенню обсягу будинку сприяв винос дахів, що доходив до двох метрів. Дахи підтримувалися дерев'яними стовпами, створюючи зовнішню галерею. У другому випадку будівлі розвивалися всередину, засвоюючи всю територію, аж до виходу на паралельну вулицю, або «росли» доти, поки не зустрічалися торцями з такими ж розбудованими будинками із сусідньої вулиці.

Планування традиційного єврейського будинку відображало специфіку життя євреїв. Він розділявся на кілька частин. Перша, що виходила на вулицю, була приміщенням крамниці або парадною кімнатою. Для залучення клієнтів і покупців зовнішню частину будинку робили якомога привабливішою, але не виходячи за межі сформованих традицій. Двері були двостулкові, вікна різноманітних форм і розмірів і, як і в'їзні ворота, розташовувалися на фасадах у вільному компонуванні. Друга, внутрішня частина будинку, містила кілька кімнат, серед яких були спальні і кухні. Іноді, в глибині дому вигороджувалися маленькі кімнати – «схрони» з вузькими проходами, в яких тримали контрабандний крам для підпільної торгівлі. Найхарактернішою формою сполучення цих приміщень були наскрізні вхідні прорізи, що

по осі перетинали весь будинок, формуючи так звану анфіладу. Поряд із цим використовували кругове планування кімнат, а дверні прорізи утворювали в них своєрідний кільцевий обхід. Внутрішнє планування будинку за необхідності мобільно мінялося.

Найдальшою частиною будівлі був відкритий внутрішній двір. Коли тильні боки будинків зросталися, або до лицьового дому, що виходив на торгову вулицю, прибудовували тильний – двір ставав спільним. Під будинками влаштовували великі склепінчасті підвали до 3-х метрів глибиною, що часом мали особливу конфігурацію і розміри, значно перевищуючи в плані надземну частину. Вони мали потаємні тунелі й утворювали мережу підземних вулиць (Томашпіль, Шаргород, Кременець тощо). Із підвалів, як і з основних приміщень будинку, існувало кілька виходів, орієнтованих увсебіч, що разом зі зручністю комунікацій давало можливість зникнути непоміченим у разі небезпеки.

Цікавою особливістю розташування будинків та їхньої архітектури було те, що в межах замкнутого єврейського містечка споруди ніби відкривалися назустріч вільному просторові вулиць, створюючи своєрідне відчуття незахищеного інтер'єру містечка. Цьому сприяли відкриті галереї, веранди і лоджії, влаштовані в трикутних торцях двосхилих дахів, ніби одночасно приналежні до зовнішнього і внутріш-

нього простору, вузькі проходи між будинками, що часто поєднувалися спільним дахом, створюючи з них своєрідні коридори без стелі і підлоги. Це відчуття підкреслювалося прибудовою колоритних заїжджих будинків, або заїздів. Вони мали довгий наскрізний проїзд, що з'єднував дві вулиці. Подорожні і торговці заїжджали туди на возах крізь широкі ворота. Там же розпрягали коней і відводили їх у стійла, влаштовані з одного боку проїзду, а з іншого боку залишали вози. Там же або поверхом вище були кімнати для відпочинку гостей. Цікавою де-

таллю, що підкреслює думку про відкритість архітектури, була традиція прикрашати різьбленим орнаментом внутрішні стулки дерев'яних дверей, що ведуть до крамниці. Вони були завжди відчинені назустріч вимогливому клієнтові і правили за своєрідну рекламу.

Відповідно до єврейських звичаїв, що склалися ще під час блукання євреїв біблійними пустелями, необхідно було зводити курені й жити в них упродовж восьми днів осіннього свята Суккот. Спочатку такі будівлі в містечках робили з очерету, але надалі, через дефіцит місця, євреї почали влаштовувати такі тимчасові житла досить оригінальним способом. У подільських містечках з XIX століття до будинків прибудовували скляні веранди. Замість стаціонарних стель вони мали рухомі дерев'яні люки-щити, що піднімалися у дні святкування Суккот,

відкриваючи, згідно з традицією, зоряне небо. Ці щити мали декоративне покриття, що імітує очеретяний дах, вочевидь у пам'ять про те, що перші курені-сукки робили тут із цього матеріалу. Було заведено обшивати веранди дерев'яними дошками. Контраст вибілених стін будинку і дерев'яного обшиття заскленої прибудови своєрідно підкреслював тимчасовість цього житла, на яке перетворювалася веранда на час Суккота.

Здавалося, що сам характер динамічно зростаючого будинку не припускав архітектурної завершеності, його лабіринтова структура й одночасно відкритість усьому єврейському містечку узгоджувалася з певним світовідчуттям. Два головні мотиви були покладені в його основу: уявлення про тимчасовість життя у вигнанні, вдалині від Землі Обітованої, і безнастанне, щоденне чекання повернення на свою історичну землю. У цьому сенсі навіть ставлення до шляхів, що ведуть із містечка в інші краї, було наповнене особливим містичним передчуттям, що вони ведуть в Єрусалим і ними може прийти Месія. Не випадково герої повістей Менделе Мойхер-Сфоріма – містечкові жебраки і мрійники – прагнуть вирватися цими дорогами із зачарованого кола убогості на Святу Землю. Архітектурна недовершеність і недобудованість єврейських будинків також відповідали уявленням про те, що будівлі не можуть бути довершені, поки не відновлено Єрусалимський Храм. З цієї ж причини, на знак скорботи за зруйнованим Храмом, існувала традиція й у житлових будинках, і в синагогах залишати невелику ділянку східної стіни нетинькованою. Другий мотив – бажання зберегти себе як спільноту і не розсіятися до того моменту, коли потрібно буде «збиратися у дорогу».

Трепетне ставлення євреїв до світу свого житла, нехай убогого, але освяченого своєю архаїчністю, описане у літературних образах Мойхер-Сфоріма: «Богадільня виглядала як стара корчма. Це була руїна зі стінами, що похилилися, з дахом, що нагадує зім'ятий капелюх, задертий спереду і низько, заледве не до землі, спущений іззаду. З усього було видно, що нещасній богадільні до зарізу хочеться завалитися й лежати на землі купую сміття. Але мешканці міста не дозволяли їй падати, підпирали колодами й благами триматися надалі до ліпших часів».

На жаль, тимчасовий характер будинків, недовговічність матеріалів сприяли їхній приреченості, ніби підтверджуючи думку про те, що їхня місія уже виконана. Внаслідок драматичних перипетій XX століття вони позбулися своїх господарів і почали швидко старіти. До нашого часу фрагменти єврейської житлової забудови збереглися лише частково.

У другій половині XIX – на початку XX ст. зводяться цегляні житлові і торгові будинки, що зберігають звичний спосіб планування, але відрізняються вигадливими фронтонами і карнизами, уособлюючи дух купецтва і міського укладу.

У великих містах єврейські житлові будинки не відзначалися таким колоритом, як у містечках, але на рубежі XIX–XX ст. для задоволення потреб зростаючого єврейського населення там зводять численні громадські споруди, що мали оригінальний вигляд. Серед них єврейські лікарні, ремісничі училища, гімназії, адміністративні установи, благодійні товариства тощо. До речі, єврейські лікарні, як притулки для старих, калік, а згодом і сиріт – з елементами медичного догляду – виникають набагато раніше, найстаріші існували на початку XVII

століття у Львові та Жовкві. Але лише в ХІХ ст. вони стають невід'ємною частиною великої громади, мають власні госпітальні ради і надають різноманітну соціальну допомогу євреям. Іноді громадські будинки великі за розміром, однак цим їхні архітектурні особливості вичерпувалися.

Іншим разом архітектори, натхненні образами синагог, намагаються перенести їхні рішення на силуети і пророблення фасадів громадських будинків. Так, у дусі східного палацу на початку ХХ ст. зводиться лікарняний комплекс у Львові, увінчаний виразною мавританською копулою. У стриманіших, але пізнаваних формах, з виступаючою центральною частиною і характерними подвоєними вікнами на головному фасаді, вирішується будинок єврейської лікарні в Чернівцях; вона розташована в безпосередній близькості до Великої синагоги початку ХІХ століття. Ці будівлі були у центрі старого єврейського кварталу Чернівців. Звідси уже до початку ХХ ст. найбільш заможні євреї переби-

раються до верхньої частини респектабельного австрійського міста, що бурхливо розвивається. У цьому районі Чернівців, на головній театральній площі, ніби на підтвердження значущості сучасного єврейства, в 1908 р. було вибудовано розкішну чотириповерхову споруду Єврейського Національного Дому, що демонстрував найкращі традиції австрійської архітектури. Дах мав виразний силует мансарди, а головний фасад прикрашали колони і фігури атлантів. У ньому розташовувалися молитовні, навчальні класи, кімнати для проведення актових записів, конференц-зали. Ряд приміщень здавався в оренду єврейським організаціям, а верхній поверх – під житло і ресторан.

Трагічні періоди минулого століття – світові війни, так само як і десятиліття брутального атеїзму, знищили містечка, традиційне середовище єврейського життя. Були спалені усі дерев'яні синагоги, яких нараховувалося кілька тисяч. Серйозного руйнування зазнали сотні кам'яних молитовень, десятки стародавніх оборонних синагог дотепер лежать у руїнах.

Друкується із скороченнями

Оксана бойко

радехів, велика синагога, 1900 рр.

синагога як невід'ємний
урбаністичний елемент
містечка

Термін «жид» (лат.)
утворений від гебрійського Юда –
славний, хвалений.

Термін «жид» властивий українській мові,
як і іншим слов'янським мовам (наприклад,
польській, чеській, беларуській), уживання
його у згаданих мовах є природним
і не має зневажливого характеру,
як у мові російській.

*Соломон Гольдельман. Жидівська національна
автономія на Україні (1917-1920) //*
Хроніка 2000. – Київ, 1998. – С. 221-222.

Упродовж понад двох тисяч років розпорошені по різних країнах юдеї зуміли зберегти ідентичність, суворо дотримуючись своєї релігії, плекаючи традиції і світорозуміння. *Юдей-ашкенази*, які прибули на українські терени з Німеччини, і *сефарди* – з Іспанії та Піреней, принесли з собою вже сформовану культуру. У нових умовах вони не тільки зуміли її зберегти, але й наповнили новими місцевими валорами. Юдейські громади зайняли свою нішу в чужому семантичному просторі руських міст і містечок, додаючи їм виразного забарвлення. Складаючи вагому частину поліетнічного міського населення західноукраїнських земель, юдеї зробили помітний вплив на формування міського архітектурного середовища. Одночасно, упродовж століть, під впливом місцевих традицій – фольклору чи будівництва, вони формували свою національну культуру. Архітектура *синагог* є однією з важливих складових цієї культури. Релігійна та ритуальна відмінність, а також позиція юдейської релігії в лоні європейської християнської спільноти була тим чинником, що впливав, більшою чи меншою мірою, залежно від епохи і краю, на синагогу, розуміючи її як комплекс певних елементів.

Синагога як духовний центр громади

Після зруйнування *Єрусалимського Храму* основним осередком збереження ідеї юдейської традиції для юдеїв, розпорошених по різних країнах Євразійського континенту, стала синагога.

Синагога – грецький відповідник гебрійському «*бет гакнесет*» (*beth hakneset*) – дім зборів – так називаються у юдеїв споруди, призначені для громадських зборів, проведення Богослужінь і тлумачення *Тори*. В українській мові синагога найчастіше називалася школою, що відповідало латинському «*Scuola Judeorum*» та юдейському «*шул*». Серед українців вживаним було також слово «*божниця*» від польського «*bożnica*», а серед юдеїв – вирази «*бейт тфіля*» (гебр. дім молитви), «*клойз*» та «*штібл*» – до невеликих синагог, найчастіше хасидських.

Властиво синагога не була храмом у звичному розумінні. У ній були сконцентровані ті сторони суспільного життя юдейської спільноти у діаспорі, які в усіх європейських народів набули розвитку в інститутах релігії, влади, культури, правосуддя, науки. На відміну від християнських храмів, синагоги не є посвяченим приміщенням. Тому формально синагогою може стати майже кожний будинок, який відповідає певним вимогам. В синагозі збиралися для спільної молитви, студіювали і коментували *Тору* (*вчення, основний священний текст юдаїзму*), а також читали *Талмуд* (*кодекс юдейських законів, які розкривають правові і релігійні норми юдаїзму, усні перекази. До Т. входять Мішна – основна частина, і Гемара – коментарі до тексту Мішни*), який упродовж кільканадцяти століть був основною книгою регулювання усіх сфер життя юдеїв.

Різноманітність призначення синагоги пояснювалася не лише специфікою юдейського сві-

тогляду, який пов'язував усі сторони життя з шануванням Тори, традиції з дотриманням *галлахи* (юдейського законодавства, базованого на *Святому Письмі*), а також і з практичними обставинами життя юдеїв у діаспорі.

Отож, синагога була духовним центром громади, створювала реальну основу для збереження і відтворення національної культури.

Просторова організація і основні елементи синагоги

Перші синагоги почали споруджувати на рубежі нової ери, у період руйнації другого Храму. Це були споруди на зразок триназових римських базилік, які переважно складалася з одного приміщення з апсидою від сходу. Деколи від заходу до синагоги прилягало невелике відкрите подвір'я. Такий тип синагогальних споруд був поширений на території Палестини. Ідеальним взірцем для синагог вважався Храм Соломона, описаний у Біблії. Однак синагоги не могли бути копією Храму, а лише символічним його відображенням. Тільки окремі елементи нагадували Храм, зокрема, у деяких синагогах – два стовпи, розташовані при вході, звані *Яхін* (Бог стверджує) і *Боаз* (У ньому сила).

Богослужіння в синагозі складається з молитви і повчання. Центральним моментом богослужіння є читання Тори. Тому часто синагогу називали школою. Молитва в синагогах звернена на схід (мізрах), умовно в напрямку Єрусалиму. Тут, при східній стіні (*Мізрах, в перекладі з івриту – «з цього боку дух життя»*) молитовного залу розташований *арон кодеш* – вівтар у вигляді шафи, для зберігання Тори, закритий *капоретом* і *парохетом*.

Іншим об'єктом богослужіння, що організовує простір синагоги, є *біма* (альмемор) – катедра у вигляді огороженої альтанки або кап-

лички, підвищеної на декілька сходинок і часто увінчаної балдахіном, призначена для читання Тори і проповіді рабина, розташована посередині молитовного чоловічого залу.

Просторова організація синагоги в усі часи підпорядковується, перш за все, змісту і організації обряду. Тому *арон кодеш* і *біма* – головні складові та основа архітектурної будови синагоги. Сама споруда є лише необхідною оболонкою для цих святилищ.

Якщо архітектурне вирішення синагоги залежало, в основному, від зовнішніх причин – соціальних і функціональних умов, законодавчих настанов, стилю епохи, моди, то в інтер'єрі втілювалася ідеальна традиційна просторова уява. В кожній синагозі зберігався основний принцип членування простору: три вузлові точки – вхід, біма і *арон-кодеш* – розташовувалися на одній осевій лінії: біма – в центрі, *арон-кодеш* – при східній стіні, вхід – у західній, і *осмислювалися в єдиному семантичному ряді*. Вхід як реальна «людська брама» розташовувався навпроти «брами Всевишнього» – *арон-кодеша*; з'єднання проходило при читанні Тори з біми. Традиційні написи над аркою входу синагоги «*Ось брама Господня, праведні увійдуть у неї*» чи «*У Дім Всевишнього входи з трепетом*».

Арон кодеш завжди був пишно прикрашеним і увінчувався «*короною Тори*», яку підтримували два геральдичні леви. Різьблені ступки, які закривали нішу Тори, прикрашала цитата з молитви на Йом-Кіпур: «*Отець Всевишній відкрив браму для молитви*».

Історичний розвиток синагогального будівництва

Синагогу могла мати кожна найменша спільнота, яка нараховувала 10 повнолітніх осіб чо-

ловічої статі (*мін'ян* – кворум, необхідний для проведення Богослужіння).

Релігійна та обрядова діяльність юдеїв у християнському лоні Східної Європи спричинилася до створення власних зразків синагогальної архітектури. Будівництво синагог розвивалося у загальному ключі європейської архітектури, і прослідковується від пізнього середньовіччя. Це стосується не лише архітектонічного вирішення, вираженого у його стильовому трактуванні, але, передусім, планувально-просторової структури.

Найдавніші відомі синагоги в Європі на території Німеччини. Упродовж тривалого часу асимільовані на німецьких землях юдеї-ашкенази витворили специфічну культуру з мовою *їдиш*, сформовану на основі німецьких діалектів. Архітектура їх святинь також стала творінням поєднаних культур: місцевої німецької та традиційної юдейської. *Готична синагога у Вормсі*, споруджена 1034 року, стала взірцем для багатьох синагог. Її планувально-просторове вирішення було взороване на християнські храми базилікового типу: видовжений двонавовий зал перекривався шістьма полями склепінь, а дві колони підкреслювали домінуючу в центрі біму. Такого типу синагоги характерні для міст Західної Європи і будувалися вони упродовж століть.

Постання найдавніших синагог на українських теренах пов'язано з епохою Ренесансу. Ренесанс в архітектурі втілювався з найможливішою повнотою – це був період високого розвитку будівництва: відновлювалися зруйновані міста та засновувалися нові, зводилися оборонні і світські споруди, будувалися храми. В Україні тоді втілювалась, поряд з традиційними принципами містобудування, ренесансова ідея ідеального міста регулярного плануван-

ня, з дотриманням чіткого ритму, симетрії і комунікативності, в чому відчувався вплив теоретичних трактатів італійських урбаністів.

Найдавніша відома мурована синагога на землях України була споруджена у середмісті Львова 1555 року. Про неї знаємо мало. Розібрали її з наказу австрійського уряду 1798 року, через те, що була замала і мала «непристойний вигляд». 1582 року, у відносно сприятливий для юдеїв час, у Львові постала приватна *синагога купця Ісаака Нахмановича*. Це була надзвичайно оригінальна ренесансова споруда. У її архітектурі відчувався вплив італійських майстрів, запрошених до Польщі королевою Боною. Характерною її ознакою був високий аттик в ренесансовому стилі, декорований сліпою аркатурою та увінчаний короною зі стовпців і волют, званий «львівським». Такий аттик мала тодішня львівська ратуша.

Вигляд синагоги

Період від 1580 до 1648 року європейські історики називають «золотим віком» польських юдеїв. Сприятливі економічні умови, релігійні свободи, розвиток самоуправління сприяли розвитку юдейської культури. Водночас це був період розвитку будівництва синагог, формування будівельної програми. Синагога остаточно стає центром культурного і суспільно-політичного життя юдеїв.

Зовні синагоги вирізняються великою кубічною брилою, до якої з одного, двох чи навіть трьох боків прилягають нижчі – партерові чи поверхові синагогальні приміщення з жіночими молитовнями у вигляді галерей. З молитовним залом вони з'єднувалися маленькими прорубаними віконцями, які призначалися не для зорового сприйняття, а лише для слухання молитви. Прикладами таких споруд є синагоги:

у Львові (*передміська*), Ряшеві (*стара*), Перемішлі, Підгайцях, Гусятині, Жовкві, Острозі, Луцьку, Мацейові, Бродах, Сокалі та ін. Прибудови багатьох синагог увінчувалися аттиками: ренесансовими (Гусятин), маньєристичними (Любомль, Жовква) чи бароковими (*Мацейів, Клевань, Сокаль, Лешнів*).

На зламі XVII-XVIII ст. до західної стіни основного молитовного залу почали добудовувати брилу, у якій розташовувалися *пуліш* (*присінок*) на першому ярусі та *емпора* на другому, куди переноситься жіноча молитовня, що з'єднується з чоловічим залом великими, зазвичай півциркульними прорізами (синагога «*Золота Роза*» у Львові). Хоча габарити цих прорізів змінюються, та функція їх залишається незмінною. Деякі тогочасні синагоги споруджували з жіночими молитовнями, які влаштовували на другому ярусі західної частини видовженої брили (*Шаргород, Язлівець* та ін). У XIX ст. прорізи, що з'єднують жіночу галерею з молитовним залом, цілком розкриваються, і жіноча галерея на рівні другого ярусу відокремлюється від залу лише прозорими легкими завісами або склом.

До молитовного залу, зазвичай, входили від заходу через *пуліш*, що був частиною первісної споруди чи добудований пізніше. Основним принципом юдейської сакральної споруди є те, що жіночі та чоловічі потоки в її межах не повинні перехрещуватись. Жіноче молитовне приміщення цілком відокремлене від чоловічого; традиційно вони мають окремі входи.

В архітектонічному вирішенні синагоги відображено синтез особливостей юдейського світогляду і традиції, а також специфіки умов життя юдеїв у діаспорі.

Від початку спорудження синагог були написані приписи до їх вигляду. Ці приписи були

викладені в Талмуді і лягли в основу усіх, пізніше зведених синагог. Зокрема, синагога мусить височіти над іншими спорудами. Цей талмудичний припис витримувався без огляду на регламентації місцевої релігійної влади. У місцевих зазвичай синагоги були вищими від інших будинків. Рівень підлоги у давніх синагогах був заглиблений відносно рівня землі. Таке архітектурне вирішення було обдумане традицією як втілення слів Псалму: «*З глибини молюся до Тебе, Господи*», а разом з тим, збільшувалася висота молитовного залу. Згідно з талмудичним приписом, не можна було руйнувати стару синагогу, поки не збудували наступну. Синагоги повинні були бути віддаленими від житлових будинків, щоби не заважати доступу світла до святині. Згідно з так званним віконним правом, відстань між спорудою синагоги та мешкальною забудовою повинна була дорівнювати 8 ліктів.

У синагогах ніколи не зображали людей, що пов'язувалося з заборонаю у Святому Письмі: «*Не створи собі жодного образу, ані подоби*» тощо.

Оборонні синагоги

Військова загроза українським землям упродовж XIV-XVII ст. наклала свій відбиток на характер сакральної архітектури. Процес *інкастеляції* (*пристосування сакральних споруд до оборони*), властивий усім європейським країнам, активно охопив і українські терени. Муровані храми тих часів виконували одночасно функцію захисних споруд. Під час збройних нападів на місто синагога, як і інші муровані сакральні споруди, були найнадійнішим сховком для всієї громади.

Залежно від місця розташування, давні муровані синагоги ділилися на два типи: *intra*

muros – в «міських мурах», які повинні були відповідати вимогам костюольного права з огляду на зовнішній вигляд, висоту і віддаль до найближчого костюолю, не могли стояти поруч з християнськими храмами і мусили бути нижчими від них. Хоча, згідно з приписами Талмуду, синагога повинна стояти на вищому місці так, щоби виростала понад сусідніми домами. Але через регламентацію висоти в давні часи синагоги споруджували невисокі. Ця обставина примушувала будівничих заглиблювати саму споруду в землю. Таким чином, очевидно, збільшували висоту внутрішнього простору молитовного залу, не порушуючи приписів, які обмежували висоту споруди. Таке архітектурне вирішення синагоги було обдумане традицією як втілення слів Псалму: «З глибини молюсь до Тебе, Господи». Так, Острозька синагога заглиблена аж на 2 м.

Синагоги, зведені *extra muros* – за міськими фортифікаціями, мусили бути або дерев'яними, або оборонними. Такий припис був продиктований з огляду на оборону міста. У випадку наближення ворога, все поза мурами необхідно було або спалити, або замінити на фортецю, і з неї відстрілюватись.

Спорудження синагог супроводжувалося королівськими дозволами та різними регламентаціями місцевої релігійної влади. Зокрема, львівський архієпископ *Ян Прохніцькі* у дозволі на відбудову синагоги на *Краківському передмісті* у Львові 1624 року зазначав: «Щоби невірні жида не мурували синагоги показової і коштовної, лиш співмірної і середньої висоти». Окрім цих приписів, вигляд синагоги відображав соціальний і майновий стан громади. Так, синагога «Золота Роза», зведена 1582 року італійським будівничим *Павлом Щасливим*, коштом одного з найзаможніших львівських

міщан *Ісака Нахмановича*, належала до кращих творінь архітектури львівського ренесансу. Львівський архієпископ *Соліковський* повідомив про неї аж до Риму. І вже у 1589 року *Гнєзнінський синод* ухвалив: «Жида в королівських містах, не зважаючи на давні статутути, побудували собі нові муровані і великі синагоги, кращі, ніж костюоли... хай король едиктом суворо це заборонить».

Синагоги з того часу, вирізані кубічним об'ємом, увінчані оборонним аттиком з бланками і бійницями, складають окремих фортечний тип. Такі синагоги зводились в *Галичині, на Волині і Поділлі* (Жовква, Броди, Сокаль, Лешнів, Львів, Золочів, Луцьк, Острів, Любомль, Степань, Мацеїв, Дубно, Шаргород, Гусятин, Сатанів, Язлівець, Меджибіж, Тернопіль та ін.). Це монументальні будівлі з грубими мурами, укріплені контрфорсами, які будувалися згідно з правилами фортифікаційної архітектури. Тому й за своєю стилістикою вони найповніше відповідали характерові міських мурів, укріпленого замку або оборонного палацу. У королівських привілеях, наданих на будову таких синагог, зазначалося, щоби на випадок нападу могли себе захистити, одночасно регламентуючи розміри і вигляд. Характерним прикладом є привілей *Зигмунда III*, наданий луцьким жидом 1626 р. на спорудження синагоги за міськими мурами, у якому сказано: «...щоби школа не підносилася над тамтешніми будівлями костюолів, ...аби вони на верху тієї школи могли розгортати оборону і відстрілюватися з усіх боків».

Дуже цікавими та своєрідними пам'ятками архітектури своєї епохи є старі муровані божниці на Волині. Хоч прості, невибагливі в формах, можна сказати – одноманітні, проте монументальні у брилах, завершені багатознамен-

тованими, часами зубчастими ренесансовими чи бароковими аттиками.

Ззовні будівлі жидівських божниць віддзеркалювали впливи місцевого будівництва, а також – архітектурні стилі окресленої доби. Так, львівська синагога «Золота Роза» (1582 р.), тернопільська (XVII ст.), гусятинська (XVII ст.), підгаєцька (XVII ст.) – збудовані в готично-ренесансовому стилі; перемиська, язлівецька, шаргородська, острозька, львівська передміська, луцька – у ренесансовому; жовківська, березанська – у ренесансово-бароковому стилі.

У XVIII ст. на зовнішньому вигляді синагог відбивається бароко, спізніле на українських землях на ціле століття. Цей стиль визначив композицію фасадів, тип даху, форму фронтонів. З'являються високі, з залами дахи, високі барокові фронтони на західному і східному фасадах, які стали такою ж важливою синагогальною ознакою, якою був до цього аттик. Зводяться барокові синагоги у *Кремінці* (XVIII ст.), *Бродах* (1742 р.), *Городенці*, *Вербівці*. Багато синагог, зведених давніше, модернізуються до смаків нового часу. З'являються високі з залами дахи на місці колишніх аттиків (*Щебрешин*, *Меджибіж*). У XIX ст. у класицистичному стилі постають синагоги в *Заліщиках* (1810-1816), *Буську*, *Зборові*, *Олеську*; у стилі віденської сецесії – поступова синагога в *Дрогобичі*. У XX ст. будуються у мавританському стилі синагоги в *Ужгороді* і *Брайлові*; у конструктивістському стилі – *Снятинська синагога*.

Дерев'яні синагоги

З огляду на те, що спорудження мурованих синагог обходилося дорого і тяжко було дістати дозвіл на будову, очевидно, що переважна більшість жидівських божниць в Україні були

дерев'яними. Проте муроване синагогальне будівництво розвивалося паралельно з дерев'яним віддавна.

Найдавніші серед відомих *дерев'яних синагог* – у *Ходорові*, *Гвіздиці*, *Яблунові* відносяться до 40-х років XVII ст. Можливо, що архітектура дерев'яних божниць найповніше серед інших видів жидівського мистецтва відтворювала духовне життя багаточисельних громад. Ці унікальні, шляхетної простоти й оригінальності будівлі були, до певної міри, найвищим досягненням традиційної національної культури, рівно ж як зрубні церкви і костели. На думку істориків мистецтва на дерев'яні синагоги великий вплив мала місцева архітектура, зокрема будинки місцевої шляхти. Польський дослідник *А. Шишко-Богуш* зазначав: «*Жидівська культура не є настільки сильна, щоби витворити якусь власну архітектуру. Жидівським в синагогах є те, що випливало з потреб ритуалу*».

Розписи у синагогах

Більшість дерев'яних синагог XVII-XVIII ст. були вкриті стінописом. Розписи вкривали поверхню стін і куполу суцільним килимовим узором, який складався з гебрійських текстів, рослинних і тваринних мотивів і арабесок. Зображення органічно поєднувалися з конструкцією будівлі, підкреслюючи чи обігруючи окремі конструктивні елементи. Вони включали таблиці у формі арок з текстами молитов, які обрамовували широкі квіткові бордюри, нагадуючи розгорнутий уздовж стін ілюстрований згорток. На північній стіні зазвичай зображували храмову *менору*. На нижньому ярусі, відділеному широкою орнаментальною смугою, малювали храмове начиння; на верхньому – чотири традиційні символічні тварини: лева, леопарда, оленя і орла, які символізували згід-

тернопіль, стара синагога, 1900 рр.

но з кодексом *«Піркей Авот»* (*«Заповіти батьків»*), мудрість, силу, відвагу і, відповідно, стремління у служінні Всевишньому. На одному з ярусів поміщалися зображення музичних інструментів, розвішаних на деревах (ілюстрація до псалму № 136 *«При ріках Вавилону...»*), – образ народу-вигнанця, і зображення Єрусалиму та єрусалимського Храму – образ надії на повернення.

галина друзюк левко скоп

вбрання українських
євреїв XIV-XVII ст.

родина лумберів, дрогобич, 1900 рр.

У західних державах із доби XIV ст. збереглися численні зразки малярства і графіки з образами місцевих євреїв. При порівнянні помітно, що на теренах України в юдеїв панувало ортодоксально-консервативніше ставлення до свого вбрання, тоді як на їхніх братів в інших європейських державах суттєво впливали як тип модних там строїв, так і часто конфронтаційне ставлення місцевої влади до єврейства. Наприклад, у німецьких землях євреїв здавна зобов'язували нашивати на лицьовий і тильний бік верхнього одягу жовті кружальця, а чоловіки, до того ж, мусили носити на головах круглі шапки з рогоподібним стрижнем. Євреїв також примушували носити одяг жовтого кольору. Такі архаїчно-консервативні частини одягу, як хустка-куфія та плащ-бурнус також були наявні в одязі євреїв західноєвропейських держав, але їх можна було бачити лише на рабинах чи старійшинах кагалу.

Проте найкраще образ єврейського кагалу на українських землях відбито в галицькому іконописі в обов'язкових для кожного храму монументальних композиціях «Страшний суд», «Страсті Христові». Тип найкolorитнішого місцевого юдея іконописці, зазвичай, використовували й у композиції «Успення» для образу Афанія.

Вбрання єврейського населення України знавало безпосереднього впливу традиційної української регіональної моди. Для прикладу можна назвати хоча б ікону «В'їзд до Єрусалима» (середина XVI ст.) із с. Поляна, що біля Хирова, де на головах старійшин місцевого кагалу хустки-куфії з білого домотканого полотна, декорованого рапортом вишитих або

тканих смуг червоного та чорного кольорів. Майже аналогічна хустка на голові Афанія в іконі «Успення» із с. Смільник (1550 р.) майстра Олексія.

На вбранні східно-галицьких євреїв доби середньовіччя виразно позначався також синтез моди галицьких міщан і предметів голландського одягу. Великі голландські берети чи ширококрисі капелюхи поєднувалися в євреїв із місцевим жупаном та делією. Останні у заможніших юдеїв оздоблювалися або великим білим батистовим чи мереживним коміром, або жабо. Зрозуміло, такого строю в їхніх земляків із Голландії годі було шукати.

Із XVII ст. збереглося кілька зразків єврейського одягу. Так, у фрагменті ікони «Страшний суд» (1662 р., с. Медениця) голова місцевого рабина, сивого, із довгою бородою, прикрита білою хусткою-куфією. Це єдине наслідування давніх східних традицій, бо до верхнього одягу входить надзвичайно коштовна у той час довга делія, підшита горностаєвим коміром та опушкою. Наступний персонаж, за рабином, теж заможний, хоча його делія вже не підшита таким цінним хутром. У того чоловіка довгий жупан із великим білим коміром і капелюх. У третього персонажа на голові уже берет, є й скромний комірець, а всі інші деталі одягу аналогічні вбранню його попередника.

Єврейська ярмулка з'являється у сакральному мистецтві наприкінці XVII ст. Найвиразніший її приклад – зображення на іконі видатного українського іконописця Йова Конзелевича. Йдеться про прекрасне, як в етнографічному, так і в колоритно-живописному плані, зображення волинського рабина з 1690 р. – часу створення ікони «Успення» для Білостоцького монастиря. Цікаво, що Конзелевич, малюючи

через деякий час ікону «Успення» (іконостас Скиту Манявського, тепер Івано-Франківська обл.), відчутно змінив образ рабина, вочевидь, використавши риси місцевого юдейського духівника.

Мірою віддалення від галицьких земель вбрання як рядових юдеїв, так і їхніх духовних наставників набувало своїх неповторних ознак. Так, на іконі із с. Олтуш (нині Брестська обл., Білорусь) на тему «Успення» Афанія має на голові східний тюрбан, що складав частину вбрання місцевого рабина у 1650 р. Своєрідний головний убір у вигляді круглої шапочки з круглим невеличким завершенням та хутряною опушкою бачимо також на голові рабина з тієї ж Берестейщини у середині XVII ст. («Успення» із с. Кричава). Водночас специфічні деталі одягу закарпатських євреїв постають перед нами з ікони «Каменування Стефана» (XVII ст.) із с. Крайне Чорне, «Успення» із с. Міроля (XVII ст.) та ин.

У XVII ст. єврейський одяг також мав чимало деталей, відмінних від одягу інших краян. Так, наприклад, на іконі «Успення», що з Космача першої половини XVII ст., хоч і зображені такі ранні елементи одягу, як чорний ширококрисий капелюх та жабо, усе ж жупан тут дуже вкорочений на зразок доломана, а з-під нього виглядають короткі, до колін, штани-помпи.

Окрім іконопису, образи євреїв можна побачити і в малюнках художників-аматорів, залишених на полях різних документів. Ідеться, насамперед, про виявлені П.М. Жолтовським

малюнки, опубліковані ним у монографії «Художнє життя на Україні XVI–XVII ст.» (1983 р.).

Джерела:

Голб Н., Прицак О. Хазарско-єврейские документы X в. Москва – Иерусалим, 1997.

Еврейские хроники XVII столетия. Эпоха «хмельниччины». Исследование, перевод и комментарии С.Я. Борового. – Москва / Иерусалим, 1997. – 288 с.

Література:

Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма. – Симферополь, 1999.

Артамонов М.И. Очерки древнейшей истории хазар. – Ленинград, 1937. – 136 с.

Артамонов М.И. История хазар. – Ленинград, 1962.

Боровой С. Евреи в Запорожской Сечи (по материалам сечевого архива). – Ленинград, 1934. – Т. 1. – С. 141-190.

Вечерський В., Кравцов С. Синагоги в Україні // Хроніка 2000. – 1998. – №21-22. – С. 133-144.

Гаркави А.Я. Сказания еврейских писателей о хазарах и Хазарском царстве. – Санкт-Петербург, 1874.

До історії жидів на Поділлі // Збірник праць Історико-археологічної комісії / ВУАН. Історико-філологічне відділення. – К., 1928. – Т. 1. – С. 240-241.

Євреї-казаки в началі XVII в. // Киевская старина. – 1890. – № 5. – С. 377-379.

Завадская И.А. Проблемы стратиграфии и хронологии архитектурного комплекса «Базилика 1935 г.» в Херсонесе // Материалы по археологии,

истории и этнографии Таврии. Вып. V. – Симферополь, 1996.

Кабанец Є. Єврейські ремінісценції в спадщині давнього Києва // Хроніка 2000. – 1998. – № 21-22. – С. 29-43.

Кандель Ф. Очерки времен и событий. Из истории российских евреев (До второй половины XVIII в.). – Иерусалим, 1988. – 195 с.

Коковцов П.К. Еврейско-хазарская переписка в X в. – Ленинград, 1932. – XXXVIII. – 134 с.

Котляр Е. Синагоги еврейских местечек // Ступець. – 2004. – №14. – С. 427-447.

Лазаревский А.М. Люди старой Малороссии. 8. Крыжановские // Киевская старина. – 1885. – № 5. – Май. – С. 7-13.

Левинская И. Деяния апостолов на фоне еврейской диаспоры. – Санкт-Петербург, 2000.

Метельницький Р. Деякі сторінки єврейської забудови Луцька. – Київ, 2001.

Модзольский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1908. – Т. 1. – С. 84-86, 271-274.

Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – М., 1990.

Под властью Польши // Хонигсман Я.С., Найман А.Я. Евреи Украины. Краткий очерки истории. Ч. 1. – К., 1993. – С. 20-50.

Раба Й. Поколение, видевшее бездну // Еврейские хроники XVII столетия. Эпоха «хмельниччины». – Москва-Иерусалим, 1997. – С. 251-278.

Самойлович А. К вопросу о наследниках хазар и их культуры // Еврейская старина. – Т. 11. – 1924. – С. 200-210.

Соломоник Э.И. К вопросу о населении Херсонеса Таврического // Социальное развитие Византии. – Свердловск, 1979.

Соломоник Э.И. Древнейшие еврейские поселения и общины в Крыму // Евреи Крыма. Очерки истории. – Симферополь-Иерусалим, 1997.

Скуратівський В. До Єврейсько-українських літературних зв'язків // Хроніка 2000. – 1998. – № 21-22. – С. 44-49.

Смірнов П. Волзький шлях і стародавні Руси: (Нариси з руської історії VI-IX вв.): [Хозари]. – К., 1928. – 228 с.

Томазов В. Марковичі // Старожитності. – 1994. – № 1-2 (60-61).

Хонігсманг Я. Благотворительность евреев Восточной Галиции. – Киев, 2002. – С. 8-14.

Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997. – С. 25, 84-85, 148.

Dunlop D.M. The History of the Jewish Khazars. Princeton. – New Jersey, 1954.

Gezeirot Ta"sh. Jews, Cossacks, Poles and Peasants in 1648 Ukraine. // Jewish History. – 2003. – vol.17 – №2.

Golden P. Khazar Studies. – Budapest, 1980. Vol. 1, 2.

Kraszynska F. Zydzi luccy do konca XVII w. // Rocznik Wolynski. – 1938. – Т. 7. – s. 139-178.

Zydzi w Polsce. Dzieje i kultura. Leksykon. – Warszawa, 2001. – P. 133-154.

Pritsak O. Pre-Ashkenazic Jews of Eastern Europe in Relations to the Khazars, the Rus' and the Lithuanians // In Ukrainian-Jewish Relation in Historical Perspective (Eds. H. Aster and P.J. Potichnyj). – Sec. Edition. – Edmonton, 1990. – P. 3-7.

Sysyn F. The Khmel'nyts'kyi Uprising: A characterization of the Ukrainian revolt // Jewish History. Vol.17 – 2003. № 2. – P. 115-139.

раїса гусак

музична культура штетлів

городок, дерев'яна синагога, 1900 рр.

Музика в житті єврейського містечка завжди відігравала особливу роль. Здавна великою популярністю серед євреїв і неєвреїв користувалися *клезмери* – музиканти, які виступали у мандрівних ансамблях, що складалися з 3–5 осіб. У єврейських громадах Німеччини та сусідніх країн клезмерами називали музикантів іще у XIV–XV ст. Наприкінці XVIII – у першій половині XX ст. клезмерські капели побутували у всіх містечках України. В останній чверті XIX ст. до їхнього складу входили по два-чотири скрипалі, які виконували партії першої та другої скрипки, віолончель, контрабас, флейта, кларнет, сурма, турецький барабан із тарілочками. Поступово викристалізувалися специфічні жанри відповідно до різноманітних урочистих подій, зокрема, етапів церемонії заручення та шлюбу.

Окрім клезмерів, у єврейському побуті містечка можна було зустріти й чимало музикантів-аматорів, які грали лише у родинному колі. У маленьких штетлах одноманітність повсякденного життя часто пригнічувала, тому люди завжди очікували на якісь незвичайні події – приїзд магідів чи цадиків. Єврейський письменник і учений *Ієхіль Равребе* згадував: «Якою ж радістю була завжди для нас, парубчаків, звістка про приїзд до нас на суботу макарівського цадика!.. Зараз же, на вулиці, розміщується й містечкова капела зі своїми інструментами, що готова кожної хвилини заграти зустрічний «добридень».

Визначною подією для містечка було весілля. Найчастіше воно призначалося на літній час, у багатих євреїв тривало інколи упродовж 15–20 днів. Музикантів виписували з великих міст. Вони прибували за 2–3 дні до «хупи» (вінчання), а часом затримувались на тиждень піс-

ля весілля. Інколи весілля супроводжували містечкові музиканти. На єврейських весіллях інструментальний склад був основою усього весілля, він брав участь у всіх епізодах весілля, де звучала танцювальна музика і музика для слухання. Різноманітним був репертуар на весіллі для багатих, середнього достатку та бідних родин. Виконавча практика клезмерів визначила специфічні жанри, форми, стиль і манеру виконання. Так, під час зустрічі та про водів гостей грали «Добраніч», на побажання здоров'я – «Зайтгезунт». Після заручин (тноїм) та після вінчання (хупи) звучав «Мазл тов» (Щастя вам), перед хупою – «Усаджування нареченої» – «Базецн ді кале». На весіллях найчастіше танцювали «Тиш-нігн» – застільний танець-наспів, «Мехутонім танц» – танок сватів, «Бройгез танц» – танок образи та «Шолем танц» – танок примирення. Серед інших весільних танців були «Бейгеле» (бублик), «Хосид» (хасид), Фрейлехс (радісна). Для про водів гостей часто лунали «гас-нігн» (вуличний наспів), «скочна» та «шер».

Іще однією особливістю було виконання та характер музики клезмерської весільної капели. Здавалося, радісна подія – весілля завжди супроводжувалася сльозами – радості і прощання, туги і суму. І все це у необхідний момент яскраво підкреслювалося музикантами. Особливо зворушливо проходив епізод розплітання коси молодої під звуки скрипки, кларнета та контрабаса (інші музиканти продовжують грати танцювальну музику). До хупи також ішли під звуки тужливо-урочистого «хупе-маршу» (вінчального маршу). Після хупи усі раділи й плакали. Танці тривали довго. І раптом усе зупинялося. Гості сідали до столу і скрипка почала виводити тужливу мелодію.

Окрім весілля, музику і спів можна було почути у майстернях бідних ремісників, де пісня звучала зранку до пізньої ночі, або у когось удома.

Єврейське народне мистецтво трималося, в основному, на інструментальній музиці. Більшість клезмерів не знали нотної грамоти та не записували твори, які зазвичай самі створювали або імпровізували. Їхні мелодії з роками фольклоризувалися. Клезмерам була притаманна експресивна манера гри, пришвидшення, уповільнення, раптові несподівані імпровізаційні вставки, що підвищувало емоційний вплив. Це була самотня, своєрідна музична культура «штетл», що був у той час не «стоячим болотом» у культурному сенсі, а цілою цивілізацією.

Подібно до інших різновидів єврейської музичної творчості, діяльність клезмерів зі створення своєрідного та самотнього мистецтва зазнала впливу фольклору народів, які жили поряд із євреями, – німців, українців, білорусів, поляків, румунів. Іще 1904 р. у нарисі першого дослідника клезмерського побуту І.В. Ліпаєва йшлося про вплив народної музики України, Молдови, Румунії та інших народів на єврейську музику. У фундаментальній праці М.Я. Береговського «Єврейська народна інструментальна музика» також підкреслюється значення взаємовпливів єврейської музики та музики інших народів.

сільські музики, верецьке, закарпаття, 1900 рр.

ярослав ісаєвич

товсте, ринок, 1900 рр.

початки єврейського друкарства

На відміну від польського, німецького і російськомовного, єврейське книговидання орієнтувалося винятково на єврейське населення – тільки воно могло читати книги гебрайською мовою та мовою їдиш. Виникло єврейське друкарство в Україні досить пізно, бо упродовж тривалого часу єврейські громади України забезпечувалися книгами з друкарень Амстердама, Праги, Любліна, Кракова, міст Німеччини.

Врешті, один із амстердамських друкарів, кваліфікований майстер Урі (Фебус) Бен Аарон га-Леві Вітмунд, який кілька років експортував книжки до Речі Посполитої, вирішив переїхати до Жовкви і заснувати там єврейську друкарню. У Жовкві його підприємство діяло приблизно з 1693 р. Після повернення Урі Бен Аарона у 1705 р. до Амстердама друкарня перейшла до його онуків – Аарона і Гersona Давидовичів.

Найчастіше в Жовкві видавалися календарі й книжки релігійного змісту – збірки молитов, біблійні книги, коментарі до Біблії й Талмуду. За даними 1782 р., у містечку єврейські книги друкувалися на дев'яти верстатах, але того ж року австрійське губернське правління наказало жовківським єврейським друкарям переїхати до Львова, щоб полегшити цензуру видань. Відтоді Львів став важливим центром книговидання мовами гебрайською (іврит) та їдиш.

За даними бібліографії К. Пілярчика, 1791 р. у Львові діяло уже чотири єврейські друкарні – Хаїма Мадфеса, Черни Лєтеріс (вдови Вольфа Лєтеріса), Юдіт Розанес (Ман) і Шльоми Рапапорта (до речі, родини Мадфес і Лєтеріс, яким належали друкарні аж до вересня 1939 р., були нащадками згадуваних Аарона і Гersona, синів Хаїма Давида, онуків Урі Фебуса Галєві).

З 1791 р. відновилося єврейське друкарство в Жовкві: того року почало тут діяти підприємство Авраама Юди Лєйби Маєргофера, а наступного року зі Львова до Жовкви переїхала Черна Лєтеріс. Єврейське друкарство у Жовкві існувало упродовж XIX і початку XX ст. Таким чином, до середини XVIII ст. Жовква була єдиним в Україні центром єврейського друкарства.

У 1733 р. отримано королівський дозвіл на заснування єврейської друкарні в карпатському містечку Турці, однак діяла вона щойно в 1757-1770 рр. Окрім привілейованої, у Турці була й інша, яка випускала дрібні навчальні книжки й календарі.

Наприкінці XVIII ст. виникла низка невеликих видавничих підприємств на Волині й Поділлі – у містечках Олексинець (1760, 1767-1778), Судилків (1775-1828), Корець (1776-1824), Меджибіж (1780, 1810-1823), Полонне (з 1783, 1789-1834?), Порицьк (1786-1860), Миньківці (1790-1832), Славута (1791-1852), Дубно (1794-1834, 1853), Бердичів (1795-1836), Остріг (1798-1851).

Пожвавлення видавничої діяльності пов'язане з боротьбою між хасидами та їхніми опонентами. В Олексинці було видано збірку антихасидських постанов; з 80-х рр. починають діяти друкарні, які видавали твори переважно тогочасних хасидських авторів і пам'ятки кабалістично-містичної літератури.

Чимало друкарів були мандрівними фахівцями, наприклад, Аарон Мадфес бен Хаїм Давід зафіксований упродовж 1793-1833 рр. як працівник друкарень в Острозі, Львові, Жовкві. Майстер, який раніше працював у Жовкві та Олексинці, у 1784-1786 рр. видрукував – уперше в Речі Посполитій – кілька книг Талмуду в друкарні Йогана Антона Крігера у Новому Дворі поблизу Варшави. Прагнучи усунути

конкурентів, Крігер купив корецьку друкарню від її співвласників, якими були Цві Гірш бен Арьє Лейб і його зять Шмуель бен Ішар Бер Сегал. Роки, коли друкарня належала Крігеру (1781-1787), вважають часом розквіту містечка; у 1786 р. друкарня мала 7 працівників.

Більшість книг, надрукованих в Україні мовами іврит та їдиш, оформлені порівняно скромно. Майстри намагалися наслідувати авторитетні амстердамські видання, інколи у книгах вказували, що вони надруковані «амстердамськими літерами». Відомі випадки, коли замість Корця як місце друку називався Амстердам. Гравюри вживалися рідко, а головним елементом оформлення був набірний виливний орнамент.

Видавничі заклади, що друкували книжки різними мовами, були пов'язані з відповідними культурними середовищами. Проте нерідко друкарні, що обслуговували різні конфесії, підтримували ділові стосунки між собою. Окремі ремісники, зокрема, словолитники, працювали для закладів, які друкували різними мовами, і це сприяло взаємовпливам у галузі оформлення книги.

У структурі видавничих осередків в останні десятиріччя XVIII ст. відбулися принципові зміни. Нагадаємо, що перестали існувати друкарні, які колись належали до провідних. Так, видавнича діяльність Львівського колегіуму й Унівського монастиря тривала до 1773 р., Чернігівського Іллінського монастиря до 1786 р., львівського Братства св. Трійці теж до 1786 р., львівського Успенського Ставропігійського братства до 1788 р. На 1788 р. з великих друкарень залишилися Лаврська у Києві, Пілера у Львові, Почаївська. У той же час, упродовж 1787-1799 рр. виникло щонайменше 34 нові друкарні, за невеликим винятком, малопотужні

й короткочасні. З них 12 друкували переважно російською мовою, 12 польською, 8 єврейською, по одній німецькою, молдавською і церковнослов'янською мовами.

львів, партер у домі соломона фрідмана, 1500 рр.

іван
монолатій
оренштайновий
світ
україни

коломия, 1900 рр.

Своєрідна і незвична постать Якова Оренштайна (1875-1944 ?) – коломийського єврейського видавця, громадсько-культурного й політичного діяча в Галичині і на Наддніпрянській Україні – майже зовсім не досліджена. Спорадичні публікації, у яких розглядається його видавнича спадщина, не відображають загальної картини, не дають можливості побачити й оцінити його суспільний доробок системно, панорамно, з'ясувати підґрунтя продуктивної моделі життя й діяльності. Однак, саме йому, в особливий спосіб, припала честь подолати тривалу ізоляцію української культури, доповнивши її присутність у новітньому європейському інтелектуальному просторі, адсорбуючи у світовий контекст українське письменство та мистецтво, пропонуючи, водночас, оригінальні культурні та художні цінності загальноукраїнського масштабу.

Певним є те, що витoki, розвиток і форми втілення видавничої діяльності Оренштайна у контексті українського національного відродження, його книговидавничий феномен в українському контексті є серйозно вивченими і достатньо повно висвітленими¹. Звичайно, що й після цього залишається значна кількість проблемних моментів, обумовлених різністю методологічних підходів, ціннісних оцінок, наявністю інших актуальних питань, що вимагають постійного звертання.

Діяльність та ідеї Оренштайна дійсно варті знову і знову уважного вивчення; їх контекст та асоціативний ряд можуть бути якнайширшими, хоча, звичайно, і наштовхуватимуть дослідників подекуди на достатньо ковзкі і дражливі питання. Останні все-таки слід зачіпати – як з точки зору інтересів якнайправдивішої наукової істини, так і виходячи з того, що останнім

часом вдалося розшукати чимало документальних джерел і матеріалів².

Натомість *зовнішній* контекст, справді загального життя та інтелектуальної творчості, містить з точки зору наукової новизни набагато більше невизначеності. Задля досягнення комплексного аналізу громадсько-політичної діяльності та світогляду Оренштайна в історичному контексті етнонаціональних (етноконфесійних) спільнот у Галичині необхідно проаналізувати низку проблем, розв'язання яких може надати нам більш-менш цілісну картину місця відомого діяча української книговидавничої справи у міжетнічних відносинах. До таких проблем належать:

- перебіг діяльності Оренштайна в якості засновника і власника «Галицької накладні» в Коломиї та «Української накладні» у Берліні і Ляйпцігу та процес поширення його ідей у середовищі галицької літературної і культурної інтелігенції – це дозволяє визначити його *мотивації* у формулюванні ідейних позицій, чинник національної ідентичності і політичної обумовленості його загальножиттєвих постулатів;

- причини українсько-польського конфлікту в Галичині 1918-1919 рр. та роль Оренштайна у державотворчих змаганнях галицьких українців – як шлях до визначення політичного *темпераменту* видавця, з'ясування тих істин і цінностей, які для нього особисто були вже в останній інстанції;

- характер формування суспільних поглядів Оренштайна та роль у ньому *зовнішніх* (особливо західноєвропейських) впливів – важливим є спосіб застосування і органічного співіснування у його діяльності часто абсолютно протилежних і, на перший погляд, несумісних концепцій;

• що *спільне і відмінне, загальне та особливе* у діяльності Оренштайна – визначення його місця в надзвичайно заплутаному спектрі українсько-польсько-єврейських взаємин між-воєнної доби.

Значний обсяг друкованих, опублікованих документальних, мемуарних джерел, публікацій періодичної преси дають змогу комплексно дослідити взаємозв'язок громадсько-політичної діяльності Оренштайна та його підприємницького хисту, визначити чинники, що впливали на формування та розвиток концепцій між-етнічних взаємин у Галичині.

Приклад сучасної тенденції того, щоб знати якнайбільше про найменше, свідчить, що Оренштайнова інтелектуальна спадщина пройнята впливами і взаємодією української (християнської) та єврейської (юдейської) культур.

Історія етноспільнот в Галичині³ розвивалася за тими ж законами, що й історія інших, споріднених регіонів Середньої та Центральної Європи, хоча й зі своїми певними особливостями. Зокрема – релігійними, які стосувалися галицького єврейства, що перебувало під сильним культурним впливом не свого оточення, а культурних центрів Заходу, передусім Німеччини⁴.

Звертаючись до *Галичини* як поняття наднаціонального⁵, не раз вдаючись до надмірної ідеалізації та часткової схематизації різнокультурної поліфонії своєї вітчизни, відомий австрійський письменник та етнолог Леопольд фон Захер-Мазох із захопленням зазначає в юдейській психоментальності регіону «орієнтальний характер, який не знає жодного минулого, жодного майбутнього, що живе тільки чуттєвою сучасністю, блискучий дух, отой дух Соломонової мудрости і талмудичної хитрости, яскрава барвиста фантазія»⁶.

При переході до характеристики місця і ролі Оренштайна у контексті міжнаціональних відносин доречно згадати, що історія життя названого видавця може з повним правом назватися втіленням історії відкриття нових віх юдаїзму – відкриття, яке стало результатом конфлікту поміж прагненням єврейства другої половини XIX ст. до асиміляції, з одного боку, і традиційними єврейськими ідеалами – з іншого. Адже, завдяки своєму особливому становищу в європейській культурі, аккультуrowані євреї Модерної доби були *архетипами* саме того «внутрішнього чужого», «стороннього усередині». Класифікація П. Мендес-Флора (P. Mendes-Flohr) показує, що, з одного боку, вони стали «своїми» у культурі більшості, «більшими німцями, аніж самі німці», однак, з іншого боку, об'єктивні обставини, передусім соціальне відчуження, не дозволили їм остаточно забути про свою «іншість», не дали аккультурації остаточно перетворитися на асиміляцію, і, що головне, дозволили зберегти деяку відчуженість погляду на культуру і суспільство⁷.

Майбутній засновник і власник видавництва «Галицька накладня» і «Українська накладня», що мав справді блискучі комерційні задуми, Яків *Ореништайн*⁸, як свідчать документальні джерела⁹, народився 25 лютого 1875 р. у Коломиї¹⁰ в сім'ї заможних коломийських євреїв – Саула Оренштайна і його шлюбної дружини Альти Марієм Оренштайн з дому Готліб – родини потомствених друкарів і книготорговців¹¹. За юдейським звичаєм, 28 лютого того ж року новонародженого було обрізано і дано ім'я Якуб (Яків)¹².

Для нас залишаються достеменно невідомими ті *чинники*, які спричинили еволюцію юного Оренштайна з єврейської політичної і соціальної свідомості до відчуття своєї русинської

(української) ідентичности. Давні традиції родового підприємництва¹³ трансформувалися у його свідомості у відчуття особливого зв'язку майбутнього єврейського видавця і книготорговця з українською землею та симпатії до українського народу. Ці настанови вже тоді остаточно сформували етнополітичні та культурні орієнтації видавця, громадсько-політичного діяча та учасника українського патріотичного чину.

Досліджувана доба в Австро-Угорщині була часом розквіту ідей єврейської емансипації. Німецькі, австрійські та галицькі євреї все менше давали дітям традиційну релігійну освіту, і все частіше їхні діти виявлялися «німцями юдейського віровизнання»¹⁴. Сьогодні, на жаль, точно не відомо, де саме навчався майбутній видавець, і де вперше проявилися його національні уподобання.

Ретроспективне дослідження історії єврейської освіти в Галичині у другій половині XIX – на початку XX ст. дозволить простежити роль і місце національного й етноконфесійного шкільництва у самовідтворенні єврейської общини та формуванні мотивацій особистості, обумовленості її загальножиттєвих постулатів.

У середині XIX ст. в Галичині основу системи освіти єврейської молоді становили хедери. Помітну роль відігравали і меламенти, подекуди – талмуд-тора. Інших типів приватних єврейських навчальних закладів не було. Навчанням дітей займалися меламенти або книжники, які поділялися, відповідно до об'єму викладання, на початкові (даркере-меламдім) і другорядних (ірбув'я-меламдім). Навчальні заклади, до яких ходили єврейські діти, називалися хедерами.

Головним змістом навчання в цей час було вивчення Тори, єврейської богословської літератури. Для навчання сиріт і дітей з бідних єврейських сімей створювалися талмуд-тори, які утримувалися на кошти єврейських громад і на пожертви заможних євреїв. Найвищу сходинку в системі єврейської освіти займали єшиботи¹⁵.

Поступово, з другої половини XIX ст. на зміну малоосвіченим меламендам почали приходити учителі, які мали ґрунтовну фахову підготовку; тісні хедери, в яких лише кілька десятків учнів вивчали єврейську релігійну літературу – замінили одно-, дво- і чотирикласні навчальні заклади, де вивчалися трактати Талмуда, збірники єврейського законодавства Khayei Adam, практичний посібник з єврейського Закону Shulkhan Aruch, підрядковий переклад Талмуда Lekakh Tov, Галаха, вислови із Псалмів, а також Агада й Мішна¹⁶.

Незважаючи на те, що на території Австро-Угорщини склалася досить ефективна система державних шкіл, яка викликала певну недовіру серед місцевого єврейства¹⁷, число дітей в них з роками поступово збільшувалося¹⁸. Одночасно відбувалася диференціація за статевою ознакою, яка дозволяє глибше зрозуміти феномен єврейської освіти¹⁹. Зокрема, підрахунки Я. Тона (J. Thon)²⁰ показують, що у Галичині у 1890 р. (Оренштайнові виповнилося 15 років) було приблизно 230.000 дітей віком до 10 років та приблизно 180.000 віком від 10 до 20 років. Таким чином, щорічно кількість дітей шкільного віку складала приблизно 20.000 осіб. У 1890 р. кількість дітей шкільного віку складала приблизно 150.000, приблизно 25% хлопців та

40% дівчат шкільного віку відвідували школи (враховуючи, що у початковій школі було 6-8 класів). Згодом, через 10 років (якщо уявити, що у кількісних показниках вікових категорій не відбулося радикальних змін) до школи ходило вже 45% хлопців та 60% дівчат.

Завдяки останнім дослідженням М. Вальо²¹, можна стверджувати, що Оренштайн, можливо, починав освіту в Коломийській німецько-єврейській гімназії, а продовжував у Львівському чи Віденському університетах або у вищих навчальних торговельних закладах. Беручи до уваги таку гіпотезу, слід підкреслити, що у своїй сукупності єврейське населення все ж дотримувалося традиційного погляду на середню та вищу освіту, від якої прямо залежала кар'єра єврейських чоловіків і яка була необхідною в елітарному соціально-економічному середовищі того часу²².

Привертає увагу те, що в досліджуваній період у заснованих 1891 р. навчальних закладах (школах і гімназіях) барона Гірша (Baron Hirsch) у шкільному 1907 р. навчалося приблизно 10.000 євреїв-хлопців, працював 191 учитель²³. Такі заклади освіти (один з яких діяв у Коломії у зазначений нами час, і в ньому міг, безперечно, з огляду на свій соціальний статус, навчатися молодий Оренштайн) складалися з трьох підготовчих, чотирьох рабинських, одного спеціального педагогічного і одного спеціального рабинського класів. До шкіл такого типу приймалися єврейські діти усіх станів, не молодші 10 років. Загальний курс навчання був розрахований на чотири роки і відповідав чотирьом вищим класам гімназії. У школах барона Гірша викладалися арифметика, «єврейські предмети», латинська, французька і німецька мови, логіка, географія і статистика, загальна і австрійська історія, фізика, каліграфія, крес-

лення і малювання. Усі предмети викладалися німецькою мовою.

Таким чином, на прикладі розвитку і функціонування єврейської системи освіти у Галичині у другій половині XIX – на початку XX ст. простежується тенденція піднесення єврейського шкільництва як важливого чинника самовідтворення єврейських общин в умовах діаспори та політики віденського уряду.

Різниця між прихильниками хасидизму і Гаскали була величезною. З одного боку, збідніла дрібна буржуазія, люмпен-пролетаріат, з іншого – молода, швидко зростаюча середня і велика буржуазія та пов'язана із нею інтелігенція. Хасиди вважали сучасну світську освіту загрозою своїм культурним і релігійним цінностям, тоді як маскіли саме у ній вбачали основну передумову для того, щоб рівноправно діяти серед християн і реалізовувати нові економічні можливості. Для більшості хасидів капіталізація економіки навпаки погіршила їх майновий стан²⁴.

Окрім стилю життя, що його євреї Оренштайнової доби поділяв з не євреями як громадянин, його життя складалося із певних соціальних відносин, які необхідно було підтримувати; культурних процесів, які потрібно плекати; діяльності, в якій треба брати участь; організацій, до яких треба належати; побутових обставин, до яких треба пристосовуватися; моральних і соціальних стандартів, за якими необхідно жити як єврею. Все це складало елементи іншости. Видатний єврейський мислитель, творець реконструктивістського напрямку в юдаїзмі, Мордехай Менахем Каплан підкреслює, що «юдаїзм як іншість – це дещо більш ширше, ніж єврейська релігія. Він включає в себе таке сплетіння історії, літератури, мови, соціальної організації, суспільної думки,

стандартів поведінки, соціальних і духовних ідеалів, естетичних цінностей, які у своїй сукупності складають цивілізацію. Під загрозою не тільки юдаїзм – релігія, але й юдаїзм – цивілізація»²⁵.

За усі 147 років правління Габсбургів євреї боролися за свої права. Спершу – за громадянське рівноправ'я, а після конституції 1867 р. – за суспільне визнання. Не менш важливою була нова внутрішньоєврейська дискусія про орієнтацію на конфесію чи національність²⁶. В залежності від особистого ставлення до громадянських і релігійних рухів, люди підтримували відкритість єврейської громади чи повну ізоляцію. У своїй «Психології східного єврея» Нахум Гольдман (Nachum Goldmann) зазначав, що «джерелом до пізнання властивої підстави психіки єврея з гетта є твердження, що тому євреєві є спільною свідомість приналежності до землі, на якій він замешкав. Кожна людина потребує до життя тієї свідомості, того почуття, у якому вкорінена; оточення, краю, землі, на якій живе та працює; (...) Того почуття, однак, східний єврей посідати навіть не може. Він є закритим від середовища, де йому випало жити, внутрішньо і психічно відокремлений. Раса, схильність, релігія і форми життя відрізняють його від народу, серед якого живе. Він має уважати і почуватися як особа, для якої лишень випадок примусив жити у тому, а не іншому середовищі. Глибока постать Агасфера – то власне символізує трагедію єврея»²⁷.

Упродовж XIX століття, особливо другої його половини, філологічно-лексикографічна революція й піднесення внутрішньо-європейських національних рухів, самих по собі продуктів не лише капіталізму, але й елефантіазу династичних держав, творили все більші культурні, а отже й політичні проблеми. Радикаль-

ний злам революцій 1848 р., боротьба між федералізмом і централізацією, зрештою, крах лібералізму та становлення національно-орієнтованої інтелігенції народів Габсбурзької монархії спричинили й політизацію партійно-політичного спектру галицького єврейства.

Багатоманітність соціальних інтересів зумовлювало виникнення в Галичині різних національних рухів та політичних партій кін. XIX – поч. XX ст. Діячі цих організацій були носіями погано взаємопов'язаних одна з одною політичних культур, мали різну соціально-економічну основу і різноманітний політичний досвід. Сучасники згадували, що «Політично єврейський елемент був важливою підпорою австрійського уряду. Звичайний єврей ще й зараз, подібно до селянина, налаштований до цісаря, натомість єврей освічений, який гордо називав себе німцем і кокетував з німецькими ідеалами, тепер так само кокетує з ідеями польськими»²⁸. Це стає зрозумілим, коли взяти до уваги, що шляхом виборчого права забезпечувалася певна перевага у державних інституціях представників найбільш заможних соціальних прошарків, зокрема поляків і євреїв. Модернізуючи політичний устрій і культурно-освітню систему, офіційний Відень сподівався виховати лояльних підданих та консолідувати державу на підставі німецькомовної «європеїзованої» культури (ще на початку 1840-х рр. державною мовою Австро-Угорщини була латина), спільною для усіх частин дуалістичної імперії. Така політика спершу мала деякий успіх, але з підвищенням освітнього рівня та зростанням відцентрових тенденцій, стала причиною появи національно налаштованої інтелігенції і поширення модерних політичних ідей, котрі, в підсумку, послаблювали австрійський централізм.

Початком національно-єврейського руху стало заснування у 1883 р. львівського товариства «Мікра Кодеш» (з 1889 р. – «Ціон»). Згодом, у всіх більших містах Галичини були створені схожі товариства: в 1887 р. «Шохре Тошіа» у Стрию, «Га-іврит» у Дрогобичі, Станіславові, Тарнові й Коломиї²⁹. Усі ці організації боролися, з одного боку, за те, щоби вже наполовину асимільована молодь знову повернулася до єврейської історії та єврейської мови, з іншого – за просвіту найбільш ортодоксальних представників єврейства. Позбавлені батьківщини і державности майже дві тисячі років, на відміну від поляків і українців, євреї не мали державницьких устремлінь на цій території, а для релігійної традиції та сіоністичної ідеї критерій «територія» досягав рівня універсального ідеалу. Для єврейського почуття ідентичности батьківщина й державність були не те, щоб неважливі – просто більше символи, аніж живі спогади³⁰.

Галицькі сіоністи не ставили виразних політичних завдань; їх головною метою була боротьба за збереження єврейської національної ідентичности, а ідеалом – утворення єврейської держави в Палестині чи Уганді³¹. Виникали й інші національні єврейські партії, такі як «Єврейська демократична партія» (1900) і «Єврейська народна партія» (1902), які не мали сіоністичної орієнтації³².

Другим значним національним єврейським політичним рухом, поряд із «Єврейською національною партією Галичини», був соціал-демократичний. Зокрема, у 1891 р. у Львові був заснований робітничий союз «Яд Хазака», у 1896 р. – «Брідерলেখайт» у Кракові, Перемишлі і Станіславові. Ці союзи вважали себе частинами «Галицької соціал-демократичної партії»³³. Політичну співпрацю з поляками пропагувала створена в 1882 р. організація

«Агудат ахім» («Союз братів»). Її метою була не зміна єврейських традицій і культури, а їх включення в національну самобутню польську спільноту³⁴.

Загалом, не дивлячись на формальну рівноправність усіх національностей регіону, національні меншини (особливо, євреї та німці) домінували у політичному, економічному і культурному житті західноукраїнських земель у складі Австро-Угорської імперії³⁵. Більшість галицьких євреїв не асимілювалася з довколишнім несєврейським середовищем. Це правило не поширювалося, однак, на єврейську верхівку, яка, значною мірою, сприймала німецьку, а згодом – і польську мови. Під польської асиміляції припав на 1880-ті рр. Згідно з переписом 1900 р. кожен зі ста євреїв своєю розмовною мовою називав німецьку (17.6%), польську (76.6%), українську (русинську) (5.0%), інші (1.3%)³⁶. Це, зокрема, свідчить, що освічені євреї, а особливо ті, хто відігравав домінуючу роль у політиці, схилилися у бік польської, а не української культури³⁷, польських політичних пріоритетів³⁸.

Початок ХХ століття – дивна доба в житті східноєвропейського єврейства. Поміж 1881 і 1914 роками зі Східної Європи емігрувало приблизно три мільйони євреїв (особливо цей потік посилювався після погромів 1904-1905 рр. у Росії). Дві третини емігрантів прямували до Сполучених Штатів; решта опинилася в Канаді, Аргентині, Південній Африці, Англії й зовсім невелика частина – у Палестині. Паралельно з еміграцією йшла асиміляція: молодь шукала нові шляхи і знаходила їх на ниві чужих культур³⁹. Давні єврейські громади розмивалися одночасно із середини та ззовні. Криза економіки та побуту, дезінтеграція традиційної культури

– усе це настільки очевидне, що ламентации на цю тему вже стали загально прийнятними.

Культура європейського єврейства того часу була своєрідним «айсбергом», у якому поміж європейськими рисами було заховано єврейські цінності і ментальність. У культурній діяльності засимільованих євреїв на ниві європейської цивілізації чітко простежувалися дві взаємопов'язані тенденції, закорінені у духовних джерелах юдаїзму – *виправлення та відтворення світу*⁴⁰.

3-поміж тенденцій, які євреї впровадили до Європи у числі компонентів свого релігійного світогляду⁴¹ – закони вільної конкуренції, вільної торгової діяльності та економічної раціональності – стали основними у капіталістичній економіці. Таким чином, *саме* релігія безумовно виступає у євреїв фактором соціальної та економічної *інтеграції*. Юдаїзм найбільше з усіх релігій історично сприяв бурхливому розвитку економічної активності у своїх адептів⁴².

Співвідношення економіки і політики євреїв і неєвреїв у Галичині поч. XX ст. є ключовим у розумінні характеру суспільного ладу, визначальним щодо наслідків економічної та політичної діяльності. Адже позиції в економіці окреслювалися тим, що в аграрному секторі, серед постійно зростаючої земельної власності, матеріально переважали єврейські орендарі та польські поміщики⁴³, а тому соціально-економічний, культурний та духовний розвиток, наприклад, українців і німців Галичини, відбувався в рамках національних самоврядних громад⁴⁴. Побутувала думка про те, що «тип жидівський пересічно сильніший у боротьбі за існування, але морально стоїть нижче від не жидівського, має більше бистроти та витрива-

лості, але також більше зарозумілості, амбіції та безсовісності»⁴⁵.

Як у абсолютному, так і відсотковому відношенні, на поч. XX ст. євреї переважали у промисловості над українським населенням. У 1901 р. із 641.729 галичан, зайнятих у промисловому виробництві, 232.917 осіб складали євреї та 69.893 українців. Якщо у відсотковому відношенні до загальної кількості населення Галичини євреїв було 11.1%, то у промисловості їх частка складала 36.3%, тоді як українці складали 42.1% усього населення і займали у промисловому секторі 10.9%⁴⁶. У 1900 р. у торгово-посередницькій діяльності брало участь 34.5% єврейського населення регіону⁴⁷, але в основному йшлося про дуже дрібну торгівлю. Заробіток більшості торговців складав 3-5 гульденів^{48*} у день, що забезпечувало мінімальний прожиток⁴⁹.

Загалом, вплив релігійних цінностей на економічну поведінку галицького єврейства полягав у формуванні уявлень про трудову діяльність в цілому та цінність конкретних професій зокрема; складалися уявлення про *власність, багатство, бідність*; стримувався або стимулювався розвиток індивідуалізму, практицизму та релігійного мислення. Релігійний вплив на економічну поведінку євреїв Галичини часто обумовлювалися не тільки вимогами догматів, але й самі формувалися під впливом об'єктивних факторів довколишнього середовища – географічних, політичних, економічних.

Торгівля і підприємництво – найбільш зручні і мобільні форми економічного життя євреїв – залишалися традиційними, і поодинокими «моделями виживання» євреїв в умовах соціально-правового відокремлення. Значного економічного звучання в досліджуваній період набували єврейські видавці та окремі видав-

ництва. Останні, покликані до підготовки та видання різноманітних видів друкованої продукції⁵⁰, ставали потужним фактором міжетнічних контактів та просвіти різних прошарків галицького суспільства. Хоча книжковий ринок тогочасної Галичини і був перевершений ринками інших товарів, його стратегічна роль у поширенні ідей політичного, ідеологічного, національного і культурного характеру залишалась надзвичайно важливою для розвитку етнонаціональних відносин. Саме тому книга ставала виразним *самодостатнім об'єктом*, що ідентично репродукувався у великих масштабах.

Уявлення про роль книги у єврейському мисленні виходять далеко за рамки звичного європейського. Івритська книга – *Сефер* – первинно не сприймалася поза релігійно-філософським контекстом. Сефер не може бути пасивним матеріальним об'єктом. Невіддільно пов'язана з людиною, вона розгортається у часі і просторі. Найяскравіший опис книги як всесвітньої та надсвітньої реальності дає хасидський цадик XIX ст. Цадок га-Коген з Любліна: «Передано мені, що всесвіт – це Книга, створена Творцем Благословенним і що Тора – це коментар, який він створив і вигадав до цієї книги й який містить істину. Тора – це образи ідеальних літер, що оформилися і перетворилися у форми літер писемних, на відміну від всесвіту, що володіє лише зовнішніми ознаками; за посередництвом Тори можна розпізнати усі наляки на первинну думку Творця, яка міститься у зовнішніх ознаках творіння. Однак, також і уся сукупність творінь творить цілу книгу, в якій опечатані букви Його ідеї»⁵¹.

У певному сенсі друкована книга ставала першим, у сучасному розмінні, масово виготовленим промисловим товаром. Надзвичайно

важливо, що відповідні шрифти для видання книжкових та періодичних видань українською мовою мали єврейські провінційні друкарні: А. Міллера-сина у Стрию (1887-1893), Ф. Веста у Бродях (1894), В. Цеперканделя у Золочеві (1913), І. Айхельбергера у Львові (1910-1923), В. Бравнера у Коломиї (1905-1923)⁵². Проте, що очевидно, – такі видання були дуже своєрідним доповненням до загальних обсягів виробництва і не складали основної сфери поліграфічної діяльності.

Винятком із загального контексту стало видавниче підприємство Оренштайна, відкрите, як вважають, у 1903 р., спочатку без власної поліграфічної бази⁵³. Як засвідчують документальні джерела, насамперед епістолярна спадщина⁵⁴, визначальним у діяльності Оренштайна як видавця української книжки було те, що, будучи освіченою людиною, добре обізнаною із світовою та українською літературою, а також з галицьким літературним і культурним середовищем, він на початку цієї діяльності орієнтувався на співпрацю з цим середовищем⁵⁵.

Для надання своєму видавництву високого рангу і залучення широких читачьких кіл молодий Оренштайн тривалий час співпрацював і перебував у тісних взаєминах з О. Барвінським, А. Крушельницьким, Б. Лепким, В. Сімовичем та ін.⁵⁶.

Певні видавничі засади видавець проголосив у післямові до першого видання – праці Б. Лепкого «Начерк історії української літератури (до нападу татар)», помістивши у ньому звернення «Від видавництва». У ньому повідомлялося про намір видавати «Загальну бібліотеку», ідея якої визріла «в кружку тутешніх українців, щирих прихильників рідної культури, а честь реалізації цієї ідеї випала на долю «Галицької накладні». Вона не щадитиме ні

грошей, ані труда, щоб дати широким верствам добрі, а дешеві книжки з всіляких областей літератури і знань», з тим, щоб «викликати серед них охоту дальшого невинного поступу»⁵⁷. Зосібна, цей невеличкий фрагмент генези «Загальної бібліотеки» характерно вказує на особливості альтернативних джерел культурного «відчуження», завдяки яким «иншість» засимільованого єврейського інтелектуала зберігалася навіть за відсутності соціального відчуження⁵⁸.

Згадавши про початкові труднощі у цій справі, коли «не одно треба було починати з самих основ, прорубуючи основу та борикаючись з усілякими перепонами», видавництво Оренштайна запевняло, що «в міру того, як ростиме круг його читачів та прихильників, уступить не одно з його надостач і підніметься його вартість»⁵⁹. Закінчувалося звернення проханням про всебічну підтримку діяльності видавництва і закликом до співпраці⁶⁰.

Модель опису європейського засимільованого освіченого єврея, запропонована П. Мендес-Флором⁶¹ показує, що єврейський інтелектуал знаходив витоки своєї «иншости» не в соціальному відчуженні (про що йшлося вище), а в альтернативному культурному світі (зосібна християнському), з його іншими когнітивними і ціннісно-нормативними установками. Оренштайнові інтелектуальні і комерційні задуми, задекларовані й реалізовані у «Загальній бібліотеці», показують його насамперед як особистість, яка постійно артикулювала і впроваджувала мовою високої культури та інтелектуальних традицій свого суспільства ціннісно-нормативне інакодумство.

Зрозуміло, що молодий двадцятивосьмирічний видавець пропонував більший ступінь однорідності панівної культури (німецької та

польської) (того, що дослідники називають «когнітивним універсумом»), спільної для усіх її «своїх» (засимільованих євреїв), і не передбачав можливості співіснування деяких альтернативних, конкурентних і взаємопов'язаних культурних світів усередині одного співтовариства, що сприяло б творенню «внутрішньо-інакових» диспозицій, «сторонніх усередині» точок зору. Іншими словами, не лише соціальне середовище досліджуваної доби, але й певний тип багатокультурності Галичини міг створити умови для позицій *Оренштайна-інтелектуала*⁶².

Плідною була співпраця «Галицької накладні» з літературною і науковою громадськістю, яка загалом прихильно відгукнулася на задум єврейського видавця друкувати українські книжки: «Першою умовою поставлено, щоби друковані твори мали справжню вартість, щоб видання, зокрема старіших літературних творів, були, по-можливості, коментовані. Низька ціна, яка призначена на поодинокі числа, повинна відкрити новим виданням шлях в найширші кола, створити масовий консум, так як лише тоді видавництво зможе розвиватися. Якщо б більше такі речі стали популярними, то воно зможе дати нашому [українському] культурному розвитку найкращі прислуги. Ймовірно, це залежатиме не лишень від вибору і опрацювання книжок й від енергії видавця щодо їх поширення, а й від того, наскільки наша суспільність [Галичини] зацікавиться видавництвом і захоче його підтримувати»⁶³. Усього до 1915 р., за підрахунками М. Вальо⁶⁴, вийшло майже 120 творів «Загальної бібліотеки», якими «Галицька накладня» несла освіту і знання в найширші верстви населення.

Як свідчать архівні матеріали, Оренштайнове видавництво, побіч основних обсягів вироб-

ництва, до 1916 р. надрукувало численні серії поштових карток із видами Коломиї (загальний тираж – 100.000 шт.), Городенки (30.000), Снятина (12.000), Заліщик (20.000), Косова (8.000), Жаб'є (6.000), Яблонова (3.000), Гвіздця (3.000), Делятина (12.000), Надвірної (8.000), Космача (5.000), Пістиня (3.000), Печеніжина (1.000), Заболотова (3.000), Яремча (15.000), Ворохти (8.000)⁶⁵. З-поміж інших друків – «Картки воєнні» (20.000+1.000), «Картки ріжні» (5.000), «Карпати» (60.000), «Типи народів» (80.000), «На Рождество Христове» (одноколірних – 10.000, кольорових – 10.000), «На Великдень» (відповідно – 8.000 та 8.000), «Українських історичних» (150.000), «Червоного Хреста» (18.000)⁶⁶.

Рік 1914, безсумнівно, став пробним камнем для Оренштайнового підприємства, адже в роки Першої світової війни Галичина стала найбільшим полігоном воєнних дій між Австрією і Росією. Внаслідок військових операцій 1914-1918 рр. звичний уклад громадського, економічного і культурного життя населення регіону було перервано. Війна зруйнувала традиційний спосіб життя єврейства⁶⁷, підсиливши в ньому як асиміляційні процеси, так і національні рухи.

Австрійська влада уміло використовувала настрої єврейського населення і не шкодувала коштів і засобів для антиросійської пропаганди, складовою якої було висвітлення безправного становища євреїв, зокрема у Росії. Підкреслимо, що війна з Росією сприймалася єврейською інтелігенцією Галичини як боротьба цивілізованої країни з «азіатським деспотизмом», «країною погромів»⁶⁸. Про це промовисто свідчить текст відозви Єврейської національної партії Буковини, яка поширювалася восени 1914 р. в Галичині: «(...) ненависні

Москалі оголосили нашій дорогій вітчизні війну. Ми, австрійські євреї, які користуються під скіпетром великодушного і справедливого цісаря усіма громадянськими політичними правами та свободою, натхненно вирушаємо на війну з метою боронити нашу дорогу вітчизну (...) В цій боротьбі й ми, євреї, боремося за плоди тисячолітньої культурної праці, в якій наші батьки на Заході та Півдні Європи старанно приймали участь, і ми, євреї, боремося із азійським деспотизмом, поневоленням народів (...)»⁶⁹.

Вступ російських військ на територію Галичини⁷⁰ супроводжувався численними пограбуваннями і погроми, знущаннями та убивствами цивільного єврейського населення. Зі спогадів С. Ан-ського відомо, що «пограбуванням було піддано усі міста після захоплення їх росіянами. Козаки грабували усе (...), але так як грабункам піддавалися більше усього крамниці, то фактичного постраждали, головним чином, євреї»⁷¹. Було сплюндровано, пограбовано та знищено сотні синагог та єврейських молитовних домів. Десятки тисяч галицьких євреїв рятувалися від наступаючих російських військ втечами у центральні та західні регіони Австро-Угорщини. Лише до Відня під час Першої світової війни прибуло 36.000 євреїв-біженців з Галичини і Буковини.

Сучасники писали про Галичину, окуповану російськими військами: «З міст утікали усі більш-менш заможні та інтелігентні люди. Залишилась біднота, яка живе з дня на день, переважно помираючи з голоду»⁷². Згідно із розпорядженням верховного головнокомандувача російської армії, «найбільш заможних та посідаючих суспільні чи інші посади євреїв (...) брали в заручники і утримували під вартою, як злочинців». Євреї-заручники трактувалися оку-

пацийними властями як «відповідальні за усі насильства над цивільним населенням за намовою євреїв»⁷³.

Відповідно до розпорядження верховного головнокомандувача російської армії Великого князя Ніколая Ніколайовича та головнокомандувача Південно-Західним фронтом генерала Н.І. Іванова, євреям заборонялося в'їзд та виїзд з Галичини і вільне пересування у межах усієї території. На початку 1915 р. згідно із наказом верховного головнокомандувача російською армією розпочалися масові висилки євреїв з Галичини. Насильній висилці підлягало усе єврейське населення, яке проживало в різних містах та містечках регіону: від немовлят до старців. Євреям-виселенцям не надавали ані грошей на переселення, ні транспорту, і часто їх гнали пішки з одного населеного пункту в інший. Нерідко галицьких євреїв переселяли декілька разів, отож системи чи логіки в цих переміщеннях не існувало⁷⁴. Командування російською армією також досить часто звинувачувало євреїв у шпигунстві на користь ворога, скупці хліба, спекуляції продуктами першої необхідності та в інших ворожих діях⁷⁵.

Початок у 1914 р. Першої світової війни, якою дійсно відкривається трагічне ХХ ст., і трагедія євреїв перервала діяльність Оренштайна як видавця⁷⁶. Однак, національно-культурні проблеми не перестають хвилювати підприємця. Навпаки, саме під час війни вони набувають для нього особливої гостроти.

Неопубліковані архівні документи свідчать, що з метою наведення порядку у справах місцевої єврейської общини, 26 квітня 1917 р. Оренштайн (як голова) та Ізмаїл Ціманд (як заступник) звернулися до начальника Коломийського повіту з проханням дозволити вибори управи єврейської общини і взяти під охоро-

ну усі справи, що стосуються місцевої громади⁷⁷. Комітет виборців складався із Оренштайна (голова), Ціманда (заступник); Йосифа Тернера, Менделя Ротштейна, Ляйбніца Горовіца, Ізидора Гінзберга, Генріка Кестена (члени комітету). Підписаний комітет просив російську окупаційну владу «прийняти вищезазначене до відома і за дозволом провести згадані вибори і у справах, що стосуються ізраїльської общини звертатися до вищезгаданого комітету (...) в будинку Управи ізраїльської общини при вул. Шпитальній (тепер – вул. Романа Шухевича, 78)»⁷⁸. Оренштайн взяв активну участь у виборчій кампанії до єврейської общини, хоч йому так і не судилося стати її головою й переконати російську окупаційну владу про припинення репресій щодо цивільного єврейського населення⁷⁹.

Невдовзі, на знак протесту проти несправедливої політики тимчасової влади, 12 липня 1917 р. Оренштайн, «власник накладової книгарні і типографії», у листі до Тимчасової російської управи в Петрограді повідомив, що «дня 24 лютого 1917 [р.] вніс я просьби до В. П. Міністра Внутренних справ і до П. Міністра заграничних справ, через американського посла, в котрих я доніс про шкоди і знищення, які заподіяла мені російська армія і російська управа і просив о розслідування. Дня 14 марта вніс я нову просьбу в тій самій справі до нової революційної Управи Росії. Між тим вернув я до своєї вітчизни [і] при допомозі нотаря перевів точний список моїх шкід і позволю собі ось тим предложити точний виказ шкід. Після спису інвентаря з дня 30 червня 1916 [р.] коли руські війська увійшли до Коломиї, вартість мінімальна товарів в моїх складах виносила 401.162 р[ублів]^{80*}. Стан товарів в день мого повороту з Росії виносив 80.031 рб.⁸¹. Недобір

– 321.131 рб. Дальші вломаня і напади з днів 3 мая 1917 [р.] виносять шкоди 3.103 рб. Крім того через неправне арештованє і висланє мене до Росії поніс я шкоди в сумі 8.000 рб. Загальний недобір – 332.234 рб. Сі всі шкоди нанесла мені 8 і 9 руска армія⁸² а іменно через рабунок і реквізиції⁸³. Ті шкоди зголосив я рівнож обласному комісареві для Галичини і Буковини. Подрібний спис шкоди доручаю до поданя і прошу о зворот понесення страт»⁸⁴.

Згідно з Оренштайнними підрахунками, 30 червня 1916 р. на складах видавництва «Галицька накладня» було товарів на загальну суму 401.162 російських рублів, у тому числі – в книгарні на пл. Ринок, 7 (тепер – пл. Відродження) на суму 184.330 руб., в головному магазині на вул. Архикнязя Рудольфа, 9 – 101.727 руб., в магазині бічному «А» – 4.500 руб., в магазині бічному «Б» (мається на увазі відома коломийська променада А – Б, теперішні вул. Театральна і пл. Відродження) – 3.000 руб., магазині «навпроти гімназії» – 19.890 руб., у палітурні Рота – 22.910 руб., у палітурні Файнштайна – 2.365 руб.⁸⁵

Окрім того, вартість «уряджень з друкарні» становила 41.200 руб, коритар (папірня) – 2.740 руб., помешкання видавця – 12.300 руб., окремі речі з головної крамниці – 6.200 руб. Надзвичайно цікаво, що видавець декларує з-поміж речей особистого помешкання: «меблі (вартість – 2.000 рб), мальованє (200), підлоги (1.200), печі (600), лямпи (100), запаси живности (500), конфітурі і соки (300), вина (400), біля [білизна] (1.000), убрання [одяг] (1.500), начиня і шкла [посуд] (300), предмети із золота і срібла (2.000), черевики і кальоші (300), урядження кухонні (200), постіль для слуг і ліжка (150), дерево (150), 36 дверей і вікон (1.500)»⁸⁶. Свідками цієї інвентаризації зазначено Еліяша

Ціманда і Самуеля Товба, нотарем – коломийського урядника Йосифа Капко⁸⁷.

Останній зазначав, що «на жаданя особисто мені знаного пана Якова Оренштайна, книгаря і властителя реальности в Коломій замешкало-го, удав ся я до єго торгівлі з книжками і папером в Ринку, 7 і єго друкарні, магазинів і помешканя при ул. Архикнязя Рудольфа в Коломій (тепер – вул. Василя Стуса, 2, кафе-бар «Сакура» – частина уцілілого будинку і друкарні Оренштайна, які належали до території одного з трьох коломийських гетто) находячих ся і в цілі ствердження, що в тих локалях в дня 22 цвітня 1917 року находило ся, знайшов я там предметом в залученім тут, невіддільну часть сего протоколу становлячим інвентари, вичислені»⁸⁸.

Вищезазначений інвентар товарів і предметів, станом на 22 квітня 1917 р., які були у книгарні, магазинах, друкарні і помешканні Оренштайна, засвідчує нерухоме майно видавця загальною сумою 80.031 руб., у тому числі: в книгарні на пл. Ринок, 7 на суму 39.223 руб, головному магазині на вул. Архикнязя Рудольфа, 9 – 25.308 руб., друкарні – 14.500, помешканні⁸⁹ – 1.000 руб.⁹⁰ З-поміж технічного устаткування друкарні зазначається, між іншими, «одна машина друкарська велика з причини браку ріжних позабираних від неї приладів тепер не до ужиття (вартости – 1.200 рб), друга машина друкарська з причини браку тареля тепер не до ужиття (300), складання з черенками ізза ріжних браків не до ужиття (12.000), одна стереотипія можлива до ужиття (300), великі полиці на склад черенок, перед тим зовсім повні, тепер з причини забраня всіх більших і малих черенок руських [українських] (300), 1 мотор демонтований з причини браку декотрих

позабираних пасів і приладів тепер не до ужиття (400)»⁹¹.

Йосиф Капко 3 травня 1917 р. стверджував, що «Найшов я задній єї части в мурі припираючим від західної сторони до коритаря, вибиту величезну діру, через котру вдерли ся якісь злочинці до сеї торгівлі і перешукавши єї, порозкидали по землі більшу часть товарів, з котрих по упорядкованю ствердив я брак предметів (...) в залученім (...) інвентарі. Брак предметів був в той спосіб стверджений, що порівняно інвентар товарів тої торгівлі, споряджений через підписаного (...) нотаря. (...) Причім жадає пан Яков Оренштайн занотованя того, що, отворяючи рано торгівлю, запримітив, входячи, що якісь російські солдати утікали висше згаданою дірою в мурі»⁹².

З-поміж товарів, пограбованих в ніч проти 3 травня 1917 р. у книгарні на пл. Ринок, 7, Оренштайн і Капко стверджували відсутність, зокрема, серій видів міста Коломиї (6.000 шт.), Городенки (2.000), Яблонова (1.000), Делятина (2.000), Яремча (4.000), «Карток воєнних» (2.000), видів серії «Карпати» (8.000), карток «Типи» (7.000), карток «З історії України» (11.000); накладу польських книжок власного видання (вартістю 200 руб.), «польських книжок до моленья» (20 руб.), українських книжок власного видання (35 руб.) тощо, загальною вартістю 3.103.50 руб.⁹³

Однак, незважаючи на такі несприятливі умови, слід підкреслити, що воєнні події⁹⁴, матеріальні втрати не пригасили відданості Оренштайна справам розвитку української культури та ідеї українського національного відродження. В листі до станіславівського воєводи у грудні 1924 р. видавець зазначав, що «коли пізніше впав царський уряд [у Росії], а Україна оголосила самостійність»⁹⁵, у поро-

зумінні з президентом [Володимиром] Винниченком⁹⁶, а згодом, отаманом [Симоном] Петлюрою⁹⁷, заклав я у Києві велику книгарню української наукової літератури. (...) Коли більшовики прогнали [Симона] Петлюру з Києва⁹⁸, [вони] знищили ціле моє накладове підприємство разом із запасами книжок»⁹⁹.

Про налагодження комерційних зв'язків з урядом УНР, як зазначає М. Вальо, Оренштайн повідомляв у червні 1918 р. відомого науковця і громадського діяча Олександра Барвінського¹⁰⁰. Видавець підкреслював, що його приймали на найвищому урядовому рівні, узгіднили запропоновану ним програму українських видань, серед яких були ґрунтовні праці з історії, літератури і мистецтва України¹⁰¹.

Встановлення 29 квітня 1918 р. влади Гетьмана Павла Скоропадського (зміщено 14 грудня 1918 р.) злагіднило долю Оренштайна¹⁰². Режим Гетьманату зіткнувся зі значною кадровою проблемою при призначенні на ключові пости в адміністрації та дипломатичному корпусі. Вакантною була посада представника Міністерства освіти, яку посів Оренштайн, як знаний громадсько-культурний діяч і з причини його доброго знання національних потреб українців, та, безсумнівно, лояльності до нового уряду¹⁰³.

Надзвичайно рідкісний і важливий документ до історії співпраці видавця з гетьманським урядом – «Посвідчення» МЗС Української Держави від 28 листопада 1918 р., в якому, між іншим, зазначено: «Міністерство Закордонних Справ Української Держави сим свідчить, що власник цього п. Яків Оренштайн, командірований Міністерством Освіти, має право вільного переїзду з Києва до Галичини, Німеччини і Швейцарії, і повороту назад. Просимо всі вла-

ди не чинити йому ніяких перешкод, а помагати в разі потреби»¹⁰⁴.

Для всебічного з'ясування діяльності видавця необхідно використати й більш пізніші свідчення опосередкованого характеру. З протоколу допиту Оренштайна польською окупаційною владою від 28 червня 1920 р., відомо зокрема, що ще у 1917 р. видавець виїжджав до Німеччини, де займався виданням (за домовленістю з українським урядом у Києві) українських книжок¹⁰⁵ (творів Т. Шевченка, іншої художньої літератури, шкільних підручників). Оренштайн підкреслював, що у громадському житті Наддніпрянської України жодної участі не брав, адже «з тогочасним урядом українським не міг погодитися – на кожному кроці висловлював своє незадоволення з [дій] уряду»¹⁰⁶.

Це, у свою чергу, свідчить про те, що архівні документи дають змогу говорити про деяку «двовимірність» видавничого проекту Оренштайна на Наддніпрянщині у 1917-1920 рр. (спочатку з урядом УЦР, згодом – Гетьманатом Скоропадського, і в кінцевому підсумку – Директорією УНР) як такого, що був реалізований лише частково. Наприкінці травня 1920 року видавець отримав телеграму повноважного Представництва українського уряду у Німеччині про відправку до Києва п'яти вагонів готової друкованої продукції українською мовою¹⁰⁷. Драгоман українського посольства у Берліні Владислав Хонівка 18 травня 1920 р. повідомляв: «На наказ пана Головного Отамана¹⁰⁸ всі друковані за кордоном [напис олівцем «з *Вашою допомогою*»] українські книжки мусять бути готові для транспорту на Україну. Через тижень виїде уповноважений Міністра народної освіти за кордон. 356. Михайлів»¹⁰⁹. Вже у червні того ж року Оренштайн згадував, що «через зміну на фронті, книжки не міг доставити до

Києва, а [повинен був] користати з побуту у ближчій Східній Галичині (...) [очікуючи] подальших вказівок від українського уряду з Кам'янця-Подільського¹¹⁰. Книжки, призначені для Києва, знаходяться у Ляйпцігу і Відні (...)»¹¹¹. Не маючи вже надій на поліпшення ситуації в Україні, бачачи, як сліпо і фатально українська громадськість і далі йде за примітивними та демагогічними лозунгами соціалістів, які через повне невідчуття і нерозуміння історичної реальності та історичних законів ведуть націю до загибелі, Оренштайн покидає Наддніпрянщину.

Серед контекстів нашої теми й те, що розпад Габсбурзької монархії і державотворчі процеси поневолених нею народів дали поштовх для активізації східногалицького єврейства. Для євреїв, що населяли Галичину¹¹², після Першої світової війни основоположною проблемою стало визначення своєї позиції щодо нових державних утворень, одночасне існування яких на цій території було неможливе¹¹³.

З початком Листопадової національно-демократичної революції 1918 р. перед євреями постала проблема визначення своєї позиції у зростаючому українсько-польському протистовистві. Уже 1 листопада представники усіх єврейських національних партій та кагалу утворили «Єврейський комітет громадської безпеки», який у своїх перших і наступних постановках схилив євреїв до нейтралітету¹¹⁴. Фундамент українсько-єврейського порозуміння був закладений УНРадою 19 жовтня 1918 р. Проголошуючи створення суверенної Української Держави, вона заявила про визнання євреїв окремою нацією і права національних меншин на національно-культурну автономію та їхнє представництво у майбутньому уряді¹¹⁵. При цьому УНРада відмовилась від дискримінаційної

політики вирізняти євреїв лише за віросповіданням, визнала їх за націю, надала право утворювати Єврейські (Жидівські) Національні Ради (ЄНРади)¹¹⁶.

Активна участь євреїв у будівництві ЗУНР, збройна боротьба на боці галицьких українців проти агресії Польщі («Жидівський курінь», «Курінь помсти») були пропозиціями однієї з центристських партій¹¹⁷. Цього, однак, не сприймала консервативна більшість політичного проводу ЄНРад (у Тернополі, Перемишлі, Підгайцях, Чорткові, Гусятині, Копичинцях, Станіславові). Львівський єврейський комітет 14 листопада 1918 р. повідомляв: «(...) у Львові від 1 падолиста тривають криваві боротьби поміж польськими і українськими військами. Сотки жертв поміж невинним цивільним населенням. Цілі частини міста в обсягу стрілів видані на поталу голоду. Жиди проголошують у Львові, у цілій Галичині найгостріший неутралітет. Проте Поляки рекрутують в частинах міста, занятих через них, жидівських муштин насильно до боротьби проти Українців (...)»¹¹⁸.

Незадоволення українських діячів викликала зайнята євреями позиція нейтральності та відхід від активної розбудови ЗУНР, а тому загострення ситуації вимагало від української влади створення дієвих полінаціональних структур¹¹⁹. Створена у грудні 1918 р. Коломийська Прибічна рада¹²⁰, до складу якої увійшли представники українського, польського, німецького і єврейського народів, словами д-ра Гельбарта заявила: «Жидівські делегати будуть брати участь у нарадах Прибічної Ради і доложуть своїх сил для добра міста (...) Підносимо, однак, з натиском, що всякі міські справи будемо розглядати об'єктивно, без партійності для одної або другої народності, причім будемо стерегти інтереси Жидівського народу»¹²¹.

Розбіжність партійних ідеологій відображала відсутність єдності усередині коломийської єврейської общини. Сучасники зазначали: «Акцентуємо ще раз святочно нашу абсолютну неутральність в квестиях дотикаючих польський та український народ і хочемо лиш на підставі права самовизначення народів зноситися з іншими народами як рівні з рівними і як такі бути також ними трактовані»¹²².

Що стосується безпосередньо ставлення Оренштайна до західноукраїнської держави, як, до речі, і до української справи зокрема, то проявлялось воно переважно у формі співпраці з місцевими органами управління та окремими державними структурами ЗУНР і навіть участі в них¹²³. Опосередковані документи поліційного характеру зазначають, що «Відразу ж після падіння Австрії Оренштайн прилучився до головних діячів самопроголошених українських урядів і розпочав вже у листопаді місяці року 1918 свою антидержавну діяльність через відступлення своєї друкарні на користь української Окружної Військової Команди, в якій видавалися різні антиурядові часописи і брошури»¹²⁴. Останні поширював серед населення українського, жидівського і німецького, допомагаючи у той спосіб підбуренню українського народу проти [Польської] Держави і Народу Польського»¹²⁵.

Матеріали польської державної поліції 1920-х рр. містять численні повідомлення про тісну співпрацю Оренштайна з українськими суспільними діячами ЗУНР на Покутті. Так, з поінформованих джерел (зокрема, таємної поліції) відомо, що «Оренштайн був на сталих послугах Головного Команданта українського Теодора Примака¹²⁶ через його ад'ютанта, заповзятого ворога польського народу д-ра [Володимира] Бемка¹²⁷, в Коломій. З першим

виїжджав на зібрання та згромадження антиурядові, що відбувалися в довколишніх повітах, а також до Станіслава і Тернополя, а звідти – до Києва, на Україні»¹²⁸.

Поглиблення збройної боротьби між українцями і поляками у Галичині практично призвело до пізніших звинувачень української сторони у фізичних знущаннях над інтернованими та військовополоненими поляками. Черговою спробою звинуватити євреїв у допомозі органам влади та військовим ЗУНР стали показові судові процеси. Так, зокрема, польські органи поліції стверджували, що «немало прислужився Оренштайн до інтернування Поляків на Козачеві¹²⁹, з яких сотні загинули на голодовий тиф¹³⁰ з яких так не одного в'язня живцем було поховано. Знущання над інтернованими виходили, головно, з подання Окружного Команданта [Теодора] Примака, який отримував вказівки від головного діяча – Оренштайна»¹³¹.

Це свідчило зокрема й про те, що поляки не могли погодитися із тим, що упродовж основного періоду існування ЗУНР (жовтень 1918 – липень 1919 рр.) її державними інституціями було здійснено низку реальних заходів з метою проведення такої національної політики, яка ґрунтувалася на міжнаціональному мирі, згоді і партнерстві. Адже така національна політика, як свідчать документальні матеріали, передбачала надання національним меншинам і їх громадсько-політичним представництвам політико-правового статусу повноправного чинника державотворення, учасника суспільно-політичного, соціально-економічного та освітньо-культурного процесів¹³². Принципово важливим, на нашу думку, є той факт, що саме Оренштайн у судових баталіях 1921-1924 рр. щодо його «політичної неблагонадійності» трактувався і як головний ворог польської де-

ржави, так і поляків загалом – через особисту лояльність до галицьких українців та української справи¹³³. Це вказує на те, що у ставленні до України і української справи він залишився послідовним і після того, як большевики фактично знищили його справу на Наддніпрянщині, і після того, як польська окупаційна влада звинуватила Оренштайна в антидержавній й розвідувальній діяльності на користь еміграційного уряду ЗУНР.

В умовах, коли польський уряд ігнорував право українців Галичини на самовизначення й однозначно домагався включення східної її частини до складу Другої Речі Посполитої і проводив політику «доконаних фактів» (легалізації окупаційного режиму)¹³⁴, вважалося, що «структура зайнятості євреїв свідчить, що вони представляють в польському суспільстві структурно чужий елемент»¹³⁵. Вступ новопрйбулих польських військ в Галичину розпочався масовими єврейськими погромами¹³⁶.

Найбільшою мірою таке практичне втілення основних засад польської національної політики щодо євреїв знайшли в 1919-1921 рр. З цього приводу Оренштайн у 1920 р. згадував, що «(...) у травні 1919 р.¹³⁷ виїхав з Галичини на підставі перепустки, виданої мені урядом ЗУНР, однак її загубив. З Німеччини до Польщі приїхав без паспорту на підставі тільки доданого посвідчення МЗС Української Держави і телеграми»¹³⁸. З часу мого побуту у Німеччині не володію жодними документами – такі, зрештою, були зайві і непотрібні. У політичному житті взагалі ніколи не брав участі – бо я є багатим чоловіком (маю у Коломиї дві кам'яниці, друкарню і готівку), не погоджуюсь з більшовицькою програмою і більшовиків боюся»¹³⁹.

Використання усієї сукупності наявних джерел з обов'язковим зіставленням і перевір-

кою їх достовірності робить можливим розв'язання питання про місце Оренштайна в концепціях еміграційного уряду ЗУНР щодо перспектив українсько-єврейських взаємин¹⁴⁰.

Унікальні за своєю новизною та інформаційною насиченістю документи польських органів державної влади 1921-1924 рр. засвідчують, що внаслідок продовження загарбницької війни Польщі проти ЗУНР та кривавих розправ над євреями, Оренштайн в останній тиждень травня 1919 р. покинув Коломию. Польська поліція підкреслювала, що «після падіння самопроголошених українських урядів, виїхав (...) з Коломиї до Відня, а звідти – за дорученням [Євгена] Петрушевича¹⁴¹ – перебрався до Берліна¹⁴² і так заснував друкарню, в якій видавав українські брошури, зміст яких був ворожим до Польської держави»¹⁴³.

За таких обставин, ідея української накладової книгарні для української політичної еміграції та успішного вирішення проблеми державної самостійності Галичини з допомогою міжнародних чинників набувала для видавця нового звучання¹⁴⁴. У положенні про видавництво «Українська накладня», розісланому українським установам і діям Галичини та Європи, вказувалось, що воно діятиме, знову ж таки, при підтримці українських культурних кіл, «наслідком потреби й необхідності, щоб нарешті і продукти українського духа стали відомі в Німеччині і Осерединній Європі та щоб їх можна було набути на книжковому ринку»¹⁴⁵. Тому накладня, як зазначає М. Вальо, планувала займатися не лише українською видавничою справою, а й розпродажем творів українського письменства, мистецтва, музики і загалом усієї україніки, де б вона не з'явилась у світі. Підкреслювалося також, що провід видавниц-

тва «спочиває в досвідчених і відповідальних фахових руках»¹⁴⁶.

Для розуміння перебігу заснування і перших кроків нового Оренштайнового видавництва цікавими є інформації органів держбезпеки Польщі стосовно так званої «політичної» діяльності видавця, які з'ясовують наміри видавця щодо перспектив розвитку його берлінського підприємства. Інформація львівської експозитури польської політичної поліції від 14 жовтня 1924 р. свідчить, що Оренштайн добре усвідомлював нагальність і важливість перелічених вище завдань. Керівник експозитури Кайдан свідчив, що «на підставі таємного спостереження»¹⁴⁷ Яків Оренштайн перебував у Львові від дня 2 вересня б[іжучого] р[оку] до 4 вересня б. р. Зупинявся цілий час у готелю «Народна гостиниця». (...) вже названий зустрівся тут з деякими видавцями¹⁴⁸ й представниками української преси, розпитував їх про можливі тут взаємини в ділянці видавничої справи і т. д.»¹⁴⁹. Органами польської держбезпеки поширювалися чутки, що «напередодні [Першої світової] війни скромний антиквар у Коломії, розбагатів на війні і доробився величезної фортуни [і тепер] заснував у Берліні на спілку з якимось Супруном¹⁵⁰, бувшим фінансовим агентом [Симона] Петлюри і Щепаловим¹⁵¹ велику видавничу фірму українських творів красного письменства та історії»¹⁵². Як з'ясувалось, Оренштайн володів величезною кількістю українських книжок, надрукованих ним вже у Німеччині. Однак, з огляду на існуючі митні перешкоди, не міг реалізувати продукцію поза німецькими кордонами – в Галичині та Росії. Польська агентура свідчила, що «советський уряд має у Берліні своє власне видавництво «Космос» і інших книжок на терен Радянської України – не допускає»¹⁵³. Здавалось би, не-

реалізовані видавничі завдання (на погляд поляків) нового Оренштайнового підприємства й упереджена національна політика польської влади¹⁵⁴ («Оренштайн не має жодного іншого ринку збуту для своїх видавництв, з яких міг би отримати просто безпечний масток, посилює свої впливи на терен східної Малопольщі») мали б сприяти тісній співпраці видавця з советскофільським урядом Є. Петрушевича. Натомість, видавець заініціював тривалі контакти з «головними літературними керівниками видавничої фірми» – професорами Степаном Томашівським¹⁵⁵ і Богданом Лепким¹⁵⁶, які, як повідомляли інформатори, «хотіли би повернутися до краю»¹⁵⁷. Не дивно, що Оренштайн саме за їхньою порадою розпочав кроки для перенесення видавництва «Українська накладня» з Берліна до Галичини.

Разом з тим, видавець прагнув практично демонструвати своє прихильне ставлення до українців. Безумовно, що як крупний підприємець, в основі якого була насамперед матеріальна зацікавленість, він намагався поширити працю не лишень в Європі¹⁵⁸, але й у США і Канаді. У грудні 1924 р. Оренштайн звернувся з листом до станіславівського воєводи Юристовського, в якому повідомив про короткотривалу поїздку до цих країн. «Оце перед трьома роками [1921 р.] дозволив я собі виїхати до Канади та Сполучених Штатів Америки для того, щоб поширити свою видавничу діяльність, бо там є велика група українців, серед яких мої книжки перед [Першою світовою] війною мали великий попит; навіть мав я головний склад книжок у Вінніпезі. Тому хотів я налагодити знову там контакт»¹⁵⁹.

Реалізації такого задуму в цей час завадило тривале внутрішнє листування органів МЗС та МВС Польщі щодо так званої «політичної

діяльності» видавця, що одночасно розпочалося в Галичині та Німеччині. З іншого боку, політична роздробленість тодішньої української діаспори в США і Канаді ставила під сумнів подальші успіхи Оренштайнового підприємства, навіть у разі його успішної реклами. У міжчасі 1921-1922 рр., як згадував єврейський комерсант, «повідомили мене, що якийсь агент польського консульства в Канаді розшукував по цілیم краю¹⁶⁰ відомостей, чи я теж там – з іншої сторони океану! не провадив антидержавної агітації!»¹⁶¹. Не менш істотні перешкоди для нормальної праці Оренштайна чинили й органи держбезпеки, про що він зазначав: «(...) на кожному кроці був висліжуваний таємними агентами поліції»¹⁶².

Виокремлення Галичини як остаточного терену для відновлення видавничої праці Оренштайна припадає на 1924 р. У цьому головному спонукальну роль відігравали не тільки економічні фактори (як виглядає на перший погляд), але й ідея українсько-єврейського й польсько-єврейського порозуміння та власної політичної реабілітації.

Ситуацію довкола подальшої видавничої діяльності Оренштайна змінив його приїзд до Варшави, а згодом – до Коломиї у другому півріччі 1924 р.¹⁶³ З цього приводу окружний комендант д-р Гендриховський повідомляв офіційний Станіславів, що «за час свого побуту в Коломиї Оренштайн не зустрічався ні з ким, окрім д-ра [Лейзора] Шорра і своєї дружини Регіни Махлер¹⁶⁴, при тому вирішував суперечку поміж ним і власником друкарні [Аскольдом?] Кисілевським»¹⁶⁵. Хоча й тут не було без надуманих польською владою проблем. Численні «старання» щодо політичної розправи над видавцем чинив коломийський поліціант Пйотр Голька¹⁶⁶, який, як свідчать до-

кументи, ймовірно, мав тривалий особистий конфлікт з Оренштайном¹⁶⁷.

Архівні документи переконливо засвідчують й те, що тривала відсутність і перебування Оренштайна у Німеччині (1919-1920, 1921-1924 рр.) призвела до того, що він опинився поза сферою безпосереднього впливу на коломийський видавничий рух. Саме з цього приводу видавець на початку вересня 1924 р. провів спеціальні зустрічі з відомими представниками місцевої інтелігенції¹⁶⁸ – директором гімназії Прокопом Мостовичем¹⁶⁹, викладачами того ж навчального закладу – Богданом Левицьким¹⁷⁰ і Михайлом Роздольським¹⁷¹, директором українського кооперативу «Покутський союз» Захаром Скварком¹⁷², суддею окружного суду і головою коломийської «Просвіти» Ромуальдом Думіном¹⁷³.

Оренштайнові йшлося про відновлення роботи книгарні і випозичальні книжок¹⁷⁴, налагодження книгообміну, забезпечення українськими виданнями теренів Східної Галичини. Чимало зусиль до інформування українського громадянства краю про наміри перенести берлінське видавництво доклав Оренштайн у вересні-жовтні того ж року. 2 вересня він вибув з Коломиї до Львова, де зустрівся з деякими українськими видавцями та представниками наукових кіл¹⁷⁵. Не з'ясованою досі є його участь в акції відомого вченого-мовознавця Степана Смаль-Стоцького¹⁷⁶ щодо відкриття українського університету у Польщі¹⁷⁷. Протегована польським зовнішньополітичним відомством (департамент преси) акція передбачала створення (у майбутньому) вищого навчального закладу з метою порозуміння обох (українського і польського) народів¹⁷⁸. Як підкреслював Оренштайн, він «був готовий піддатися довірній місії як лояльний громадянин

польської держави і визначний книговидавець, охоче доклав би усіляких старань, щоби обидва народи доброзичливо зустрілися в культурній і господарчій праці»¹⁷⁹. На підставі виданого польським консульством у Берліні закордонного паспорта для практичної реалізації такого проекту видавець упродовж осені 1924 р. відвідав Варшаву, Львів, Станіславів, Коломию. Однак, як свідчать документи, його участь в цій акції була нетривалою – вже у грудні того ж року Оренштайн повернувся до Німеччини¹⁸⁰.

Разом з тим мусимо висунути припущення, що у той період Оренштайн шукав шляхів розв'язання своїх видавничих проблем поміж єврейською громадськістю Галичини, робив вагомі кроки на цьому шляху. Однак, втручання польської влади зробило недосяжною зміну поглядів єврейського загалу на українську справу й Оренштайнове підприємство¹⁸¹. Як з'ясувалось, упереджене ставлення поляків у 1923-1924 рр. до галицьких євреїв поставило під сумнів лояльність останніх до нової влади як політичної сили¹⁸². Не буде перебільшенням твердити, що зацікавленість і участь Оренштайна у відомій справі Станіслава Штайгера¹⁸³ сформувала розуміння його місця в надзвичайно заплутаному спектрі українсько-польсько-єврейських взаємин міжвоєнної доби. Окремі польські часописи використали замах на президента як привід для антисемітської агітації, в країні зростали випадки проти сіоністської партії та єврейської спільноти загалом¹⁸⁴. У такій складній суспільно-політичній атмосфері захист С. Штайгера намагався вказати на справжніх організаторів замаху¹⁸⁵. З приводу цього воєводський комендант державної поліції у Станіславові, надкомісар Штаба повідомляв політичну поліцію у Львові, що «(...) з початком арештування Штайгера дуже цікавився

тією справою Яків Оренштайн, власник української книгарні у Берліні, який перебуває у стосунках з еміграційним урядом [Євгена] Петрушевича¹⁸⁶. Перед початком процесу повинен був бути Оренштайн особисто у Львові і всіляко офірувати свою допомогу, хоча рекомендовано йому втриматися від цього»¹⁸⁷. Зрозуміло, що тривалий час львівський суд керувався випадковими свідченнями, С. Штайгеру загрожувала смертельна небезпека, а тому в його захист і виступив Оренштайн. Залишається загадкою, як саме допомагав підсудному видавець, і чи схилився він на бік «порад» офіційної влади? На нашу думку, не останню роль відіграло тут й те, що до початку процесу Штайгера контакти Оренштайна з єврейською спільнотою Галичини та їх практична взаємодія були мінімальними.

Питання українсько-єврейських взаємин в історичному аспекті не втрачає своєї актуальності серед загалу вітчизняних дослідників. У соціальній історії Галичини сер. XIX – початку XX ст., як відомо, одним з основних моментів суспільного розвою є проблема міжнаціональних відносин. Для історика, який цікавиться питаннями етнонаціонального розвитку, пошук мотивацій у формулюванні ідейних позицій, чинників національної ідентичності і політичної обумовленості загальножиттєвих постулатів представників тієї доби, важливий не менше, ніж скажімо, узагальнююча панорама історичного процесу. Комплексний аналіз громадсько-політичної діяльності та світогляду Оренштайна в історичному контексті етнонаціональних (етноконфесійних) спільнот у Галичині дозволив проаналізувати низку проблем, розв’язання яких дає цілісну картину міс-

ця відомого діяча української книговидавничої справи у міжетнічних відносинах. Результати цієї розвідки дозволяють стверджувати, що Оренштайнова видавнича спадщина є прикладом відповідності ідейних пошуків засимільованого єврея західноєвропейським ідейним і культурним тенденціям. На прикладі його життя і діяльності можна вивчати історичні особливості розвитку міжетнічних взаємин та співжиття представників етнонаціональних спільнот у Галичині – з усіма надбаннями, недоліками і суперечностями. Зважений аналіз дозволяє стверджувати, що Оренштайн не виходив за межі традиційного юдейського способу мислення, сполучаючи елементи соціальної та економічної інтеграції в неєврейське середовище (українсько-галицьке) та органічне входження в лоно християнської (української) культури. Видавець прагнув, в особливий спосіб, подолати однобічний (моноетнічний) розвиток української культури Галичини та Наддніпрянщини кін. XIX – 20-30-х рр. XX ст., доповнити (майже не наявну) присутність України в модерній європейській культурно-мистецькій площині.

Виявлені архівні документи містять цінні свідчення про видавничу, суспільну та політичну діяльність цього коломийського єврейського видавця і дозволяють відновити в подробицях його біографію в зазначену добу. Деякі документи недвозначно вказують на те, що у так звані коломийський та берлінський періоди свого патріотичного видавничого чину Оренштайн багато зробив для нормалізації міжетнічних стосунків у Галичині – через особисті контакти, широку і плідну видавничу діяльність, розуміння державницьких ідеалів українства. Проте несприятливі умови життя й праці в еміграції, виникнення особистих кон-

фліктів та поява конкуруючих видавництв у середовищі української політичної еміграції призвели до штучного нагнітання політичної та етнічної атмосфери щодо особи самого видавця. Цілком справедливою пересторогою звучать нині слова Оренштайнового сучасника – «І коли ми нація вбога й не цілком ще дозріла, не маємо меценатів живих, то спробуймо витворити їх якнайбільше між мертвими, щоб їхні надбання за життя оживили по їх смерті нашу загальну справу, що так часто примирає й не може нормально жити саме через брак золотої крові. Нас бо вже так багато, що аж соромно згадувати ті все зростаючі числа, й бачити, як наша справа кволіє, навіть часто не через брак доброї волі, а через нашу байдужну неувважність, що так часто також залежить не від нашої доброї волі, а від тимчасової нашої слабости»¹⁸⁸.

Актуальним завданням подальшої наукової розробки проблеми залишається дослідження життя і діяльності Якова Оренштайна, його зв'язків і взаємодії з українською культурою, проблемою міжнаціональних відносин у Галичині, а також детальніший розгляд історико-функціонального і тематичного аспектів праці Оренштайнових видавництв. Подальшому, докладнішому аналізу і висвітленню проблем, порушених у цьому дослідженні, могло б сприяти запровадження у науковий обіг нових документальних матеріалів з російських, польських та німецьких архівів, частина яких досі не знайдена.

1. *Вальо М.* Видавнича діяльність Я. Оренштайна в контексті українського національного відродження // *Українська періодика: Історія і сучасність*. Доп. та повід. третьої Всеукр. наук.-теорет. конф. 22–23 груд. 1995 р. – Львів, 1995. – С. 32–36; *Йі ж.* Оренштайн Яків // *Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного довідника*. / За ред. М. М. Романюка. – Вип. 6. – Львів, 1999. – С. 253–259; *Пшеничний Є.* Яків Оренштайн і його книговидавнича діяльність // *Єврейська історія та культура в Україні: Матеріали конф.* Київ, 8–9 груд. 1994 р. – К., 1995. – С. 160–164; *Його ж.* Ярослав Пстрак і Яків Оренштайн // *Святочна академія, присвячена 125-річчю від дня народження Ярослава Пстрака та пам'яті Михайла Фіголя* [в рамках проекту «Українське мистецтво у старій листівці»]. – Коломия, 25 березня 2003 р.; Яків Оренштайн – феномен української видавничої справи: Каталог виставки (до 120-річчя від дня народження) / ЛНБ ім. В. Стефаника; Уклад. *О. Канчалаба, І. Гречко*, автор вступ. статті *М. Вальо*. – Львів, 1998. – 93 с.; *Монолатій І.* Загадка Якова Оренштайна // *Бібліотечний вісник*. – К., 1999. – № 2. – С. 46–47.

2. Специфіка проблеми – дослідження не книговидавничої діяльності, а суспільно-політичного портрету Я. Оренштайна – визначає умовність межі між джерелами і літературою, присвяченою цій проблемі у період 1875 – 1944 ? рр.

3. Галичина жила національними (етнорелігійними) громадами – communities – на відміну від Підросійської України. В Наддніпрянській Україні не було окремих української та російської, навіть української та польської громад (кварталів, братств чи, як загодно, організованих етнічних спільнот). (Див.: *Попович М.* Наше і ненаше // *Критика*. – К., 2002. – Рік 7, число 11 (61). – С. 21). Найдавніші етнічні спільноти, породжені релігійними та культурними відмінностями, слід розглядати, скоріше як сукупність взаємопов'язаних аспектів і вимірів, у яких професійне відокремлення й посередницький статус тільки посилюють і виражають етнічні особ-

ливості, та аж ніяк не конечно створюють їх і забезпечують виживання етносу.

4. *Фишман Д. Э.* История евреев в Новое время // От Авраама до современности: Лекции по еврейской истории и литературе. / Науч. ред. *Д. Фишман, Б. Висоцки.* – М., 2002. – С. 268, 269.

5. *Цибенко Л.* Післямова // Леопольд фон Захер – Мазох. Вибрані твори. – Львів, 1999. – С. 374.

6. Цит. за: *Захер – Мазох ф. Л.* Вибрані твори. – С. 33. В усіх «вертикальних» спільнотах й у євреїв зокрема – міфи про обраність, священні тексти та письмена, авторитет духівництва допомогли забезпечити виживання традицій і спадщини спільноти. Історико-культурна традиція галицького єврейства може розглядатися як компонент формування юдейської культурної та суспільної традиції. Ця спадщина може розглядатися й аналізуватися і в контексті польської або австрійської культури – діяльність різноманітних асиміляторських організацій польської чи австрійської орієнтації, спадщина багатьох письменників, вчених, діячів мистецтва, які внесли вклад у культуру Австрії і Польщі (Й. Рот, К. Францоз, Б. Шульц та ін.).

7. *Парижский С.* Еврейский интеллектual и культура большинства // Еврейское образование. – СПб., 2001. – Вып. 2. – С. 10, прим. 5.

8. *Оренштайн (Orenstein)* – досл. з їдиш, «молода вишенька». Історія походження прізвища не з'ясована. Можна припустити, що зміна на німецький манер відбулося унаслідок імперського указу 1789 р., який проголосив, що євреї повинні носити німецькі прізвища. Значно пізніше, у 20-ті рр. ХХ ст., прізвище набуло поширення у Галичині. Відомо, зокрема про Перетца і Анну Оренштайнів з Станіславова (Див.: Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. 107, оп. 1, спр. 43, арк. 74-75); Юду Оренштайна зі Львова (Там само, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 1072, арк. 3); Нафталі Оренштайна з Делятина (Там само, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 1586, арк. 7); Мозеса Оренштайна – члена Бунду у Коломиї (Там само, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 984, арк. 1). Абсолютна більшість галицьких євреїв

у якості рідної мови використовувала їдиш, що у соціальному відношенні представляла певну особливість, а саме – невідому для корінного населення (окрім, поляків і німців), адже їдиш витворював в їхній уяві ще одну – поряд з релігією та побутом – рису образу «загадкового єврея».

9. Досі стверджувалося, що «не виявлені інші (крім років життя і смерті) документальні дані його (Я. Оренштайна) біографії – про його походження, місце народження і смерті, роки і заклади навчання, однак найбільш ймовірно, що він народився у Коломиї або на Коломийщині». (Див.: *Вальо М.* Оренштайн Яків // Українська журналістика в іменах. – Вип. VI. – С. 254). Дослідники обмежувалися кількома енциклопедичними гаслами: Українська загальна енциклопедія. – Львів; Станіслав; Коломия, 1935. – Т. 2. – С. 938; Енциклопедія українознавства: Словникова частина. / За ред. *В. Кубійовича.* – Львів, 1996. – Т. 5: Перевидання в Україні. – С. 1869.

10. У 1876 р. єврейська гміна Коломиї нараховувала 8.052 особи. До цього представницького органу коломийських євреїв входили С. Віселберг, Д. Крісс, Ю. Функенштайн.

11. Метрика народження Якуба Оренштайна, сина Саула і Альти Марієм з Готлібів. Відпис від 22 серпня 1924 р. // ДАІФО, ф. 8-сч [Коломийське повітове староство, м. Коломия], оп. 1, спр. 8-с [Листування з органами поліції про розслідування діяльності представника Міністерства освіти ЗУНР – Оренштайна Якуба Сауловича], арк. 19.

12. Там само. Зазначається, що під час пологів засвідчено Гілку Малку Шаламберг як акушерку. Запис про народження здійснено на підставі «Книги народжених уряду метрикального гміни ізраїльської у Коломиї» (том III, сторінка 213, число реєстрації 57). Відомостей про особу, яка здійснила обрізання у відписі немає. Оригінал свідоцтва народження сьогодні зберігається в Архіві Актів Нових (Archiwum Akt Nowych) у Варшаві (ф. 300: відомості про народжених єврейської общини Коломиї за 1865-1882, 1884-1890, 1895-1897 рр.). (Див.:

Kolomiya // Weiner Miriam. Jewish Roots in Ukraine and Moldova. Pages from the past and archival inventories. – YIVO: Institute for Jewish Research, 1999. – Р. 470). В період 1870-1890-х рр. у Коломиї діяли 16 публічних божниць і 35 молитовних будинки; равинами були Нахман Зев Ісаак Себ, Ісаак Таубес, Гершон бен Єгуда, Гігель бен Барух-Бендель Ліхтенштайн, Якуб бен Єфраїм Теомін. Не відомо, у якій саме синагозі було обрізано Оренштайна.

13. З архівних документів видно, що зі сторони своєї матері, Оренштайн належав до родини єврейських книготорговців Готлібів, які, ймовірно, з'явилися у Коломиї наприкінці XVI ст. (Див.: *Монолатій І.* Забутий світ – коломийські євреї // *Хроніка* – 2000. – К., 1998. – Вип. 21-22. – С. 145-146; *Його ж.* Заселення міста євреями // *Іван Монолатій.* Коломисзнавство. Нариси історії Коломиї у контексті взаємовідносин слов'янських народів. – Коломия, 1996. – С. 69-73; *Його ж.* Взаємовідносини між українським та єврейським населенням Коломиї у кін. XVIII – поч. XX ст. // Там само. – С. 86-87). Таємні матеріали коломийського комісаріату польської державної поліції у 1920-х рр. неодноразово вказують на родинні стосунки Оренштайна із Готлібами. (ДАІФО, ф. 8-сч, оп. 1, спр. 8-с, арк. 2-3, 12, 14, 18, 19). Серед нез'ясованих досі питань – час зародження у Коломиї єврейського книговидання та функціонування постійних єврейських друкарень.

14. Підкреслимо, що упродовж 1787-1806 рр. австрійськими державними органами у Галичині було відкрито приблизно 100 німецько-єврейських шкіл, переважно у східній частині провінції. У 1806 р. усі школи були закриті через протистояння світської освіти з боку міснагедів (традиційних рабинів) та хасидів, які сприймали обов'язкову шкільну освіту майже як примусове хрещення. Лише у 1813 р. у Тернополі, і 1815 р. у Бродях були знову відкриті німецькі школи для євреїв. (Докл. див.: *Куцмани Б.* Духовная, культурная и политическая жизнь евреев Галиции при австрийской власти (1772 – 1918) // *Материалы Девятой ежегодной меж-*

дународной междисциплинарной конференции по иудаике. – Часть 1. – М., 2002. – С. 179; *Монолатій І.* Євреї і немці – жителі сільськогосподарських колоній Галиції (кінець XVIII – поч. XX вв.) // *Материалы Восьмой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. – Часть 1. – М., 2001. – С. 58, 59).*

15. *Ruppin A.* Die Juden der Gegenwart. Eine sozialwissenschaftliche Studie. – 3. unveränderte Auflage. – Berlin, 1920. – S. 102, 103, 105.

16. *Штаммфел ІІІ.* Дифференциация по половому принципу и женское еврейское образование в Восточной Европе в XIX веке // *Еврейское образование. – СПб., 2001. – Вып. 2. – С. 144-145.*

17. *Ruppin A.* Op. cit. – S. 102. Полонізація системи освіти у Галичині призвела наприк. 1870-1880-х рр. до появи нового покоління освічених євреїв, які стали справжніми польськими націоналістами.

18. Зокрема, якщо у 1880 р. у публічних народних школах Галичини (обох її частин) і Буковини (Північної) навчалося 13.618 євреїв-хлопців та 22.864 єврейок-дівчат, то у 1900 р. їх число відповідно складало: 36.999 та 50.322. (*Ruppin A.* Op. cit. – S. 105).

19. *Штаммфел ІІІ.* Указ. ст. – С. 119.

20. *Thon J.* Die Juden in Oesterreich. – Berlin, 1908. – S. 81, 88; Також: Tab. XXXIII. – S. 46.

21. Див.: *Вальо М.* Оренштайн Яків... – С. 254.

22. Виходячи з таких припущень, необхідно окреслити систему шкільної освіти в Австро – Угорщині Оренштайнової доби, яка була такою: усі діти проводили чотири роки в «основній школі» (Grundschule), потім вчилися ще чотири роки в «народній школі» (Volksschule). Згодом учні віком 13 років переходили до «вищої школи» (Hochschule), яка поділялася на два ступеня: перший передбачав навчання до п'ятнадцяти років, після чого учні отримували професію. У свою чергу, учні, які бажали вступити до університету, продовжували навчання на другому ступені «вищої школи» ще три роки, до вісімнадцяти років. Якщо припустити, що Оренштайн закінчив університет або вищу торго-

вельну школу, то вступити до цих закладів він міг не раніше 1893 р. На користь думки, що Оренштайн все таки закінчив вищий навчальний торговельний заклад говорить значно пізніший документ – опосередкований уривок з його листа до керівника Станіславівського воєводського управління. Видавець твердив, що « (...) є тільки промисловцем, який переслідує лише господарчі інтереси (...)». (Лист Якова Оренштайна до станіславівського воєводи від 15 грудня 1924 р. // ДАІФО, ф. 2-сч [Станіславівське воєводське управління, м. Станіславів], оп. 1, спр. 245 [Листування з Міністерством внутрішніх справ про розслідування причин повернення до Коломиї Оренштайна Якуба, власника українського книжкового магазину у Берліні], арк. 35 (зв).

23. *Ruppin A.* Op. cit. – S. 102, 103. Йдеться про субсидії на навчання євреїв, які надавали Йосиф Гірш (1805-1885) та Моріц Гірш (1831-1896). Союз фонду барона Гірша був утворений 1894 р. В 1896 р. Союз нараховував 35 шкіл, 88 викладачів, 5.439 учнів, а в 1904-1905 рр. відповідно – 208 неповних середніх і середніх навчальних закладів, 7.859 учнів. (*Хонигсман Я.* Благотворительность евреев Восточной Галиции. – К., 2002. – С. 18, 19).

24. Само сприйняття хасидів та маскілів цілком відрізнялися. Освічені євреї не вважали життя в діаспорі проблемою і дивилися на себе як на повноцінних підданих імператора. Традиційні євреї сприймали Галичину як чужу країну й щиро очікували спасіння після приходу Месії.

25. Цит. за: *Каплан М. М.* Иудаизм как цивилизация. Глава XIV из одноименной книги // Еврейское образование. – СПб., 2001. – Вып. 1. – С. 251. Цікаво, чи пережив у цей час Оренштайн тривалу релігійну кризу, спричинену проблемою вибору віри. Справа у тому, що емансипованість багатьох галицьких євреїв, таких, як Оренштайн, освічених інтелектуалів, – нерідко призводила до охрещення. Причому переважно це не було, як раніше, хрещення «задля кар'єри», а результатом асиміляції – до певної міри органічного входження в лоно християнської куль-

тури. Однак, така наша цікавість, залишається необгрунтованою за відсутності джерел.

26. *Франко І.* Семітизм і антисемітизм у Галичині // *Іван Франко. Zur Judenfrage* (до юдейського питання). Статті. – К., 2002. – С. 7, 13, 14-15. Необхідно зауважити, що у світі конкурентних цінностей шукати раціональне обгрунтування для конкретної цінності, якою ти живеш, – справа благородна, а для єврея «цінності» конкурують особливо. Проте, коли така тенденція зводиться до крайнощів, юдаїзм стає радше комплексом, аніж способом життя. Необхідність постійного самовиправдання перестає бути стимулюючим фактором і стає стримуючим.

27. Цит. за: *Wójciński M.* Polska a Państwo Żydowskie. – Lwów, 1919. – С. 7.

28. Цит. за: *Захер-Мазох ф. Л.* Вибрані твори. – С. 33.

29. *Landau M.* Geschichte des Zionismus in Oesterreich-Ungarn. – Wien, б. р. – С. 41, 42.

30. Див.: *Членов М.* Соотношение конфессиональной и этнической идентификации в еврейском самосознании // Проблемы существования в диаспоре: Презентация и обсуждение книги А. Рубинштейна «От Герцля до Рабина и дальше. Сто лет сионизма». Материалы семинара. Москва, 21-23 апреля 2000 г. – М., 2001. – С. 28-65.

31. Див.: *Франко І.* Жидівська держава // *Іван Франко. Zur Judenfrage*. – С. 25. Сіонізм та більшість буржуазного «націонал-єврейства», мабуть, рахувалися варіантами одного і того ж руху. Самі їх представники рахували різницю між ними неприпинною та вбачали у ній лише суперництво між віденськими та львівськими організаціями. У програмі «Єврейської національної партії Галичини», заснованій в 1893 р., знайшли своє відображення дві тенденції: пропонувалося і створення єврейської держави у Палестині і захист політичних, соціальних та економічних інтересів євреїв у Галичині. (*Куцмани Б.* Духовная, культурная и политическая жизнь евреев Галиции при австрийской власти (1772-1918). – С. 185).

32. *Куцмани Б.* Указ. ст. – С. 185-186.

33. Там само. – С. 187.

34. *Погребинская И.* Современный методологический подход к проблеме украинско-еврейских отношений (конец XIX – начало XX веков) // Євреї в Україні: історія, культура, традиції. Зб. наук. – публ. ст. – К., 1997. – С. 218.

35. *Жернокієв О. С.* Національні меншини на західноукраїнських землях у складі Австро-Угорщини (1900-1914 рр.) // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Вип. II. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 76.

36. Кількісні показники чисельності єврейського населення у Галичині дозволяють з'ясувати названу проблему етнодемографічного розвитку. Унаслідок тривалих внутрішніх міграцій, переміщення людських та матеріальних ресурсів, у 1869 р. в Західній Галичині мешкало 147.356 євреїв, у Східній – 428.077 осіб; пізніше – у 1900 р. – відповідно 192.371 та 618.751. Загальний відсоток сільських та міських євреїв складав у Східній Галичині в 1900 р. відповідно 12.9% та 38.7%, натомість, у Західній Галичині він був значно меншим – 6.9% та 29.8% (*Ruppin A.* Op. cit. – S. 83). Найбільше серед східногалицьких міст, на поч. XX ст. євреїв проживало у Бродах – 11.854 осіб (72.1% від усього населення) (*Ruppin A.* Op. cit. – S. 89). За етноконфесійними показниками, австрійський перепис населення від 31 грудня 1890 р. засвідчив 772.231 осіб єврейського віросповідання у Галичині, а наступний – від 31 грудня 1900 р. – 811.371. Дефіцит становив 108.949 осіб. (*Ruppin A.* Op. cit. – S. 76).

37. *Ruppin A.* Op. cit. – S. 96. Дослідники справедливо застерігають, що « (...) Перепис населення давав загалом правдиву картину національних співвідношень у селі, де дані свідчать про національну приналежність не пробуджених селян. Національні статистики мали значно менше значення в містах, де вони просто репрезентували панівні культури». (Цит. за: *Тейлор А. Дж. П.* Габсбурзька монархія 1809-1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. – Львів, 2002. – С. 255).

38. Українсько-єврейські відносини в Галичині формувалися під впливом складного комплексу економічних та політичних факторів. Основним політичним опонентом галицьких українців були не євреї, а поляки. Антагонізм між українцями і євреями був лише одним з аспектів більш масштабного польсько-українського конфлікту. В цьому конфлікті євреї, як правило, займали сторону поляків. Довготривала відсутність власної національної держави та панування чужонаціональних політичних систем стали причинами не лише соціальної неструктурованості та економічної слабкості українців у західному регіоні України, але й того, що у політико-правовому відношенні українці на власних землях були поставлені в становище національної меншини. (Докл. див.: *Жернокієв О. С.* Вказ. ст.).

39. Це стає зрозумілим, коли взяти до уваги, що етнічна ідентичність людей виражена в суб'єктивному символічному (знаковому) використанні будь-якого аспекту культури з метою відрізнити себе від інших груп. Саме тому євреї представляють собою етнічну групу, яка добре адаптована до життя в іншій культурі, зберігаючи при цьому свою ідентичність. (Докл. див.: *Дж. Де-Вос.* Этнический плюрализм: конфликт и адаптация // Личность, культура, этнос: современная психологическая антропология. / Под общ. ред. *А. А. Белика.* – М., 2001. – С. 242, 255). Особливості кризи, яку переживала єврейська культура в XIX-XX ст., полягали у її усвідомленні. На відміну від трагедій і катастроф минулого, в яких сучасники вбачали лише нещастя, у бідах останніх століть єврейські мудреці бачили промінь надії на те, що кризу буде подолано й настане відродження. Про це свідчить низка спроб виходу з кризи та подолання руїни, зокрема поширення ідей хасидизму, мусар, Гаскалі.

40. *Дворкин И.* Катастрофа и Возрождение. Этюды по еврейской истории // Еврейское образование. – СПб, 2001. – Вып. 1. – С. 27. Асимільовані євреї у дійсності не були по-справжньому асимільовані. Адже, з огляду на відмову від єврейської ду-

ховної спадщини, вони не стали автоматично європейцями.

41. Основними рисами юдаїзму, як свідчить дослідження В. Смакоти, є: національна корпоративність, позитивне ставлення до економічної діяльності (особливо до торгової та фінансової), відсутність аскетизму та впливаючи з цього визнання цінності багатства, повага до розумової праці. Ці особливості є основними у структурі моделі етосу економічної поведінки в юдаїзмі. (Див.: *Смакота В.В.* Етос економічної поведінки в православ'ї та юдаїзмі: порівняльний аналіз. Автореф. дис. ... канд. соціологічних наук / 22.00.04. – К., 2002. – С. 13).

42. Впродовж XIX ст. євреї стали найбільш урбанізованою етнічною й релігійною спільнотою світу. В 1905 р. 86% євреїв в Пруссії мешкало у містах, а 70% усіх євреїв Франції було зосереджено у Парижі. Сферою діяльності євреїв стали переважно малий бізнес, торгівля і ремесла. Ще у 1861 р. більша половина усіх пруських євреїв володіла крамницями. Багато з них увійшло в інтелектуальну еліту. У Берліні, де у 1881 р. євреї склали 4.8% населення, 12% усіх лікарів та 8.6% усіх літераторів, були євреями. (Докл. див.: *Фишман Д. Э.* История евреев в Новое время // От Авраама до современности. Лекции по еврейской истории и литературе. – М., 2002. – С. 273).

43. На 1900 р. число австрійських євреїв, зайнятих у сільському господарстві та промисловості, складало 139.810 осіб (11.4%) відносно 54.4% християн. Якщо у 1902 р. у Галичині земельна власність складала 2.916.630 га (37.2% від загальнодержавної), то у користуванні євреїв знаходилося 301.619 га (10.34%). (*Ruppin A.* Op. cit. – S. 214, 215).

44. Див.: *Монолатій І. С.* Соціально-економічне становище та культурний розвиток німців у Галичині (1772-1923 pp.). Автореф. дис. ... канд. історичних наук. / 07.00.01. – К., 2002. – С. 14; *Його ж.* Від контактів до співпраці: соціально-економічне становлення та розвиток німців у Галичині (1772-1923). – Частина I: Австрійський період – Західно-Українська

Народна Республіка (1772-1923). – Коломия; Івано-Франківськ, 2002. – С. 116.

45. Цит. за: *Франко І.* Семітизм і антисемітизм у Галичині // Іван Франко. Zur Judenfrage. – С. 9.

46. *Погребинская И.* Современный методологический подход к проблеме украинско-еврейских отношений (конец XIX – начало XX веков) // Євреї в Україні: історія, культура, традиції. – С. 217.

47. В 1900 р. в Австро-Угорщині у містах (з населення більше 50.000 мешканців) проживало 23.33% євреїв та 10.60% християн (в Австрії) та 26.11% та 6.39% (в Угорщині). (*Ruppin A.* Op. cit. – S. 88, 89).

48. * *Внаслідок реформи 1753 р. введено як грошову одиницю 1 гульден (=24,62 г. срібла 930 проби). З 1796 р. широкого використання набули банкноти вартість в 1.000, 500, 100, 50, 25, 10 і 5 золотих рейнських (гульденів). В 1900 р. 10 золотих рейнських = 20 золотих корон = 2.000 крейцарів, 10 рублів російських золотих = 16 золотих рейнських і 50 крейцарів = 38.00 корон.*

49. *Погребинская И.* Указ. ст. – С. 217. Значно пізніше, на 1910 р. у Галичині на 810.000 євреїв у торгівлі було задіяно 63.500 осіб (без родин). Єврейська промислово-торгівельна людність виносила 83% усього промислового сектора. У Австрії з торгівлі жило 2.910 осіб. У промисловості було задіяно 7.562.508 євреїв, а у торгівлі – 2.919.128 осіб (38.6%). (*Studnicki W.* Sprawa polsko-żydowska. – Wilno, б. р. – S. 65).

50. Вже в 1480 р. друкарні існували більш ніж у 110 містах, з яких 50 знаходилися в сучасній Італії, 30 у Німеччині, 9 у Франції, по 8 у Голландії та Іспанії, по 5 у Бельгії та Швейцарії, 4 в Англії, 2 в Богемії та 1 в Польщі. Відтоді друкована книга в Європі стала предметом загального вжитку. (Див.: *Андерсон Б.* Уявлені спільноти. Міркування про походження й поширення націоналізму. – К., 2001. – С. 52-53, прим. 55).

51. Цит. за: *Яглом М.* Книга парадокса. Еврейская книга в зеркале мидраша // Еврейский книгоноша: книги, обзоры, информация. – М., 2003. – № 1 (2). – С. 5. Про місце книги в релігійній традиції євреїв,

див.: Борхес Х. Л. Расследования. / Пер. с исп. – СПб.: Амфора, 2001. – С. 154, 156.

52. Дашкевич Я. Взаємовідносини між українським та єврейським населенням у Східній Галичині (кін. XIX – поч. XX ст.) // Укр. іст. журн. – К., 1990. – № 10. – С. 66-67. Слід підкреслити, що основні форми легітимної економічної активності єврейського населення в українських губерніях Російської імперії, яке в основній своїй масі було поставлене в нелюдські умови постійної боротьби за виживання, унеможливлювались. Особливий податок збирався з єврейських друкарень. Починаючи з 1862 р. євреям було дозволено друкувати єврейські книги, але при цьому була встановлена плата за кожний друкарський верстат. (Див.: Погребінська І. Смуга осілості // Євреї в Україні: історія, культура, традиції. – К., 1997. – С. 66).

53. Слід пам'ятати, що юдаїзм надає безумовну підтримку *інституту* приватної власності. Стимулом економічної діяльності є також визнання цінності навчання та освіти: традиція систематичного навчання спричинила майже 100% грамотність серед єврейського населення, що не могло не сприяти його активності в царині економіки. Знову ж таки, з огляду на відсутність документальних джерел (зокрема відомостей про реєстрацію та статут видавництва) існує небезпідставна дискусія про те, чи саме 1903 рік вважати вихідним пунктом заснування Оренштайнового видавництва, а чи лишень виходом у світ одного з перших видань, за ініційованих видавцем – «Народного декляматора»? Дослідник М. Васильчук стверджує, що професійно займатися видавничою справою Оренштайн почав саме 1903 року, заснувавши видавництво «Галицька накладня» (Васильчук М. М. Українські видання в Коломиї (друга половина XIX – XX ст.): Історико-функціональний і тематичний аспекти. Автореф. дис. ... канд. філологічних наук. / 10.01.08. – К., 2003. – С. 8). Видавничу діяльність Оренштайн розпочав либонь ще 1902 р., видрукувавши поштові картки серії «Рідне слово» (12 шт.), позначені особливою вишуканістю й ошатністю. Оформлені в гра-

фічні віньетки в стилі модерн, вони стали кращими зірцями так званої монтажно-листівки (Яцюк В. Шевченківська поштова картка на теренах Австро-Угорщини (кін. XIX – поч. XX ст.) // Українсько-австрійські культурні взаємини другої половини XIX – початку XX століття. – К.; Чернівці, 1999. – С. 152). Релігійними вимогами у євреїв обумовлене затвердження пріоритету одного типу економічної діяльності (торгово-фінансової) над іншими, дуже прихильне ставлення до багатства у сукупності з ідеєю богообраності, створило сприятливі умови для розвитку лихварства та пізніше для активної участі євреїв у банківській діяльності. *Багатство* трактується в юдаїзмі як милість Бога, і ставлення до його надбання не має бути байдужим, прагнення до процвітання та успіху *заохочується*. Людина повинна прагнути зробити та придбати більше, ніж має; це навіть ставиться їй в обов'язок, якщо робиться для блага її родини. Саме тому, природною юдаїзмі є відсутність ідеалу бідності – вона не є атрибутом праведного життя. Стає зрозумілим, що дії по наданню допомоги ближнім є суворо регламентованими та обмеженими, у тому числі у національно-релігійних межах. За бажану визнається не безоплатна допомога, а дача позики для заснування своєї справи. Виходячи з таких позицій, зрозуміло чому перші друки Оренштайнового видавництва з'являлися спільно накладом Е.Х. Хааса, І. Гінзберга, А. Готліба, адже не маючи власної технічної бази, видавець, правда, користувався підтримкою своєї родини та коломийських єврейських книготорговців. Такий своєрідний «старт» свідчить про певний *патронажно-клієнтальний* характер видавничої справи Оренштайна, який користувався сімейно-родинними, етнічними, конфесійними та іншими взаємозв'язками. На такому ґрунті формувалися відносини молодого підприємця і комерсанта, які, пізніше, стали уособленням напівконкурентного й патронажно-клієнтального характеру «Галицької накладні» й життєстверджувальним гарантом релігійних догматів юдаїзму, його економічної традиції.

54. Узагальнюючий опис цих джерел подає М. Вальо у енциклопедичній статті про Оренштайна: Українська журналістика в іменах. – Вип. VI. – С. 254.

55. Там само. Враховуючи слухність таких міркувань, слід зазначити, що для єврейського інтелектуала, яким, за усіма ознаками, вважаємо Оренштайна, існувати в діаспорі означало зокрема творчо реалізовувати позицію «іншого» у відношенні як до навколишнього середовища і суспільства, так і до сучасної йому єврейської культури. Адже з часів Авраама бути євреєм означало бути «іншим». Найважче у мистецтві «бути іншим» – це постійна спокуса зведення рахунків поміж єврейською культурою і культурою неєврейською (більшості) або гегемонії однієї із сторін або ж поділу їх на різні сфери («єврей вдома; поляк, німець, українець – на людях, чи ж навпаки»). Головний виклик, що постав перед євреєм у діаспорі – це те, як можна обернути свій номадизм, свій протест проти «стирання» «іншости», своє заперечення «природнього» зв'язку між мовою, народом і землею, свою пристрасть до тексту як привілейованого простору та інші когнітивні й ціннісно-нормативні установки – як обернути все це в зацікавлену нормативну критику культури більшості, з одного боку, а з іншого – в неупереджене і навіть радикальне відношення до різноманітних виявів єврейської культури, що, власне, не суперечить насолоді духовним скарбом, успадкованим від попередніх поколінь та не відстороненої відповідальності за його долю. (Докл. див.: Членов М. А. Єврейство в системі цивілізацій // Диаспори. – М., 1999. – № 1. – С. 52).

56. Вальо М. Вказ. ст. – С. 254.

57. Там само. – С. 255. Зрозуміло, що релігійні догмати чинили стабільно великий вплив на життя євреїв. За умов відсутності національної державності юдаїзм зумів не тільки зберегтися, а й відіграти етноконсолідуючу роль, ставши свого роду «виртуальною» державністю. Разом з тим, релігія затверджує та підтримує принцип обраності та відособлення єврейства стосовно зовнішнього світу

і закладає основи економічної рівності та соціальної справедливості всередині суспільства. Дослідження В. Смакоти унаочнюють принцип того, що релігійна ідея *переваги* веде до формування в економічному житті так званої етики «*подвійних стандартів*», що дозволяє застосовувати різні моральні настанови у відносинах з одновірцями та людьми інших віросповідань. (Смакота В. В. Етос економічної поведінки в православ'ї та юдаїзмі... – С. 12). Такий соціологічний підхід, до певної міри, окреслює етнорелігійні та етнопсихологічні чинники заснування і діяльності Оренштайнового підприємства.

58. Див.: Парижский С. Еврейский интеллект и культура большинства. – С. 14. Певна інтеграція в культуру – стверджує Е. Шілз (Е. Shils) – процес набагато довший і складний, аніж здається на перший погляд. Цілковите володіння мовою і культурними кодами ще не призводить автоматично до екзистенційного отождіння із «харизматичним» ядром домінуючої культури (більшості).

59. Цит. за: Вальо М. Оренштайн Яків... – С. 255.

60. Популярний орган галицьких українців – львівський часопис «Діло» – 19 червня 1909 р. справедливо зазначав, що «думка заснувати популярне видавництво подібного до німецької *Reklam*-и або польської *Mrywk*-и виникла нещодавно в гуртку коломийської української інтелігенції і цим заходом галицької накладні коломийського книгаря та видавця Я. Оренштайна, з'являється реалізована перед українською суспільністю у формі «Загальної бібліотеки» (...) Намір був випускати найбільш цінні твори української літератури та переклади, популярно-наукові праці та розвідки із різних ділянок науки, так відібрані, щоб широкі кола нашого суспільства: старша інтелігенція та шкільна молодь, простолюдини і дітвора, змогли знайти у видавництві книжечки відповідні для себе». (Цит. за: Монолатий І. Яков Оренштайн как украиновед. Неопублікований доклад на Девятой ежегодной международной междисциплинарной конференции

по иудаїке. Королев-Москва, февраль 2002 г. – М., 2002. – С. 6).

61. Див.: *Парижский С. Еврейский интеллект* уал и культура большинства. – С. 12, прим. 10.

62. Не випадково усі приклади інтелектуалів (Маркс, Фройд, Кафка, Шенберг, Беньямін, Адорно, Вітгенштайн, Люксембург, Арендт, Целан та ін.) відносяться до категорії «неєврейських євреїв», за висловом І. Дойчера (I. Deutscher), який мав на увазі, що ступінь їх входження до європейської культури обернено пропорційний до їх приналежності щодо єврейського «когнітивного універсаму», ступеню їх володіння європейськими мовами, текстами і практиками (Див.: *Deutscher I. The Non-Jewish Jew and Other Essays.* – New-York, 1968).

63. Цит. за: *Монолатий І. Яков Оренштайн как украиновед.* – С. 7. Про видання Оренштайна: *Дорошенко В., Зленко П.* Видавництва // Енциклопедія українознавства в двох томах. / Під гол. ред. В. Кубійовича, З. Кузеля. – Зшиток 13. – Мюнхен; Нью Йорк, 1949. – С. 974; *Сірій Ю., Кузеля З.* Книгарство і кольпортаж // Там само. – С. 1004; *Савчук М.* Видавництва // Енциклопедія Коломийщини. – Зшиток 3, літера В. – Коломия, 2000. – С. 103-104; *Його ж.* Видання // Там само. – С. 105-113; *Васильчук М.* Видання перекладні // Там само. – С. 113-116; *Монолатій І.* Зародження видавничої справи у Коломії // Іван Монолатій. Коломиезнавство. – С. 101, 102.

64. *Вальо М.* Вказ. ст. – С. 255. Цікаво, що у червні 1916 р. у книгарнях видавництва та палітурнях залишилося 3.800 примірників «Вправ латинських» Мостовича, 4.500 «Цезаря» Макарушки, 4.000 «Історії...» Барвінського, 2.000 «Історії...» Копистянського, 2.000 «Суєти» Карпенка-Карого (у палітурні Рота); 300 примірників «Петрії і Довбушуки» Франка, 400 «Історії літератури» (2 частина) Лепкого, 1.100 «Землі» (1-2 томи) Кобилянської, 1.000 «Цезаря і Клеопатри» Шоу, 500 «В ім'я приязні» Ядвіга, 1.500 «Залісе» Маковея, 200 «Вправ латинських» Мостовича, 500+400 «Споминів» (1-2 томи) Барвінського, 2.000 «Атласу»

Кордуби, 1.000 «Історії...» Копистянського, 400 «Цезаря» Макарушки (в головному магазині, вул. Архикнязя Рудольфа, 9 (тепер – вул. Гетьмана Івана Мазепи). Зазначалося, що у палітурні Рота залишилося 4.000 томів «Загальної бібліотеки» загальною вартістю 800 руб. (ДАІФО, ф. 607 [Коломийська повітова оціночна комісія, м. Коломия], оп. 1, спр. 28 [Прохання Якова Оренштайна про відшкодування збитків, заподіяних російськими військами та додаток до нього], арк. 3, 3 (зв) – 10 (зв).

65. Там само. – Арк. 3, 3 (зв).

66. Там само.

67. Відомості про соціальний склад єврейського населення Галичини напередодні Першої світової війни знаходимо у статті М. Глушкевича: «30% галицьких євреїв займаються торгівлею, 25% – працюють в промисловості, приблизно 18% – займаються землеробством і лісівництвом. (...) У 1910 р. в Галичині складали 58% адвокатів і 33% лікарів». (*Хитерер В.* К истории еврейского населения Галиции и Буковины накануне и в годы Первой мировой войны // *Євреї в Україні: історія, культура, традиції.* – К., 1997. – С. 78-79). В 1887-1910 рр. відбувалася масова еміграція євреїв з Галичини, внаслідок чого виїхало 236.000 осіб. Напередодні війни в Галичині проживав приблизно один мільйон євреїв, що складало 10-12% усієї чисельності населення регіону. (Див.: *Галиция // Краткая еврейская энциклопедия.* – Иерусалим, 1982. – Т. 2. – С. 24).

68. В доповіді російського Центрального комітету Партії Народної Свободи про єврейське питання в Галичині (6-8 червня 1915 р.) зазначалося, що «(...) єврейське населення Австрії, у тому числі галицьке, відноситься непривітно до Росії – це безсумнівно (...) Пояснюється це не лише виконанням свого громадянського обов'язку, але й побоюванням євреїв перейти зі становища повноправних громадян, якими вони були під владою Австрії, в становище російських підданих, зрівняних у «правах» з російськими євреями (...)» (Цит. за: *Из «Черной книги» российского еврейства.* Материалы для истории

войны 1914-1915 гг. // Еврейская старина. – Пг., 1918. – Т. 10. – С. 211).

69. Цит. за: *Хитереп В.* К истории еврейского населения Галиции и Буковины накануне и в годы Первой мировой войны. – С. 80.

70. На території Галичини російською владою було вставлено тимчасове генерал-губернаторство на чолі з генерал-губернатором графом А. Бобринським. Згідно наказу російських влад усіх євреїв було звільнено з державних та приватних установ регіону.

71. Цит. за: *Хитереп В.* Указ. ст. – С. 83.

72. Там само.

73. Там само. – С. 86.

74. Там само. Євреїв Галичини висилали із зони воєнних дій до Полтавської, Могильовської, Чернігівської, Таврійської губерній в Україні, або до Пензенської чи Єнісейської – у Росії.

75. Слід підкреслити, що у кінці XIX – на початку XX ст. Галичина була важливим геополітичним центром, у якому перехрещувалися австрійські, польські, російські й українські інтереси. Співвідношення політичних сил у Європі наприкінці 70-х рр. XIX ст. сприяло посиленню напруженості у відносинах між трьома найбільшими тогочасними імперіями – Росією, Німеччиною та Австро-Угорщиною. Російсько-турецька війна торкнулася інтересів усіх великих держав, порушивши загальноевропейську стабільність. Росія та Австро-Угорщина, особливо незадоволені зміною ситуації на Балканах, кожна зокрема, намагалися всіма засобами взяти реванш. До цих суперечностей приєдналася Німеччина, яка почала домагатися переділу колоній і сфер впливу. У процесі зміни співвідношення сил складалося два воєнних блоки – Троїстий союз та франко-російський союз, перетворений згодом у Антанту. Згідно з новими вимогами часу, постало питання про налагодження роботи військової розвідки, покликаної збирати інформацію, що могла б пошкодити інтересам ймовірного противника. Нарощуючи свій військовий потенціал, кожна з імперій заохочувала діяльність розвідки та контррозвідки. (*Овсієнко*

О.Ф. Австрійсько-німецька розвідка в Україні напередодні Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. IV. – К., 2002. – С. 70-83; *Боляновський А.* Діяльність австрійської контррозвідки в Галичині проти російської розвідки (1887-1913) // Україна в минулому. – Вип. IX. – К.; Львів, 1996. – С. 118-139; *Сергеев Е. Ю.* «Внешняя угроза с Запада» в оценках военно-политической элиты Российской империи накануне Первой мировой войны // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія: Історія, економіка, філософія. – Вип. 4. – К., 2000. – С. 386, 393-394). Надзвичайно промовистий факт – таємні документи польської державної поліції – у 1920-х рр. неодноразово повідомляли про шпигунську діяльність Оренштайна на користь Росії під час Першої світової війни. Покликаючись на неіснуючі сьогодні матеріали польського військового гарнізону (№ 1030 від 17.07.1922) та повітової команди державної поліції (№ 290 від 2.03.1920) у Коломиї, стверджувалося, що «Оренштайн був також австрійським шпигуном при *Kundschaft Stelle* [з нім. досл. – «Розвідувальна служба»], однак, зраджував Австрію на користь Росії в часах [російської] інвазії». (Див.: Орештайн Яків. Звіт про його антидержавну діяльність. Відпис від 19 серпня 1924 р. // ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 4; Теж саме. Відпис від 29 лютого 1924 р. // Там само. – Арк. 9; Орештайн Яків. Звіт про його антидержавну діяльність. Відпис від 29 лютого 1924 р. // ДАІФО, ф. 8-сч, оп. 1, спр. 8-с, арк. 13, 13 (зв), 14). Необхідно зазначити, що в документальних матеріалах російської контррозвідки 1916-1917 рр. жодних інформацій щодо шпигунської діяльності Оренштайна нами не виявлено. (Докл. див.: ДАІФО, ф. 603 [Коломийська міська воєнна міліція, м. Коломия], оп. 1, спр. 70 [Циркулярні розпорядження начальника контррозвідувального відділення VII-ої армії і начальника жандармського поліцейного управління про розшук осіб, як запідозрені в розвідувальній діяльності, розбої, грабунках], арк. 1-27; Там само, спр. 20 [Листування з начальником контррозвідувального

відділення про видачу дозволів окремим особам на проживання у м. Коломиї], арк. 1-4; Там само, спр. 10 [Листування з Чернівецьким губернатором про розшук осіб, які запідозрені у розвідувальній діяльності], арк. 1-68; Там само, спр. 1 [Циркуляр Чернівецького губернатора про розшук осіб, які запідозрені у розвідувальній діяльності], арк. 1-5).

76. Перша світова війна, як стверджує М. Вальо, завдала Оренштайнові як моральних, так і матеріальних збитків: «Залишивши окуповану російськими військами Коломию, він позбувся усього свого нерухомого майна, зокрема придбаної тут друкарні і книгарні». (Вальо М. Вказ. ст. – С. 256). Слід зазначити, що, справді, у переліку комерційних і торговельних закладів Коломиї 1916-1917 рр., складеному російською окупаційною владою, будь-які відомості про видавництво, книгарні та друкарню Оренштайна відсутні. (ДАІФО, ф. 603, оп. 1, спр. 25 [Список торговельних закладів у м. Коломиї], арк. 1-15).

77. Прохання Якова Оренштайна і Ізмаїла Ціманда до начальника Коломийського повіту про організацію єврейської общини м. Коломиї і дозвіл провести вибори до комітету від 26 квітня 1917 р. // ДАІФО, ф. 605 [Начальник Коломийського повіту, м. Коломия], оп. 1, спр. 263 [Відомості про організацію ізраїльської общини в м. Коломиї], арк. 1.

78. Там само.

79. Станом на 14 грудня 1916 р. коломийську владу представляли бурмістр Букоємський, віце-бурмістри – Вербер і Якубовський, члени магістрату – Йосиф Капко, Шіндлер, Стоєвський, Турянський, Зіма. (ДАІФО, ф. 605, оп. 1, спр. 60, арк. 60).

80. * У 1900 р. 1 рубль російський срібний = 3.81 корони. 10 рублів російських золотих = 16 золотих рейнських і 50 крейцарів = 38.00 корон. У 1912 р. в Санкт-Петербурзі до грошового обігу уведено 1 російський рубль (срібло 20.0 г = 900 проба).

81. Для порівняння: Річний оборот Українського народного кооперативного банку (Українбанк) з 20 жовтня 1917 р. по 20 жовтня 1918 р. складав по центральній конторі у Києві 552.776.098 крб. Майновий

капітал найбільшого селянського об'єднання споживчої кооперації – Дніпросоюзу – на початок 1920 р. складав 6.875.399 руб. Середній оборот одного селянського споживчого товариства у 1918 р. дорівнював 7.009 довоєнних рублів. (Див.: Кудлай І.А. Українська селянська коперация і більшовизм (1918 – початок 1921 рр.) // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: Історія, економіка, філософія. – Вип. 6. – К., 2002. – С. 182, 192).

82. Оренштайн має на увазі російські військові формування Південно-Західного фронту. Командувач 8-ою армією – генерал А.А. Брусілов (1853-1926), з травня 1916 р. – головнокомандувач Південно-Західним фронтом, у травні-липні 1917 р. – Верховний головнокомандувач російською армією.

83. Необхідно зауважити, що 25 жовтня 1916 р. начальник Коломийського повіту повідомляв чернівецького генерал-губернатора, що штабом VIII-ої російської армії коломийському магістрату дозволено відчинити крамниці, власники яких утекли до Австрії. Гроші, отримані від продажу товарів, повинні були «поки-що залишатися в магістраті» (ДАІФО, ф. 605 [Листування з чернівецьким губернатором і бурмістром міста Коломиї про охорону, покинутих власниками маєтків; списки маєтків], оп. 1, спр. 60, арк. 38). Зазначалося, що на згаданий період реквізовано крамниці аптекаря Фельдмана, продавця посуду Абрагама Геллера, продавця скляних виробів Самуеля Гірша, канцелярських товарів – Зіненсіба. (Там само); 7 грудня 1916 р. бурмістр Коломиї Букоємський повідомляв російську окупаційну владу, що «реквізиції були проведені російськими військами як військовими, так і цивільними у присутності чиновника магістрату. (...) Копії актів реквізицій магістрат не отримав». (Там само, спр. 72, арк. 23-24).

84. Лист Якова Оренштайна до Тимчасової російської управи у Петрограді від 12 липня 1917 р. // ДАІФО, ф. 607, оп. 1, спр. 28, арк. 1-1 (зв), 2 (зв). Надзвичайно цікаво, що в переліку коломийських власників маєтків, Оренштайн перебував на тринад-

цятому місці, і сплатив окупаційній владі 200 австрійських корон [1 корона (1 корона=5.00 г. срібла 835 проби) як грошова одиниця введена 1892 р. В 1892-1917 рр. в обіг введено банкноти вартістю 1.000, 500, 100, 50, 20, 10, 5, 2, 1 і 5 корони. Банкноти вільно розмінювалися на золоті чи срібні монети. З початком Першої світової війни в 1914-1918 рр. вартість банкнот різко впала, а наприкінці війни вони зовсім обезцінилися.] контрибуції в Чернівці. (Лист коломийського бурмістра Букоємського до начальника коломийського повіту про внесення оплати власниками маєтків для забезпечення безпеки і проти розкрадання майна від 15 жовтня 1916 р. // ДАІФО, ф. 605, оп. 1, спр. 60, арк. 34).

85. Там само. – Арк. 2 (зв) – 11 (зв).

86. Там само.

87. *Капко, Йосиф* – коломийський нотаріус. В 1906, 1910, 1919, 1925 рр. вчиняв нотаріальні дії. (Музей історії міста Коломиї, відділ фондів (далі – МІК, ВФ), інв. № Др.-5001, 11869, 11870, 12187).

88. ДАІФО, ф. 607, оп. 1, спр. 28, арк. 12.

89. Помешкання Оренштайна у квітні 1917 р. наховувало «меблі, що складають ся з 2 зеркал, 2 шаф, 1 ліжка, 1 креденсу, 1 дивана, 1 тримутки, 2 столів, 1 лямпи і 1 креденсу кухонного, вартости 1.000 рб. Що до мальованя комнат, підліг, печей, дверей і вікон вони є дуже понижені». (Там само. – Арк. 16).

90. Там само. – Арк. 13-16, 16 (зв).

91. Там само.

92. ДАІФО, ф. 603, оп. 1, спр. 28, арк. 17.

93. Там само. – Арк. 18.

94. Виходячи з вищенаведеного аналізу документальних свідчень Оренштайна, видається можливим встановити таку умовну хронологію його фахової діяльності та перебігу особистого життя у період Першої світової війни: а) російський полон (30 червня 1916 – зима 1917 рр.); б) повернення до Коломиї (між 24 лютого – 14 березня 1917 р.); в) відновлення громадської праці (від 26 квітня 1917 р.) у Коломиї. У грудні 1924 р. Оренштайн повідомляв польські органи влади, що «напередодні війни був

власником книгарні (антикварні) і друкарні у Коломиї і в тому характері видавав у малих розмірах наукові книжки і українську літературу. Коли вибухнула світова війна, а Москалі вступили до Коломиї, був я вивезений до Росії як цивільний в'язень, а книгарня моя у Коломиї – знищена». (ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 21). Це особливо важливо, адже М. Вальо вважає, що «у цей час [1917 р.] він проживав у Відні» (Вальо М. Вказ. ст. – С. 257). Переїзд до австрійської столиці і наступне налагодження стосунків з урядом УНР у Києві відбулося, не раніше середини липня – початку серпня 1917 р. Можливо, що й Оренштайн, після повернення з Росії, замешкав у Відні, діючи у Коломиї за посередництвом своїх довірених осіб (зокрема, Й. Капко).

95. У листопаді 1917 р. Українська Центральна Рада проголосила утворення Української Народної Республіки (УНР) в складі федеративної Російської республіки, а у січні 1918 р. – самостійної Української держави. УНР діяла до квітня 1918 р.

96. *Винниченко, Володимир* (1880-1951), письменник, державний діяч, один з провідних діячів українського національного руху. Від червня 1917 р. – Голова Генерального Секретаріату і Генеральний Секретар внутрішніх справ УНР. З 18 вересня 1918 р. – Голова опозиційного Українського Національного Союзу. У листопаді 1918 – січні 1919 рр. – голова Директорії УНР.

97. *Петлюра, Симон* (1879-1926), політичний і державний діяч. З 12 липня до грудня 1917 р. – Генеральний Секретар військових справ УНР. У січні-лютому 1918 р. – Отаман Гайдамацького Коша Слобідської України, з 9 травня 1919 р. – Голова Директорії УНР, Головний Отаман Республіканських військ УНР. У Коломиї, зокрема, Петлюра перебував не пізніше середини грудня 1918 р.

98. Йдеться про те, що, унаслідок наближення більшовицьких військ, 2 лютого 1919 р. Директорія залишила Київ і переїхала до Вінниці. У середині лютого 1919 р. у відставку подав В. Винниченко.

Знищення Оренштайнової книгарні у Києві сталося не раніше середини – другої половини лютого 1919 р.

99. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 21.

100. Слід зазначити, що 18 жовтня 1917 р. О. Барвінський взяв участь у нарадах Української Конституанти, яка проголосила державність на західноукраїнських землях. Він і представники керованої ним християнсько-суспільної партії були включені до складу Української Національної Ради (УНРади). У створеному 9 листопада 1918 р. Державному Секретаріаті ЗУНР О. Барвінський був призначений Секретарем віросповідань і керівником Секретаріату освіти.

101. *Вальо М.* Вказ. ст. – С. 257. Вже значно пізніше, діячі українського національного відродження підкреслювали: «Не можна стати нацією, а тим більше нацією державною, при самій духовій силі, хоча б і найбільшій. Тяжко стати нацією, особливо в часи нинішні – при найбільшій силі фізичній та войовничій, вибойній завзятості. І цілковито неможливо стати нацією державною тому народові, що не має сили матеріальної». (Цит. за: *Королів-Старий В.* Мертві вперед!.. // *Рідна мова.* – Жовква, 1938. – Ч. 1 (61). – С. 11).

102. Вражаючими були успіхи Гетьманату у культурно-національному будівництві. Відкрито Українську Академію Наук у Києві, українські університети у Києві та Кам'янці-Подільському, кілька десятків українських гімназій, Національну бібліотеку, Державний архів, Галерею мистецтв, Історичний музей. Засновано Державний драматичний театр, Національну Оперу, Державну Капелу, Симфонічний Оркестр. Неаябного розмаху набула видавнича справа.

103. Протоколи коломийського повітового староства у 1920 р. зазначали: «У Києві, як тут відомо, приймали Оренштайна і вітали як амбасадора українського» (ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 4).

104. Посвідчення [консульського відділу департаменту чужоземних зносин МЗС Української Держави], видане Я. Оренштайну від 28 листопада

1918 р. // ДАІФО, ф. 8-сч, оп. 1, спр. 8-с, арк. 7. Украї важливо, що згаданий документ містить детальний опис його власника: «ріст – середній; форма обличчя – овальна; волосся – сиве; особливі прикмети – не вказані». (Там само). Цікаво, що у посвідченні знаходиться фотографічна картка видавця, цілком інша, ніж загальноприйнята у енциклопедичних виданнях (УЗЕ, ЕУ).

105. З іншого боку, це підтверджує зміст листа Оренштайна до О. Барвінського, про який пише М. Вальо (Вказ. ст. – С. 257). Так, у запропонованій видавцем програмі українських видань, зазначалися повне зібрання творів Т. Шевченка, романи П. Мирного, О. Кобилянської, І. Франка, драми В. Пачовського та ін.

106. Протокол допиту Я. Оренштайна від 28 червня 1924 р. // ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 5. Видавець, під окресленням «українського уряду», очевидно мав на увазі Українську центральну раду, діячі якої ставили соціалізм над національно-державними інтересами, а також відомі своїми «соціалістичними» експериментами, несприйняттям приватної власності. (Докл. див.: *Гольдельман С. І.* Жидівська національна автономія в Україні. 1917-1920. – Мюнхен; Париж; Єрусалим, 1967. – С. 41-48).

107. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 5. Не встановлено, на жаль, де саме перебував Оренштайн у цей час – в Галичині чи Києві. Пізніше видавець уточнював, що надрукував за кордоном (до 1924 р.) деякі випуски із своєї «Загальної бібліотеки» (ч. 146, 171-207) та музичного видавництва «Україна» (ч. 52-77). (ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 25).

108. Мається на увазі С. Петлюра – Головний Отаман Республіканських військ УНР.

109. Телеграма Українського посольства у Берліні до Я. Оренштайна від 18 травня 1920 р. // ДАІФО, ф. 8-сч, оп. 1, спр. 8-с, арк. 1.

110. Тут – про уряд Директорії, евакуйований (від 2 лютого 1919 р.) у Вінницю і Кам'янець-Подільський. Весною 1919 р. Директорія утримувала невелику смугу території навколо Кам'янця-Подільського.

111. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 5. Зокрема відомий політичний діяч доби – Дмитро Донцов – записав свої враження від післявоєнного Відня у «Щоденнику»: « (...) Світ стає заординарний. Товариство – гешефтарі, християн мало. До цієї публіки пристосовуються тепер і мистецтво, і театр, і преса, і все життя. Згадую часи коротко перед війною в цім самім місті. Повітря було й тоді, як перед бурею. Але було якесь змагання наперед, змагання до чогось, бажання крикнути. Зробити щось, розвіяти навислу хмару; хотілося, щоб швидче ударив грім, щоб прочистив млосне, задушне повітря. Світ був тоді гарний і ним не правив ще плебс». (Цит. за: *Баган О.* Поміж містикою і політикою (Дмитро Донцов на тлі української політичної історії 1-ої половини ХХ ст.) // Дмитро Донцов. Твори. – Том 1: Гео-політичні та ідеологічні праці. – Львів, 2001. – С. 43).

112. На початку 1918 р. населення ЗУНР складало 6,2 млн. осіб; наступні півроку – пр. 5 млн., з них – 71% українці, 14% поляки, 13% євреї, 2% – інші, головню німці; 62% вважали себе греко-католиками, 18% – римо-католиками, 13% – юдеями, 6% – православними. Більшість населення проживало в селах і займалось сільським господарством. (Див.: *Литвин М., Науменко К.* Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – С. 75).

113. *Погребинська І., Гон. М.* Євреї в Західно-українській Народній Республіці (до проблеми українсько-єврейських відносин). – К., 1997. – С. 5, 6; *Вежбенец В.* Євреї та польсько-український конфлікт у Східній Галичині після Першої світової війни // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. / Матеріали міжн. наук. конф. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 141.

114. *Берко П.* Євреї у час будівництва української державності (1917-1921 рр.) // Науковий збірник Українського вільного університету. – Мюнхен, 1992. – Т. 15. – С. 79, 80. Фахівець з даної проблематики, М. Гон зазначає декілька нюансів щодо усталеної в історіографії оцінки позиції євреїв у час існування ЗУНР: 1) Євреї виявилися неготовими до зміни характеру польсько-українського конфлікту й

мілітарного протистояння; 2) Жодна з діючих у краї єврейських національних партій не протистояла українській державності на користь польської; 3) Бунд та «Поалей-Ціон» сильно поступалися впливам Єврейській соціал-демократичній партії (ЄСДП). (Див.: *Гон М.* Діалектика державності в українсько-єврейських взаєминах у Галичині 1918-1939 рр. // Україна Модерна. – Ч. 7. – Рік 2002. – К.; Львів, 2002. – С. 103, 104).

115. Західно-Українська Народна Республіка. 1918 – 1923: Історія. / Керівник авторського колективу й відповідальний редактор *Олександр Карпенко*. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 252, 254.

116. Див.: *Стахів М.* Західна Україна та політика Польщі, Росії і Заходу (1772-1918). – Скрентон, 1958. – Т. 2. – С. 199-200; *Його ж.* Західна Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918-1923 рр. – Скрентон, 1959. – Т. 4. – С. 55, 121, 144.

117. У зверненні до єврейського народу ЄНРада Буковини 14 жовтня 1918 р. заявила: «В усьому світі, і передусім у Східній Європі, постає новий лад. Усі народи вимагають самовизначення і запевнення вільного національного розвитку. У час, коли всі народи будують свій власний дім, не можна народів єврейському залишатись бездіяльно» (Цит. за: *Погребинська І., Гон М.* Вказ. пр. – С. 37). Спроба створення ЄНРади Східної Галичини відбулася 15 жовтня 1918 р. за ініціативою Екзекутиви сіоністичної партії та посла до австрійського парламенту Райзеса.

118. Телеграма Львівського єврейського комітету Президенту США Вудро Вільсону з протестом проти насильницької мобілізації євреїв до польського війська. 14 листопада 1918 р. // Західно-Українська Народна Республіка. 1918 – 1923. Документи і матеріали. – Том 1. / Керівник роботи і відповідальний редактор, професор *Олександр Карпенко*. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 432, док. № 228.

119. Докл. див.: *Кугутяк М.* Історія української націонал-демократії (1918-1929). – Том 1. – К.; Івано-Франківськ, 2002. – С. 107.

120. Прибічна рада міста Коломиї (ПРК) складалася із 11 постійнодіючих комісій (правничої, господарської, контролюючої, ревізійної, шляхової, санітарної, газової, апровізаційної, бюджетної, виконавчої і суспільної опіки) й 58 дійсних членів. Інтереси єврейського населення заступали Ляйб Бігер, д-р Гельбарт, Зайнфельд, Клярманн, Кребс, Мойсей Ляхс, Пінкас Мунчек, д-р Розенгек, Барух Файерштайн, д-р Якоб Шнелльбах, д-р Лейзор Шорр. (*Монолатій І. Державність, воля, Україна. Суспільно-політичний рух і активність населення Коломиї у період Західноукраїнської Народної Республіки. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 24*). Наказ про дотримання громадського ладу і спокою комендант Коломийського окружного військового комітету довів до відома населення Косівського, Печеніжинського, Снятинського, Городенківського і Коломийського округів 8 грудня 1918 р. Українська повітова влада окремо застерігала проти проявів антисемітизму: «Не пощаджу нікого, так як я не знаю ні Пана, ні Жебрака, ні Українця, ні Жида – всі рівні перед правом, яке виборола нам отся світова кривава війна. Не пощаджу тим більше, бо знаю, що Індивідуа, які підбурують темні маси проти Жидів і против публичної безпеки є противником нашої народньої української справи – Індивідуа, які хотіли би викликати у нас безвладдя, заколот, анархію і в сей спосіб перед світом нашу владу скомпромітувати». (Цит. за: *Монолатій І. Державність, воля, Україна. – С. 24-25*).

121. *Монолатій І.* Вказ. пр. – С. 42.

122. Там само. З приводу таких декларацій М. Гон зазначає, що нейтралітет більшості єврейської громадськості Галичини 1918-1923 рр. сформував те суспільно-політичне тло, на якому згодом будувалися стосунки двох націй – української та єврейської. (*Гон. М.* Вказ. ст. – С. 104).

123. Слід підкреслити, що культурно-історичний розвиток особистості супроводжується виникненням проблем, які відіграють вирішальну роль у формуванні світоглядних установок, ідеалів, ціннісних орієнтацій. Ці проблеми визначають мотиви по-

ведінки як окремих людей, так і різних соціальних груп, а тому вимагають спрямування серйозних зусиль на їх розв'язання чи, принаймні, суспільне усвідомлення.

124. Утворена у листопаді 1918 р. друкарня КОВК під управою спочатку Осипа Кузьми, а пізніше – Антона Гринцишина, стала державною інституцією такого типу, яка друкувала офіційні звернення органів влади ЗУНР, пресові видання, науково-довідкову та художню літературу. Цікаво, що сам видавець рішуче відкидав факт співпраці з новоутвореною українською владою у 1918-1919 рр.: «Під час урядів українських у східній Малопольщі [для позначення етнічної української Східної Галичини польські власті використовували термін «*Malopolska Wschodnia*» (Східна Малопольща), який був історичною назвою польської Західної Галичини] в 1918–1919 рр. не займався жодною політикою [підкреслено Оренштайном]; один раз приїхав з Києва до Коломиї у приватній справі, бо донесено мені, що у Коломій Українці зайняли мою друкарню, через що, після їх відходу, мусив процесувати з бувшим українським міністром Більніським, як свідчать акти Окружного суду в Коломій, ч. I 257/2». (ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 21). На допиті у Коломийському старостві 28 червня 1920 р. Оренштайн стверджував, що «в часі між 1 листопада 1918 р. і 24 травня 1919 р. був [я] кілька тижнів у своєї родини в Коломій (родина моя складається із дружини та трьох дітей, віком 14-19 років). З Коломій виїхав напередодні румунської окупації приблизно 20 травня 1919 р. через Станіславів, Угорщину до Берліна з метою конституювання моєї видавничої діяльності». (Там само, арк. 5). На жаль, на сьогодні ще не виявлено безпосередніх документальних свідчень учасників і діячів ЗУНР щодо реальної співпраці Оренштайна з українською владою Галичини.

125. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 4, 9.

126. *Примак, Теодор* (1880 – р. с. н.), поручник австро-угорської армії, сотник УГА, викладач КУГ.

У листопаді 1918 – травні 1919 рр. – комендант КОВК.

127. Бемко, Володимир (1889, с. Козова на Бережанщині – ?). У Коломії – ініціатор Коломийського окружного військового таємного військового комітету, організатор Листопадового зриву. В історичному коломиезнавстві обидва діячі вважаються головними творцями ЗУНР на Покутті.

128. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 4, 9.

129. Із загальної кількості військовополонених, що перебували на Покутті, 118 поляків Східної і Західної Галичини становили найбільшу групу інтернованих. Історія табору на Козачеві і сьогодні має чимало перекручень, зловживань і міфів про пам'ять загиблих і померлих жертв українсько-польського протиборства 1918-1919 рр.

130. Автори мають на увазі черевний тиф – гостре антропонозне захворювання з фекально-оральним механізмом передачі, яке спричиняється *Salmonella typhi* і характеризується ураженням лімфатичного апарату тонкої кишки і бактеріємією з розвитком таких основних клінічних симптомів, як пропасниця, інтоксикація, порушення функцій кишок, гепатоспленомегалія, характерний висип (лат. – typhus abdominalis, англ. – typhoid fever). Розрізняють паратифи А і В. (Див.: *Возіанова Ж. І.* Інфекційні і паразитарні хвороби: У трьох томах. – Т. 1. – К., 2001. – С. 322, 358).

131. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 4, 9. Такі звинувачення – безпідставні. Встановлено, що поведінка з полоненими та інтернованими була гуманною: згідно із розпорядженням КОВК всі полонені польські офіцери отримували місячну платню, їм гарантувалися медичне забезпечення, право на літературу і пресу. Львівський процес 7 лютого 1921 р. проти д-ра Петра Петрушевича довів незаконність обвинувачення, його політичний підтекст та намагання польської окупаційної влади оголосити українців винними у цих подіях. (Докл. див.: *Монолатій І.* Державність, воля, Україна. – С. 40-41, 84). Усі полонені польські вояки померли в Українській епідемічній лічниці КОВК унаслідок ура-

ження тифом. (Див.: *Monolatiy I.* Bezimienne mogily polskie na smentarze kolomyjskiem // *Semper Fidelis.* – Wrocław, 1995. – Nr. 5 (28). – S. 26; У серці і пам'яті земляків: Книга пам'яті. Частина 2: Росіяни, поляки, чехи, білоруси. / Упор. *І. Монолатій.* // Збірник Праць Регіонального науково-дослідного центру національних меншин Музею історії міста Коломий. Щорічник. – Том 1. – К.; Коломия, 2001. – С. 135, 141-153; МІК, ВФ, інв. № Р-1416, арк. 1-69).

132. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923: Історія. – С. 255. *Монолатій І.* Покутские евреи в этнополитических доктринах Западно-украинской Народной Республики (К полемики: Были ли евреи предателями Украинской революции?) // Материалы Седьмой Ежегодной Междисциплинарной конференции по иудаике. – Часть 1. – М., 2000. – С. 366-370.

133. У 1918-1920 рр. державно-правовий статус Східної Галичини залишався невирішеною загальноєвропейською проблемою. За міжнародними договорами Східна Галичина не входила в етнічні й політичні кордони польської держави. Польща отримала статус тимчасового військового окупанта краю, на територію якого поширювався суверенітет країн Антанти. (Див.: *Галицька-Дідух Т. В.* Східна Галичина і Ризька мирна конференція (1920-1921 рр.). Автореф. дис. ... канд. історичних наук. / 07.00.01. – Львів, 2001. – С. 12). Західноукраїнська державність розцінювалася польським політичним проводом як заперечення цілісності польської держави. У боротьбу проти ЗУНР вступили всі політичні сили, всі прошарки польського суспільства. Рішенням польського уряду від 7 червня 1920 р. українські землі Галичини були оголошені польською територією, на яких поширювалась дія польських законів. 30 січня 1920 р. уряд скасував Галицький крайовий сейм і крайовий виділ; 3 грудня 1920 р. польський сейм ліквідував територіальну окремішність Галичини, а з 1 вересня 1921 р. запровадив єдиний адміністративно-територіальний поділ на воєводства, повіти і гміни.

134. Уряд ЗУНР у своєму виданні «Крівава книга», що вийшла в 1921 р. у Відні, зазначав: «Українців трактує польське правительство як вороже населення завойованої території. Вони є позбавлені всіх громадянських прав, натомість мусить поносити всі тягарі, які держава накладає на своїх громадян, включно до державних позичок і воєнних чинитьб. Загал жидівського населення трактується так само ворожо і протизаконно, як українців». (Цит. за: *Кугутяк М.* Вказ. пр. – С. 202).

135. Цит. за: *Качараба Ст.* Еміграція євреїв із Західної України в Палестину у 1919-1939 рр. // Україна Модерна. – Ч. 7. – Рік 2002. – С. 119. Вищезазначене дослідження показує, що у міжвоєнний період Польща була одним з найбільших єврейських осередків у світі. Згідно з переписом 1921 р., тут проживало 2.845 тис. євреїв, які становили понад 10% усього населення країни. У п'яти західно-українських воєводствах, станом на вказаний рік, їх нараховувалося 862.074 осіб (11% всього населення), з яких 83% проживали в містах і містечках. (*Качараба Ст.* Вказ. ст. – С. 119).

136. Очевидець тих кривавих подій – єврейський офіцер-міліціонер Апельбаум із боєм описував: «Два дні горіли жидівські доми на радість антисемітській Польщі. А при тім діялися такі страшні речі, яких світ і корона польська вже давно не бачили (...) Від двадцяти до тридцяти вояків нападали на жидівські доми, розбивали двері, вдиралися до середини та починали свою «роботу». Одні мордували людей, били, а молодих жінок і дівчат насилували, другі грабували і забирали все, що тільки можна було взяти. А те, що не могли брати, то нищили і викидали на вулицю. Жінок розбирали догола, щоб переконалися, чи не мають грошей при собі. Хворих жінок витягали за волосся з ліжок, а немовлят викидали з колисок, при чім лаялись найпаскуднішими словами (...) Хто тільки показався на вулиці, відразу був застрілений. А крім того ціла жидівська діяльність була обставлена кордоном війська, щоб ніхто не міг втекти (...) В той саме час, як одні вояки грабили хату, то другі знову нападали на жидівські

склепи. За дві години всі склепи вже були порожні. Товари, які були в крамницях, забрно, а решту речей, що були всередині, поламано і понищено (...)». (Цит. за: *Литвин М., Науменко К.* Вказ. пр. – С. 109-110).

137. Йдеться про наслідки великого польського наступу проти УГА, який розпочався 14 травня 1919 р. Кількаразова перевага польської армії створила безвихідну ситуацію на Прикарпатті. До Галичини з Одеси через Румунію прибула IV Польська стрілецька дивізія під командуванням генерала Лукіяна Желіговського, яка нараховувала 643 старшини та 3.386 підстаршин і стрільців, разом понад 4 тис. осіб. Становище ЗОУНР ще більше ускладнилось, коли 24 травня румунське військо вдарило по тилах і захопило Покуття. (Див.: *Чорний Л.П.* Проблема Східної Галичини на Паризькій мирній конференції: Робота на здобуття кваліфікації магістрів історії. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 40).

138. Судячи з інших архівних матеріалів Оренштайн володів кількома посвідченнями особи. На сьогодні відомі лише вищезгадані і процитовані документи. (ДАІФО, ф. 8-сч, оп. 1, спр. 8-с, арк. 1, 7).

139. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 5. З особистих зізнань видавця довідуємося, що «через них [більшовиків] цілковито знищений, перенісся до Берліна, де заснував на високому рівні українську накладню і видавав твори української [літератури], лише наукові, як свідчить мій каталог. З того часу перебуваю постійно у Берліні. З політикою не мав і не маю нічого спільного, бо завжди мав на оці тільки мій економічний інтерес». (Там само, арк. 21).

140. В документах уряду ЗУНР галицькі євреї розглядалися як рівноправний з українцями політичний чинник майбутньої української держави. Своєрідним жестом у цьому плані було призначення 8 жовтня 1922 р. урядом ЗУНР Ізраеля Вальдмана уповноваженим для справ єврейського населення Східної Галичини. (*Кугутяк М.* Вказ. пр. – С. 236).

141. *Петрушевич, Євген* (1863-1940) – видатний політичний і державний діяч Галичини. Голова

Української парламентарної репрезентації в австрійському парламенті (1917-1918); Президент Західноукраїнської національної Ради (від 4.01.1919), член Директорії УНР (від 22.01.1919); Диктатор ЗОУНР (з 9.06.1919), Голова еміграційного уряду ЗУНР. Цікаво, що саме у цей період – протягом всього 1922 р. – емісари Є. Петрушевича проводили в Відні, Празі та Берліні переговори з радянськими дипломатами про політичну підтримку і матеріальну допомогу уряду ЗУНР. (Докл. див.: *Зайцев О.* Українська народна трудова партія (1919-1925) // *Україна Модерна.* – Ч. 7. – Рік 2002. – С. 76-77).

142. У Берліні Оренштайн мешкав на Kurfürstenstr. 83, яка розмішувалася в західній її частині (Berlin, W-62). (ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, спр. 25, 35).

143. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 4. З листа невідомої посадової особи окружної команди державної поліції в Станіславові відомо, що «(...) підписаний випадково читав видані Оренштайном у Берліні в 1920 р. брошури, третина з яких містила злочинні заклики проти Польської держави і підбурювала українське і жидівське населення проти [неї]» (ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 9 (зв)). Із свідчень самого Оренштайна у 1924 р., впливає, що перебуваючи у Берліні, він «залишився у контактах з керівними політиками уряду [Симона] Петлюри». (Там само, арк. 21 (зв)). Це вказує на певні комерційні й політичні відносини видавця з українськими еміграційними колами.

144. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 4.

145. Цит. за: *Вальо М.* Вказ. ст. – С. 257.

146. Там само. Повна назва видавництва – «Українська накладня т.з.о.п., Берлін/Ukrainischer Verlag GMBH, Berlin». Реквізити: Fernsprecher, Amt Litzow Nummer 7163; Giro-konto: Dresdner Bank, Depositen-Kasse A. und Deutscher Bank, Depositenkasse A. (ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 35).

147. Слід врахувати, що увесь комплекс джерел, пов'язаних з таємним наглядом за Оренштайном ще не залучений до наукового обігу. З інформації польської політичної поліції відомо, що до Львова

Оренштайн виїхав 2 вересня 1924 р. о 23:00 год. поспішним потягом. Услід за ним, з наміром з'ясувати подальшу долю друкарні Оренштайна у Коломиї, 3 вересня того ж року об 11 год. до Львова виїхав видавець А. Кисілевський. Польська поліція, в особі окружного коменданта д-ра Гендріховського, повідомляла президію станіславівського воєводства про необхідність встановлення спостереження над обома діячами. (Експозитура політичної поліції в Коломиї до окружної команди політичної поліції у Станіславові: Яків Оренштайн – спостереження. Відпис телефонограми. (не пізніше 10 вересня 1924 р.) // ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 14).

148. Йдеться про Кисілевського Аскольда? (1880? – р. с. н.) – коломийського друкаря-концесіонера і видавця. Власник друкарні «з повною концесією», яка містилася на вул. Архикнязя Рудольфа (1913), Валовій (1920-ті рр.). (Skorowidz przemyslowo-handlowy Krolewstwa Galicji na rok 1913. – Lwow, 1912. – S. 799). Таємні агенти поліції зазначають надзвичайно рідкісні щодо опису цієї особи риси: «(...) низького зросту, шкіра засмагла, обличчя округле, вуса англійські, вбрання попелясте, вбраний у гумовий плащ, років приблизно 44». (ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 14).

149. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 18.

150. На жаль, особа досі не встановлена. – Авт.

151. Так само.

152. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 18.

153. Там само.

154. Для виваженого аналізу нашої теми необхідно врахувати й той факт, що у 1921 р. на Західній Україні тільки 5.7% єврейського загалу було зайнято в сільському господарстві, тоді як у промислово-виробничтві, сфері торгівлі і комунікації – 80.7%. Разом з тим, серед єврейського населення тільки 33.9% були зайняті у виробничій сфері. (*Качараба С.* Вказ. ст. – С. 119).

155. *Томашівський, Степан* (1875-1930) – відомий український історик консервативного напрямку, голова української дипломатичної місії в Лондоні (1920). В 1921-1925 рр. проживав у Берліні. Редактор

«Записок НТШ», співробітник ЛНВ, редактор «Літопису політики, письменства і мистецтва» (Берлін, 1924).

156. *Лепкий, Богдан* (1872-1941) – відомий український поет, прозаїк, перекладач, літературознавець, видавець. Під час Першої світової війни і в 1918-1925 рр. мешкав у Берліні, де став співробітником видавництва «Українське слово».

157. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 18.

158. Криза в Європі охоплювала не тільки соціально-політичну сферу, але й культурну. Масове суспільство породжувало й масову культуру. Авангардизм, розвинувши декадентські, штучні тенденції в модернізмі, раптово вихлюпнув в поле людської свідомості та емоційності концептуальну деструкцію, антиестетику і вульгарність. (Докл. див.: *Хороб Ст.* Українська модерна драма кінця XIX – початку XX століття (Неоромантизм, символізм, експресіонізм). – Івано-Франківськ, 2002. – С. 3-10).

159. ДАІФО, ф. 2-сч, оп.1, спр. 245, арк. 23. Не відомо, чи справді дійшло до реалізації цього задуму. Однак необхідно пам'ятати, що значну підтримку зовнішньополітичним виступам Є. Петрушевича продовжувала надавати українська еміграція в США. Під її впливом канадійський делегат у Лізі націй Ш. Дегерті в середині 1921 р. запропонував Лізі націй і Раді послів Антанти приступити до остаточного вирішення проблеми Галичини. (Докл. див. *Кугутяк М.* Вказ. пр. – С. 187, 188). Можливо, що розширення засягів підприємства Оренштайна мало б виконувати і політичну мету – налагодження тривалих контактів еміграційних кіл ЗУНР в Європі з українськими осередками Північної Америки.

160. Йдеться про Східну Галичину. – Авт.

161. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 23, 23 (зв).

162. Там само. – Арк. 21 (зв) – 22. Звертаючись до виваженості станіславівського воєводи, Оренштайн зазначав: « (...) Чи ж мені не вільно шукати для мого товару ринку збуту, в якому мені більшовики відмовили, а **Польща, моя вітчизна** (підкресл.

мною – *І. М.*) трактує мене як злочинця (...) для чого, і яким правом і на якій підставі я повинен бути затравленим як якийсь дикий звір, в Польщі, в Німеччині, і, навіть у Канаді і США?» (Там само. – Арк. 23 (зв). Артикулювання до традицій свого суспільства увиразнювало визначений тип Оренштайнової багатокультурності. «(...) ще раз підкреслюю: **я не політик, але лишень промисловець** (виділено Оренштайном – *І. М.*). Якщо тільки **як польський громадянин мойсесового віровизнання обрав собі видавництво наукових творів українською мовою як джерело заробітку, то робив це тільки для того, бо сподівався звідти поважних прибутків, а при тому виконував важливу функцію культури. Це і є метою і стимулом моєї довголітньої, явної, поштивої і ретельної праці**» (підкресл. мною – *І. М.*). (Там само). Виходячи з соціологічних побудов Р. Мертона R. Merton) можна уявити деяку стратегію побудови відносин Оренштайна з суспільством, яке він вважав «своїм» (передусім, польське), але яке відмовлялося приймати його за «свого». Така стратегія передбачає наступні особливості: 1) Конформізм (ототожнення з суспільством більшості, соціальне відчуження розглядається як тимчасові труднощі, перспективи асиміляції); 2) Ритуалізм (механічне слідування нормам довколишнього середовища, без ототожнення з ним); 3) Ескапізм (повернення до приватної сфери, цинізм у відношенні до суспільства більшості); 4) Протест (спроба змінити існуючий порядок речей на користь альтернативних норм, змінити «правила гри»).

163. Слід підкреслити, що видавець планував приїхати до Коломиї ще у 1923 р., однак важка хвороба «ударемнила тоді виїзд». (ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 21(зв). Подорож 1924 р. була другим приїздом видавця до Коломиї (Там само. – Арк. 21). Пригадаємо, що перший відбувся у червні 1920 р. за посередництвом тодішнього польського посла у Берліні Шебеки (Там само. – Арк. 5, 7). Приїзду видавця до Польщі передувало тривале розслідування органів державної безпеки і місцевої

влади. 19 липня 1924 р. генеральний консул Польщі у Берліні Добржинський звернувся до коломийського староства із проханням з'ясувати (відповідно до обіжника МЗС № 106 від 20.09.1923 р.) політичну діяльність Оренштайна, головним чином в період 1918-1920 рр. – «чи він є громадянином Польщі, і чи не приймав участі у шпигунстві, розбою, терористичних акціях, чи інших діяннях на шкоду польської держави» (ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 3; Там само, ф. 8-сч, оп. 1, спр. 8-с, арк. 12). Зовнішньополітичне відомство запитувало «чи належить йому візувати паспорт до Польщі, у випадку якщо Оренштайн є польським громадянином?» (Там само. – Арк. 14). Зі свого боку, коломийський староста [д-р Чеслав] Павліковський [керівник староства і радник Станіславівського воєводства] лише 21 серпня 1924 р. таємно надіслав офіційний запит стосовно особи Оренштайна до голови ізраїльської гміни Коломиї з вимогою «надати нотаріально засвідчену копію свідоцтва народження (...)» (Там само, арк. 18). З документів президіального відділу Станіславівського воєводського управління випливає зокрема й те, що саме коломийська влада категорично виступала проти повернення видавця до краю і вважала «надання йому візи для приїзду до Польщі як небажане» (Там само, арк. 20). Аналізуючи діяльність Оренштайна в 1918-1923 рр., польські органи держбезпеки звертали увагу на той факт, що «з огляду на поширений в краї комуністичний рух, як також повернення ворожих елементів з-за кордону, які під різними приводами домагаються повернення, а частина – старається про дозвіл на повернення, належало би за тим відмовити Оренштайнові повернення до краю. (...) він як крайній ворог польської держави і польського народу, у кожному разі перебуває у тісному контакті з відомими ворожими елементами за кордоном, і якщо б було дозволено йому на повернення до краю, тим самим дано б на вільну руку до широкої ворожої діяльності не тільки усередині краю, але й за його межами». (Там само, ф. 2-сч, оп.1, спр. 245, арк. 9). Проте, вже 26 серпня 1924 р. староста Павліковський із жалем повідом-

ляв воєводство, що з приїздом до Польщі Оренштайна, «справа перешкоди щодо його в'їзду стала безпредметною» (Там само. – Арк. 6). З донесень окружної команди державної поліції у Станіславові відомо, що Оренштайн прибув на територію Польщі 19 серпня 1924 р. на підставі закордонного паспорта і візи, виданих консульським відділом посольства Другої Речі Посполитої у Берліні 2 серпня того ж року, № 17 93 33. Під час візової реєстрації у Варшаві довголітній адвокат видавця д-р Лейзор Шорр повідомив керівника служби Краснодубського, що «Яків Оренштайн приїхав до Польщі у справах дипломатичних, які, після прибуття з Берліну, доручило йому Міністерство внутрішніх справ». (Окружна команда державної поліції у Станіславові до президії воєводства у Станіславові: Яків Оренштайн – приїзд до Коломиї, спостереження. Машинописна копія від 26 серпня 1924 р. // ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 8). До Коломиї Оренштайн приїхав, як свідчила місцева експозитура політичної поліції, 24 серпня о 13:17 поспішним потягом з Варшави. Фрагмент таємного звіту старости Павліковського, складений двома днями пізніше, засвідчує, що до Коломиї видавець дійсно прибув 24 серпня, однак спочатку відвідав Станіславів. До коломийського староства він, як показують архівні документи, зголосився наступного ж дня, 25 серпня. У розмові з керівником місцевого органу виконавчої влади Оренштайн повідомив, що у Варшаві зустрічався з референтом МЗС П. Лосем і начальником відділу МВС – П. Рутковським. Як зазначив Павліковський, «Оренштайн скаржився, що у Коломиї невідомі йому особи поширювали погослови про його вороже відношення до польської держави», і, що саме для цього він, «має намір розпочати кроки щодо своєї реабілітації». (Староство у Коломиї до президії воєводства у Станіславові: Яків Оренштайн – політична діяльність. Машинописна копія від 25 серпня 1924 р. // Там само. – Арк. 6).

164. Про дружину Оренштайна та її подальшу долю, на сьогодні, будь-які відомості відсутні. – Авт.

165. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 9; Там само, ф. 8-сч, оп. 1, спр. 8-с, арк. 13, 13 (зв). Аналізуючи перебування Оренштайна у Коломиї протягом зазначеного періоду, належить врахувати, що він намагався налагодити діяльність власної друкарні, роботою якої провадив друкар А. Кисилевський. Саме поліграфічне підприємство стало предметом судового спору, а книгарня – зачинена з причини браку офіційного дозволу влади на її функціонування. (Там само, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 6). З цього приводу повідомлялося зокрема, що «Оренштайн користується у Коломиї досить сумнівним авторитетом, і, загалом вважається особою, яка не заслуговує на довіру». (Там само.). Цілком можливо, що саме за посередництва окупаційної влади проти Оренштайна планувалося влаштувати показовий судовий процес у Коломиї в недалекому майбутньому. Свідчити проти видавця наважилися коломийці Станіслав Стефанський, Францішек Бугайський і Станіслав Шеллер, які, однак, «просили про певну дискрецію» (Там само. – Арк. 9 (зв). За таких обставин, вносилися пропозиції щодо оперативного затримання єврейського діяча. З рапорту коломийського дільничого Пйотра Гольки відомо, що «Яків Оренштайн прибув з Польщі до Німеччини як таємний агент з метою отримання інформації про внутрішньо- і зовнішньополітичну діяльність польської держави» (Там само. – Арк. 22 (зв). У цьому ж документі зазначалося, що «під політичним оглядом Оренштайнові приписано шпигунство – за часів українських [1918-1919 рр.] він видавав українські книжки для організаційних цілей й брав участь у агітаціях з комендантом [Теодором] Примаком; пізніше, після відступу українських військ, збирав усілякі інформації для агітації аж до 1920 р., коли під час наступу більшовицьких військ, виїхав до Німеччини» (Там само. – Арк. 35, 35 (зв). У вересні видавець просив коломийського надкомісара державної поліції Юліяна Урбановського заслухати свідчення о. каноніка Олександра Русина, адвокатів, д-ра Аллерганда і д-ра Лейзора Шорра, Еліаша Ціманди, Едварда Фрухтера, директора гімназії

Прокопа Мостовича і директора українського кооперативу Захара Скварка щодо його політичної реабілітації і остаточного заперечення «формальної легенди політичної діяльності». (Лист Я. Оренштайна до повітової команди державної поліції у Коломиї від 16 вересня 1924 р. // ДАІФО, ф. 8-сч, оп. 1, спр. 8-с, арк. 24, 24 (зв).

166. Голька, Пйотр (19.02.1887, с. Опатув, повіт Кемпно, Познанського воєводства – р. с. н.) – «провізоричний постерунковий». Закінчив шість класів народної школи. Володів польською (слабо) і німецькою мовами. За фахом – будівельник. Проходив військову службу у період 15.10.1907 – 1.10.1909 рр. і 16.08.1914 – 30.12.1918 рр. при 24 німецькому полку піхоти як капрал на російському і сербському фронтах. Від 15 травня 1920 р. – в польській державній поліції, з 1 серпня 1920 р. – у коломийській команді державної поліції, 18 жовтня 1920 р. – перенесено по службі до с. Товмачик, тепер Коломийського р-ну Івано-Франківської обл. Курси підвищення кваліфікації відбув 27 липня 1920 р. в окружній школі політичної поліції у Коломиї з «добрим поступом». 7 червня 1921 р. подав прохання про перенесення до познанської окружної команди державної поліції. В період 15.10.1909-1.08.1914 рр. і 20.02.1919-7.05.1920 рр. працював робітником на будівництві у Берліні. Стосовно приватного життя відомо, про дружину – Ядвігу Гольку (з дому Свірат), дітей – Яна (нар. 4.01.1912 р.), Ірену-Леокадію (нар. 1.11.1919 р.). (ДАІФО, ф. 68 [Станіславівське воєводське управління державної поліції, м. Станіславів], оп. 1, спр. 833 [Постерунковий Голька Пйотр], арк. 1 – 41).

167. З кваліфікаційного листа польської державної поліції в 1920-1921 рр. зокрема знаємо й те, що П. Голька був «людиною поважною, нещирою, досить пильною, але й достатньо податливою». Зазначалося, що «характер у нього послухний, але він важкий до розмови, мало товариський, стосовно влади і населення – відношення задовільне». Висновок польського чиновника, очевидний – «добрий поліціант». (ДАІФО, ф. 68, оп. 1, спр. 833, арк.

1, 1 (зв), 3, 7). Зустріч і конфлікт П. Гольки з Оренштайном міг відбутися саме в час перебування у німецькій столиці.

168. Староство у Коломиї до президії станіславівського воєводства: Яків Оренштайн – діяльність політична. Від 15 вересня 1924 р. // ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, 15.

169. *Мостович, Прокіп* – директор КУГ в 1915-1927 рр.

170. *Левицький, Богдан* (1883, с. Нижнів, тепер Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл. – 1948). У 1919 р. повернувся до Коломиї. викладач німецької й української мов в КУГ, вчительському жіночому семінарі УПТ «Рідна школа».

171. *Роздольський, Михайло* – викладач латинської та німецької мов в КУГ від 1907 р.

172. *Скварко, Захар* – від 1 листопада 1918 р. бурмістр Коломиї, голова повітової УНРади, член Постійного окружного організаційного комітету (ПООК) (від 14 листопада 1918 р.). У 1919 р. – директор українського кооперативу «Покутський союз».

173. *Думін, Ромуальд* – в 1924-1925 рр. суддя коломийського окружного суду.

174. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 6. Староста Павліковський стосовно власности Оренштайна підкреслював, що «документи щодо справи книгарні і випозичальні книжок знаходяться у воєводстві». (Там само.). Згадані підприємства, ймовірно, знаходилися в будинку на сучасній вул. Гетьмана Івана Мазепи, 10.

175. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 15. В таємному рапорті коломийського староства зазначалося, що Оренштайн перебуватиме у Львові 3-4 тижні. У цьому місті видавець зустрівся також з директором поліції д-ром Райнлендером. (Там само.). Про зміст цієї зустрічі інформації немає. – Авт.

176. *Смаль-Стоцький, Степан* (1859-1938) – український вчений-мовознавець, громадський і політичний діяч. Голова місії ЗУНР в Чехословацькій Республіці (від грудня 1918 р.), Голова Українського клубу у Празі (від 19 серпня 1919 р.). Про темпера-

мент Ст. Смаль-Стоцького як політичного діяча свідчить опосередкований уривок його листа до коломийського видавця і педагога Дмитра Николишина (1884-1950?): «(...) Страх треба би було їм дзеркало перед очі поставити, щоби в нім побачили себе всі ті наші герої світової війни і всяких революцій, усі ті Петрушки і Кості, і Селезінки, і Трилі, і Грушевські, і Шаповали, і Петлюри, і Микитеї, і Назаруки, геть усі недотепа, дури-світ, блазні і т. д., що занепастили наш край. Яке то пекло дало-б ся тепер змалювати». (Лист Ст. Смаль-Стоцького до Дм. Николишина від 9 лютого 1926 р. // МІК, ВФ, інв. № 4553, арк. 2 (зв).

177. Знайомство Оренштайна з відомим діячем української еміграції могло відбутися вже у другій половині 1919 р. Однак, як повідомляв сам видавець, у 1923 р. він за допомогою проф. Ст. Смаль-Стоцького без зайвих перешкод отримав закордонний паспорт і візу у Берліні для подорожі в Галичину. Проте лишень хвороба унеможливила поїздку. (ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 21 (зв)). Польська сторона також цікавилася взаєминами цих двох діячів. Коломийський староста Павліковський зазначав, що він особисто виступав проти участі Оренштайна в акції професора, як такого, «чия участь не принесе користі польській державі». (Там само. – Арк. 6).

178. Слід пам'ятати, що в цей час у Галичині діяв Український таємний університет (УТУ), який переслідувала польська влада. Так у 1921-1922 рр. тут функціонували три факультети – філософський, правничий і медичний, на яких навчалося 1258 студентів. В УТУ діяло 54 кафедри. Упродовж першого академічного року польська поліція арештувала понад 100 студентів. У жовтні 1921 р. було заарештовано ректора УТУ проф. Василя Щурата, тодішнього голову НТШ. (*Кугутяк М.* Вказ. пр. – С. 234). Визначаючи університетську справу «найголовнішим питанням практичної політики українського громадянства в Польщі, зокрема галицького», редакція берлінського часопису «Літопис політики, письменства і мистецтва» запропонувала розпочати

всебічну дискусію щодо становлення, розвитку і основних вимог до цієї поважної інституції шляхом анкетування авторитетних громадян. (Докл. див.: *Кулеша Н.* «Літопи політики, письменства і мистецтва» (1923-1924) – український суспільно-політичний часопис у Берліні // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 135).

179. ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 21 (зв).

180. Генеральне консульство Польщі у Берліні до коломийського староства. Обіжник від 18 грудня 1924 р. // ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 26.

181. Староство в Коломиї до станіславівського воєводства: Яків Оренштайн – скарга. Машинописна копія від 31 березня 1925 р. // Там само. – Арк. 29. Староста Павліковський таємно повідомляв воєводство про чергові намагання видавця зняти з себе звинувачення в антидержавній діяльності та прохання про «політичну реабілітацію». У даному випадку, коломийська влада, покликаючись на попереднє слідство 1923-1923 рр., вказувала, що справа Оренштайна є лишень приватним конфліктом видавця, а тому воєводство не вбачає необхідности далі її провадити. Додатково йшлося про судовий процес поміж Оренштайном і Мендлем Фрідманом у коломийському повітовому суді стосовно власности видавця. (Начальник політичного відділу МВС Польщі до воєводи у Станіславові. Від 12 травня 1925 р. // Там само. – Арк. 32).

182. Докл. див.: *Гон М.* Вказ. ст. – С. 105. Дослідник називає визначальною тенденцією цього періоду герметизацію обох національних таборів (українського й єврейського) у лоні власних національних інтересів.

183. Йдеться про судовий процес над євреєм, звинуваченим у замаху на президента Польщі С. Войцеховського, який був здійснений 5 вересня 1924 р. у Львові. На місці терористичного акту затримали 24-літнього єврея Станіслава Штайгера – студента-правника, який ніякою політичною активністю не відзначався, хоча співчував сіоністичному руху. Насправді замах був здійснений Українською

військовою організацією (УВО). (Див.: Євреї в Україні: Навчально-методичні матеріали (додаток до курсів «Історія України» і «Всесвітня історія»). / *І. Б. Кабанчик.* – Львів, 2001. – С. 75). 15 вересня 1924 р. почалося засідання військово-польового суду, який не брав до уваги заяви УВО, а керувався сумнівними свідченнями випадкових свідків.

184. *Гон М.* Вказ. ст. – С. 105. На думку українських політиків, так звана «штайгеріяда» була тим рубіконом, коли відбувся перехід євреїв Галичини на позицію беззастережного угодовства до нової влади. Львівська газета «Діло» у листопаді 1925 р. підкреслювала слова сенатора Рінгеля: «(...) Не хотів би я генералізувати того всього, щоби ту тактику приписувати українському громадянству, або хоч би у значній його частині, але можливе, що Ольшанський і Новак є в контексті і співдіють з гакенкрайцлерами [з нім. *Hakenkreuzler* – німецький фашист] в Берліні, спричинив, що в тій отруйній кузні пруських юнкрів молодим, недосвідним студентам зуміли піддати такі пляни, невідомі молодій слов'янській душі і чужі їй. То могло повстати тільки в Берліні, то є «Made in Berlin». Гакенкрайцлерам йшло про те, щоби представляти того обвинуваченого Жиди – як переворотника, а опісля коли виявиться, що той Жид невинний – то вони хотіли би доказати, що польські суди є несправедливі і засуджують невинних». (Цит. за: Сіоністичні прокуратори // Діло. – Львів, 1925. – 5 лист., № 248 (10631). – С. 2). Український політик Роман Перфецький 1 листопада 1925 р. у Берліні заявив, що «в засуд Штайгера супроти стану процесу не вірю». (Див.: Містифікація. На маргінесі Штайгеріяди. Спростування д-ра Перфецького // Там само. – С. 4).

185. З цього приводу відомий єврейський політичний діяч І. Вальдман зустрівся у Берліні з Євгеном Коновальцем, а член УВО С. Ольшанський у поліції Німеччини дав письмове зізнання в тому, що саме він вчинив замах. 28 листопада 1925 р. це зізнання друкується в газетах. У грудні 1925 р. Штайгер був звільнений.

186. Уряд диктатора ЗУНР надавав організаційну та фінансову підтримку УВО. На засіданнях уряду 1 жовтня і 2 листопада 1920 р. було прийнято рішення «вислати 100.000 корон на руки Боевого Комітету на підможення військової та політичної організації в краю». (*Кугутяк М.* Вказ. пр. – С. 209). Стосунки між урядом ЗУНР і проводом УВО загострилися влітку 1920 р., коли у Відні прихильники Є. Коновальця утворили гурток «Молода Галичина», який виступив проти концепції державної самостійності Галичини та надмірного оптимізму уряду ЗУНР стосовно допомоги країн Антанти у вирішенні галицької проблеми. (Там само. – С. 210).

187. Комендант державної поліції у Станіславі до окружного уряду політичної поліції у Львові: Процес Штайгера – інформації. Відпис від 7 листопада 1925 р. // ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 36, 36 (зв). З документів поліції дізнаємося, що

Оренштайн переконував шефа берлінської політичної поліції д-ра Мюллера в непричетності С. Штайгера до замаху і вказував на свідчення С. Ольшанського. Одночасно, видавець перебував у тісному контакті з захисником Штайгера – адвокатом д-ром Ландау з Перемишля (Там само. – Арк. 36). 25 листопада 1925 р. станіславський комендант повідомив Львів, що з-поміж свідків захист виокремив Пастернаківну і Ледьову, які, як виявилось, були давно знайомі, і фігурували в інших судових актах у Станіславі. (Комендант державної поліції у Станіславі до окружного уряду політичної поліції у Львові: Процес Штайгера – інформації. Машинописна копія від 25 листопада 1925 р. // ДАІФО, ф. 2-сч, оп. 1, спр. 245, арк. 37). Про подальше ангажування Оренштайна в названий процес – інформації немає.

коломия, велика синагога, 1900 рр.

Оксана бойко

СОЛОМОН РОКАХ

белз, велика синагога, 1900 рр.

Штеттеле Белз

*Містечко Белз, коханий мій Белз,
Маленька місцина, де моя родина,
і дім мій був...*

*Пам'ятаю тому з 20 вже літ,
Коли я йшов в далекий, незнаний світ,
Мої очі були повні слез,*

*Коли я прощав родинний Белз.
Містечко Белз, коханий мій Белз.
Маленька місцина, де моя родина,
І дім мій був.*

*Спомини про давні минулі роки
Так дороги для мене.*

*Бідне серце моє стужене
Боляче ранять і колять.*

*Містечко Белз, коханий мій Белз.
Маленька місцина, де моя родина,
І дім мій був.*

*Містечко Белз, коханий мій Белз.
Маленька місцина, де моя єдина
Любила мене.*

«Штеттеле Белз»

Галицьке містечко Белз до Другої світової війни було добре відомим в Європі. Юдеї вважали його Святим містом, бо у ньому жив один з чотирьох великих рабинів-чудотворців Східної Європи, саме тут славнозвісні священнослужителі виконували каліграфування Тори, суворо дотримуючись моральних засад, пам'ятаючи, що Священна Книга мусить бути правдивою і подобатись Владиці Світу.

1772 року, коли Галичина перейшла до Габсбурзької монархії, Белз був маленьким провінційним містечком. Його занедбаний стан і бездоріжжя призвели до втрати майже усіх адміністративних функцій, якими він колись во-

лодів, і слава відійшла у минуле. Щось залишилось на скрижалях історії, щось затерли війни та пожежі.

«Уславленим містом» назвав його поет XVI ст. Себастьян Кльонович. Як один з літописних Червенських городів, за своїм значенням Белз був рівний княжому Червену. Найдовше зі всіх княжих міст він залишався стольним градом, понад триста років володів статусом вільного королівського міста. Його історію творили визначні історичні постаті – руські князі Мстиславовичі і Даниловичі. З мазовецьким князем Земовітом пов'язана поява у місті польського елементу. Белз не оминали відомі мандрівники: француз Жільбер де Лянуа, німець Ліборій Накен, австріяк Еріх Лясота. Яскрава сторінка руської історії Белза закінчилася 1382 року вивезенням Владиславом Опольським чудотворної ікони Пресвятої Богородиці. Саме вона оберігала місто в тяжкі хвилини.

У просторі Белза віддавна матеріялізувалася культура трьох громад: русинів, поляків і юдеїв. Белзька громада ізраелітів одна з тих небагатьох у Руському воєводстві, що замешкала у «місті в мурах» і отримала права міщан – *incola Belzensis*. Як і усюди, у Белзі юдеї провадили активний спосіб життя: займалися торгівлею та шинкуванням. Після найбільших знищень в пожежах та війнах, королі надавали їм привілеї, щоби вивести місто з кризи. Рік 1665 став для белжан переломним – тоді ізраелітів зрівняли у правах з християнами. Це призвело до витіснення українців та поляків на передмістя. Юдеї почали заселяти Ринкову площу, скуповували землі під свої синагоги, зокрема, від найбільших белзьких землевласників – отців домінікан. Сцену угоди між ченцем-домініканцем і юдеєм закарбувала барокова фреска

XVIII в. на стіні келійної вежі Домініканського монастиря.

На кінець XVIII ст. Богом забуте провінційне містечко опинилося на маргінесі політичного і культурного життя. У проведеному австрійцями описі набутих земель Галичини, так званому меморандумі Пергена, зазначалося, що Белз має статус містечка лише тому, що у ньому мешкали ізраеліти – невід’ємний урбаністичний елемент галицького містечка.

Урбаністика Белза 1779 року зафіксована австрійським картографом Фрідріхом фон Мігом. Активними домінантами у красвиді міста були муровані костьоли монастирів отців та сестер домініканського ордену на тлі спокійно-го міста.

Белз і надалі залишався б традиційним галицьким містечком, якби у його історії не з’явився великий духовний лідер юдейської громади. 1831 року в місті оселився *Соломон Роках* – засновник нової, після династії старозаконних рабинів Адлерів (Самуеля, Байля, Арона і Хайма), белзької династії рабинів-хасидів.

Нова релігійно-містична течія в юдаїзмі – хасидизм, заснована Ізраїлем Баал Шем Товом у середині XVIII ст. на Поділлі, набула великого розвитку у всій Східній Європі. Основою доктрини хасидизму була кабала і надзвичайно велика роль цадика – духовного керівника. У першій половині XIX ст. у містечках Галичини цадики поділили між собою сфери впливу. Белзький цадик Соломон Роках поширював хасидизм на північну Галичину, Волинь та Угорщину. Легенди про чудотворних рабинів Рокахів оповідають, що їхній рід бере свій початок від царя Давида. Рабин Соломон Роках (Шолейм-Рейкеах, 1799-1855) був учнем «провидця з Любліна», який навчався в Межиріцького Магіда. Соломон Роках став джерелом

стисло викладеної філософії старозаконних традицій. Він створив у Белзі спеціальний уклад життя юдеїв. Та основне – Соломон Роках володів неземним даром зцілення людей, і не тільки юдеїв, а й християн. Через те його називали чудотворним. Слава чудотворця, що допомагав у тяжкі хвилини, поширилася далеко за межі Галичини, Волині та Буковини. Белз став місцем паломництва. Сотні юдеїв – простих, мудреців і благочестивих з’їжджалися до Белза, аби дістати благословення від святого Ребе.

Соломон Роках за своїм планом збудував у Белзі величну синагогу та бет мідраш (*будинок мудрости – навчальний заклад з бібліотекою, у якому самостійно вивчали Святе писмо*). Велика белзька синагога стала символом духовного життя юдеїв не тільки Галичини, але й цілої Східної Європи і упродовж багатьох років була священним місцем юдеїв. Белз повинен був стати наріжним каменем, місцем, де відкриваються нові істини Тори. Згідно з повір’ям, саме до белзької синагоги повинен був зійти з неба месія, щоби врятувати свій народ. Саме до Великої белзької синагоги, як до святого місця, сходилися у святкові дні юдеї з далеких місць, саме звідси вони несли послання духовності у свої громади.

Великий чудотворний рабин Соломон Роках залишив землю 1855 року. Він знайшов спочинок на белзькому окопиську серед сотень мацев у невеликій мурованій капличці. Перед встановленою у ній мацевою завжди світилася лампада. Туди приходили юдеї у важливій життєвій потребі, з проханням, щоби померлий заступився за них перед Богом. З меншими бідами зверталися до живого рабина-чудотворця.

Місце Соломона Рокаха посів його син Елізар Роках. Ребе Елізар Роках також вирізнявся натхненним служінням Богу. Для зміц-

нення хасидизму він заснував програму «День і Ніч», спрямовану проти світського впливу освіти. Своїх послідовників він скеровував на вірність Торі та на дотримання Заповідей. Під керівництвом Елізера Рокаха Белз перетворився на центр духовного натхнення. Його старанням в місті постав будинок талмуд тори (школи для хлопчиків, передусім, бідних і сиріт). Перед смертю засновник династії Рокахів, ребе Соломон благословив свого молодшого онука Ізахара на духовного провідника белзьких хасидів. Після могутнього Елізара, 1894 року мантия поведиря перейшла до Ізахара. Ізахар продовжував зберігати юдейські традиції та освіту, був світилом для лідерів юдаїзму в Галичині та Угорщині, і також вважався чудотворним рабином. І як колись, до Белза тисячами прибували паломники з різних країн за благословенням.

1912 року разом з паломниками до Белза примандрували французькі письменники брати Жером (1874-1953) і Жан Таро (1877-1952). Місто вразило їх жахливим брудом. Сліпучою білизною серед цього бруду вирізнялися лише гуси. Своїй мандрівці Таро присвятили роман «Тінь Хреста» (переклад з французької Густава Цвенгроша), у якому передано екзистенцію цього юдейського міста.

У вересні, напередодні першого числа Тишрея і свят Рош Гашани, якими починається юдейський рік, паломники з різним багажем натовпом вивантажувалися на маленькому белзькому вокзалі.

Місто розкинулося посеред рівнини, під низьким небом якої простягались мокрі луги, понурі ставки, болота та ліси, що наганяли нудьгу, а на кожному роздоріжжі височів хрест. Хрести ці були володарями тієї рівнини. Чому саме на цій християнській рівнині, що нагаду-

вала нескінченну хресну дорогу, Бог Ізраїлю оселив свій народ?

До міста, тобто до кількох сотень низьких будинків, треба було пройти триста метрів, перейшовши переповнене русло ріки. Дерев'яними хідниками добиралися до площі Ринок, де у багні застрягали фіри паломників, прибулих дуже здалека. Там вештався гамірний натовп жебраків. Але правдивою, святою площею Белза була не Ринкова площа з каравансараям, а площа за кілька кроків далі – така ж заболочена з дерев'яними хідниками. На ній стояв будинок Талмуд Торі з палацом рабинів. Його два яруси дивували у цьому невеликому містечку, зведеному врівень із землею. У глибині площі височіла Велика синагога, прикрашена фантастичним аттиком, а поруч – бет мідраш, який служив відразу бібліотекою, їдальнею і нічлігом для паломників.

Домінантою красовиди Белза була церква з бароковими банями, яка нагадувала християнину про присутність його Бога посеред цього маленького юдейського міста.

Саме містечко нагадувало театр, наповнений сценічними образами юдеїв в ярмулках, з пейсами, бородами та вусами, одягнених у чорні лапсердаки, підперезані білими пасками, і в білі панчохи. Цих людей вирізняла віра і традиції, яких вони дотримувались споконвіків. Щодня вони пам'ятали про Бога, здійснюючи приписані ритуали. Виходячи або входячи в помешкання, пальцями вони торкалися мезузи – згортку пергаменту з віршем молитви Шма, який прикріплювався до правого одвірку, і свого чола. Кожної п'ятниці, увечері, при заході сонця служка синагоги ходив по домівках юдеїв і вистукував дерев'яним молотком по дверях. Це означало, що настав шабаш і юдеям

заборонялася будь-яка фізична, а може, й розумова праця.

Активне життя белзької юдейської громади перервала I Світова війна. Уже у перші дні окупації російські війська спалили майже усі будинки юдеїв на Ринку та прилеглих вулицях. Іссахар Роках змушений був покинути Белз, виїхавши до Мукачєвого, але згодом повернувся назад.

Незважаючи на труднощі, життя белзької громади потрохи відроджувалося. Від 1926 року громаду очолював Арон Роках (1880 р. нар.), син Іссахара, підрабином був його син Моше Роках (1905 р. нар.). Аарон з раннього дитинства був аскетом, а його побожність вражала. Саме йому було призначено провести Белзький хасидизм через жакливі випробування та лиха. У часи II Світової війни усі святині юдеїв були понищені. Збережені руїни Великої синагоги, бет мідрашу та Талмуд Тори розібрали в часи советської окупації. Нині на місці цих споруд – пустир. Про белзьких юдеїв нагадують фрагменти окремих пам'яток: міква (ритуальна лазня) та перебудований, після I Світової війни, молитовний будинок Товариства «Ішре Лев», заснованого 1909 року впливовим белзьким жидом Файвелем Таубе для підтримки хворих і убогих. Лише кілька мацев вціліло на окописку Люблінського передмістя Белза. Останній рабин з династії Рокахів помер в Ізраїлі.

Століття династія Рокахів утверджувала славу юдейського галицького містечка. Сьогодні вона записана на сторінках історії та залишається в пам'яті вихідців з Белза, розсіяних по цілому світу.

белз, кірхут, 2000 рр.

Менахем Яглом

мартін бубер
ТВОРЕЦЬ
філософії діалогу

львів, вокзал, 1900 рр.

Хтось із учнів запитав якось Баал Шем Това: «Чому навіть той, хто справді приліпився до Бога і знає про свою до нього наближеність, пізнає іноді відчуття покинутості й відчуження?» Баал Шем Тов йому відповів: «Коли батько навчає свого малого сина ходити, він нахиляється, простягає руки обабіч малюка, щоб той не впав, і хлопчик іде до нього, спираючись на його руки. Та коли він підходить до нього впритул, батько відводить руки й відступає подалі. Так відбувається не раз. І тільки так дитина може навчитися ходити».

Цю історію, яку любляв Мартін Бубер, можна значною мірою співвіднести з ним самим: усе його життя – це шлях досягнення безпосереднього зв'язку людини й Бога, шлях, що пролягає через відчуження і покинутість.

Мартін (Мордехай) Бубер (1878-1965) – один із найяскравіших і найоригінальніших мислителів XX сторіччя, творець власної особливої версії релігійного екзистенціалізму – «філософії діалогу», який відіграв роль першовідкривача єврейської духовності для сучасної європейської культури.

Він народився у Відні, але з чотирирічного віку мешкав у галицькому маєтку діда неподалік Львова (тоді Лемберга). Дід, Соломон (Шломо) Бубер, був рабином і мислителем, книжником і дослідником, який, серед іншого, оприлюднив безліч невідомих доти єврейських рукописів, збережених у різних бібліотеках світу. У його господі Мордехай мешкав до вісімнадцяти років і спілкування з дідом вплинуло на усю його подальшу творчість.

Замолоду Бубер вивчав філософію й теологію в університетах Відня, Ляйпціга, Цюриха й Берліна, був учнем і другом філософів Дільтея та Зімеля, захистив дисертацію з християнської

містики Відродження й Реформації. Від 1904 року він захопився вивченням релігійно-містичного руху східноєвропейських євреїв – хасидизму; уже перша оприлюднена ним праця у цій царині – німецький переклад «Казкових історій» раббі Нахмана з Брусилова (1906) – викликала чимале зацікавлення його сучасників. Бубер збиратиме, вивчатиме й друкуватиме хасидські історії упродовж цілого життя.

1923 року Бубер видрукував філософську поему «Я і Ти», де було сформульовано засновки «філософії діалогу», і яка одразу принесла йому славу. «Я і Ти» обрамляють два збірники хасидських переказів, які Бубер написав німецькою: «Великий Магід і його послідовники» (1921) та «Світло потаємне» (1924). Перекази лише на перший погляд не пов'язані з «Я і Ти». Зрештою, й усі наступні його твори – чи то філософські й соціологічні дослідження, чи то праці з біблеїстики та хасидизму, чи то есеї й романи – є, певною мірою, коментарем до цієї книжки.

Того ж 1923 року Бубер очолив створену спеціально для нього кафедру єврейської релігії та етики Франкфуртського університету, яка згодом займалася і більш загальними питаннями релігії і філософії.

Із Францом Розенцвайгом, уславленим єврейським філософом, найголовніша праця якого – «Зірка визволення» (1921 р.), присвячена співвідношенню між людиною, Богом і світом, і яка відіграла в єврейській, та й не лише єврейській, філософії XX сторіччя істотну роль, Мартін Бубер товаришував іще зі студентських років. Невдовзі по тому, як побачила світ «Я і Ти», вони спільно взяли за новий переклад ТаНаХа (єврейське найменування Старого Заповіту) німецькою.

Ідея полягала ось у чому: сучасній людині усе важче бути уважним слухачем, а Біблію, суть якої – безперервний діалог творіння з Творцем, необхідно власне слухати, а не тільки читати. Наявні ж німецькі переклади Біблії були застиглим каноном, що передбачав читання, а зовсім не співучасть. За їхнім задумом, новий переклад мав знову відтворити живий біблійний текст у просторі сучасної німецької мови та культури, стати голосом, що запрошує до діалогу. Переклад оприлюднювався частинами. Після смерті Розенцвайга у 1929 р., Бубер продовжив працю й завершив її лише наприкінці життя, у 1961 р. Ідея живого голосу, безперервного діалогу, пронизує також усі інші праці Мартіна Бубера.

Після того, як до влади прийшли нацисти, кафедру було ліквідовано. Бубер невдовзі емігрував до Швейцарії, а 1938 року переїхав до Єрусалиму і став професором Єврейського університету. Після II Світової війни та Катастрофи європейського єврейства він чимало мандрував, виступав із лекціями в різноманітних університетах Європи й США, його було визнано одним із духовних лідерів покоління, що істотно вплинув як на євреїв, так і на християн. У 1960-1962 рр. Мартін Бубер був президентом Академії наук Ізраїля. Одним із останніх творів Бубера була книжка «Походження та сутність хасидизму» (1960).

* * *

У книжці «Я і Ти» Бубер пише про два докорінно різні шляхи взаємодії зі світом: «Я – Ти» і «Я – Воно».

«Світ є двоїною для людини, тому що її співвіднесеність з ним – це двоїна.

Співвіднесеність людини – це двоїна, тому що двоїною є найголовніші слова, які вона може вимовити.

Найголовніші слова не є окремими словами, а парами слів.

Одне найголовніше слово – це сполучення Я – Ти.

Інше найголовніше слово – це сполучення Я – Воно (. . .).

У такий спосіб двоїною є також Я людини».

Суб'єктно-об'єктній взаємодії з реальністю, зв'язаний у просторі і часі, уречевлений і матеріальний, Бубер відмовляє у праві йменуватися співвідношенням, для нього це радше спосіб безособового посідання Я – Воно. Йому протиставлено співвідношення діалогу, що провадить до цілісності й повноти, співвідношення Я – Ти, яке руйнує оречевленість і породжує любов-передчуття Дійсного життя. Бубер не пропонує цілковитої відмови від світу Воно, проте відмову від світу Ти вважає рівноважною смертю: «Людина не може жити без Воно. Але той, хто живе тільки з Воно, той – не людина».

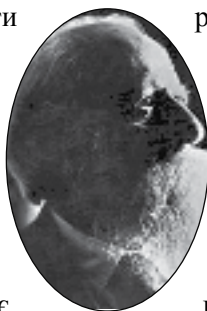
У своїй інтерпретації хасидизму Бубер не прагне історичної докладності, ба більше – він протиставляє їй. За його словами, історична наука тільки тоді є об'єктивною, коли вона «поводиться з минулим як зі своїм об'єктом». Тільки міт, що весь час оновлюється в людській свідомості, здатен повернути історію зі світу Воно до світу Ти, перетворити минуле у джерело оновлення теперішнього. Бубер не прагне історичної істини, яка існує поза особистим сприйняттям, його турбують цілковито інші завдання. В одному зі своїх останніх творів – «Походження та сутність хасидизму» – він визнає: «Мені здається цілком зрозумілим, що від самого початку мене, передусім, цікавило відновлення безпосереднього зв'язку між люди-

ною і Богом заради того, щоб зупинити «затемнення Бога».

Для Бубера історичні факти самі по собі не існують, взаємодіючи з людським сприйняттям, вони щоразу виникають ізнову. Події минулого лише створюють певну мережу, своєрідну систему координат, що в них, а радше, між ними, прозирає феномен людського духу. Дійсне значення історії полягає у безперервному діалозі Я і Ти, який здійснюється у просторі «між». У книжці «Проблема людини», що побачила світ 1942 року, він говорить про це: «Особливе бачення світу, на якому ґрунтується поняття «Між», не є допоміжною конструкцією, а справжнім місцем та носієм міжлюдської події».

Бубер ставиться до хасидизму як митець, він свідомо не торкається теоретичних праць хасидських мислителів, а «повсякденні розмови праведників», хасидські історії та перекази є для нього матеріалом відтворення оновленої духовної реальності, актуальної незалежно від часу та простору.

Таке ставлення не є чимось докорінно новим. Творча інтерпретація є засадою всієї юдейської духовної традиції. *Мідраш*, один із найважливіших жанрів талмудичної літератури, вибудовано на цілісному прочитанні біблійського тексту, заповненні «прогалин» між сюжетними й смисловими лініями та їхньою ре-інтерпретацією. Кабала, що прагне розкрити «потаємну таїну», сховану під зовнішньою оболонкою Біблії, виповнює новими символічними значеннями не лише образи, сюжетні ходи й конкретні заповіді, а й окремі слова, літери й навіть проміжки між ними, сягаючи цілковитої деконструкції тексту й знову повертаючись до біблійської оповіді. Виходячи з ідеї

рівності Автора й читача, які зустрічаються у просторі «Між», практично усі традиційні герменевтичні методи є прикладом творчого підходу до Одкровення. Цю ідею чітко сформульовано в мідраші Танхума: «Кожен, хто здійснює Тору, начебто сам запровадив її й дарував на горі Синай. І ще сказав раббі Єгуда, що про нього говорить Писання, начебто він сам себе створив».

Бубер почувається повноправним спадкоємцем єврейських мудреців минулого. У вступі до «Історій Баал Шем Това» він пише: «Я розповів цей міт по-новому, як належить тому, хто народився через покоління. У моїх жилах плине кров його творців, моя кров і мій дух роблять його цілісним. Я стою в шерезі оповідачів, ланка серед інших ланок. Я знову й знову розповідаю старі історії, і, якщо вони звучать по-новому, то це лише тому, що нове дрімало в них тоді, коли їх розповідали уперше».

Ця надзвичайна, неприпустима для об'єктивного мислення свобода інтерпретації стала одним із найбільших внесків Мартіна Бубера до скарбниці європейського духу.

* * *

Головна тема роману «Гог і Магог», що побачив світ 1941 року – Спокута, яку Бубер усвідомлював у контексті співвідношення Я і Ти – Я і Воно.

Ідея Спокути – одна з найбільш значущих для єврейських мислителів ХХ сторіччя, хоч би до яких напрямків вони належали: для знову наведеного Франца Розенцвайга і для Головного рабина Палестини Авраама Іцхака Кука, для консервативного теолога Мордехая Каплана й для любавицького раббі Менахема Менделя

Шнеєрсона, для організатора нью-йоркської Єшиви-Університету, рава Йосефа Дова Соловейчика й для французького єврейського філософа Емануеля Левінаса. Мартін Бубер теж не становить винятку.

У П'ятикнижжі й у книгах пророків Визволення – *геулу* – розуміють і в особистому, й у загальнонаціональному контексті як відновлення належного світового ладу, звільнення від пригноблення й утисків, встановлення влади милосердя й, зрештою, царства Бога на землі. Вихід з Єгипту, вихід на волю раба після закінчення семи років служіння, повернення землі до первісних власників і прощення гріхів у ювілейні роки – все це різні вияви Спокути. Позначений поверненням єврейського народу до Святої Землі прихід Месії та відновлення Єрусалимського Храму, що обговорюється в Талмуді, є наочним проявом цього. Визволення імпліцитно притаманне світові: давній *мідраш* пояснює початок Книги Буття в такий спосіб: «І дух Божий носився над водами – це дух Месії».

У єврейській містиці Спокута осмислена як завершення процесу *тікуна* – «виправлення» початково властивої для світобудови недосконалості, що спричиняє появу Зла. Цю недосконалість тлумачать дві концепції, що доповнюють одна одну: самообмеження Божественного – *цімцум* і Розбиття Посудин. Згідно з першою, абсолютність Універсуму не передбачає можливості хоч би якого буття, крім Його Самого. Унаслідок цього засадничою творчою дією є самообмеження Творця, який «милосердно розсунув Своє Світло врізнобіч» задля того, щоб дозволити інше, відмінне від Його, існування. Це самообмеження було своєрідним «вдиханням», за яким ішло «видихання» – випромінювання у парадоксальний «порожній

простір», що виник унаслідок первинної дії, творчої енергії, яка породила все різноманіття часткових сутностей. Здійснення світобудови у первісній порожнечі, вільній від усіх видимих проявів Божественного, виводить віру з-поза меж пізнання, позбавляє сенсу «доведення буття Божого» і надає не-вірі право на існування. Згідно з другою концепцією, що окреслює наступні етапи творення, світ є системою своєрідних сполучних посудин – *сфірот*, сповнених Божественного світла й організованих на подобу Надлюдини, органами якої вони є. Проте, перед теперішнім світом існував світ самодостатніх посудин, кожна з яких прагнула вмістити усю цілість безмежного Божественного світла, що спричинило світову катастрофу – Розбиття Посудин, зруйнування творіння й деградацію Світла.

Відомий нам світ – місце Виправлення, де більша частина Світла вже вміщена в нові посудини – *сфірот*, і лише поодинокі іскри досі перебувають у полоні оманливо самостійних сил зла, які називають шкаралупами – *кліпот*, або Іншою стороною. Завдання людства – визволити полонені іскри й вознести їх до Першоджерела.

Світ людей – світ дії – нерозривно пов'язаний із найвищими духовними реальностями. Людські вчинки безпосередньо впливають на те, що відбувається у висотах, усі дії людини, і праведні, й неправедні, теургічні у суті своїй і спричиняють наслідки космічних вимірів. Зруйнування Єрусалимського Храму, вигнання народу Ізраїля з Обіцяної Землі відображається на співприродній творінню сутності Творця, відділяючи чоловічу іпостась Творця, Пресвятого, Благословенного, від його жіночої половини – Шехіни. А феномени «світу дії» є лише блідими відбитками вищих сутностей.

Ці концепції розв'язують у містичний спосіб засадничі проблеми релігійної свідомості, знімаючи з людини провину первісної гріховності і виправдуючи Бога, який допускає існування Зла. Зло співприродне зі світом через милосердя Творця, який дарує свободу творінню, а людська гріховність – зворотний бік цієї свободи, доконечної для уподібнення до Творця в процесі «виправлення» світобудови.

Спокута є невіддільною від Виправлення, вона народжується з діалогу творіння й Творця, і, вознісши тимчасову матерію до рівня духу, досягає кульмінації у возз'єднанні Пресвятого Благословенного та його Шехіни.

Хасидизм, що цілковито прийняв кабалістський образ світу, у певному сенсі вивернув його навиворіт: існує переказ, що нібито хтось запитав Великого Магіда: «У чому полягає найголовніше відкриття Вашого вчителя Баал Шем Това?» Той відповів: «У тому, що *сфірот* перебувають у людині». У хасидському світосприйнятті безперервна послідовність дій творення розгортається знизу вгору; головні події космічної драми розгортаються у плині єврейської історії й у житті кожної людини. Жоден із найвищих духовних світів не в змозі цілковито відобразити усі аспекти того, що відбувається в чуттєвому «світі діяння», де змішано добро та зло, істину і брехню. Тільки в цьому світі можна досягти Спокути, яка охоплює всю світобудову.

Визволення здійснюється на національному і на індивідуальному рівнях: як історичні катастрофи, так і перипетії людських доль рівною мірою дають змогу винести Божественні іскри з місць перебування зла, яких не торкнулося Виправлення; кожна людина посідає сутність Месії й самовдосконалення наближає її до Визволення. Праведник – *цадик*, який досяг межі

вдосконалення, здатен відіграти роль Визволителя для групи своїх послідовників.

Така розгорнута і, начебто, не пов'язана з конкретним твором розповідь доконечна для розуміння подій, змальованих у романі «Гог і Магог». Кабалістське вчення, особливо в хасидському викладі, де йдеться про людський вимір Божественного самообмеження, про Розбиття Посудин і Визволення, внутрішньо притаманне Творінню, про Виправлення світу через Повернення індивіда, бачить людську історію як історію діалогу – Бога і людини. Це бачення, якому присвячено «Гог і Магог», лежить в основі низки філософських і соціальних концепцій Мартіна Бубера, до яких він повертається упродовж усього життя.

Роман про Визволення – «Гог і Магог» – творився понад чверть сторіччя: його було задумано в середині 1910-х років, а завершено 1941 р., у розпал II Світової війни. На перший погляд, роман присвячено «альтернативній історії» певного зразка, яка точилася у таємничому світі хасидських подвір'їв Польщі й Галичини на межі XVIII – XIX сторіч. Проте Бубер не приховує, що хасидські перекази про передмесіанську добу дають йому змогу висловити власне ставлення до есхатологічних подій сучасності – Катастрофи європейського єврейства, Світової війни, повернення на Землю Ізраїля та створення єврейської держави політичними зусиллями. Лейтмотивом роману є «збирання іскор Світла», співвідношення зовнішніх, спрямованих назовні зусиль і процесу духовного самовдосконалення індивіда. Автор ще раз шукає відповіді на питання, яке обговорювалося ще у Талмуді: чи припустимо є «наближати Кінець часів», здійснюючи задля цього вплив на найвищу потугу, і чи можливий

інший вплив, окрім удосконалення нашого морального життя?

Хасидські перекази, зібрані Бубером, розповідають про певного зразка «магічну боротьбу» між *цадиками*, які по-різному тлумачили роль Наполеона у процесі Визволення. Магія цілком органічно існує в хасидській свідомості, що сприймає світ загалом як злютовану й внутрішньо пов'язану цілість. Проте для людини ХХ сторіччя замість магії існує політика, а перекази минувшини стають джерелом оновлення теперішності.

* * *

Гог із країни Магог, Наполеон I, справді відігравав значну роль в есхатологічних сподіваннях євреїв. Започаткував їх особисто імператор: висловлюючи захоплення міццю народу, «який дійшов до нашого часу, переживши зміну сторіч, пишаючись своєю єдністю й уважаючи за свій найбільший привілей визнання творцем законів тільки Бога», він убачав свою місію в тому, щоб стати законодавцем євреїв. Під час єгипетської кампанії (1798-1799) Наполеон проголосив себе єврейським Месією, який прибув до Палестини, щоб відновити Юдею та Єрусалим. Він навіть звернувся із закликом до євреїв Азії та Африки, обіцяючи віднову Єрусалимського Храму в усій його пишноті. Проте євреї не відгукнулися на його заклик, адже вони звикли покладати свої месіанські сподівання на Бога. Розчарування Наполеона в євреях, яке вилилося у антисемітську кампанію та прийнятті дискримінаційних щодо євреїв законів (1805), не зупинило його прагнення бути справжнім законодавцем для єврейського народу: скликання ради нотаблів, а згодом створення паризького Синедріону мало досягти тієї ж мети, тільки іншими засобами.

Двоїсте ставлення Наполеона до євреїв виявилось в прийнятті антисемітських законів і, водночас, заходів, що мали на меті емансипацію єврейського населення. Незважаючи на перші ворожі акції, він тішився величезною популярністю серед західноєвропейських євреїв: збереглося чимало гімнів, створених на його честь рабинами й світськими єврейськими поетами, де його відверто проголошують Месією.

Месіанські прагнення Наполеона викликали значну тривогу серед його супротивників, це дуже турбувало й російські державні кола. Синод навіть оприлюднив звернення, де йшлося про те, що Наполеон прагне «за допомогою ненависників імені християнського й співучасників його безчестя, юдеїв, привласнити священне ім'я Месії». Проте їхні побоювання були марні: схожі побоювання живили щодо нього й духовні лідери східноєвропейського єврейства, передусім – хасидські *цадики*. І супротивники, і прибічники Наполеона бачили у ньому Гога з країни Магог, Армілоса, сина Сатани з талмудичного переказу. Розбіжності полягали у тому, чи він наблизить, чи віддалить пришествя істинного Визволителя. У сучасному Наполеонові хасидському світі практично не залишилося байдужих до того, що відбувалося; збереглося чимало переказів про магічні діяння різних хасидських учителів, які було вчинено задля навернення Імператора Півночі на той чи інший шлях. Поміж них були не лише учні Елімелеха з Лизенська, про яких ідеться в романі, а й такі постаті, як Старий Раббі – голова хасидів Рейсина (Русі, Галичини) Шнеур Залман з Ляд, засновник любавицького хасидизму; правнук Великого Магіда раббі Ізраїль із Ружина, який згодом мусив втікати з Росії в підпорядковану Австро-Угорщині Буковину, рятуючись від звинувачень, що він прагне ста-

ти «єврейським царем»; правнук Баал Шем Това раббі Нахман із Брусилова, найяскравіший і найпарадоксальніший серед хасидських учителів, а також багато інших. Дієва участь євреїв у боротьбі з Наполеоном відіграла помітну роль у перемозі Росії у війні 1812 року. Проте для філософа-просвітника Мартіна Бубера не історичні факти, а феномени духовного життя польських і галицьких хасидів були матеріалом, який давав змогу висловити своє ставлення до сучасності.

Наполеон був для Бубера постаттю справді інфернальною, втіленням світу Воно, який протиставляв об'єкт – суб'єктові, а силу – моралі. У «Я і Ти» він зазначає: «[Наполеон] був демонічним Ти мільйонів, Ти, що не відповідало, що відповідало на «Ти» – Воно (...). На живих істот навколо себе він дивиться, наче на механізми, здатні виконувати різні операції, які слід розрахувати й застосувати до Справи (...). До себе він також ставить, як до Воно. Ось чому в його вираженні Я немає живої переконаності...»

І далі: «Слово «Я» залишається *шиболет* людства. Наполеон вимовляв його без сили співвіднесеності, проте він вимовляв його як Я певного виконання. Той, хто намагається робити це слідом за ним, тільки виявляє неподоланність суперечки з самим собою».

Слово «Я» Бубер усвідомлює як *шиболет* не лише людства загалом, а й єврейського народу зокрема. У протистоянні головних героїв роману, раббі Якова Іцхака Видючого з Любліна, та його тезки й учня, раббі Якова Іцхака, Святого Єврея з Пшісхи, він бачить протилежні підходи до Визволення й виправлення світу, прагнення до духовного відродження й жаги відродження фізичного. Наполеон Бубера – втілення світу Воно; на запитання про можливість

через силу Воно впливати на Ти Визволення, він відповідає негативно. Мартін Бубер наочно бачить, що цілковита відмова від Воно призводить до втрати сили й усіх багатств, нагромаджених людством упродовж «історії сили», але абсолютна перевага Ти Визволення не викликає в нього й тіні сумніву.

* * *

Від часів I Світової війни Бубер стояв на позиціях утопічного сіонізму. Подібно до свого старшого сучасника, Семена Дубнова, він убачав майбуття єврейства не у відновленні державності, коли неможливо уникнути утисків і насильства, а в духовному відродженні, поверненні до Сіону через розбудову світу Ти. Ще у 20-х роках він закликав до «миру і братання з арабським народом», до створення «спільної батьківщини». Переїзд до Палестини не змінив його позиції: ставлення до Катастрофи, що відбувалася в Європі, відгомін побоювань стосовно створення єврейської держави виразно лунають у цьому романі. Святий Єврей промовляє голосом автора: «Що означає оцей Гог? Він може існувати у зовнішньому світі лише тому, що живе в нас, усередині (...). Темрява, що породила його, брала силу з мороку наших підступних і слабких сердець. Наша зрада Бога піднесла Гога». І далі: «Увесь задум щодо людини загине, якщо ми не думатимемо про те, як допомогти душам, що є поруч, про життя між душею та душею і про наше життя з ними, і про їхнє життя спільно з усіма. Ми не зможемо пришвидшити прихід спокути, якщо життя не спокутуватиме життя».

Упродовж життя Бубер протистояв ідеології політичного сіонізму. Він очолював рух «Їхуд», який прагнув створення єдиної двонаціональної арабо-єврейської держави, під час Війни за

незалежність і після неї закликав до мирного розв'язання арабо-ізраїльського конфлікту, вбачав витoki зла у політиці Нового Ішува – сіоністського населення Палестини, діях Пальмаху, у будь-якій збройній боротьбі за єврейську державу. Парадоксально, але саме синтез ідей Мартіна Бубера й політичного лідера Нового Ішува, першого голови держави Ізраїль Давида Бен-Гуріона згодом перетворився на офіційну ліву ідеологію сучасного Ізраїлю.

Романтичний заклик Мартіна Бубера, його філософські й моральні пошуки незрівнянно вищі за минулі суспільно-політичні проблеми. Бубер і нині вважається одним із найзначніших мислителів ХХ століття, який цілковито висловив сподівання й одкровення надзвичайно трагічної й водночас незмірно важливої доби. І досі залишається актуальним те, що сказав про нього 1933 року Лев Шестов, його товариш і співбесідник: «В історії світу була мить, коли хтось відібрав у людей свободу й підсунув їм замість свободи – знання. Та ще й лукаво зумів навіяти їм переконання, що лише пізнання забезпечує їм свободу. (...) Проте, слід міцно триматися принципу Бубера: теофанії можуть змінюватися, але Бог не змінюється. (...) І тільки тоді ми причастимосся тієї величезної напруги всього його єства, яке він утілює у словах, що в нашому світі здійснюється воля Бога: тільки тоді зрозуміємо й відчуємо ту глибоку поважність, якою просякнуте все, що він говорив і писав».

садгора, велика хасидська синагога, 1900 рр.

лвв, площа рынок, 1900 рр.

тарас возняк

*інтелектуальний
путівник
єврейською галичиною*

тарас возняк

чернівці, жидівський народний дім

וּשְׁלַח דּוּ פּאָלע צעלענע

בויבריק, בוברק, בִּיבֶרְקָא
פּערעמישלאַן, פּערעמישליאַני

ראַטין, ראַהאַטין, ראָגאַטין
האַליץ, גאַליץ

סטאַניסלאַב, לסינטס, סטאַניסלאַב
טיסמעניץ, טיסמיניץ, טיסמעניצאַ

נאַדווערנע, נאַדוואַרנאַ, נאַדוירנאַ
קאלאַמיי, קאָלומיַיאַ

זאַבלאַטאָו, זאַבילטוב, זאַבאלאָטוֹב
סניעטיען, סניטין, סניעטין

קאַסעו, קאַסיב, קאָסיוֹב
קיטעו, קיטוב, קוּטי

וויזשניץ, וויזניצאַ, וויזשניץ
סאַדיגאָראַ, סאַדגאָראַ

טשערנאוויץ, צערניוֹבְצִי

ביברקה

בוברק

חנה, רזא, פרידא, יצחק דונער, ביברקה, 1900 פפ.

Бібрка

Bybrka (пол.), **בובריק, בובריק** (їдиш), **Boiberik** (їдиш), **Boyberik** (їдиш), **Prachnik** (нім.), **Boiberik** (їдиш у творах Шолом-Алейхема), **Бобрка** (рос.), **Bibrka, Boiberke, Prachnik, Boiberik, Bobrka, Boberka, בוברק** (іврит)

Містечко за 36 км від Львова. У *Галицько-Волинському літописі* згадується 1211 роком. Між 1353 та 1366 роками землі довкола сьогодишньої Бібрки були власністю *литовського князя Любарта*. 1366 р. ці землі увійшли до Польського королівства. Привілеєм, виданим королем *Казимиром IV* у 1469 р., місто отримало *магдебурзьке право*. За ним щовівторка у Бібрці влаштовувати торгівцю і двічі на рік – ярмарок. Привілей *короля Зигмунда II Августа* 1569 р. дозволив проводити вже три ярмарки й торгівцю як у вівторок, так і у суботу – очевидно, що для купців-християн.

Можемо стверджувати, що жидівський кагал з'явився у Бібрці у XV ст., а перше документальне підтвердження цьому датується 1625 р. (йшлося про податки, які мали платити євреї) та 1661 р.

У другій половині XVI ст. місто належало шляхтичу *Станіславу Венгленському (Stanislaw Wenglensky)*. У 1643 р. *король Владислав IV* дарує Бібрку та села довкола шляхтичу *Станіславу Ковальському*. А 1649 р. *король Ян Казимир* звільняє Бібрку від податків через зруйнованість та занепад міста після шляхетсько-козацьких війн.

У 1765 р. у Бібрці було 713 гебреїв, що мали свої інституції, зокрема і кагал, правління якого обиралося лише на місяць.

1710 р. у Бібрці народився відомий гебрейських науковець і письменник *Ізраель бен Моше Галеві Сігал з Замостя (Yisroel ben Moshe Halevi Seagal mi-Zamosc, 1710-1772)*. Вчився Сігал у Замості і якийсь час жив у Берліні, де він був одним з вчителів відомого гебрейського просвітителя *Мойсея Мендельсона (Moses Mendelssohn)*. Повернувшись з Берліна, він мешкав у важливому центрі гебрейського життя – Бродах. Був одним з перших авторів, які у своїх творах пропагували ідеї *Гаскалі*, гебрейського просвітництва. Особливий наголос учений робив на вивченні математики, вважаючи, що це допоможе у розумінні Талмуду.

Рабином Бібрки у другій половині XVIII ст. був *раббі Сімхе бен Яков з Бібрки (Rabbi Simche ben Yaacov mi-Boiberke)*. Його батько був рабином у Львові.

У Бібрці бували і прихильники *сабатіанської* єресі: *Моше Камінер з Жовкви (Moishe Kaminer)*, *Еліша Шор з Рогатина (Elisha Shor)* та *Фішель з Золочева (Fishel)*. Потім цей рух переріс у єресь *франкізму*, що не отримав підтримки у Бібрці. Після відомих *гебрейсько-християнських дебатів 1759 р.* понад 500 гебреїв перейшло у християнство. Серед них не було жодного мешканця Бібрки.

1780 р. Бібрку продають *шляхтичу Казімежу Крашинському*. А 1790 р. Бібрка стала власністю *графів Скарбків*.

Після входженні Галичини у *Бережанський циркул* Австрійської імперії у Бібрці з 1786 по 1805 р. діяла світська гебрейська школа з німецькою мовою навчання. Було запроваджене єврейське самоврядування на чолі з 7 парнасами, які мали невеликі повноваження. Австрійська влада 1793 р. переселила 8 єврейських родин на село, щоб навчати їх сільському господарству. Створюється сільськогосподарська

колонія, де є 10 родин з Бережан, 5 з Козової, 9 з Підгайців, 7 з Бурштина, 3 з Ходорова, 5 з Роздолу, 4 з Стрілиск, 6 з Перемишлян, 12 з Рогатина. З цієї затії нічого не вийшло.

Коли 1805 р. Бібрку відвідує австрійський мандрівник *Ропер (Rohrer)*, він констатує, що Бібрка є справжнім єврейським *штетлом*, хоча всі євреї є дуже бідними. А 1848 р. її відвідує такий собі *Ізраїль Абрамович* і збирає гроші поселенцям у *Ерец Ізраїль*.

Згідно з кадастровою книгою, 1851 р. у Бібріці вже були дві синагоги. Більшість гебреїв перебувають під впливом хасидів. Зокрема під впливом *Перемишлянської хасидської династії раббі Маєрла з Перемишлян (Rabbi Meyer 'l mi-Premishlan)* та *раббі Брандвайна із Стратина (Rabbi Brandwein mi-Stretin)*.

У 1859 р. з 2 817 мешканців було 1 778 євреїв. Того ж року австрійська влада дозволяє євреям мешкати на селі і вони розселяються довкола Бібрки.

З ініціативи *діди́ча Іполі́та Чайковського* у Бібріці відкривають *ткацьку фабрику Вайса Гофа (Weiss Hoff)*.

На виборах до міської ради 1868 р. було обрано 24 радних. З них 10 римо-католиків, 7 греко-католиків і 8 євреїв. Тобто всі громади були представлені справедливо. Головою кагалу 1890 р. був *Авраам Дугі Левінсон (Abraham Dugie Lewinsohn)* а рабином *раббі Сімхе Вителес (Rabbi Simche Witeles)*. Після нього – *раббі Бен'ямін Галер (Rabbi Benjamin Galer)*.

1898 р. у Бібріці народився відомий ботанік *Міхаель Зогарі (Michael Zohary, 1898-1983)*. 1920 р. він емігрував до *Ерец Ізраїль*, працював у Єрусалимському єврейському університеті. Як ботанік, який досліджував флору Близького Сходу, опублікував понад 100 наукових робіт.

1952 р. стає професором, а 1954 р. отримує ізраїльську премію за досягнення в царині науки.

Найбільше євреїв мешкало у Бібріці 1910 р., коли з 5 628 мешканців 2 502 були євреями. В штетлі діяли дві релігійні гебрейські школи – *сшиви*. І крім *Великої синагоги – бет кнесет* ще 6 молитовних домів та *бет мідраш*. З 1901 по 1914 р. головою громади був *Давид Голандер (David Hollander)*.

Під час I Світової війни місто переходило з рук у руки. На початку вересня 1914 російське військо влаштовувало погроми єврейських крамниць. Потім австрійці ненадовго відбили місто і розпочалася польсько-українська війна 1918 р. Єврейське населення міста сформувало свою міліцію для оборони житлових кварталів, яка ходила вулицями містечка з синьо-білими нарукавними пов'язками з Зіркою Давида. Апогеєм політичної історії Бібрки став листопад-грудень 1918 р., коли у ній розмістився *штаб Української Галицької Армії*, яка покинула Львів. Потім прийшла польська армія. А 1920 – Червона армія. Зрештою знову польська.

Після I Світової війни 1921 р., після епідемій та воєнних лихоліть, євреїв у місті було вже тільки 1 480, а у 1931 р. трохи більше – 1 833. Штетл Бібрка вже пережив апогей свого розвитку як жидівське містечко.

Сьогодні у Бібріці можна оглянути оборонний костюл св. Миколая 1402, якого збудував шляхтич *Завіша Чорний*. У місті збереглися дві скромні синагоги. Одна, так звана *Велика синагога* (за місцевими масштабами), збудована у 1821 р. Вона розташована у центральній частині міста, на північ від ринкової площі. На захід від неї розташований хасидський *клойц*. На північ від ринкової площі і на схід від Великої синагоги розміщена *божниця*, яку збудували у середині XIX ст. На захід від центру міста,

бібрка, 1900 рр.

коло мосту був гебрейський кіркут XVIII ст.,
на якому залишилося до 20 мацев.

*Le-zekher kehilat Bobrka u-benoteha, Sh. Kallay,
1964, Jerusalem.*

перемішляни פרעמישלאן

перемішляни, 2000 рр.

Перемишляни

Przemyslany (пол.), **פרעמישלאן** (їдиш), **Przemislani** (нім.), **Перемышляны** (рос.), **פּרעמישלאַן** (іврит)

Містечко за 50 км на південний схід від Львова. Перша згадка про містечко датується 1437 р. 1623 р. воно отримало *магдебурзьке право*. Французький посол та мандрівник, фриз за походженням, *Ульріх фон Вердум*, який побував у Перемишлянах у 1671 р., описує його як доволі поважну фортецю. Тоді місто належало роду *Сенявських*. 1728 та 1733 рр. магдебурзьке право ще раз підтверджується власниками міста.

Гебрейська громада Перемишлян існувала від XVIII ст. Перемишляни були осередком хасидизму. У Перемишлянах була своя *Перемишлянська хасидська династія*. Лінеатура династії виглядає так:

- *Адмор Маєр Гагадол з Перемишлян (Meir Hagadol mi-Premishlany);*
- *Адмор Аарон Лейб з Перемишлян (Rabbi Aharon Leib mi-Premishlany);*
- *Адмор Маєр з Перемишлян (Rabbi Meir mi-Premishlany).*

Вона провадила велику освітню працю. З відомих хасидських учителів варто згадати *раббі Маєр'ла з Перемишлян (Rabbi Meyer'l mi-Premishlan, Tzadakkim Maer Premyshlayner)*. Раббі Маєр'л провадив у Перемишлянах відому теологічну школу. Про її рівень говорять імена тих, кого він у ній навчав. Як-от відомий вчений *раббі Мешулем Вагнер із Снятина (Rabbi Meshulem Wagner mi-Sniatin)*. Раббі Маєр'ла з Перемишлян вірні вважали *цадиком*. *Цадик* (צדיק, «праведник») – людина, що має особливо сильну віру та набожність, зазвичай, це духов-

ний провідник релігійної хасидської громади. Як правило, хасидські цадика мали титул *адмора*. *Адмор* – אדמו"ר, аббревіатура з слів «*адонену морену ве-раббену*» – «пан, учитель і наставник наш». Разом з тим *цадиків*, як і ортодоксальних *рабинів*-талмудистів та *меламедів* (учителів – їдиш; від מלמד – *меламмед* – іврит) у *хедері* (חדר, буквально «кімната», жидівська релігійна початкова школа) називали *раббі* (רבי – іврит).

Коли місто перейшло під австрійське правління, то 1771 р. у ньому було 198 дворів, ринкова площа та неодмінна ратуша.

У 1880 р. у Перемишлянах мешкало 2 262 євреїв, які складали 61,9% населення міста.

1910 р. місто практично згоріло.

У 1921 р. у Перемишлянах було тільки 2 051 мешканців-євреїв, які складали 50,1% населення міста. Для порівняння, напередодні I Світової війни їх було 2 950.

Перемишляни відомі як місце подвижництва греко-католицького священика, блаженного *отця Омеляна Ковча (1884-1944)*. Він народився у Космачі на Гуцульщині. Після матури та теологічних студій у Римі 1911 р. прийняв священство з рук єпископа *Григорія Хомишина*. Тоді йому було 27 років. Через рік він їде до Боснії з душпастирською місією, де служить маленькій греко-католицькій громаді у Прієдорі (Priedor). Це була непроста місія, адже більшість мешканців були мусульманами. Під час I Світової війни Ковч повертається до Галичини і зголошується до *Української Галицької Армії*. Стає капеланом Бережанського коша УГА. З 1922 аж до приходу нацистів 1942 р. є парохом Перемишлян – маленького штетла з 4 000 мешканців, більшість з яких була євреями, решта – українці, поляки і кілька німецьких родин.

Упродовж життя як священик, просвітник та діяч культури Омелян Ковч служив своєму українському народові та Церкві. Однак, у часи катастрофи він показав, що є насправді віруючим християнином. Як слуга Божий він зміг поєднати Боже з людським, коли служив людям, служив Богові.

Особистість бл. Омеляна Ковча проявилася тоді, коли до Перемишлян прийшли нацисти. Вони згромадили євреїв у синагозі, маючи намір там їх спалити. Отець Ковч, завдяки доброму знанню німецької мови, чудом відмовив їх від цього звірського наміру. Сам, з кількома парафіянами відкрив двері вже підпаленої синагоги і вивів з неї частину людей. Рятуючи євреїв, він вдавався до різних засобів – хрестив дітей, якщо про це просили їхні батьки. Розумів, що це суперечить гебрейським релігійним переконанням, однак робив, що міг. Це призвело до того, що у грудні 1942 р. Омелян Ковч був арештований нацистами і ув'язнений у Львові, у в'язниці на вул. Лонського. Священик відмовився підписувати документ, що не буде допомагати людям, і передусім, євреям. Після тортур його перевезли до табору

смерти у Майданеку. Але і тут він виконував свої душпастирські обов'язки. У листах просив, щоб його не пробували звільнити, бо його місце тут, з цими людьми.

Ось фрагмент листа Омеляна Ковча: *«Я розумію, що ви клопочетеся про моє звільнення. Але прошу вас, щоб ви нічого більше не робили у цій справі... Дякую Богові і Його милості до мене. Окрім неба, це єдине місце, у якому я хочу залишитися. Ми всі тут рівні – поляки, жиди, українці, росіяни, латвійці, естонці. Тепер я тут єдиний священик... Тут я бачу Бога – Бога єдиного для нас всіх, не залежно від релігійних відмінностей, які є поміж нас. Може, наші церкви і різняться між собою, але у всіх них*

панує Всемогутній Бог. Коли служу службу Богу, усі моляться разом. Але чи ж Бог не розуміє всіх мов? Помирають по-різному, я ж допомагаю їм перейти через поріг смерти. Чи це не благодать для мене? Чи не є це найціннішою короною, якою міг коронувати мене наш Господь? Щодня я тисячі разів дякую Йому за те, що він залишив мене тут. Не смію просити Його ні про що більше. Не розпачайте наді мною – тішитесь зі мною!»

Не забуваймо, що о. Омелян Ковч залишив удома шестеро дітей. У лютому 1944 р. він помер. Його тіло, разом з тілами сотень тисяч євреїв і не євреїв, спалили у крематорії Майданека.

Папа Іван Павло II під час свого візиту до Львова проголосив о. Омеляна Ковча блаженным.

З Перемишлянами пов'язана ще одна особистість світового масштабу, практично не znana у рідному містечку – психоаналітик Вільгельм Райх (*Wilhelm Reich, 1897-1957*). Якщо о. Омелян Ковч та раббі Маєр'л з Перемишлян – це приклади глибоко віруючих людей, то Вільгельм Райх – глибоко не віруючої людини. Він народився у родині не віруючого єврея у селі Добряничі під Перемишлянами. Батько володів великим помістям. От і все, що єднає його з Перемишлянщиною. Однак, він настільки значна особистість у світовій науці та культурі, що варто дещо ширше висвітлити його біографію та творчість. Тим більше, що це типовий шлях емансипованого і навіть асимільованого галицького єврея, шлях, якоюсь мірою вказаний гебрейськими просвітителами-маскілами ще у ХІХ ст. Цим шляхом пройшов і творець психоаналізу Зігмунд Фройд, рід якого виводився з Тисмениці, і Мартін Бубер, рід якого глибоко закорінений у Львові.

Невдовзі після народження Вільгельма батько купує помістя у селі Юїнці на Буковині і родина переїжджає туди. Коли Вільгельму було 13 років, мати хлопця чинить самогубство. З 14 років Райх вчиться у Чернівецькій гімназії. У 1914 р. помирає батько. З 1915 по 1919 Райх мобілізований до війська і закінчує війну офіцером у Відні. 1919 р. у Відні захоплюється психоаналізом. Коли він прочитав лекцію

«Пер Гюнт» Ібсена, вплив лібідо і марення», його запрошують до Віденського психоаналітичного товариства. Він захищає докторську дисертацію, працює у психоаналітичній клініці Віденського університету. Стає близьким до Фрейда. Друкує першу версію своєї фундаментальної книги «Функція оргазму». Стає ліваком, членом соціал-демократичної, а потім комуністичної партії. Виступає як ідеолог суспільного та сексуального реформаторства. Його психоаналітичні техніки з терапевтичних перетворюються на суспільні, що розводять його з Фрейдом та Віденським товариством. 1930 р. він засновує «Німецький імперський союз пролетарської сексуальної політики», де було 20 000 членів, а у 1931 «Видавництво сексуальної політики» (*Sexpol-Verlag*). Того ж 1931 року виходить його головна праця «Аналіз характеру. Техніка і основи для тих, хто навчається і практикує як аналітик». Тут він показує роль характеру людини як певного роду латів, які її захищають. У Німеччині до влади приходять нацисти. Райх переселяється до Копенгагена, потім до Мальме. Пише «Психологію мас при фашизмі» (1934). Потім їде до Осло. Типова єврейська історія, як у романах Еріха Марії Ремарка. 1936 р. він засновує Інститут сексуально-економічних досліджень життя. 1939 р. переїжджає до США і читає лекції у *New School for Social Research* у Нью-Йорку. Тут пробує перетворити психічну енергію у оргон-енергію. Чим не експерименти раббі Ліви з Праги (*Rabbi Liva mi-Prag*) зі створення Голема? Він навіть демонструє свої досліді Альберту Айнштайну, однак у того вони не викликають зацікавлення. Врешті його експерименти стають взагалі дивацькими і влада накладає на них заборону.

вільгельм райх, 1950 рр.

168

Райх підозрює всіх у змові. Судиться. Його полишають люди. Ученого засуджують на два роки тюрми за продовження експериментів. Зрештою його запроторюють до тюрми у Лейсбурзі, єдиній у США, де є психіатрична лікарня. Там у 1957 р. він і помирає.

Сьогодні у Перемишлянах можна оглянути монастир та костюл Петра та Павла оо. домініканців, який збудувала *Ельжбета Потоцька* 1645 р., залишки міських мурів. Можна поїхати до Добряничів і побачити, де народився один з творців сучасного політичного дискурсу. На частково збереженому *кіркуті* можна побачити до 20 відносно збережених *мацев*. У 1998 р. послідовники перемишлянського хасидизму відновили на перемишлянському кіркуті могилу *цадика Маєр'ла з Перемишлян*. Цвинтар розміщений у західній частині міста на вул. І. Франка, коло вул. Квітневої, 1.

У 1931 р. у Перемишлянах мешкало близько 3 000 євреїв.

Gershom G. Scholem, Major Trends in Jewish Mysticism, Schocken Books; 1996, N.Y.

яблунів, мацева, 1800 рр.

перемішляни, вул. адама міцкевича, 1900 рр.

рогати

רזהאטיך

рогати, комплекс частково спалених синагог, 1917 р.

Рогатин

Rogacin (пол.), **ראגאצין, ראטין** (їдиш),
Rohatyn (нім., угор.), **Рогатин** (рос.),
Rohatin, **רוהאטין** (іврит)

Рогатин – місто поміж Львовом (69 км) і Івано-Франківськом (60 км), Тернополем і Стриєм.

Перша згадка про Рогатин сягає 1184 року, коли поселення входило до *Галицько-Волинського князівства* часів князя *Ярослава Осмомисла*. Як місто воно вперше згадується у буллі *Папи Боніфація IX* перемиському єпископу 1390 р.

У 1415 р. йому надано *магдебурзьке право* і починається бурхливий розвиток. 1444 р. Рогатином управляє *Миколай Параба* з Любліна (*Mikolaj Paraba z Lublina*). 1460 р. Рогатин належить роду *Парайтів* з *Ходеча* (*Parait z Chodecz*), як дар короля *Казимира IV Ягелона*. У той час Рогатин мав найтісніші торгові контакти з *Жидачевом*. З огляду на потреби розвитку міста руський воєвода *Анджей Одровонж* (*Andrzej Odrowaz*) просить короля надати Рогатину право на проведення щорічних ярмарків і у 1461 р. *Казимир IV Ягелон* дарує Рогатину, а також *Тисмениці*, *Теребовлі*, *Гологорам*, *Язлівцю* таке право.

Рогатин входить до *Галицького староства* і його представники засідають у Галицькому сеймику, згодом у сеймику у Судовій Вишні. Місто населяють українці, поляки, німці, про що свідчить перелік імен тогочасних поважних городян: *Йоганнес*, *Петрусь*, *Рафал*, *Отто* (*Johannes, Petrusi, Raphael, Otto*).

Важко сказати, коли у Рогатині оселилися євреї. Однак, вже у XV ст. почалася їх міграція на Червону Русь із Сілезії, Західної Польщі та

Угорщини. В одному з документів, укладеному зі шляхтичем *Яном Скарбком* і датованому 1463 р., ми знаходимо ім'я торговця худобою у Рогатині *Шімишона з Жидачева* (*Shimshon mi-Zydaczow*) – найбагатшого купця у Рогатині у 1447-1467 рр.

З того часу євреї почали мешкати тут на стало. У XV-XVI ст. їх було ще небагато. Це не була організована громада, а галицький *прикагалок* львівського кагалу. З того часу відомо, що податок з продажу горілки 1582 р. збирав такий собі *Мендель Ісаакович* (*Mendel Isakowicz*). Тоді Рогатин належав короні, це не було «вільне» місто і привілеї отримували тільки католики. 1523 р. сandomirський воєвода *Отто з Ходеча* (*Otto z Chodecz*) клопочеться про спеціальний дозвіл проводити у Рогатині ярмарок кожної суботи від Пасхи до Хрещення св. Івана (24 червня). Після смерті *Отто з Ходеча* місто знову почало належати королю. Управляв ним *староста Іван Боратинський*. 1535 р. *Зигмунд I Старий* підтверджує магдебурзьке право міста. А 1539 дарує право будувати довкола міста фортифікації.

У 1572 р. місто вже має 115 власників будинків, 18 піднаймачів і 36 громадян, які мешкають поза мурами. 1615 р. під Рогатином відбувається битва між козаками та коронним військом гетьмана *Жолкевського*.

Зміни відбулися, коли 1633 р. *король Владислав IV* дарував гебреям певні привілеї. Вони були підтверджені королями *Яном Казимиром* та *Михайлом Корибутом Вишневецьким*. У грамоті *Владислава IV* надано право гебреям селитися у місті, мати синагогу, цвинтар, купувати і продавати, тримати корчми і продавати там горілку, пиво та мед, гнати горілку, торгувати худобою, і все це на ринковій площі. Євреї урівнюються у правах з іншими міщанами

На той час усім гебрейським життям Речі Посполитої керував *Ba'ad чотирьох земель (Va'ad arba aratzos)*. Це був головний орган жидівського самоврядування у Речі Посполитій. Він діяв від середини XVI ст. до 1764 р. Ва'ад чотирьох земель був найвищою формою єврейської автономії у рамках держави, який був коли-небудь досягнутий у Європі. Такі ж *Ba'adi* обиралися і у окремих воєводствах. Так, 1658 р. на сеймику Руського воєводства у Судовій Вишні було дозволено створити Ва'ад Руського воєводства, тобто Галичини – *Ba'adei Geniom (Va'adei Gelilot)*. На чолі такого Ва'аду стояли 3-5 *парнасів*, яких обирали кожного року і яких мав затвердити воєвода. У місті жидівським самоврядуванням керував *кагал* (власне, правління кагалу) з 3-5 *тувімами (tuwim)* – достойними городянами. Хоча офіційним головою кагалу був *рабин (raw)*, але був ще і суддя *даянім (dayanim)*, проповідник – *даршан (darshan)*, писар – *софеп (sofer)*, служба при синагозі – *шамаш (shamas)*. Представником кагалу перед владою був *штадлан (shtadlan)*. З огляду на те, що рогатинський кагал був ма-

У середині XVII ст. розпочинається процес усамостійнення львівських *прикалків* від львівського кагалу. Першими просять про це короля *Яна III Собєского* жиди Жовкви. При нових каденціях у Ва'ади обирають і представників Рогатина. У 1664 р. проти монополії Львова виступають представники єврейських громад Бучача, Жовкви, Яворова, Коломиї, Бродів. Тому змінюється їх представництво у Ва'аді.

Розпочинається і процес переселення жидів зі Львова до менших міст, де вони бачать для себе кращу перспективу.

1670 р. старостою міста стає *Зигмунд Кароль Пишаромські*, який разом з маршалком сеймику у Судовій Вишні *Адамом Миколаєм Сенявським* активно розвиває місто. У 1765 р. у Рогатині уже 539 мешканців. Головне заняття міщан – торгівля. В архівах Львова збереглася рекордна кількість грамот, які надають привілей Рогатину торгувати тим чи іншим товаром. Чого вартий перелік лише років, коли вони надавалися: 1438, 1525, 1535, 1539, 1567, 1581, 1603, 1663, 1669, 1676, 1729, 1738, 1796 рр.

З архівних джерел відомо, що 1792 р. у Рогатині була дерев'яна синагога.

Результатом «Жахливих років» (*Tach VeTat*) для жидівських громад України, а по суті, громадянської козацько-шляхетської війни 1648-1649 рр., стали духовні бродіння у гебрейському середовищі. З'явилися свого роду самозванці, які проголошували швидкий прихід *месії*. Це були юдейські ересі *сабатіанства* та *франкізму*. Месіанські бродіння в умах гебреїв дійсно породила Хмельниччина, яку не змогли адекватно пояснити ортодоксальні талмудисти. Тоді мало хто задумався над соціальними аспектами конфлікту. Всі пояснення зводилися до релігійного контексту. Попри певне перебільшення щодо кількості жертв погромів, що відбувалися у ході цієї війни, все ж книга *Натана Нати Гановера* (*Nathan Nata Hannower*) «*Ісвен мецула*» (*Безодня бездонна, Венеція, 1653*) дещо окреслює масштаби втрат, яких зазнав жидівський світ України. Назва книги взята з *Книги Псалмів* (у жидівській традиції *Пс.69:3*, в християнській *Пс.68:3*). Автор використовує гру слів: перше слово на івриті означає *Грецію*, тобто православ'я, з яким ототожнювалося козацьке військо *Богдана Хмельницького*. Батько Натана Нати – *Моше Гановер* (*Moshe Hannower*) загинув 1648 р. в Острозі саме під час повстання, тому він писав цю свою книгу як хроніку страшного розгрому жидівських громад на Україні. Сам Натан Ната теж загинув 1683 р., однак від рук угорських повстанців, у містечку Угорський Брод в Моравії. В релігійній свідомості євреїв ці катастрофи почали асоціювати-

ся з близьким приходом *месії*. Своєрідним пророком приходу нового *месії* став *Натан з Гази* (*Nathan ha-'Azzati, Avraam Nathan Binyamin ben Elisha Halevi Aschkenazi 1644, Єрусалим, – 1680, Скопле*). Він побачив *месію* в екзальтованому (і, очевидно, хворому) релігійному містику *Сабатаю* (*Шабтаю*) *Цві* (*Sabbataj Zwi, ז"ל ז"ל, 1626-1676*). Разом з тим, корені цього *месіанізму* крилися у всій гебрейській містичній традиції, починаючи з містиків *Єзуди Хасида* (*Yehuda ben Shmuel he-Chasid, Yehuda Regensburger, 1150?-*

1217, Регенсбург), *раббі Авраама Абулафії* (*Avraam ben Shmuel, 1240, Сарагоса – 1291, Прованс, Італія*), *раббі Йцхака Лурії Ашкеназі* (*Yizhak Luria Aschkenazi, 1534, Єрусалим – 1572, Цфат*). Месія мав врятувати весь єврейський народ і змінити світ. А для того він мав якось його змінити, повернути його у первісний стан, коли світ був єдиним з Богом, викоринити з нього зло, яке з'явилося у ньому після гріхопадіння. Жидівські містики вважали, що *месія* повинен здійснити акт, який вони називали – *тікун* – щось надзвичайне, яке врятує світ. Це діяння не могло укладатися у звичні людські уявлення. З огляду на це для нового *месії* заповіді, які Бог дав Мойсею на горі Сіон, не були чинними. Цей ризикований шлях призвів до того, що *Шабтай Цві* не лише робив непояснені вчинки, але врешті перейшов у іслам. Його послідовник *Якуб Франк* (*Ya'akov Frank, Jakob Frank, יעקב פרנק, 1726-1791*) теж взяв на себе роль *месії* і пішов далі. Він довів доктрину *тікуна* до крайніх перверсивних форм. Зерна цієї жидівської ересі впали в благодатний ґрунт саме там,

де нещодавно відбулась чергова єврейська катастрофа – на Поділлі.

Першим агентом сабатіанства у Рогатині був проповідник *Еліша Шор* (*Elisha Schorr*), нащадок *раббі Залмана Нафталі Шора* (*Rabbi Zalman Naftali Schorr*), автора трактату «*Тевуос Шор*» (*Tevuos Shor*). Він поширив свій вплив на свою велику родину. Їх підтримали *Єзуда Лейб* (*Yehuda Leib*) та *Нота Криса* (*Nota Krysa*) з *Надвірної*. Підтримав їх і кабаліст *Моше Давид* з *Підгайців* (*Moshe David mi-Podhajce*). Таким чином, поза Поділлям твердо підтримали цю єресь три міста – Рогатин, Підгайці та Надвірна.

Таку ж тверду підтримку у Рогатині отримав і Якуб Франк – наступник Сабатая Цві. 1755 р. він відвідав Могилів, Копичинці, Озеряни, Буськ, Давидів, Львів, а потім і Рогатин, де його приймала родина Шорів. З його візитом пов'язана і низка скандалів, наприклад, організація сексуальних оргій, в яких, з дозволу чоловіка, брала участь і дружина *Шломо Шора* (*Shlomo Schorr*). Причому вона залучила до забави не тільки членів секти, але й свекра, шурина *Липмана Шора* (*Lipman Schorr*). *Раббі Яков Емден* (*Rabbi Yaakov Emden*) у своїй книзі «*Сефер Шімуш*» (*Sefer Shimush*) описав, як швидко послідовники цієї секти впадають у перверзію і починають бачити у Сабатаю Цві божество. Матеріалом стали свідчення про діяльність сабатіанів, які розглядалися у рабинічному суді Сатанова.

Тим не менше, Франк мандрує Галичиною, до Підгайців, Копичинців, і 1756 р. зупиняється у Ланцкороні у домі *Гірша (Цві)* (*Hirsch (Zvi)*), брата *Лейби* (*Leib*), сина Сабатая, і його дружини *Хаї* (*Chaja*), дочки Еліші Шора, яка влаштовує там пристанище для оргій. Пікантністю є те, що Франк має протекцію у римо-

католицького єпископа *Дембовського* (*Biskop Dębowski*). Дембовський інспірує два диспути між франкістами та регулярними юдеями. Протагоністом франкістів виступає раббі з Ланцкорони. З боку франкістів виступають Еліша Шор, його син *Шломо* (*Shlomo*), Нота Криса. Вони навіть пишуть полемічну франкістську петицію «*Звинувачення та відповіді*». Коли Дембовські помирає, Франк втрачає патрона і переїжджає до Туреччини. Туди ж переїжджають і його послідовники, а з ними і Еліша Шор. Однак турки дізнаються від гебреїв про перверзії, які з ним пов'язані, переслідують і ув'язнюють Шора. 1757 р. він помирає у турецькій в'язниці. Так закінчується його історія.

Натомість Франк встигає написати листа до єпископа *Любенського* (*Biskop Lubienski*), де просить його прийняти у католицтво. Знову влаштовуються дебати для гебреїв у Галичі. З 12 вересня 1759 р. до 15 листопада 1760 р. 48 франкістів з Рогатина перейшли у християнство. Після усіх інтриг Франка нарешті 1760 р. арештовують у Варшаві. Разом з ним як в'язень сидить і *Ян Воловський* – охрещений Шломо Шор. Його син *Францішек Лукаш Воловський* став секретарем *Станіслава Августа Понятовського*. А його онук *Ян Канті* (1803-1864) став державним секретарем Королівства Польського у складі Росії і автором її цивільного кодексу. Він зазнав і квартирник «*Biblioteka Warszawska*».

У Рогатині з франкізмом бореться *раббі Давид Моше Авраам* (*Rabbi David Moshe Abraham*), автор книги «*Міркевет Гамішне*» (*Mirkevet Hamishne*), де пише, що «головою секти є Еліша, з гнилими і паскудними зубами, який звив своє гніздо у місті Рогатині і відомий як Еліша з Рогатина».

Після поділу Речі Посполитої 1772 р. Рогатин у складі *Золочівського циркулу* належить кня-

гині Софії Любомирській. У 1798 р. Рогатин переводять у *Бережанський циркул*.

1810 р. у Рогатині мешкає 1 282 євреї. Права кагалу обмежуються, разом з правами семи членів правління. Євреїв пробують вчити сільському господарству, для чого переселяють 12 родин у колонію «Новий Вавилон» неподалік Болехова. Їм пробують заборонити ходити у традиційному одязі, змушують говорити німецькою, дають німецькі прізвища. Відкривають світські німецькомовні школи – у Рогатині нею керує *Шломо Корнфельд* (*Shlomo Kornfeld*).

Головна проблема того часу – боротьба з високими податками. 1819 р. вибухає конфлікт між євреями та збирачем податків *Томашем Собенським* (*Tomasz Sobieski*) і справа доходить аж до Відня. У 1830 р. головою кагалу є *Беньямін Вундерліх* (*Benjamin Wunderlich*), проти якого періодично проводять кампанії самі євреї.

Австрійська державна майнова комісія 1826 р. констатує, що гебрейська громада Рогатина вже має муровану *синагогу*. Тоді ж до Рогатина доходить і хасидський рух. Його приносять у Рогатин *великий раббі Їцхак Маєр'л з Перемишлян* (*Rabbis Yitzhak Meir mi-Przemyslan*), знаний як *Маєр'л з Перемишлян* (*Meir'l mi-Przemyslan*), *Єгуда Гірш Брандвайн з Стратина*, *Стратинський раббі* (*Yehuda Hirsch Brandwein mi-Stratyn*) (*Stratyn*er Rabbi) та *Їцхак Єгуда з Баранівки* (*Yitzhak Yehuda mi-Baranowka*), який мав найбільше послідовників у Рогатині.

Натомість послідовників *Гаскали* у Рогатині у XIX ст. було не так багато. Якщо у таких культурних центрах, як Львів, Броди чи Тернопіль людей дійсно цікавило шкільництво, то в при-

земленішому Рогатині – тільки податки, які таки відміняє революція 1848 р. Однак тільки до 1851 р.

Політичне життя у Рогатині розвивається повільно. На перших виборах до Австрійського Райхсрату 1848 р. від міста обирають землевласника *Сабріна Смаровського* (*Sabrin Smarowski*).

У 1857 р. у Рогатині мешкає 5 101 осіб, з них 3 000 гебреїв.

Раббі Єгуду Гірша Брандвайна з Стратина змінює його старший син *раббі Авраам Брандвайн* (*Rabbi Avraham Brandwein*). Наступним 1865 р. стає *раббі Наум Брандвайн* (*Rabbi Nahum Brandwein*). Потім він переїжджає зі Стратина до Бурштина. *Стратинський хасидизм* поширюється і у Рогатині, і у Белзі, Чорткові, Боянові, Гусятині.

1868 р. у Рогатині обирають міську раду з 32 радних – 18 римо-католиків, 7 греко-католиків, 7 юдеїв. Щораз потужнішим стає просвітницький рух *маскілів*. Його представники *Шмуель Остерн* (*Shmuel Ostern*), *Лейб Вайдман* (*Leib Weidman*), *Шмуель Голдер* (*Shmuel Holder*) та *Маркус Натгельберг* (*Marcus Nagelberg*) навіть засідають у міській раді.

З 1866 до 1868 р. рабином Рогатина був *раббі Елізар Горовіц* (*Rabbi Eliezar Horowitz*), син відомого рабина з Станіслава *раббі Мешулама Їссахара Горовіца* (*Rabbi Meshulam Yissachar Horowitz*). Йому подобався хасидизм і він зійшовся з *цадиком Єгудою Цві з Роздолу* (*Tsaddik, Rabbi Yehuda Zvimi-Rozdol*). Наступним рабином Рогатина до 1894 р. став *раббі Маєр Єгуда Лейб з Помор'я* (*Rabbi Meir Yehuda Leib mi-Pomorian*). Його з 1896 р. до 1905 р. змінив *раббі Натан Левін з Бродів* (*Rabbi Natan Lewin mi-Brody*), який не загострював проблем між

хасидами, маскілами та мітнагдімами – різними релігійно-політичними течіями.

У той же час з'явився у Рогатині і сіоністський рух, який істотно секуляризував життя гебрейської громади міста. Жидівська інтелігенція Рогатина стала більш націоналістичною. Першим сіоністом у Рогатині став *Шалом Мельцер* (*Shalom Melzer, 1871-1909*), людина дуже релігійна. Він організував першу сіоністську організацію *Бней Ціон* (*B'nai Zion*). Раббі Натан Левін теж увійшов до сіоністського клубу містечка і навіть був обраний його керівником. Щоправда, на уродини цісаря чи інші державні свята він не забував виголошувати офіційні «німецькі» промови. У клубі проходили гарячі дебати, скажімо, про необхідність гебрейської гімназії у Рогатині. 1894 р. Рогатин був представлений на з'їзді *Товариства на підтримку Ерец Ізраель та Сіону* (*Chevrat Yishuv Eretz Yisrael Zion*) та *Любові до Сіону* (*Ahavat Zion*) у Тарнові. Шалом Мельцер та *Аврум Златкіс* (*Avrum Zlatkis*) представляли Рогатин на сіоністському конгресі у Станіславові 1898 р.

Коли раббі Натан Левін переїхав до Ряшева, штетл розділювався у виборі кандидатур на рабина Рогатина. Їх було кілька: *стріліський раббі Маєр Шмуель Генге* (*Strelisker Rabbi Meir-Shmuel Henge*), *раббі Аврум Давид Шпігель* (*Rabbi Avrum-Dovid Spiegel*), *стратинський раббі Елізер Лангнер* (*Stratyner Rabbi Eliezer Langner*). Зрештою всі отримали своє місце.

У місті кипіло і культурне життя, де була своя чудова музична група родини *Фаустів* (*Faust*). Як правило, вони грали на великих гебрейських маніфестаціях.

У 1910 р. у місті 7 664 мешканців, з яких 3 254 євреї. Вони були значним електоральним потенціалом. Особливо драматично проходили вибори до Райхсрату 1907 р. Сіоністи вистави-

ли свою кандидатуру раббі *др. Шмуеля Ранапорта* (*Rabbi Dr. Shmuel Rappaport*), якому протистояв польський претендент, представник польських націонал-демократів *др. Владислав Дулеба* (*Dr. Wladyslaw Duleba*). Белзькі цадики підтримали польського націоналіста і він виграв, бо за нього проголосували хасиди. Мало того, Дулеба платив по 5 корон за кожен відданий за нього голос, що призвело до скандалу.

Під час війни багато гебреїв утекло до Австрії, Богемії, Моравії, де вони громадилися в евакуаційних таборах. У серпні 1914 р. російські війська підпалили єврейський квартал та арештували 570 євреїв-чоловіків – як юнаків, так і старих. Всіх їх депортували до Росії. У червні 1915 р. місто відбили австрійці. 1917-1918 р. євреї почали повертатися до Рогатина і відбудовувати свої будинки.

За ЗУНР рогатинські євреї притримувалися нейтралітету у протиборстві поляків та українців. Громада обрала *Єврейський національний комітет* для захисту від воєнних лихоліть. Українська влада співпрацювала з єврейською міліцією. У цій справі особливу допомогу надавав *Єврейський національний комітет* зі Станіславова.

У червні 1919 до Рогатина увійшли польські війська. У 1921 р. у місті залишилося тільки 5 736 мешканців.

Хоча життя поволі нормалізувалось, але нова влада була доволі прохолодно наставлена щодо євреїв. Це стосувалося і торгових війн між поляками, євреями та українцями, адже усі вони застосовували просте правило «*Swój do Swego*». По суті, це була одна з форм взаємного бойкоту. До всього, поляки та українці організували два кооперативи, які витісняли євреїв з ринку і змушували до еміграції.

На той час у Рогатині була Велика синагога (*Beth Haknesset Hagadol*), кравецький малий шул (*Schneider Shulechel*), шевський малий шул (*Schuster Shulechel*), великий бет мідраш (*Beth Medrash*), малий бет мідраш (*Beth Medrash Shabse Tzvinekes*), малий хасидський клойц, Чортківський клойц (*Czortkower Kloiz*), Стратинський клойц (*Stratynner Kloiz*) та ще два клойци, яких утримували два інші рабини, а також традиційно – хедер, мікву. Бувувався Жидачівський клойц (*Zydaczower Kloiz*). Таким чином, у Рогатині були представлені всі можливі різновиди юдаїзму, тільки хасидських династій було щонайменше три. Загальну картину доповнювала і велика кількість громадських та політичних організацій, до яких після війни долучилися організації соціалістів і комуністів. Зрозуміло, що більш-менш подібна ситуація

була і в інших штетлах Галичини. На відміну від гебреїв, українці та поляки мали по одному храму і, відповідно, «Просвіту» та «Сокіл».

За офіційною польською статистикою, 1931 р. у Рогатинському повіті мешкало 6 111 євреїв.

Сьогодні можна знайти рештки гебрейського кіркута, який розміщений на північний схід від центру міста, коло станції між вул. С. Бандери та вул. Б. Лепкого. Тут збереглося до 20 мацев. А також божницю зламу XIX-XX ст. Вона перебудована під житло у північно-східній частині середмістя.

*Kehilat Rohatyn ve-ha-seviva, M. Amihai,
David Stockfish, Shmuel Bari, Tel Aviv, 1962.*

г а л и ч

האליץ

галич, ратуша, замок, 1900 рр.

Галич

**Halicz (пол.), ‘האליץ (їдиш),
Галич (рос.), גלליץ (іврит)**

Писати про Галич і легко, і важко. Сьогодні це маленьке містечко за 110 км від Львова, а колись було величезне, як на ті часи, місто, про яке існують гори літератури.

Перші поселення на цьому місці були ще у V ст. У IX ст. Галич був столицею *хорватської держави*. Перша писемна згадка про Галич датована 1138 роком. Як столиця *Галицького князівства* Галич функціонував з 1141 р., коли князь *Володимир Володаревич* переніс свою столицю сюди з Звенигорода. Найбільшого розквіту Галицьке князівство набуло за князя *Ярослава Осмомисла (1153-1187)*. Коли ж князь *Роман Мстиславович* об'єднав Галицьке та Волинське князівства, то Галич став столицею *Галицько-Волинського князівства*. Двічі Галичем правили угорські королевичі *Андрій (Ендре)* та *Коломан (Кальман)* з роду *Арпадів*. Правління Коломана дуже важливе для подальшої долі всієї Галичини. Як король він мав титул «*Король Галичини та Волині*» – «*Gallitiae Lodomeriaque Rex*», а тому, коли дійшло до розбору Речі Посполитої, 1772 р. *царєва Марія Терезія* як королева Угорщини виставила свої спадкові претензії на ці землі. Так Галичина увійшла до складу *Австрійської імперії*.

Та повернімося до давнього Галича. 1240 р. король *Данило Романович* переніс столицю з Галича до Холма, подалі від чвар галицьких бояр. У 1340 р. *Казимир III* приєднав місто до Польського королівства і воно стало центром Галицького староства. 1367 р. місто отримало магдебурзьке право. 1370 року за правління *короля Людовика (Лайоша) Д'Анжу* Галич знову

приєднали до угорської корони св. Стефана. Але вже 1387 р. польські королі знову повернули його собі. У Речі Посполитій Галич був аж до її поділу 1772 р. Згодом, до 1918 р. – у складі Австрії та Австро-Угорщини.

Якщо цікавитися гебрейською та юдейською історією Галича, то вона чітко ділиться на дві частини. Одна з них власне єврейська, і якоюсь мірою повторює історію євреїв у Белзі чи Теревовлі – найдавніших *Червенських міст*, міст *Червоної Руси*. Перші євреї з'явилися у Галичі, як великому політичному та торговому центрі, ще принаймні у XII ст. Це були радше гебреї, що прийшли на Русь зі сходу та півдня, можливо, через Угорщину та Валахію. Після входження Галича у *Польське королівство*, а потім і Річ Посполиту, з заходу прийшла інша частина гебреїв, це були *євреї-ашкенази*.

Найдавніші задокументовані відомості про єврейську громаду відносяться до 1436 р. Життя єврейської громади в цілому йшло за відомою парадигмою: боротьба за право на проживання та торгівлю у межах міста, головно сіллу, і боротьба з татарами.

Специфікою юдейського Галича є не так сама євреї, як мала етнічна тюркська група, яка прийняла один з різновидів юдаїзму – *караїми*. Серед малих народів сучасної України караїми чи не найбільш цікаві. Перепис 1979 р. зафіксував їх розселення у Криму, на Одещині, у Волинській та Івано-Франківській областях. Нечіткий караїмський слід можна знайти і в с. Кукезів на Львівщині та с. Залуква поблизу Галича. Сьогодні у Галичі доживають життя *дві останні караїмки*, хоча ще до XVII ст. караїми були більшою громадою, ніж власне євреї.

Яка ж історія цієї малесенької етнічної групи? Наприкінці VIII ст. н. е. під тиском пануючого там ісламу чимало євреїв з Персії пересе-

лилися до *Хозарського каганату*, потужної на той час держави. Євреї заселили цілі квартали хозарських міст, особливо в Криму. За *кагана Булана* була спроба запровадити юдейську релігію як державну. Наприкінці VIII ст. *каган Обадія* таки прийняв її, і до Хозарського каганату, за словами відомого арабського автора *Масуди*, почали переселятися юдеї з цілого Старого світу. Звичайно, серед них були й караїмські сектанти. Бо ж вони були однією з гілок юдаїзму, яка не визнавала *Талмуду*, тому вони відчували певний тиск з боку талмудистів, тобто власне євреїв. Як *Святе письмо* караїми визнавали лише *ТаНаХ*, *תנ"ך* – це скорочення, яке складається з перших букв трьох головних книг: *Тора*, *תורה*, чи *П'ятикнижжя* (*Закон*), *Неві'im*, *נביאים* – *Книга Пророків*, *Кетувім*, *כתובים* – *Агіографи* (*Писання*). Окрім заперечення *Талмуду*, прихильники засновника секти *Анана* наслідували проголошений їхнім учителем принцип буквального тлумачення *Тори*, а також відрізнялися від решти євреїв («талмудистів» чи, інакше, «рабанітів») цілим рядом релігійних практик і традицій: у святкуванні *шабату* (суботи), проведенні обряду обрізання, у законах ритуальної чистоти, допустимих ступенях родинної близькості при укладенні шлюбів, у часі проведення традиційних єврейських свят, в облаштуванні синагог (у караїмській традиції – *кенас*) та літургійній обрядовості. Послідовники *Анана* звалися «ананітами», а дещо пізніше – *Бене Мікра* (*Сини Закону*). У IX ст. виникає термін «караїм» (форма множини від давньоєврейського «карай»), який відображає основну характеристику даного руху – шанування (чи, дослівно, «читання») старого Заповіту – *ТаНаХ* як єдиного і прямого джерела релігійної істини. Звідси походить і назва вчення – *караїзм*, чи *караїмізм*.

Період X-XI ст., який часто називають «золотим віком» в історії розвитку караїмського руху, ознаменований активною місіонерською діяльністю та поширенням юдаїзму в його караїмській інтерпретації далеко за межі Багдаду та Персії. Караїмські громади виникають в Палестині (з центром у Єрусалимі), Єгипті, Еспанії, на Кавказі та у Візантії.

Радше всього, караїми Східної Європи – це етнічні *тюрки*, найвірогідніше – нащадки *хазарів*. Караїмська мова належить до кипчацької групи тюркських мов. У ній існують північний (тракайсько-пенебезький), південний (луцько-галицький) діалекти і кримська говірка. Караїми запозичили єврейський алфавіт з додатком латинських і кириличних букв.

Щоправда більшість єврейських дослідників вважають їх частиною саме єврейського етносу, яка зазнала значного культурного впливу. Хоча самі караїми цього не визнають.

Як така екзотична релігійно-етнічна група опинилася у Галичі? І чому саме там, а не деінде? Очевидно, що вона могла з'явитися там тільки тоді, коли Галич був великим адміністративним та торговим центром, столицею Галицько-Волинського князівства. Існує версія, що 1245 р. нібито з Криму переселив їх до Галича *король Данило Романович* для розвитку стосунків із Сходом. Йдеться про те, що з *Солхата*, *Мангуна*, *Кафи* та інших кримських міст до Галича державним коштом мало б прибути 80 караїмських родин. Згідно з цією розповіддю, князь Данило нібито дав їм спеціальну грамоту на певну місцевість в Галичі і на вільну торгівлю в усій Галицько-Волинській державі, зокрема – на торгівлю спиртовими напоями. Галицько-Волинський літопис мовчить, як про згадані переговори, так і про переселення караїмів. Правда, розповідає про подорож (1246 р.)

Данила до Батия. Після монголо-татарського розгрому 1241 р. Галич занепадає і згодом столицею стає Холм; тож якраз і туди мали б переселитися караїми. Однак у Холмі їх ніколи не було.

Існує інша, більш переконлива версія з'яви караїмів у Галичі, що пов'язана з *великим литовським князем Вітовтом*. За цією версією, десь наприкінці XIV ст. Вітовт ходив походом на монголо-татарський Крим і примусово привів звідти частину (383 родини) караїмів, яких поселив у Тракаї. Наступні володарі також протегували караїмів, наприклад, *король Казимир Ягелон*. Натомість за *великого князя Олександра* караїмам в литовській державі не поталанило: у квітні 1495 р. їх, разом з євреями, вигнали, а майно забрали. Польський король *Ян II Ольбрахт* дав їм притулок у своїй державі. Чи не тоді караїми потрапили до Галичини, зокрема до Галича й містечка Кукезова (тепер село Кам'янка-Бузького району)? У всякому разі, перші караїмські двори у Галичі були на вул. Руській.

Перша відома грамота галицьких караїмів датується 1578 роком (оригінал не зберігся). Польський *король Стефан Баторій* надав їм право на проживання і на безмитну торгівлю всякими товарами, зокрема горілкою. За це кожен караїмський двір мав платити по 1 флорину та 30 грошів податку. За *Зигмунда I Старого* у Великому Литовському князівстві між караїмами та євреями виникла суперечка: євреї пробували адміністративно підпорядкувати собі караїмів, натомість ті наполягали на своїй окремішності. Коронний канцлер *Гастольд* став на бік караїмів.

1831 р. частина кукезівських караїмів, з огляду на занепад містечка, переселилися до Галича, але в Кукезові десь у 1870 р. їх ще нара-

ховувалося 250 осіб, там досі залишився і мікротопонім «караїмський ринок». В Галичі, за описом 1627 р., значилися 24 караїмські двори, а в 70-х рр. XIX ст. їх проживало приблизно 250 осіб. Сьогодні у Галичі і поближному селі Залуква ще трапляються караїмські прізвища (Шулимович, Абрагамович). У Луцьку, другому караїмському центрі України, зберігається пам'ятка архітектури – караїмська кенаса (не чинна). Більше матеріальних слідів залишалося в Криму, зокрема у Чуфут-Кале і Євпаторії. До 1936 р. у Луцьку двічі на рік виходив караїмський журнал «*Карай авазі*».

Кодексом поведінки караїмів є книга «*Аддерет*» – збірник простих приписів; молитви караїмів уклад *Аарон* у XVI ст. Для більшості галичан караїми були просто євреями. Такій помилці сприяли вже зазначені обставини: юдейська віра, єврейський алфавіт, єврейсько-біблійні імена. Кримські татари і турки не відрізняли караїмів від євреїв. Не відрізняло їх також давнє литовське и польське, а згодом австрійське законодавства.

В адміністративно-релігійному сенсі караїми ділилися на округи, на чолі яких стояли *гахами*. В молитовних домах були старший і молодший *газзани* – кантори та *шамаши* – служка. Цих нижчих осіб обирала громада, їхні знання перевіряв гахам.

Особливо прихильно до євреїв та караїмів ставився король Речі Посполитої українського походження Ян III Собеські. За його правління шведський король Карл XI спробував продовжити юдео-християнську дискусію. 1690 р. він відрядив до Речі Посполитої *професора з Лілієнбада Густава Перінгера (Prof. Gustavus Perringer з Lillienblad)* для того, щоб дослідити, хто ж такі караїми, скопіювати їхні тексти. Йому асистував фаворит Собеського *Авраам бен*

В 1699 р. професор Тріглант з Лейдена (*Prof. Trigland z Leiden*) у Нідерландах знову звернувся до караїмів Речі Посполитої з низкою запитань, що стосувалися їхньої ідентичності. Відповіді на них дав *Мордехай з Кукезова* за участю луцького й галицького караїмських керівників. Ці відповіді з коментарями Вольфіуса в 1714 р. надруковано в Ляйпцігу під назвою «*Notitia karaeorum*». Приблизно в 1700 р. *Соломон з Троків* (*Solomon mi-Troki*) на завдання професора *Пуфендорфа* (*Prof. Puffendorf*) написав «*Арпіріон*» (*Arpirion*) – нарис караїмських звичаїв.

Євреї-талмудисти дивилися на караїмів, як на закоренілих єретиків, докоряли їм невіглаством, небажанням, невмінням писати на релігійні теми тощо. Це не зовсім так. У 1593 р. *Ісаак з Троків* (*Isaak mi-Troki*) написав «*Хіззук Емуна*» – полемічний твір проти християн, що здобув схвальний відгук самого *Вольтера*. Згаданий вже *Соломон з Троків* також писав релігійні трактати, спрямовані проти християн і талмудистів. Натомість *Зарах бен Натан* (*Zarah ben Nathan*) цікавився математикою і фізикою. *Сіма Ісаак з Луцька* (*Sima Isaak mi-Luck*), який переселився до Криму, в 50-х рр. XVIII ст. теж написав кілька полемічних творів і бібліографію караїмського письменства. На початку XIX ст. *Ісаак бен Соломон* (*Isaak ben Solomon*), гахам з Чуфут-Кале, написав караїмську догматику й працю про календарні обчислення. У першій половині XIX ст. *Йосиф Соломон Луцький*, гахам з Євпаторії, коментував твори інших караїмських авторів. *Давид з Кукезова* написав ряд літературних пісень. У 40-50-х рр. XIX ст. на різні теми писав *Мордехай Султанський з Луцька*, гахам в Чуфут-Кале. *Соло-*

мон Бейм, гахам в Одесі, 1862 р. написав твір «*Пам'ять про Чуфут-Кале*». Але найбільш помітний серед караїмських діячів – *Авраам Фіркович*, який у 1839 р. написав працю «*Про походження караїмів*». У 1871 р. в караїмській справі він звертався й до австрійського уряду. Галицькі караїми теж дали ряд громадських і культурних діячів, зокрема поета *Захарію Абрагамовича* (1878-1903).

З відомих караїмів Галича слід згадати *хазана Йосефа бен Самуеля* (*Joseph ben Samuel*, пом. 1700). Він автор багатьох книг, серед яких написана івритом книга «*Порат Йосеф*» (*Porat Yosef*), релігійний трактат «*Шебер Йосеф*» (*Sheber Yosef*), «*Бірке Йосеф*» (*Birke Yosef*), коментарі «*Нер Хохма*» (*Ner Hokmah*), «*Перуш Седер Га-Тефілла*» (*Perush Seder ha-Tefillah*). Він же автор численних релігійних поем, які знайшли своє місце у караїмських молитовниках. Надгробну промову на його похороні промовив *Мордехай Султанський з Луцька*, автор книги «*Дод Мордехай*» (*Dod Mordekai*), який консультувався з *Йосефом бен Самуелем*, коли полемізував з *Якобом Трігландом* (*Jacob Trigland*) щодо караїмської ідентичності.

Зі встановленням у Галичині австрійської влади (1772 р.) караїми Галича звернулися до уряду з проханням про поліпшення їхнього становища. Уряд зменшив податки, якими обкладалися караїми, і зрівняв їх у правах із християнами. Караїми торгували худобою, воском, сіллю, займалися землеробством. До 70-х років XIX ст. їх не брали на військову службу, а згодом вони служили виключно у санітарних загонах.

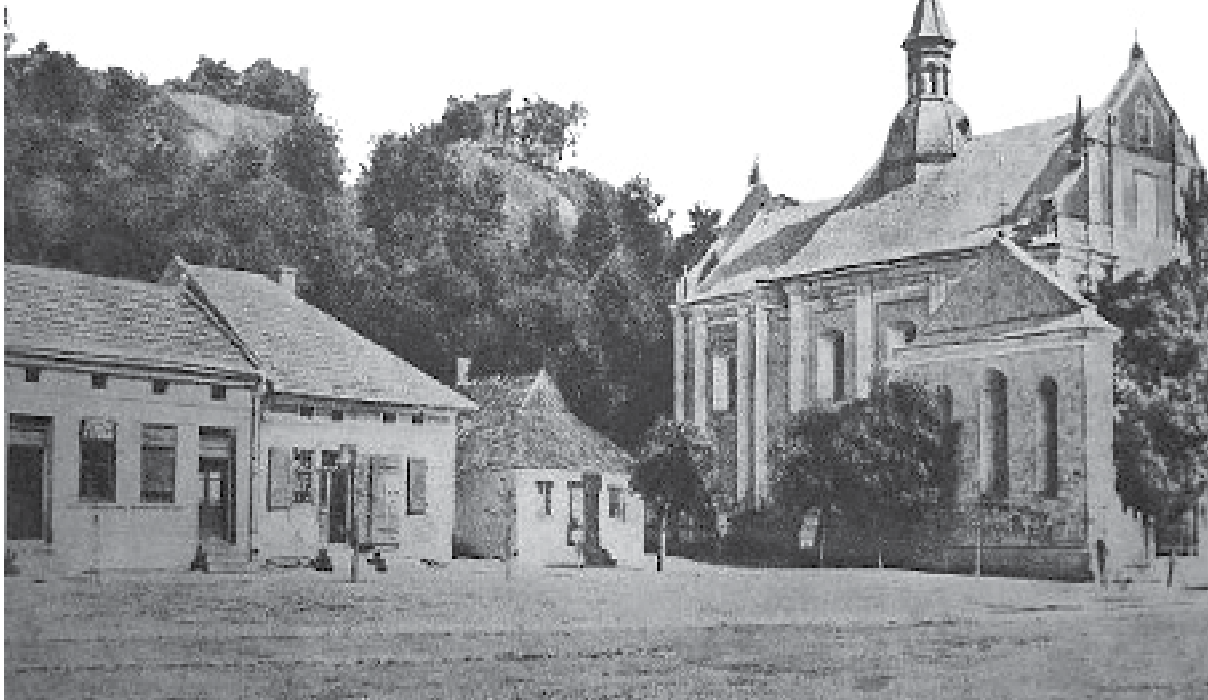
Перед I Світовою війною у Галичі з 5 200 мешканців було 1 200 поляків, 2 600 українців, 1 300 євреїв, 100 караїмів. У 1919 році обрано правління караїмської громади та затверджено

її статут. У 1925 році, після десятилітньої перерви знову відкрито караїмську школу.

У 1934 році було вирішено збудувати Народний дім, який став центром громадсько-культурного життя караїмів Галича. При ньому існувала бібліотека, працювало Товариство караїмської молоді «Відродження», яке очолював *Ібрагім Самуїлович*, та Товариство караїмських жінок, кероване *Сабіною Новахович*. Релігійне життя зосереджувалося довкола останньої, збереженої на Галичині *кенаси*, яка була збудована у мавританському стилі. 1985 р. її зруйнували. Крім десятка останніх караїмів проти цього вандалізму публічно виступив тільки художник *Микола Яковина*.

Перед II Світовою війною караїмів було вже 120.

Сьогодні у Галичі можна оглянути церкву св. Пантелеймона XIII ст. у теперішньому с. Шевченкове, *музей караїмської культури* в самому Галичі, церкву Успення Богородиці XVI ст. у с. Крилос, фундаменти Успенського собору XII ст., у яких знайшли саркофаг князя Ярослава Осмомисла. На вул. Коновальця можна оглянути дві єврейські *синагоги* кінця XVIII ст. та кінця XIX ст.

с т а н і с л а в і в סטאניסלע

станіславів, поступова синагога, ратуша, вірменський собор, 1920 рр.

Станіславів (Івано-Франківськ)

Stanisławów (пол.), לסינלע, סטאניסלאוו (їдиш),
Stanislaw (нім.), Станислав (рос.),
סטאניסלאוו (іврית)

Станіславів, сьогодні місто Івано-Франківськ, уперше згадується як місто у 1654 році. Тоді ж воно одержало і *магдебурзьке право*. Місто заснував галицький староста, гетьман *Андрій Ревера Потоцький*, який назвав це місто на честь свого сина Станіслава. Це була не лише резиденція *Потоцьких*, але й фортеця, яка доповнювала галицьку оборонну систему замків проти татар та турків у Галичі, Тереховлі, Бережанах, Золочеві, Снятині, Тисмениці. Дуже швидко місто стало значним торговим центром. Для розвитку торгівлі 1663-64 рр. Андрій Потоцький запросив до міста вірмен і жидів з Молдови та Угорщини. Вони отримали особливі права як незалежна міська громада, про що свідчить грамота від 7 травня 1654(5) року. Їм було дозволено селитися у місті, вони отримали землю під будівництво. Ще одну грамоту вони отримали від Римокатолицької церкви 9 листопада 1654 р., яка підтверджувала їхню релігійну суверенність (*neminem ad exercitum*

liberum religionis admittendi). 17 вересня 1662(6) р. Андрій Потоцький підтвердив довічне право євреїв проживати у місті і торгувати за тим же правом, як і у поляків, русинів і вірмен. Він також підтвердив їхнє право жити у відповідності із їхнім сумлінням. Цією грамотою Потоцький звільнив євреїв від податків. Жиди мали у Станіславові власну вулицю поблизу валу, три молитовні будинки, а також синагогу, аптеки, крамниці. Було дозволено займатися підприємництвом, пов'язаним з золотом, сріблом, хутрами, одягом, капелюхами та ин. Все це вони могли тоді продавати у своїх будинках чи крамницях, однак не на ринковій площі. Тільки єврейські різники і пекарі мали такий привілей, однак не без зиску для власника міста, адже вони розраховувалися за це право, поставляючи товари до його палацу. Торгувати можна було щодня, окрім християнських свят, коли крамнички відкривалися тільки після закінчення богослужіння. За муром, на дорозі, що вела до Тисмениці, місто виділило ділянку під єврейський цвинтар. Там же була і єврейська лазня. Ця ж грамота дозволяла євреям за 2-3 злоті річної плати відкривати гуральню для виробництва лікерів, медів, горілки. Те ж стосувалося і власників млинів.

Більшість євреїв працювала шевцями, чоботарями, ковалями, різниками, гробарями, музикантами, смолярами. Різники Станіславова 24 квітня 1664 р. отримали від Потоцького привілей заснування своєї гільдії, хоча головою гільдії міг бути тільки римо-католик. Разом з гільдією єврейські різники отримали 12 яток на ринку, а у травні 1722 р. – ще 12 яток. Гебреї мали право купувати будинки християн і продавати будинки християнам, що на той час було рідкістю. У випадку пожежі євреї мали брати участь у її ліквідації.

Таким чином, Андрій Потоцький заклав правничо-господарчі підвалини під розбудову жидівського кагалу у Станіславові. Грамоту підписала і його дружина Анна, старостина галицька, лежайська і коломийська.

Під кінець XVII ст. жидівський квартал містився коло Тринітарської площі поблизу міських валів. Коло них гебреї побудували свою першу синагогу – *бет кнесет*, *бет мідраш*, лазню – *мікву*, дім *рабина*, служки при синагозі – *шамаша* і лікаря. Перша синагога була дерев'яною. Гебрейський квартал розбудовувався довкола неї. Фризький мандрівник і французький дипломат *Ульріх фон Вердум* (*Ulrich von Verdum*), який відвідував Галичину, бачив її ще у 1672 р.

Однак міщани-християни одразу побачили у євреях своїх конкурентів. А тому часто їм перешкождали. Потоцький, розуміючи, що євреї розвивають місто і роблять його торговим центром на головному шляху Галичини, намагався пригасити невдоволення, розширюючи права міщан-християн. Жиди любили Потоцького і склали про нього чимало легенд. Одна з них була про те, що він захоплювався *кабалою*,

вивчав її у знаного кабаліста *раббі Елія-ху* (*Rabbi Eliahu*), який прийшов з Туреччини і поселився у печері поблизу Станіславова, чекаючи приходу *машіаха* (*משיח, месії*).

Гебреї знали, як пристосуватися до ситуації та викликати дружні емоції у мешканців міста, більшість з яких на той час була вірменами. Ще 1886 р. француз *д'Алейрак* (*d'Aleyrac*), який переїжджав через Станіславів, пише, що ринок у місті контролювали заможні вірмени. Гебреї тримали більшу частину маленьких магазинчиків і корчм. Вірмени ж домінували у володіннях Потоцьких у млинарстві, торгівлі великою рогатою худобою та кіньми, торгівлі рибою, яку вони експортували до Сілезії та Данцига. Вони ж володіли і шкіряними та сап'яновими промислами.

Натомість ремісництвом займалися переважно поляки і русини. Місцева влада була головною в руках поляків.

Місто зазнало великих втрат через війну між Річчю Посполитою та Оттоманською Портою 1683-1699 рр. Наказ міського голови про оборону міста стосувався усіх мешканців: «*кожен, чи то гебрей, чи християнин, мають мати справну зброю і два літри пороху*». Та все ж місто було зруйноване. З огляду на потребу відбудови Галицький сеймик звільнив Станіславів від сплати податків на три роки.

Мешканці міста так само страждали і у випадку громадянських війн – чи то війн Хмельницького, чи війни між королями Речі Посполитої *Августом II* та *Станіславом Лещинським*. Після перемоги Августа II його війська увійшли в місто і змусили мешканців утримувати їх незалежно від віросповідання. Багато євреїв у зв'язку з такою нестабільною ситуацією по-

лишили місто, і їх звинуватили у тому, що вони погіршують ситуацію. Після нападів на гебреїв 1719 р. відносини між гебреями та негебреями стали настільки напруженими, що *Хевра Кадіша* (*Khevre Kadisha*, похоронне товариство, яке інколи виконувало і регулятивні функції) заборонило своїм членам винаймати приміщення під крамниці у будинках християн. Ще більше підкосила економічні підвалини міста епідемія холери 1712 р., забравши значну частину населення.

Коли російські війська 1714-1716 рр. захопили Станіславів, гебрейська громада не змогла заплатити контрибуцію, яку наклало на неї російське військо. Громада навіть була змушена позичити гроші у благочинного фонду для того, щоб викупити синагогу.

Після закінчення війн, на початку XVIII ст. Потоцькі розпочали реконструкцію Станіславова. Однак, економічне протистояння в місті між гебреями та іншими мешканцями міста, на жаль, не закінчилось. 1716 р. польське населення поскаржилось Юзефові Потоцькому на гебреїв, які, на їхню думку, деморалізували місто. Вони вимагали накладення на євреїв податків, які б відповідали прибуткам євреїв: *«Євреї проникли у всі сфери підприємництва і домінують у них. Християни не мають змоги поліпшити своє становище та свої економічні умови. Вони не можуть самі себе забезпечувати, а тому мусять закладати свої будинки євреям»*. Вірмени не брали участі у цьому протистоянні – вони і так процвітали, бо під час війни саме вони продали війську більшу частину коней. Звинувачення поляків насправді були необґрунтованими. Жиди під час війни постраждали набагато більше, ніж поляки. Вони

платили набагато більші податки. Та все ж Юзеф Потоцький не мав вибору і був змушений потурати мешканцям міста. Він заборонив євреям скуповувати майно не-євреїв та мандрівників. Гебреї мусили закрити заїжджі двори, більшість з яких винаймали у християн. Та попри все, євреї не збанкрутували. Вони намагалися збільшити свою частку у господарчому житті міста, що створило загрозу для вірменського бізнесу. Незабаром вірмени приєдналися до поляків у їх протистоянні гебреям.

Тим часом громада росла. Друга *міква* була побудована 1718 р. поруч з *Хевра Кадіша* (засноване у 1692 р.)

У 1732 р. жидівський кагал Станіславова складав 1 470 душ. А загальна кількість населення була 3 321 мешканець, з яких 1 518 поляків та українців, 333 вірмен.

Зрозуміло, що вірмени бачили у гебреях загрозу вже хоча б тому, що їх було значно більше. Уже вірмени 9 травня 1736 р. написали скаргу до Юзефа Потоцького, звинувачуючи гебреїв у нахабному захопленні підприємництва, корчмарства та торгівлі у місті, змушуванні купців-християн здавати свої будинки жидам через борги. Потоцький зібрав раду, яка визначила б, яку підприємницьку діяльність можуть провадити євреї. Рада знову заборонила їм винаймати нерухомість без спеціального дозволу власника міста. Їм заборонили також відкривати корчми та заїжджі двори у будинках, які вони винаймали у вірмен. Як компенсацію Юзеф Потоцький дозволив їм збудувати церкву коштом євреїв. На гебреїв, розпорядженням від 24 квітня 1743 р., він наклав спеціальний податок – 1 000 злотих на рік: *«перший внесок має бути сплачено 1 березня, другий – 1 вересня,*

податок сплачується вірменському настоятелю в руки, пожертви вносяться до закінчення будівництва храму». Оскільки церква будувалася 20 років, гебрейське населення платило по 1 000 злотих на рік аж до 1762 р. І це був тільки один з податків. Церква була збудована, але євреїв від податку не звільнили. Власники міста продовжили накладення податку як пожертву на церкву, «щоб священики молились за мир та спокій для родини Потоцьких».

Старої синагоги, збудованої 1665 р., було вже замало для великої гебрейської громади Станіславова. Та й після того, як Потоцькі винесли свій палац поза межі міста, гебреї почали селитися не лише довкола старої синагоги. Згідно з новими, наданими у 1717-1721 рр. привілеями, вони отримали права на розбудову нового кварталу та нової синагоги коло тисменицької брами. Ба більше – Юзеф Потоцький дав на будівництво своє дерево та кошти. Ця синагога знову була дерев'яною і знову замалою. Коли через Станіславів 1745 р. подорожував Лейб син Ніссана (Нісонович) (Leib ben Nissan (Nisonowicz)), він вже бачив, як гебреї Станіславова будували цегляну синагогу.

19 травня 1751 р. помер власник Станіславова і великий патрон євреїв Юзеф Потоцький. Уже через день після похорону родич Юзефа Потоцького, канівський староста Миколай Потоцький убив одного гебрея у місті. Коли син покійного Юзефа звинуватив його у смерті чоловіка, він відповів українською: «Тихо, не кричи, взамін одного гебрея я тобі привезу їх цілий віз». Дорогою до свого рідного Бучача він зібрав багато молодих жидів, посадив їх на воза

і відправив до Станіславівського замку Потоцьких. Цей випадок добре ілюструє стосунки шляхти та євреїв, трохи наляканих такою недружньою поведінкою. Хоча не все і не завжди було погано у стосунках між шляхтою і гебреями. Під час владарювання молодого Євстахія Потоцького економічне становище гебреїв поліпшувалося. Вона взялися за побудову нової синагоги. 1761 р. Львівський Архiepіскоп прийняв делегацію станіславівського кагалу у складі рабина Дов Беріша бен Яков Авраама (Rabbi Dov Berish ben Yaakov Avraham), голови громади Хайма бен Якова (Chaim ben Yaakov) та Ісроеля бен Аарона (Yisroel ben Aharon). Вони просили дозволу на побудову нової цегляної синагоги. Євстахій Потоцький сприяв будівництву і Архiepіскоп дав дозвіл, хоча поставив певні умови – якщо вона згорить, її не можна буде відбудовувати без його згоди. Окрім того, заборонялося наймати християн для прибирання синагоги. Синагогу будували 16 років і відкрили 1777 р., коли місто вже було під владою Австрії.

З 1764 р. по 1772 р. почалися вторгнення до Речі Посполитої військ галицької шляхетської конфедерації та російської армії. Вони принесли чималі збитки єврейській власності. Наприкінці XVIII ст. у Станіславові було 220 ремісників, з яких 151 (68,6%) християн, що жили на околицях міста, та 69 (31,4%) гебреїв, що мешкали у центрі.

Згодом Станіславів став центром австрійської адміністративної одиниці – циркула. Тоді у місті і околицях мешкало 17 500 гебреїв, які володіли

1 577 будинками. В середньому у кожному будинку мешкало по 7 душ.

Австрійські влади, як і багато попередніх і чимало наступних, почали боротися з єврейським корчмарством у Галичині. Однак тільки 8 з 18 намісників Галичини погодилися з тим, що їх слід скасувати. Одним з них був намісник Станіславівщини *барон Левенвальд (Baron Levenwald)*.

Він вважав, що скасування принесе велику користь і змусить євреїв зайнятися більш потрібними професіями. Робилися спроби змусити гебреїв до землеробства. 1782 р. *цар Йосиф II* навіть видав про це указ. Одна з невдалих спроб заснувати гебрейську рільничу колонію *Новий Вавилон* робилася коло Болехова.

1791 р. австрійський уряд заборонив євреям поселятися в селах, відкривати заїжджі двори і крамниці з алкогольними напоями. Ця заборона боляче вдарила по євреях. Громади станіславівських євреїв відправили до уряду делегацію у складі *Якуба Ландау (Yaakov Landau)* та *Маєра Шенера (Meir Schener)* з проханням відмінити заборону. Уряд відхилив прохання, посилаючись на те, що гебреї не мають права вибирати голів громади без особливого на це дозволу влади. Розпочалася велика еміграція станіславівських гебреїв до Молдови і Валахії. Еміграція стала настільки помітною, що уряд у Відні дав вказівки австрійському консульству у Ясах (*місто у півн.-сх. Румунії. – Прим. ред.*) відмовляти у праві на еміграцію.

Ще одним починанням австрійців було закладення звичайних шкіл, куди змушували ходити гебрейську молодь. Це теж стимулювало еміграцію. Аж поки 1788 р. у Станіславові не

відкрили гебрейську громадську школу за системою єврейського просвітителя *Герца Гомберга (Herz Homberg, הרץ הומברג, 1749-1841)*. Згодом такі школи почали з'являтися у кожній громаді. Зазвичай у школі було два учителі та директор, однак у Станіславові працював насправді тільки один учитель – *Янкель Рейнберг*, який отримував платню у 200 ринських.

У 1818 раббі *Еліаху бен Шломо Бурштин (Rabbi Eliahu ben Shlomo Burschtyyn)* заснував у Станіславові перші добродійні організації, які давали позики бідним людям. Діяльність цих організацій поширилася і на інші міста. Раббі *Аріє Лейбіш Горовіц (Rabbi Ariele Leibish Horowitz)* цілковито підтримував таку ідею. Перша фондова сума, зібрана Раббі Еліаху Бурштином, складала 500 ринських. Одній особі видавав допомогу від 50 до 100 крейцарів. Це була перша такого типу організація в Галичині. Незабаром відділення відкрилися у Войнилові, Перемишлі, Рудниках, Долині, Більшівцях, Жидачеві, Тисмениці, Добромилі, Бібрці та ін.

Традиція добродійності закоренилася у Станіславові. Нею займалися усі відомі нам рабини Станіславова: раббі *Йосеф бен Менаш (Rabbi Yosef ben Menashe)* у 1699 р., раббі *Арієль Лейбіш бен Мордехай Ауєрбах (Rabbi Aryeh Leibish ben Mordechai Auerbach)* та раббі *Маєр Марголіс (Rabbi Meir Margolis)* у 1740-1750 рр. Їм на зміну прийшов раббі *Леві бен Шломо Ашкеназі з Залукви (Rabbi Levi ben Shlomo Ashkenazi (1680-1752) mi-Zalukva)*, автор книг «*Бет Галеві*» (*Beit Halevi, 1732*), «*Атерет Шломо*» (*Ateret Shlomo, 1735*).

Після його смерті рабином міста став *Раббі Дов Беріш бен Якуб Авраам з Ковеля* (*Rabbi Dov Berish ben Rabbi Yaakov Avraham mi-Kovel*). *Раббі Дов Беріш* вів боротьбу з сабатіанською та франкістською ерессю в юдаїзмі. Зокрема він брав участь у дебатах з цього питання 17 липня – 10 вересня 1759 р. На дискусії він дав чудесні відповіді на закиди католицьких священників та франкістів щодо месіанізму.

Наступним головою громади став *гаон раббі Авраам* (*Gaon Rabbi Avraham*) з рабинічного суду у Познані.

1770 р. його змінив *раббі Йоель Кац* (*Rabbi Yoel Katz*), голова рабинічного суду в Отинії. Він потонув у річці.

Його ж змінив автор книги «*Ревід Газагав*» (*Revid Hazahav*) *раббі Єзуда Зелка* (*Rabbi Yehuda Zelka*).

А з 1784 до 1844 р. на його місце прийшов *раббі Аріє Лейбіш бен Елізер Галеві Іш Горовіц* (*Rabbi Eliezer Halevi Ish Horowitz*) з рабинічного суду в Дзялошицях, правнук *раббі Йцхака Гамбургера* (*Rabbi Yitzchak Hamburger*). Він підтримував старе гебрейське право і чинив опір нововведенням хасидів. *Хасиди* мали підтримку головно в селах та малесеньких *штетлах*, однак поступово рух поширився і у Станіславові. Австрійська влада підтримувала єврейських просвітителів-*маскілів* на чолі з *Йосефом Перлом* (*Yosef Perl, 1773-1839*) з Тернополя. Вони з'явилися у Станіславові у 1820-х рр. *Аріє Лейбіш* опонував їм. Після себе він залишив багато рукописів, що були опубліковані після його смерті, зокрема «*Пней Аріє*» (*Pnei Arieih, 1876*).

раббі аріє лейбіш гурвіц, 1880 рр.

Наступним рабином міста став *Гаон раббі Авраам* (*Gaon Rabbi Avraham, 1845-1887*). Він продовжив опонувати хасидам, виступив проти політизації Белзького хасидського двору. Написав тритомний твір «*Бар Лівай*» (*Bar Livai*).

Наступником став його син *раббі Йцхак Леві* (*Rabbi Yitzchak Levi, 1888-1904*). Він уже був запеклим *сіоністом*.

Завдяки його лібералізму було закладено перший камінь *Синагоги прогресистів*.

Його змінив єдиний син *раббі Аріє Лейбіш* (*Rabbi Aryeh Leibish, 1904-1909*). Він заснував у Станіславові *єшиву* і був одним з нечислених ортодоксальних рабинів – прихильників творця сіонізму *Теодора Герцля* (*Theodor Herzl, 1860-1904*).

Його сини не захотіли стати рабинами, і рабином став онук *раббі Мешулама Йссахара* (*Meshulam Yissachar*) – *Раббі Давид Галеві* (*Rabbi David Halevi, 1909-1934*).

Останнім рабином Станіславова став *раббі Моше з Відня* (*Rabbi Moshe mi-Wien*), що загинув від рук нацистів.

З теологічної точки зору найскладнішим часом для громади за австрійських часів був 1848 рік – час революційної «Весни народів». Тоді розгорілася жорстока боротьба між *маскілами*, *хасидами* та ортодоксальними євреями – *мітнаттедами*. Центрами руху *маскілів* (просвітителів) стали Броди і Тернопіль, що його називали «*Атенами Галичини*». Не менша боротьба йшла і між ортодоксальними *рабинами* та хасидськими *цадиками*.

Конституція, дарована цісарем 25 квітня 1848 року, гарантувала свободу віросповідання в Австрійській

імперії, однак врегульовувала далеко не всі питання. Тим не менше, до Галицького сейму на виборах 1848 р. було обрано чотирьох гебреїв: *Рахміеля Мізеса* та *Натана Сокола* (*Rachmiel Mizes, Nathan Sokol*) зі Львова, *Маєра Каліра* (*Meir Kalir*) з Бродів, доктора *Розенгака* (*Rosenhak*) з Коломиї.

Найвідомішим купцем у Станіславові 1830-х рр. був *Йоель Гальперн* (*Yoel Halpern*). Він брав активну участь у соціальному житті громади, заснував різного роду організації та соціальні інституції – лікарні, харитативні організації, релігійні студії. Його гідними спадкоємцями стали син *Авраам* (*Avraham*) та дочка *Роза* (*Rosa*), яка вийшла заміж за відомого опонента хасидів *раббі Александера Горовица* (*Rabbi Alexander Horowitz*). *Авраам Гальперн* активно розвивав Станіславів. Він володів монополією на продаж солі в Галичині, заснував власний банк і був організатором налагодження торгівлі між сходом та заходом Європи. Під час революції 1848 р. Авраам Гальперн створив у Станіславові спеціальний *Жидівський підрозділ національної гвардії* на чолі з *Леоном Заксом* (*Leon Zaks*). Революція знаходила глибокий відгук у гебрейській громаді. Секретар Жидівського клубу Станіславова *др. Гіршман* (*Dr. Hirschman*) виступав у ситуації з приводу революції та коронації цісаря *Франца Йосифа I*. Ця промова надихнула польського поета *Богдана Женцяновскі* звернутися до гебреїв у поезії, в якій він називає їх братами. Під час революції польська газета «*Dziennik Stanislawowski*» також дуже прихильно ставилася до євреїв. Однак тільки невелика частина гебрейської інтелігенції підтримувала

польський національний рух. Маскіли, що здобували освіту у Відні, все ж більше схилилися до австрійської німецькомовної культури. А *раббі Александер Горовиц* активно підтримував рух просвітителів-маскілів. На виборах станіславівські гебреї, будучи більшістю, обирали своїх кандидатів. Причому не так, як у Бродях, де обрали прогерманського рабина Відня, *Ноаха Мангаймера* (*Noach Manheimer*), демонструючи свої прогерманські настрої. У Станіславові ж 1848 р. було обрано до міської ради 15 християн та 27 гебреїв. Це спричинило негативну реакцію поляків. На виборах 1887 р. до міської ради Станіславова Авраам Гальперн отримав блискучу перемогу – з 18 членів міської ради в ній були 3 його брати, 5 членів сім'ї, 2 родичі і його зять.

У Станіславові процвітала гебрейська культура. Секретарем гебрейської громади упродовж років був відомий гебрейський поет *Авраам Яков Біберінг* (*Avraham Yaakov Bibering, 1818-1882*). Збірка його творів «*Ayudat Shoshanim*» (*Agudat Shoshanim*) вийшла у Відні 1876 р. Він був одним з небагатьох маскілів, які підтримували вивчення *івриту*.

Відомим маскілом-просвітителем був уродженець Тисмениці *Шломо Франкель* (*Shlomo Frankel, 1816-1894*) – критик, що друкувався у виданні «*Кохвей Йіцхак*» (*Kochvei Yitzchak*) і вів публічну дискусію на шпальтах цього видання з *Мордехаєм Йостом* (*Mordechai Jost*).

Від нього відрізнявся *Єхіель Мелер* (*Yechiel Meller, 1822-1893*), який писав новели та статті, присвячені *Шімшону Галеві Блоху* (*Shimshon Halevi Bloch*), автору «*Швілей Олам*» (*Shvilei Olam*)

др. карл гальперн, 1920 рр.

192

Olam). Головною темою його літературних робіт було опонування хасидизму. Він перекладав *Шілера*, *Гайденрайха*, *Жан Поля*, писав інтелектуальні твори про життя гебреїв Галичини.

Гігель Кахана (*Hillel Kahana*, 1827-1910) був родом з Румунії, однак вніс чималий внесок у рух маскілів у Станіславі.

Бібліограф *Хайм Давид Ліна* (*Chaim David Lipa*, 1823-1900) покинув Станіславів і через Румунію та Угорщину переїхав до Відня. Його брат, *др. Карпель Ліна* (*Dr. Karpel Lipa*, 1830-1915) був першим євреєм, який

станіславів, римо-католицька катедрa, 1910 р.

студіював медицину у Львівському університеті.

Частина гебрейської молоді підпадала під вплив *Аратона Гілера* (*Agaton Giller*), який брав участь у польському повстанні 1863 р. Саме вони й заснували «*Прогресистську синагогу*» для «*прогресивних гебреїв*».

Розвивалося і єврейське громадське життя Станіславова. У 1888 р. постало «*Товариство ізраелітських святинь*», що допомагало будувати синагоги. 1891 р. з'явилося товариство *Агудат Ахім* (*Agudat Achim*), що плекало традиційний ортодоксальний юдаїзм. 9 грудня 1885 р. у Станіславі відкрилася філія національного руху *Маккабі* (*Maccabi*) – його першим активістом був *Йцхак Мінець* (*Yitzchak* (*Izador*) *Minc*). Доктор *Ефраїм Філіп Фішлер*

(Dr. Efrayim Philip Fishler) 1897 р. створив у Станіславові «Товариство підтримки колоністів у Ізраїлі».

Коли постала *Західноукраїнська Народна Республіка*, то 25 грудня 1918 р. Єврейська національна рада Станіславова представила українському уряду листа про бажання гебрейської громади організувати свою національну культурну автономію. Це стосувалося навчання, соціальних і релігійних аспектів життя громади. 6 січня 1919 р. голова Єврейської національної ради Станіславова *др. Карл Гальперн* (Dr. Karl Halpern) та *др. Реувен Йонас* (Dr. Reuven Jonas) відвідали прем'єр-міністра *др. Лева Гачинського* з метою обговорити реальний стан

єврейсько-польсько-українських відносин. Вони наголосили, що євреї готові брати участь в управлінні державою, посилаючись на проголошену ЗУНР 19 жовтня 1918 р. декларацію про рівність прав усіх національних меншин. Ця декларація була дуже важливою, оскільки євреї Станіславова знали, що сталося з євреями Львова, коли польські війська відбили Львів в українців. Три дні у місті тривав єврейський погром. Звичайно, український уряд був зацікавлений у підтримці з боку євреїв, і тому постійно вів переговори з такими відомими лідерами сіоністського руху, як *др. Ізраель Вальдман* (Dr. Yisroel Waldman) з Тернополя. Переговори продовжувалися навіть у Відні у січні 1919 р., уже за участі інженера *Нафталі Ландау* (Naftali Landau). Після цих переговорів 28 січня 1919 р. у Відні була заснована *Єврейська національна рада*, яка підтримувала зв'язок з *Єврейською*

національною радою Станіслава, що на той час став столицею ЗУНР. Рада була покликана оберігати єврейське населення краю та міста від небезпек перехідного періоду. Незважаючи на такі запобіжні заходи, війна дуже зашкодила єврейському підприємництву. Нейтралітет, якого здебільшого дотримувалися євреї у час українсько-польської війни 1918-1919 рр., усував їх з політичного поля, робив політичними маргіналами. Як результат, 6-14 лютого 1919 р. антиєврейські голоси пролунали і на засіданні Національної Ради ЗУНР у Станіславі. Невдоволення стосувалося аграрної реформи. Це змусило українського представника у Відні *барона Микола Василька* обговорити питання з представником Єврейської національної ради у Відні *Робертом Штрікером* (*Robert Sztriker*). Однак Штрікер відіслав Василька до Єврейської національної ради у Станіславі. На зустрічі *Германа Тропа* (*Herman Trop*) та *др. Ізраєля Вальдмана*, які зустрічалися з українським віце-консулом *др. Сингальвичем*, українсько-єврейські стосунки були визнані незадовільними. 23-24 березня дійшло навіть до заворушень – було пограбовано частину єврейських магазинчиків. Єврейська рада звернулася до уряду, і тоді 2 квітня 1919 р. міністр *др. Головович* від імені Національної Ради інформував про створення департаменту (*Dezernat*), який мав захищати євреїв як національну меншину. Департамент запропонував проєкт реалізації національно-культурної автономії для євреїв. 18 травня 1919 р. у ЗУНР було проведено вибори до Єврейської національної ради. Тоді уперше було дозволено голосувати жінкам. Було обрано 50 представників, з яких 6 – жінки.

У травні 1919 р. відбувся наступ польських військ під командою генерала *Юзефа Галера*, і 25 травня уряд ЗУНР покинув Станіславів,

переїхавши до Чорткова. Поляки розпочали розправу з євреями, яких вважали українськими колаборантами.

У 1920 р. на короткий час прийшли більшовики. Однак невдовзі були викинуті з Галичини. Розпочалося 19 років польської влади в Галичині.

З огляду на величезний авторитет родини Гальпернів, польська влада була змушена змиритися з провідною позицією у громаді *Карла Гальперна*. Однак політичний контекст Станіслава змінився. І єврейська громада після 1924 р. розділилася на дві групи. Перша пропольська групувалася довкола газети «*Rozwój*». Друга, більш ортодоксальна – довкола газети «*Заніц*».

Відбулися перші вибори до міської ради. З 36 членів нової міської ради 12 були євреями. У 1921 р. у Станіславі було 730 єврейських підприємств, 800 єврейських магазинів, 130 єврейських правників. Місто було значною мірою єврейським.

Цікавою особистістю, яка народилася у Станіславі, був *Макс Шур* (*Max Schur*) – лікар-терапевт, біограф засновника психоаналізу *Зігмунда Фройда*. За рекомендацією грецької принцеси *Марі Бонапарт* він був запрошений Фройдом у якості особистого лікаря. Опублікував книгу «*Зігмунд Фройд. Життя і смерть*». Упродовж 10 років постійно був при ньому. Факт тим більше цікавий, що родина Фройда походить з Тисмениці.

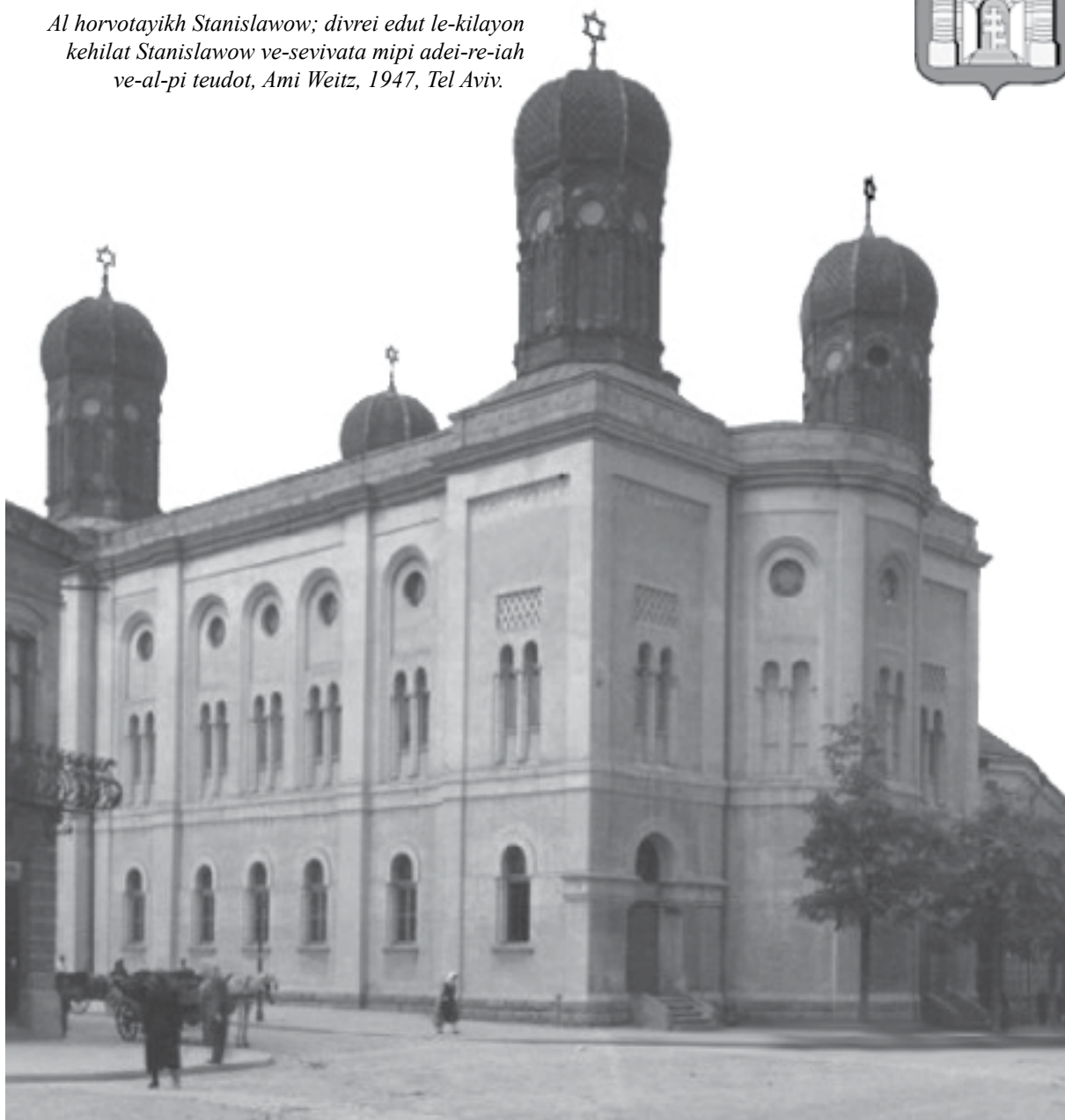
За офіційною польською статистикою, у Станіславі 1931 р. було 26 996 євреїв.

Сьогодні в самому центрі Івано-Франківська можна оглянути *Поступову синагогу*, чи *Прогресистську синагогу*, побудовану у 1895-1899 рр. Її побудував архітектор *Максиміліан Шльос*. Вона знову працює. А першу поступо-

станіславів, поступова синагога, 1910 р.

ву синагогу, у яку ходили прихильники гебрейського просвітництва, *Гаскали*, збудували при вул. Галицькій, 15.

*Al horvotayikh Stanislawow; divrei edut le-kilayon
kehilat Stanislawow ve-sevivata mipi adei-re-iah
ve-al-pi teudot, Ami Weitz, 1947, Tel Aviv.*

тисмениця

טיסמיניץ

тисмениця, вірменська церква, 1800 рр.

Тисмениця

Tysmienica (пол.), **טיסמניץ, טיסמעניץ** (їдиш), **Tismenits** (їдиш), **Tismenitz** (нім.), **Тисменица** (рос.), **Tysmenycia, Tysmenitsa, Tizmenitzza, טיסמניץ** (іврит)

Тисмениця розміщена за 10 км від Івано-Франківська. Це маленьке, дуже старе містечко. Перша згадка про нього була ще у *Inatijівському літописі* 1143 р.

Про початки міста оповідає відомий польський дослідник *Баронч (Barącz)*. Первісно місто було збудоване на узгір'ї, яке ще сьогодні називають «*Городищем*», коло дороги з Тисмениці до Коломиї, за річкою Стримба. Це було королівське місто. *Казимир IV Ягелон* у своєму привілеї від 1448 р. пише: «*задля швидшого розвитку і задля покращення життя у нашому місті Тисмениця переводимо його з права руського на право німецьке*», тобто місту надали *магдебурзьке право*. Його розвиткові особливо сприяло те, що воно стояло на шляху зі Львова до Молдови. Станіславова тоді ще не було.

У 1513 р. Тисменицю спалили турки, татари та волохи. При цьому згоріли і самі привілеї. Ті мешканці, які залишилися, перенеслися у долину річки Ворони і там заклали нову осаду. Невідомо коли, однак невдовзі Тисмениця стала приватним містом. Власниками міста стали *Гжержоґ* і *Якуб Ауктуси з Паньова* (*Auktus Grzegorz* і *Jakub bracia z Paniowa*), стрийський та жидачівський старости. Принаймні, *Зигмунд I Старий* 1513 р. саме їм надав привілей збирати тут мито і податок з торгівлі.

Коли 1540 р. Тисменицю знову спустошили волохи, король звільнив місто від податків на чотири роки.

Для розвитку міста до нього було запрошено вірмен, які розвинули торгівлю сап'яном і шкірою. Це один з найстарших вірменських осідків у цілій Галичині. Вони мали розвивати торгівлю краю із Сходом. Король *Казимир III* ще у XIV ст. дарував Тисменицьким вірменам спеціальні привілеї. Найбагатшими з них були ті, що торгували сукном і з 1425 р. об'єдналися у купецьку гільдію. Біднішими – ті, що торгували місцевими товарами і об'єдналися у свою гільдію лише у 1444 р. Найбіднішими – прості перекупники з тисменицького ринку.

У Тисмениці народився засновник Манявського скиту *Йов Княгиницький* (1550-1621).

Римо-католицьку парафію у Тисмениці заклав брацлавський воєвода *Микола Потоцький* у 1630 р.

Микола Потоцький, вже воєвода Белзький, 1759 р. фундує і побудову цегляного вірменського собору на місці дерев'яного. На таблиці, вмурованій у стіну храму, було написано: «*Memento Nicolai Potocki*». Греко-католики мали у Тисмениці три храми.

Євреї Тисмениці мали муровану *божницю*, яку їм дозволив збудувати львівський *архiepіскоп Вацлав Сераковскі* за умови, щоб вона «була збудована подалі від костьолів та будинків католиків, довжиною 42 лікті, шириною 38 ліктів і щоб висотою своєю вона ані перевищувала, ані дорівнювалася до висоти костьолів, структура її має бути звичайною, жодними красивостями не прикрашена і з дванадцятьма вікнами».

На початку XVII ст. місто зазнало лихоліття – його знову спалили татари. Про що дізнаємося з привілею *Зигмунда III* від 1618 р., яким король «бачачи, що місто та ще 8 сіл, які належать *Ядвізі* з *Тарновських Потоцькій*, вдові по *Якубу*, воєводі брацлавському, вогнем і мечем

нещодавно татарами знищені були, звільнює ці маєтки на 4 роки від поборів».

Місто знову почало відбудовуватися. З південного боку постав мурований замок з ровами, заповненими водою. На сході, майже на самому березі річки Ворони, збудували укріплений монастир оо. василіанів з церквою. На ринковій площі збудували ще одну церкву. Довший час дідами Тисмениці були Потоцькі.

Фризький подорожній і французький дипломат *Ульріх фон Вердум* відвідав Тисменицю 8 січня 1672 р. і записав у своєму щоденнику: «*Тисмениця, мале містечко з земляними валами і городцями на них, але все майже розвалюється. Воно має дві руські церкви з дерева. Одна у місті, инша у передмісті*».

Наприкінці 1676 р. турки разом з татарами вкотре знищили місто. У 1677 р. воно почало відбудовуватися і тогочасний дідич Домінік Потоцький ще раз запросив вірмен, які втікали з Кам'янця-Подільського.

У 1686 р. у Тисмениці, очікуючи на підкріплення у війні проти турків, довший час перебував приязний до євреїв король *Ян III Собєскі*.

Як бачимо, фаворитами Потоцьких у Тисмениці були не євреї, як у інших містах, а вірмени. Вони постійно отримували від дідичів певні привілеї. Так, 16 березня 1689 р. *Констанція з Турколясів Потоцька*, дружина двірцевого підскарбія, видала у Богородчанах ще один привілей, що стосувався вірмен. Вірменському священику вона виділила плату у 60 злотих щорічно. Звільнила вірмен від податків, повинностей та десятини. А також дозволила їм займатися всіма видами торгівлі. Ба більше – вірменам було дозволено мати свого війта, радних та суддю, яких обирала вся громада.

Тоді ж і гебрейська громада теж мала свої незалежні інституції.

У 1738 та у 1739 у Тисмениці зупинялося російське військо, яке йшло походом проти турків.

6 липня 1764 р. місто черговий раз спалила пожежа.

У липні 1770 р. у місті вибухнула епідемія чуми і тривала до кінця січня 1771 р. Померло 764 осіб. З них чимало євреїв.

Лихоліття не припинилося і 26 вересня 1802 року землетрус зруйнував міські будівлі і сильно пошкодив вірменський собор.

У 1806 *цар Франц I* надав Тисмениці право на проведення ярмарків. Для міста, яке було центром шкіряного та хутряного промислу, це була неабияка поміч.

У 1880 р. у Тисмениці було вже 1 100 будинків. Населення складало 3 747 греко-католиків, 848 римо-католиків, 37 вірменських католиків, 2 548 євреїв, або ж 3 362 українців, 1 410 поляків, 2 405 німців, чи таких, що вважали себе німцями з огляду на переконання чи мову. Очевидно, що гебреїв зарахували до «німців» з огляду на мову, якою вони користувалися – їдишем, яка близька до німецької мови.

У 1882 велика пожежа знову знищила місто.

Наприкінці XIX ст. обробка шкіри, хутра та продаж хутряних виробів поступово перейшли від вірмен до євреїв. До міста приїхала відома жидівська підприємницька *родина Крайміців (Kreimitz)*, яка збудувала хутову фабрику, оснащену сучасними машинами, де працювало 70 працівників, у більшості євреї.

Ще одним підприємцем, який займався хутовим промислом, став *Moshe Korn (Moshe Korn)* та його син *Бериль (Beryl)*. Вони теж дали роботу не одному тисменицькому єврею. Корни працювали під фірмовою маркою «*Хутра з Закопаного*». Це сприяло продажу хутр. Успіх їхньої справи дозволяв їм підтримувати бідних

єврейських ремісників через харитативний фонд, головою якого був сам Бериль Корн.

У 1919 р. у Тисмениці вже було 11 000 мешканців, з них 1 500 римо-католиків, 5 000 греко-католиків, 3 500 євреїв і 30 вірмен.

Як бачимо, вірменська громада зменшувалася. Цьому сприяла асиміляція вірмен з поляками та українцями, що призводило до втрати панівних позицій у підприємництві. Якщо у XVI ст. вірмени контролювали хутровий та мануфактурний ринок Тисмениці, то у XIX ст. вони його втратили. Хутрами та сукном почали торгувати євреї.

Торгівля сукном пов'язана з долею однієї з найбільш знаменитих Тисменицьких родин – родини Фройдів (*Freud*), з якої походить відомий психоаналітик *Зігмунд Фройд*.

Шломо Фройд (Shlomo Freud), дід психіатра, походив з сусіднього гебрейського штетла *Бучач*, де рід Фройдів проживав вже віддавна. Як кожен амбітний провінційний гебрей, він хотів вчитися і помандрував до Тисмениці, де була знаменита *єшива*. Там він невдовзі одружився і залишився у місті. Тут 1815 р. у нього народився син *Якоб (Jakob)*. З навчанням було покінчено. Потрібно було заробляти на родину.

У 1838 р. Шломо стає партнером свого тестя *Авраама Гофмана (Avraham Hoffmann)*. Головними торговими партнерами для них були мануфактури, що виробляли сукно у місті *Фрайбургу у Моравії (Freiburg)*. Тут вони оптом закуповували сукно, фарбували його та продавали у Галичині. Виручені гроші вкладалися у типові на той час галицькі товари, зокрема вовну, які збувалися оптовикам у Фрайбурзі. Цікавим може видатися причина, чому родина Фройдів, живучи з торгівлі між Моравією та Галичиною, все ж перебралася до Фрайбурга. Авраам Гофман, прадід Зігмунда Фройда, пише про його

батька Якуба: «Через свій поважний вік (а тоді йому було 69 років. – Прим. ред.), і через те, що мені важко одному давати раду з усіма проблемами, які пов'язані з моїм заняттям торгівлею, я взяв у якості компаньйона свого онука, який займається всіма операціями, які здійснюються поза Фрайбургом, тоді як я займаюсь купівлею і продажем товарів у самому місті. Щоб займатися комерцією, я отримав від Високих влад міста Лемберга паспорт на себе і свого онука терміном на один рік». Однак справа потребувала постійної присутності одного з членів спілки у Фрайбурзі. І 24 червня 1844 р. Гофман звернувся вже у магістрат Фрайбурга з проханням про дозвіл на проживання та ведення комерції у цьому місті для себе і свого партнера й онука Якоба. Через два тижні прохання було задоволене. У листі підтримки, який надала цим прохачам текстильна корпорація Фрайбурга, написано, що Авраам Гофман та Якоб Фройд «чесні та порядні комерсанти, які купують текстиль, що виробляється нашими місцевими майстрами... і відправляють його на продаж до Галичини, звідки, своєю чергою, везуть товари для продажу у нас. Перебування цих комерсантів у Фрайбурзі вигідне не лише міщанам міста, але й мешканцям околиць, оскільки завдяки цим купцям і їхній товар потрапляє на ринок. Перебування цих комерсантів тут приносить великий зиск». Шломо, батько Якоба, дід Зігмунда, якого у сімейній справі замінив син, не поїхав на нове місце і залишився доживати віку у Тисмениці. Коли 40-річний Якоб зустрів 20-річну красуню єврейку *Амалію Натансон (Amalia Natanson)*, він був уже двічі удівцем і мав двох синів Емануеля і Філіпа. Амалія народилася у *Бродах*. Весілля двох галицьких провінціалів мусило відбутися у Відні, що і сталося 1855 року. Жити вони поїхали до

Фрайбурга. Там 6 травня 1856 року у них народився син *Зігмунд Шломо Фройд* (*Sigmund Shlomo Freud*). Фройдом велося не солодко. Родина постійно переїжджала і нарешті опинилася у столиці імперії – Відні. Попри свій поважний вік, Якоб Фройд постійно думав про розвиток своєї справи. У 1885 р. він навіть зацікавився авантюрою – вирішив торгувати сукном в Одесі, оскільки там мешкала рідня його дружини. В Одесі 70-річний Якоб Фройд зазнав фіаско. Його ж син Зігмунд дещо пізніше знайшов в Одесі свого найвідомішого пацієнта «людину-вовка» – випускника одеського університету *Сергія Панкєєва*. Його до Фройда скерували одеський психоаналітик *Мойсей Вульф* та психіатр *Леонід Дрознес*. Аналізуючи дитячі кошмари Панкєєва, Фройд дійшов думки, що всі відхилення починаються з дитячої психічної травми, «первинної події».

У пивниці ж своєї власної підсвідомості Фройд нікого не допускав. Хоча для всіх є абсолютно очевидним, що у психічній конституції самого Фройда чималу роль відіграв тиранічний батько – Якоб Фройд, мати, яку він ревнував до батька, провінційна ситуація Тисмениці, про яку велися розмови у родині, та Фрайбурга – містечка з п'ятьма вулицями, двома перукарями, десятком магазинчиків та костюлом, синагогою і похоронним б'юро. Родина насправді жила бідно, тулилася в одній кімнатчині, яку здавав вічно п'яний місцевий бляхар. Не менше вплинули на Зігмунда і постійні мандри родини. Бідність вигнала їх з Тисмениці, з Фрайбурга, а потім і з Ляйпціга, щоб закинути до Відня. «Бідність і злидні, злидні і крайня жебротата» – так згадував Фройд своє дитинство. Будучи улюбленцем матері, первістком з-поміж сімох дітей, Зігі ревнував її до батька. Про ці ревності свідчить хоча б один випадок. Якось

він застав матір та батька за любощами. Малюк підбіг до ліжка, ліг коло матері і... попісав... У 16 років він закохався у *Гізелу Флюсе*, почалися справжні сексуальні пригоди, однак та відкинула його любов і він помстився – закохався у її матір.

Зігмунд, як і його дід Шломо, прагнув знань і учився з більшим успіхом, ніж дід. Захоплювався політикою, марксизмом, філософією, і врешті медициною. Почав з вивчення статевих органів вугрів, кокаїну та істеричок, а прийшов до психоаналізу. Він облаштував кабінет, де годинами вислуховує хворих, відточує техніку психоаналізу. Вперше слово «психоаналіз» він застосовує 1896 р. А 1899 р. випускає першу книгу з психоаналізу «*Тлумачення сновидінь*». Перелом у кар'єрі стався, коли *цар Франц Йосиф I* підписує 5 травня 1902 р. офіційний указ про присвоєння йому звання професора-асистента. Екзальтована публіка початку століття – дамочки, які покурюють цигарки і марять про самогубство, потекли до нього рікою. Фройд засновує *Віденське психологічне товариство*, до якого, до речі, входять чимало галичан. Як-от *Вільгельм Райх* з *Перемишляна*, який пробував продовжити думку Фройда та поєднати психоаналіз з марксизмом, зайнятися соціальною інженерією. Ще одним членом товариства став *Макс Шур* (*Max Schur*) з *Станіславова* – лікар-терапевт, біограф Зігмунда Фройда. За рекомендацією грецької принцеси *Марі Бонапарт* він був запрошений Фройдом у якості особистого лікаря. Шур опублікував книгу «*Зігмунд Фройд. Життя і смерть*». Упродовж 10 років Шур постійно був з Фройдом. Натомість Райху Фройд не дозволив копатися у своїй підсвідомості, хоч той його про це просив. І, можливо, доречно, бо Райх таки виявився під кінець життя бо-

жівильним. Отож експеримент міг бути і небезпечним.

Апoteозом слави Фрейда стало вшанування Лондонським університетом 1922 р. п'яти великих геніїв людства – юдейського філософа *Філона Олександрійського* (бл. 25 р. до. н.е. – бл. 50 р. н. е.), який перший сформулював ідею монотеїзму, першого кодифікатора *Галахи* юдейського філософа з Іспанії *Маймоніда* (раббі *Мойше бен Маймон*, 1135-1204), юдейського відступника, класика етики нових часів *Баруха Спінози* (הַרְבַּסְטוּס דֵּי סְפִינױזָא, *Benedictus de Spinoza*, *Бенедикт Спіноза*, 1632-1677), *Фрейда* і *Альберта Айнштайна* (1879-1955).

1930 р. Фрейду присудили одну з найвищих літературних нагород Німеччини – *Премію Гьоте* міста *Франкфурта-на-Майні*.

Зігмунд Фрейд став засновником психоаналітичної школи у психології, напрямку, який наполягав на тому, що значна частина поведінки людини керується її неусвідомлюваними мотивами, які мають прихований сексуальний підтекст. Інструментом, яким він користувався, був аналіз вільних асоціацій, які виникали у хворого, аналіз його снів, щоб докопатися до тієї первинної події, яка призвела до психічної девіації.

Досі теорії Фрейда є предметом жорсткої полеміки. Психоаналітик став одним з нечисленних мислителів, таких як Маркс чи Айнштайн, які насправді сформували наше сучасне мислення та бачення світу.

Після 1933 р. нацисти спалюють книги Фрейда. Рак ротової порожнини і протез, який йому зробили, завдають надзвичайних мук. Австрію окуповують нацисти. Потрібно полишати Відень. Фрейда викуповує принцеса

Марія Бонапарт, а його сестри гинуть у концтаборі.

Помер Фрейд 23 вересня 1939 року у Лондоні, з початком II Світової війни. Він сам призначив день своєї смерті – на його прохання саме цього дня йому вкололи смертельну дозу морфію.

Послідовником Фрейда в Галичині був уродженець села Великі Бірки Тернопільського повіту *Стефан-Максим Балея* (1885-1952) – видатний український і польський психолог, лікар, психоаналітик і філософ, який своїми численними статтями і фундаментальними працями створив підвалини психології виховання, персонології, розвив вчення психоаналізу, не обмежуючись ідеями Зігмунда Фрейда, а розглядаючи його ширше, схиляючись до «глибинної» психології *Адольфа Адлера* і *Карла Густава Юнга*, чим створив ґрунтовну для свого часу наукову теорію особистості в Україні і Польщі, яка не втратила своєї цінності і в наші дні. Між іншого він написав німецькою мовою дослідження «*Über Urteilsgefühle*», та українською – «*З психології творчості Шевченка*».

Ще одним великим сином Тисмениці був *Кость Левицький* (1859-1941) – перший голова уряду *Західноукраїнської народної республіки*.

Сьогодні у Тисмениці можна оглянути дерев'яну церкву Різдва Богородиці 1776 р. та костіол оо. домініканців, у якому 1686 р. бував Ян III Собескі.

1. *Shlomo Blond, Tismenits; a matseyve oyf di khurves fun a farnikheter yidisher kehile, Tysmienica; a memorial book, Hamenora, 1974, Tel Aviv.*

2. *Material about Sigmund Freud from the Exhibition at the Jerusalem University in 1973.*

3. *Dominik Chirowski, Dzieje miasta Tysmienica, Lwow, 1938.*

надвірна

באדוראדא

надвірна, вул. станіславівська, 1900 рр.

Надвірна

Nadwyrna (пол.), **נאדווערנע, נאדווארנא** (їдиш), **Nadworna** (нім.), **Надворная** (рос.), **Nodvorna** (угор.), **Nadvirna, Nadverna, Nadvorna, נדבורנה** (іврит)

Надвірна розміщена за 38 км на південь від Івано-Франківська. Хоча поселення існувало набагато раніше, перша письмова згадка про Надвірну відноситься до 1589 року. Тоді місто належало власнику Пнівського замку *Миколаю Куропатві* і на нього вкотре напали татари. У XIV ст. у Надвірній уже був замок. Розвитку міста сприяло те, що поруч були багаті соляні поклади. З часом Надвірна почала належати роду *Потоцьких*.

Можна припустити, що перші євреї з'явилися у Надвірній на початку XVI ст., бо вже 1594 р. є свідчення про те, що під час козацького повстання *Северина Наливайка* громада постраждала.

Організована *гебрейська громада* з'явилася у Надвірній десь на початку 1700-х рр., бо найдавніші збережені поховання датовані 1709 роком.

Великий вплив на надвірнянський кагал, особливо у середині XVII ст., мала пізня форма *сабатіанської* юдейської ересі – *франкізм*. Гебрейські містики, попри всю перверзивність їхньої поведінки, у своїй більшості були глибоко віруючими людьми. Вони виходили з тієї засади, що Тора і її заповіді стосуються тільки цього світу, світу, який постав після гріхопадіння. Натомість спасіння може настати після приходу месії, який принесе себе у жертву. У тому, новому світі буде своя Тора. А для гебрея найбільшою жертвою є відречення від віри і відкидання приписів Тори. Вони переконували, що

чим драстичнішим буде заперечення заповідей, тим імовірніше прищестя нового світу. Тому й практикували перехід у іслам (як це зробив засновник секти, псевдомесія *Цві Сабатай*) чи католицизм (як це зробив ще один її лідер *Якоб Франк*). Вслід за Франком 25 травня 1759 року такий самий акт вчинив і колишній рабин Надвірної *Єзуда Лейб бен Натан Криса* (*Yehudah Leib ben Natan Krysa*), який був дуже близьким до Франка. Це безсумнівно, потрясло гебрейську громаду Надвірної.

Свого роду ліком на цю інтелектуальну гебрейську катастрофу стала поява *хасидизму* як ще однієї форми гебрейської містики. У Надвірній, як майже у кожному з галицьких штетлів, з'явилася своя *Надвірнянська хасидська династія*. Династію заснував великий *раббі Їссахар Бер «Берчі» Ляйфер з Надвірної* (*Admorim Yisachar Ber «Bertchi» Leifer mi-Nadvorna*). Він був сином *раббі Їцхака з Калиша* (*Rabbi Yitzhak mi-Kalish*), братом відомого лідера хасидського руху *адмора Маєр'ла з Перемишлян* (*Rabbi Meir'l mi-Premishlany*), сина *раббі Аарона Лейба з Перемишлян* (*Rabbi Aharon Leib mi-Premishlany*), син *раббі Маєра Гагадола з Перемишлян* (*Meir Hagadol mi-Premishlany*). Як бачимо, фундамент у цієї численної хасидської династії був чималим. Та й сама династія, яка жива і сьогодні, налічує чи не найбільшу кількість раббі як у минулому, так і тепер. Вона дала чимало «*великих рабинів*» – «*адморімів*». «Адморім» – це акронім від гебрайського вислову «אדוֹנַיִן מוֹרַיִן וְרַבַּיִן» – «*Adonainu Morainu V'Rabainu*», що означає «*наш майстер, наш учитель і наш раббі (тобто батько)*». Через адмора Маєр'ла з Перемишлян династія безпосередньо пов'язана з його учителем і засновником хасидизму *раббі Ізраєлем Баал Шем Товом*.

Перелічимо лише кілька перших поколінь з дуже великої та розгалуженої династії:

- великий раббі Аарон Лейб з Перемишлян (*Admorim Aharon Leib mi-Premishlany*);

- великий раббі Давид з Каліша (*Admorim David mi-Kalish*), син великого раббі Маєра з Перемишлян;

- *великий раббі Ісаак з Каліша (*Admorim Isaac mi-Kalish*), син великого раббі Аарона Лейба з Перемишлян;

- ** великий раббі Їссахар Бер «Берчі» Ляйфер з Надвірної (*Admorim Yisachar Ber «Bertchi» Leifer mi-Nadvorna*, пом. 1848), автор книги «Сісрей Тора» (*Sisrei Torah*);

- *** великий раббі Аарон Лейб Ляйфер з Надвірної (*Admorim Aaron Leib Leifer mi-Nadvorna*, 1819-1897), автор книги «Яд Аарон» (*Yad Aharon*), син раббі Берчі;

- ****великий раббі Моше Ляйфер з Надвірної (*Admorim Moshe Leifer mi-Nadvorna*), син раббі Аарона Лейба;

- ****великий раббі Їцхак Ляйфер з Гарцреман (*Admorim Yitzhak Leifer mi-Hartzreman*), син раббі Аарона Лейба;

- ***великий раббі Мордехай Ляйфер з Надвірної (*Admorim Mordechai Leifer mi-Nadvorna*, 1835-1894), автор книги «Маамар Мордехай» (*Maamar Mordechai*), син раббі Берчі;

- ****великий раббі Їцхак Ляйфер із Станіславова (*Admorim Yitzhak Leifer mi-Stanislav*), син раббі Мордехая з Надвірної;

- ***** великий раббі Хаїм Ляйфер з Станіславова (*Admorim Chaim Leifer mi-Stanislav*), син раббі Їцхака Ляйфера із Станіславова;

- ***** великий раббі Їссахар Берел Ляйфер із Станіславова (*Admorim Yisachar Berel Leifer mi-Stanislav*), син раббі Хаїма Ляйфера з Станіславова;

- ***** великий раббі Їссахар Берчі Ляйфер з Надвірної та Сатмару (*Admorim Yisachar Bertchi Leifer mi-Nadvorna-Satmar*, пом. 1906).

І це тільки початок переліку, який не закінчився і сьогодні.

Надвірнянська гебрейська громада жила активним релігійним та інтелектуальним життям. З відомих гебрейських теологів у Надвірній мешкав раббі Зеві Гірш з Надвірної (*Rabbi Zevi Hirsch mi-Nadverna*, сер. 1700-х – 1802). Він був *Av Bet Din* – головою рабинічного суду Надвірної. Вчився в учня Баал Шем Това – раббі Дов Бера з Межиріча (*Rabbi Dov Ber mi-Mezeritch*) та раббі Єхієля Міхеля, маггіда з Золочева (*Rabbi Yechiel Michel, Maggid mi-Zlotchov*). Раббі Зеві Гірш відомий як автор багатьох трактатів з питань юдейської етики. Йому належать такі книги: «Гагадах шел песах» (*Hagadah shel Pesah, Brooklyn, 1977*), книга з гебрейської етики «Альфа бета ім міле де-авот» (*Alfa beta im mile de-avot. Breznitz, 1796*), кабалістичний трактат «Сіфте кедошім» (*Sifte kedoshim, London, 1962*), коментарі до Тори «Кол сіфре га-Магид га-кадош мі-Надверна» (*Kol sifre ha-Magid ha-kadosh mi-Nadverna, Brooklyn, 1990*) та «Цемах га-шем лі-Цеві» (*Tsemah ha-Shem li-Tsevi, Berditshov, 1818, Lemberg, 1891*).

Раббі Зеві Гірш з Надвірної зауважив у надвірнянській ешиві здібного хлопчину, який вже у 10 років відзначався добрим знанням Тори. Він заручив з ним свою дочку і почав посилено вчити майбутнього зятя Тори. Цим хлопцем був раббі Авраам Давид Варман з Бучача (*Rabbi Tsevi Hirsh Avraham David Wahrman ben Asher Anshel mi-Butshat, 1770-1840*). Вже у 20 років він став рабином у Гословіцах (*Goslowitz*). Згодом на нього сильно вплинув раббі Леві Їцхак з Бердичева (*Rabbi Levi Yitzhak mi-Berditchev*), який схилив його до хасидизму.

У 1813 р. він став рабином синагоги у Бучачі, де й провів решту свого життя. Він автор ряду теологічних трактатів: «*Даат кедошім*» (*Da'at Kedoshim, Lemberg, 1870, Lemberg, 1879*). Це коментар до книг «*Шулхан Арух*» та «*Йорег Деаг*» (*Shulchan Arukh, Yoreh De'ah*), «*Діврей Авот*» (*Divrei Avot, Lemberg, 1879*) – коментар до книги «*Пірке Авот*» (*Pirke Avot*), «*Ешель Авраам*» (*Eshel Avraham, Lemberg, 1885, Buczacz, 1906*) – коментар до книг «*Шулхан Арух*» та «*Ораг Хаїм*» (*Shulchan Arukh, Orach Hayim*), «*Езер мі-Кодеш*» (*Ezer mi-Koddesh*) – коментар до «*Шулхан Арух, Евен га-Езер*» (*Shulchan Arukh, Even ha-Ezer*), «*Кесеф га-Кодошім*» (*Kesef ha-Kodoshim*) – коментар до «*Шулхан Арух, Гошен Мішпат*» (*Shulchan Arukh, Hoshen Mishpat*), «*Біркат Давид*» (*Birkat David, Zolkiew, 1766, Lemberg, 1844*) – це кабалічний коментар, «*Магазег Авраам*» (*Mahazeh Avraham, Lemberg, 1871*) – коментар до Тори, «*Гоцен Давид*» (*Hozen David, Lemberg, 1871*) – це коментар до книги «*Кетувім*» (*Ketuvim*), «*Амарот Тегорот*» (*Amarot Tehorot, Lemberg, 1878*), «*Тєфіла ле-Давид*» (*Tefilah le-David, Lemberg, 1886, Kolomea, 1897*) – збірник молитов, «*Тєгілалє-Давид*» (*Tehila le-David, Kolomea, 1872*) – коментар до книги псалмів. Перелік більш ніж переконливий, як на Надвірну.

Ще одним знавцем Тори з Надвірної був раббі Йссахар Бер бен Йцхак Ляйфер з Надвірної (*Rabbi Yissachar Ber ben Yitzhak Leifer mi-Nadworna, 1790-1848*). Він народився у Калуші, однак жив у Надвірній. У хасидських колах відомий його коментар до Тори «*Ситре Тора*» (*Sitre Torah. Bet ha-Defus Me'et H. Rohotin, Lemberg, 1899*).

Традицію надвірнянських гебрейських мудреців продовжив раббі Мордехай Ляйфер з Надвірної (*Rabbi Mordekhai ben Yissachar Ber*

Leifer, mi-Nadvorna-Boshtina, 1835-1894). Коли 1848 р. помер його батько, він поїхав вчитися до раббі Маєр'ла з Перемишлян (*Rabbi Meir'l mi-Przemyszlany*). Все життя його було аскетичним. Він славився святістю та людяністю. Після Надвірної з 1865 р. він жив у Хусті (*Huszt*), подорожував штетлами Закарпаття та писав книги: «*Сефер Гедулат Мордехай*» (*Sefer Gedulat Mordekhai, Mosdot Hust. Yerushalayim, 1989*) – це книга повчань, «*Магзор (Надвірна)*» (*Mahzor (Nadvorna). Sukkoth. Seder hakafot, Flatbush-Brooklyn, 1986*) – збірник молитв, «*Ор Мордехай*» (*Or Mordekhai, New York, 1956*) – збірник повчань, «*Сефер Аспакларія га-меїраг*» (*Sefer Aspaklarya ha-me'irah, Tif'eret. Brooklyn, 1996*, «*Сефер Маамар Мордехай ге-гадаш*» (*Sefer Ma'amar Mordekhai he-hadash, Brooklyn, 1964*) – повчання, «*Тіфєрет Мордехай*» (*Tiferet Mordekhai, Bergesacz, 1927*) – знову книга повчань.

У 1765 р. у Надвірній мешкало вже 1 002 євреїв.

1772 р. Надвірна опинилася в Австро-Угорській імперії. Життя різко змінилося. З 1 січня 1788 євреї були зобов'язані використовувати нові, германізовані прізвища, платити нові податки, кагал був розпущений як адміністративна самоврядна одиниця, євреїв почали мобілізувати до війська.

У 1809 р. помер релігійний провідник міського кагалу раббі Цві Гірш з Надвірної. У 1830-х рабином Надвірної був раббі Шломо Ковлер (*Rabbi Shlomo Kovler*).

З середини XIX ст. у Надвірній починає розвиватися нафтовий та озокеритовий промисел і євреї беруть у цьому активну участь. У 1861 р. до міста дотягують залізницю Краків-Львів ім. Карла-Людвіга (*Karl-Ludwig-Bahn*). А 1866 продовжують гілку Ходорів-Галич-Станіславів-

Коломия-Заболотів-Чернівці. Це надає нового дихання гебрейським штетлам краю.

У 1867 р. в Австро-Угорщині остаточно емансипують всі етнічні групи. Щоправда, гебреїв не вважають яскраво відмінною етнічною групою.

У 1870 р. у Надвірній єврейські підприємці відкрили бровар та сірникову фабрику. На 1880 р. з 6 552 мешканців Надвірної 4 182 були євреями.

У 1890-х у Надвірній з'явилися перші сіоністські групи. Водночас розпочалася еміграція до Америки. У 1890 р. євреїв вже залишилося тільки 3 618 з 7 227 мешканців міста. 2 листопада 1897 р. у Нью-Йорку було створено об'єднання «*Anshei Nadworna*» (Люди з Надвірної), яке збудувало у Нью-Йорку синагогу на П'ятій вулиці під номером 630 (630 East 5 St.).

У 1901 р. рабином Надвірної став *раббі Наум бен Цві Гірш Бурштайн* (Rabbi Nahum ben Zvi Hirsch Burshtein).

1907 р. велика пожежа знищила близько 100 єврейських будиночків.

У 1912 р. у Надвірній нарешті відкрили першу світську жидівську школу, якою опікувалися місцеві сіоністи.

Коли розпочалася I Світова війна, то раббі Наум Бурштайн залишався з громадою. Під час боїв частина міста знову згоріла. 3 серпня 1914 по липень 1915 фронт стояв на лінії Делятин-Надвірна. А 8 липня 1916 р. почався Брусиловський прорив, який ще більше зашкодив місту.

У жовтні 1918 р. Австро-Угорщина розпалася. Розпочалися українські визвольні змагання, польсько-українська війна, польсько-советська війна. Єврейська молодь організовувала загони самооборони.

У 1920-х у Надвірній, як і усюди, діяли відділення всіх гебрейських політичних партій та організацій.

Після війни, у 1921 р. через епідемії і переслідування у Надвірній залишилося ще менше євреїв – 2 042 з 6 062 всіх мешканців.

1923 р. *Ліга Націй* нарешті включила Східну Галичину у склад Польщі, хоча вона вже давно була зайнята її військами й адміністраціями.

1931 р. у Надвірній, згідно з польською статистикою, 3 437 євреїв. А у повітрі вже запах чергової війни.

Сьогодні у Надвірній можна побачити гебрейський *кіркут* на вул. Визволення. Раніше там було до 500 *мацев*. Сьогодні добра половина з них пропала. Найдавніші з датованих *мацев* відносяться до 1709 р.

Nadworna; sefer edut ve-zikaron, Israel Carmi (Otto Kramer), Tel Aviv, 1975.

навчання у хедері. фото романа вишняка, 1920 рр.

КОЛОМІЯ

קאלאמיי

іван монолатій

забутий світ — коломийські євреї

коломия, ринок, 1900 рр.

Коломия

Kolomyja (пол.), **קאָלומיַה** (їдиш),
Kolomai (нім.), **Kolomea** (нім.),
Kolomia (угор.), **Коломыя** (рос.), **Kolimeya**,
Kolimia, **Kolomea**, **Kolomey**, **קולומיה** (іврит)

Коломия – місто за 65 км від Івано-Франківська та за 69 км від Чернівців.

За офіційною польською статистикою, 1931 р. в Коломийському повіті мешкав 11 191 євреї.

Сьогодні в Коломії можна оглянути три *синагоги* – на розі вул. Шухевича та вул. Валової, на вул. Філіпова та чинну *синагогу* на вул. Пекарській.

1. *Pinkes Kolomey, Memorial Book of Kolomey, Shlomo Bickel, Rausen Bros, 1957, New York.*

2. *Sefer zikaron le-kehilat Kolomey ve-ha-seviva, Kolomeyer memorial book, D. Noy, M. Schutzman, 1972, Tel Aviv.*

Іван Монолатій

Забутий світ – коломийські євреї

Місто Коломия завжди було важливим осередком контактів між українцями та представниками інших національностей і народностей на всіх етапах її історичного розвитку. Національні спільноти Коломії пройшли тривалий шлях надзвичайно складних і суперечливих історичних взаємин. Їх зміст позначений як плідною співпрацею, міжнаціональною і релігійною толеранцією, так і жорстким протиборством, яке виливалося у збройну боротьбу, не виправдане пролиття крові мирного населення.

Більшість населення Коломії, як і решти міст Галичини, до середини XVII ст. становили українці, питома вага яких відтепер у міському

управлінні суттєво зменшувалася. Незважаючи на традиційну поліетнічність та поліконфесійність регіону (яка простежується ще з середніх віків), одні національні меншини (євреї, поляки; в певний час – німці) стають панівними більшістю, інші – асимілюються з місцевим населенням чи з панівною нацією (чехи, болгари, вірмени) або зберігають окремі елементи національної ідентичності (німці). Такий національний уклад спостерігається відтоді і, переважно, до початку і в перші десятиліття XX століття.

Недаремно австрійський письменник та краєзнавець *Леопольд фон Захер-Мазох* (*Leopold von Sacher-Masoch, 1836-1895*) відзначав: «... якщо комусь захочеться намалювати невеличку картину Галичини, то нехай поїде на ярмарок до Коломії. Там він опиниться на форумі давньої римської колонії. Серед штовханини гендлярів, що пропонують, купують, сновигають туди й сюди, він побачить, як перед ним пропливає в розмаїтих обличчях дивовижна країна. Йому здаватиметься, що він то на багдадському базарі, то на церковній площі якогось села у Шварцвальді. Як і там, ударять по руках смаглявий вірменин з довгим чубуком та білявий шваб з короткою файкою у кутику уст, відчуття алегорії проймає його, і він бачить, як Схід та Захід простягають один одному руки. Жоден край багатонаціональної монархії не запропонує йому такої картини – ані Угорщина, ані Далмація, жоден – такої повноти протилежностей...».

Досить чисельну національну спільноту в Коломії становили євреї, яких тут до вересня 1939 р. називали *жидами*. З найдавніших часів місто було й своєрідним місцем перетину християнського та юдейського світів, а коломийці –

свідками колоритної поліфонії взаємин християн та іновірців.

У Коломиї єврейські гетта завжди були іноетнічними анклавами стосовно українських, польських, вірменських і німецьких дільниць. Соціальні, етнокультурні та конфесійні відмінності сприяли виникненню певних конфліктів між християнами-городянами і юдеями. Корпоративізм середньовічної Коломиї, тенденції до уособлення окремих груп та особистостей неминуче вели до відлучення євреїв від нормального життя, змушуючи їх, з одного боку, згуртовуватися довкола національно-релігійної ідеї, а з іншого – перетворюватися на один з найбільш життестійких та гнучких елементів середньовічного міста.

Перше єврейське поселення у Коломиї відоме вже у XIII ст. – доби, коли євреїв час від часу виганяли з окремих міст або регіонів, а їхнє майно конфісковували. Як й іншим, йому надали привілеї польського короля *Казимира III Великого* від 1364 і 1367 рр., які повторювали привілеї 1264 р. польського короля *Болеслава Благочестивого*. Коломийські євреї вважалися власністю польського короля, зобов'язувалися сплачувати різні податки на користь монарха і ради міста, виконувати низку повинностей. Згідно з привілеями Люблінського коронного сейму 1569 р. у місті, в окремій дільниці поблизу пл. Ринок поселялися львівські євреї. Відтоді компактне розселення євреїв в міському центрі сприяло виникненню уявлення про переважання єврейського населення в загальній етнічній структурі міста. Це уявлення, спочатку неправильне, не тільки відображало тенденцію до збільшення частки євреїв серед городян, але й само формувало картину розселення євреїв у місті: прагнення єврейських купців і ремісників жити в торговому центрі не суперечило по-

требам єврейської общини в організації відособленого життєвого простору.

Під час перепису володінь у 1616 р. королівська комісія наказала коломийському *старості Петрові Корицінському* збудувати єврейську синагогу та виділити місце для єврейського кладовища, з умовою звільнення цих дільниць Коломиї від податків. Визначаючи економічний стан єврейської громади, з люстраційного акта 1616 р. дізнаємося, що євреї щороку вносили у старостівський двір 20 талерів, а євреї-різники, разом з християнами – 40 каменів сала.

Після зруйнування міста численними нападами татарських загонів у першій половині XVII ст. та перенесення міста з правого на лівий берег р. Прут у 1629 р. міська влада виклопотала підтверджувальну грамоту, в якій говорилося, що «за євреями повинні бути збережені їхні повинності і права». Як доказ цього, бачимо оренду міського млина, за що євреї щорічно сплачували до королівської скарбниці 3000 зол. У згаданий період коломийське староство перейшло до володінь польських магнатів *Потоцьких*, величезних землевласників на Покутті. У реєстрі ревізії 1670 р. про сплату подимного поряд з 30-ма звичайними будинками в центрі міста як «убогі» значаться 32, і стає зрозумілим, чому євреї переважали. Домінування їх у міській торгівлі XVII ст. пояснюється тим, що в місті було 170 будинків і проживало бл. 1000 осіб, здебільшого євреї.

Із збільшенням чисельності єврейського населення постала необхідність зосередження всіх адміністративних функцій громади в кагалі. Діяльність усіх структур кагального управління було сконцентровано в адміністративній, судовій та релігійно-виховній сферах. Внутрішнє життя общини регламентувалося

приписами *Галахи*, а з початку XVI ст. – кодексом *Шулхан-Арух*. Відносини між місцевою владою і єврейськими кагалами, автономія яких стала основою всього суспільного устрою євреїв Речі Посполитої, регулювали «*Воєводські правила*» 1527 р. краківського воєводи *А. Тенчинського*. У 1715 р. коломийські міщани і єврейська община домовилися між собою про сплату кагалом $\frac{3}{4}$ суми податків до міської казни, а 1771 р. між християнами та юдеями було підписано угоду, за якою патент на 23 підводи поділявся: $17 \frac{1}{4}$ на кагальне управління і відповідно $5 \frac{1}{4}$ – на міщан.

Життя місцевої єврейської спільноти було замкнутим. Юдеї примусово поселялися у спеціальних, відокремлених від міста внутрішніми мурами кварталів, так званих гетто, або на закритих єврейських вулицях (*Judengassen*). Побіч тяжкого економічного та соціального тиску, якому піддавала євреїв польська королівська адміністрація, їхні храми ставали осередками духовного поступу.

Найдавніші коломийські синагоги будували з дерева чи мурували. Хоча, як свідчать джерела, синагоги в близьких від Коломиї Печеніжині та Гвіздці були дерев'яними, оскільки саме так зберігався їхній зв'язок з місцевим християнським дерев'яним будівництвом. Люстраційна комісія у 1616 р., визначаючи терени під міську забудову, вказала їй місце синагоги (тепер – інкубаторна станція на вул. Я. Оренштайна).

З середини XVII ст. у містах Польщі почали зводити капітальні будівлі, а Коломия, з її розвиненими соляними промислами і численними німецькими та єврейськими колоністами, була перспективним містом Речі Посполитої. Саме тому в 1664 р. завдяки турботам рабина *А. Вольфа* (*Rabbi A. Wolf*) євреї забудували навколоринкову площу, звели нову синагогу, раби-

ном якої став пізніше невідомий нам *раббі Хайм*. Наприкінці XVIII ст. було перебудовано й так звану *Велику синагогу*, зображення якої, на жаль, збереглося лише на старих поштівках. Світський характер нової синагоги зумовлювали як теологічні, так і ритуальні традиції євреїв, які вбачали у ній не лише молитовний будинок, а й осередок міського громадського життя.

Упродовж XVIII ст. коломийська юдейська громада відіграла значну роль у поширенні хасидизму – ідей свободи вибору, відповідальності перед Богом і сумлінням. Засновник хасидизму приблизно у 1730-х рр. відвідав місцевого рабина *Есгліама бен Ешея*. Побіч цього, у Коломиї в 1756-1759 рр. міг проповідувати *Якуб Франк* (*Jacob Frank* (קאכא פראנק, *Ya'akov Frank, Jakob Frank, 1726-1791*) – лідер сабатіанства в Галичині та на Поділлі – найбільш масового єврейського месіанського руху другої половини XVIII ст.

Що ж стосується нетрадиційних контактів місцевих євреїв з католиками або уніатами, то цікавий епізод описує лавреат премії Нобеля, письменник *Шмуель Йосеф Агнон* (*Shmuel Yosef Agnon*, שמואל יוסף אגנון, 1888-1970). Художній переказ стосується взаємин ватажка карпатських опришків *Олекси Довбуша* з коломийським рабином Ар'є. У Коломиї О. Довбуш з'явився «однієї суботи»: «*Рабі Ар'є сидів у кріслі і руки омив і відпив, і над хлібом благословив Того, що дає хліб, і дав Довбушу, і їв сам. І Довбуша благословив рабі Ар'є. Після їди і пиття повернувся він зі своїми молодцями в гору. І в руці Довбуша клинок, що дав ангел смерті Довбушу. Ні вдень, ні вночі не спочине клинок. Лише із суботи в суботу, в день сьомий, коли спочив Господь, як освітиться суботній вечір, покочиться клинок у руці Довбуша, тому що пролилося на нього освячене вино, коли прийшов*

212 *Довбуш з суботнього вечора до рабі Ар'є, і не ворухнеться клинок, поки не мине субота».*

Відомі випадки, коли героями були й негативні особи, які прославилися у так званому соціальному бандитизмі. Хоча не потрібно й заперечувати можливості зближення людей інших віросповідань (українців і євреїв), вимушених боротися проти спільного ворога – свавілля польської шляхти та королівських урядників.

Зазвичай, коломийським євреям належав значний відсоток земельних ділянок. У їхніх руках були вся торгівля і великі грошові капітали. Відомо, що у 1765 р. в Коломиї проживали 1 072 євреї: здебільшого купці, крамарі, посередники – фактори й орендарі різних промислів, переважно солеварень.

У другій половині XVIII ст. і в період австрійського панування група євреїв Східної Галичини й далі була найчисельнішою. Коломийські євреї не мали покровительства короля, а значною мірою були залежними від власників міста, магнатів та шляхти, були захищені зі сторони кагалів і ваадів. Єврейська община, зважаючи на купецьку, ремісничу та підприємницьку структури, упродовж двох останніх століть відігравала помітну роль в економічному та культурному житті міста, де проживало чимало заможних євреїв, що розбагатіли на відкупках, промислово-торговельних справах та грошово-кредитних операціях.

Для підвищення ролі освіти й культури єврейська община у 1778 р. створила єврейську школу, що стала першим стаціонарним навчальним закладом коломийських євреїв. Велику синагогу наприкінці XVIII ст. було перебудовано, стіни прикрашено декоративними елементами барокового стилю, а під час реставраційних робіт 1798 р. певних змін зазнав інтер'єр.

З 1787 р. при синагозі була традиційна єврейська початкова школа – *хедер*, де вивчали Тору і Талмуд. У 60-х рр. XIX ст. коломиянка *Гулесова* організувала дитячий садок для єврейських дітей, а 1866 р. було відкрито другу початкову школу.

Статистично в 1869 р., під час офіційного перепису населення Коломиї та її околиць, було встановлено, що число євреїв дорівнює 9 019 осіб, тоді як на 15 000 городян у 1861 р. їх налічувалося 8 300 осіб. Адміністративно-правне становище євреїв відображала спеціально створена ізраїльська гміна, до правління якої в 1876 р. входили *Соломон Вісельбер* (*Solomon Wiselber*), *Давид Кріс* (*Dawid Kriss*) та *Йосиф Функенштайн* (*Josef Funkenstein*).

Чимале соціальне значення в житті міста мало відкриття 34 квітня 1854 р. міської лікарні, збудованої на кошти єврейської общини, в якій, як повідомляють тогочасні джерела, було 20 лікарняних ліжок. Окрема сторінка життя коломийських євреїв – діяльність Будинку для старців та калік, відкритого 1898 р. на кошти ізраїльської гміни.

Релігійно-містичне життя общини проходило не лише в синагогах, але й *молитовних будинках* і публічних *божницях*. В 1872 р. тут діяло 16 божниць і 35 молитовних будинків. *Раббі Нахман Зев* (*Rabbi Nahman Zeev*), *раббі Йцхак Себ* (*Rabbi Yichak Seb*), *раббі Йцхак Таубес* (*Rabbi Yichak Taubes*), *раббі Гершон бен Єгуда* (*Rabbi Hershon ben Yehuda*), *раббі Гігель бен Барух Ліхменштайн* (*Rabbi Hillel ben Baruch Lichenstein*), *раббі Якуб бен Ефраїм Теомін* (*Rabbi Yakub ben Efrayim Teomin*) – ось далеко не повний перелік коломийських рабинів XIX ст. Залежно від роду занять і соціального стану віруючі ходили до тієї чи іншої синагоги.

У другій половині XIX ст. євреї вже становили найчисельнішу групу серед коломийців, а 1882 р. – 41,4% усього населення міста.

Про певне зрушення в українсько-єврейських освітніх стосунках свідчить і те, що за переписом 1900 р. у Східній Галичині налічувалося 40 475 осіб Мойсейової релігії, котрі вважали розмовною мовою українську. Так, уже з 1902 р. до української гімназії в Коломиї вступають перші учні-євреї, а в 1906-му – до приватної української жіночої семінарії.

На початок XX ст. кількість євреїв продовжувала зростати. Так, у 1911 р. в Коломиї, разом з приміськими селами Дятківці і Шепарівці, налічувалося 7 850 греко-католиків, 8 244 римо-католиків, 16 750 юдеїв (51% населення).

Найвідомішою з коломийських єврейських шкіл кін. XIX – поч. XX ст. була чотирикласна чоловіча школа «Шкільного фонду на організацію та утримання шкіл для бідних дітей в Галичині, Буковині та Туреччині», родини відомих німецьких євреїв-меценатів і благодійників *барона Йосифа фон Гірша (Baron Josef von Hirsch, 1805-1885)* і *барона Морица фон Гірша (Baron Moritz von Hirsch, 1831-1896)*. Школу відкрили в 1896 р. у спеціально збудованому приміщенні (тепер – ЗОШ № 8 ім. О.С. Пушкіна).

Напередодні I Світової війни та польсько-українського конфлікту відсоток євреїв у навчальних закладах міста помітно зростає: від 6% (в українській гімназії, 1913/14 н.р.) до 15% (українська жіноча семінарія, 1911/12 н.р.) чи навіть 34% (українська гімназія, 1920/21 н.р.). Здебільшого учні-євреї декларували рідною українську мову, а інколи і українську національність, і це при тому, що їхні батьки мали можливість вибору між польськими та єврейськими гімназіями і семінаріями.

Позитивну роль у розвитку української національної культури відігравали єврейські дрібні підприємці, зокрема власники невеликих друкарень. Як правило, провінційні єврейські друкарні у Східній Галичині мали українські шрифти і друкували значну кількість книжок та періодики українською мовою. Серед них чільне місце посідає друкарня *Вільгельма Бравнера (Wilhelm Brauner)* (роки існування: 1905-1923) і відоме видавниче підприємство коломийського купця *Якова Оренштайна (Jakob Orenstein)* (роки існування: 1903-1919). У друкарні першого виходили у світ науково-популярний тижневик «*Поступ*», часопис для народу «*Хлопська правда*», орган українсько-руського учительства «*Прапор*», політико-економічний часопис «*Право народу*», євангеліцький часопис «*Віра і наука*», безпартійний, становий часопис «*Голос дяків*», селянський двотижневик «*Плуг*», журнал молоді літератури «*Зеркало*» та ін.

Засноване в 1903 р. видавництво «*Галицька накладня*» Я. Оренштайна (1875-1943) в анотації до свого першого видання зазначало, що «до цієї праці «Галицька накладня» приєднала собі гурт молодих українських вчених, які певно не пожалують праці для такого епохального діла». Видані Оренштайном твори Т. Шевченка, І. Франка, І. Нечуя-Левицького, Марка Вовчка, С. Руданського, П. Куліша, А. Крушельницького, С. Яричевського, Л. Гринюка, Р. Кіплінга, Л. Толстого, Л. Андрєєва, А. Франса, Б. Шоу та ін. стали загальновизнаним внеском цього єврейського видавця до нашої культури.

Певним мірилом українсько-єврейських культурних діалогів є й те, що у 90-х рр. минулого століття єврейські аматори влаштували в Коломиї театральний гурток, актори якого

Не випадково Коломию відвідував і один з найвідоміших єврейських письменників – Шолом-Алейхем (שלום-עליכם, справжнє ім'я Шолом Нохумович Рабинович, 1859-1916), який на початку 1906 р. дорогою до Швейцарії чотири дні провів у місті, описавши згодом життя і побут східногалицьких євреїв в оповідання «Брехня». Дія оповідання відбувається в потягу до Коломиї, а з розмови двох пасажирів, одним з яких є сам автор, дізнаємося, що в Коломиї припадає на «одного багача ледь не тисяча бідняків, щоб не наврочити».

У політичному житті краю єврейська верхівка досить впевнено дотримувалася традиційної орієнтації на польські аристократичні кола. Система політичних партій, яку представляли євреї Східної Галичини, що боролися за депутатські місця в райхстазі і місцевих органах влади та проти антисемітизму і юдофобства польських і українських клерикалів, складалася саме в маленьких містечках.

Сучасник-українець писав, що «життя пливло в місті трьома герметично відокремленими течіями. Українці, поляки і жиди творили щільно замкнені групи, щоб не сказати гетто. Так було на полі мовному, товариському, культурному, політичному й релігійному».

Ще 1880 р. коломийські євреї заснували у місті осередок сіоністського руху, головою якого був Израель Фаденхрехт (Isroel Fadenchrecht), котрий видавав часопис «Ізраель» (אִרְאֵל) гебрейською мовою. Цікаво, що на 1-му сіоністському конгресі в Базелі 1897 р. Коломию репрезентували Соломон Зінгер (Solomon Singer) та якийсь Розенгехт (Rosenhecht), тоді як столицю коронного краю – Львів – лише один делегат.

Згодом, 1914 р., сіоніст Л. Таубес (L. Taubes) видавав у місті часопис «Volks Zeitung». З-поміж партійних лідерів виокремлювалися невідомий нам В. Шаєр (W. Schajer) і знаний Йосеф Функенштайн (Josef Funkenstein), який упродовж перших десятиліть XX ст. входив до керівництва магістрату й повітової ради, був тривалий час бургомістром Коломиї, головою ізраїльської гміни, членом шкільної окружної ради. Значним авторитетом у витлумаченні приписів для членів громади був раббі Шмелкес Гедалі (Rabbi Schmelkes Gedali), починаючи з 1902 р. – головний рабин міста.

Внаслідок політики, що проводилася російськими військами в окупованих районах Галичини у 1914-1915 рр., єврейське населення Коломиї було доведено до жебрацтва, багато євреїв загинуло під час погромів, було осквернено божниці, а сіоністський часопис закрито.

Узагальнюючи громадсько-політичне життя міського суспільства за доби Західноукраїнської Народної Республіки, зазначимо, що коломияни здивовано зустріли ранок 1 листопада 1918 р. Очевидець тих подій писав: «Серед українців безгранична радість, серед жидів – вичікування та все ж замітне вдоволення з порядку і спокою на вулицях». Проголосивши свободу слова, віровизнать, недоторканність особи, свободу виборів та ряд інших конституційних гарантій, уряд Республіки та органи влади на місцях сприяли розвитку національних меншин. І, як приклад цьому, – видання в 1919 р. у друкарні Коломийської української окружної військової команди невеличкої за обсягом, але вагомої з погляду культури брошури мовою їдиш «Ключ до читання жидівського друку».

Природу суспільних відносин після довгих років світової та польсько-української війн формували політичні партії й рухи краю.

Значний вплив серед євреїв Коломиї мали сильний осередок сіоністської партії *Мізрахі* (מִזְרָחִי), ортодоксальна партія *Агудат Ізраель* (אגודת ישראל) та робітничої сіоністської партії *По'алей Ціон* (פועלי ציון). Видатними представниками Мізрахі були Ф. *Ротштрайх* (F. Rotstreich), І. *Горовіц* (I. Horowitz), М. *Штерн* (M. Stern) та В. *Фарбштайн* (W. Farbstein), посол до Польського сейму. Історичні аннали тих років небагатослівні щодо інших партій: керуючись завданнями кагалу та осередку *Агудат Ізраель*, в 1930 р. рабином був обраний *раббі Йосеф Лава* (Yosef Laua); діячем *Бунду* (בונד) був *д-р Фріш* (Dr. Frisch), а якийсь *Маркштайд* (Markschtaid) – прихильником *По'алей Ціону*.

Політична активність єврейської молоді виявлялася у творенні скаутських загонів *Га-Шомер Га-Ца'ір* (הצעיר השומר), а симпатки ревізіоністів готували себе до збройної боротьби в організації *Бетар Ор Трумпелдер* (ביתר ארץ ישראל).

Відгуком коломийських євреїв на третю хвилю алії стала їхня еміграція до Ізраїлю (Ерец Ізраель) у 1920 р. Громадське життя общини й далі координувала ізраїльська гміна. До її керівного складу у 1925 р. входили *д-р Леон Функенштайн* (Dr. Leon Funkenstein) – комісар гміни, *Авраам Самуель Гелер* (Abraham Samuel Heller) – заступник та *Осіас Зільбер* (Osias Silber) – помічник рабина. Контроль на місцях здійснювали 27 звичайних радників гміни. Керівництво общини намагалося залучити різноманітні господарські, промислові та комерційні чинники для допомоги малозабезпеченим і малоземельним євреям. До широкої мережі установ міста входили «Товариство єврейських купців», «Товариство єврейських лікарів та адвокатів» і товариство «*Ilag*» (Idische Landwirtschaftliche Gesellschaft).

Релігійне виховання учнів-євреїв коломийських гімназій та шкіл було ознакою національної ідентичності в умовах польського панування. Про лояльність адміністрації міста свідчить і те, що вчителі *Мойсейової* релігії навчали в польській державній гімназії ім. Казимира Ягелона, українських школах Тараса Шевченка та Княгині Ольги, польських школах Адама Міцкевича, Тадеуша Косцюшка, Пірамовича та ин. Викладачами основ *Тори й Талмуду* були *Беньямін Бліц* (Benjamin Blitz), *Залель Брандес* (Zalel Brandes), *Юпіс Мандель* (Juris Mandel), *Соломон Гергіц* (Solomon Hergiz) та *Йосеф Штецнель* (Josef Stecnel).

Літопис національних відносин у 20-30-х рр. нашого століття рясніє багатьма визначними подіями. Про традиції Коломиї вшановувати діячів літератури говорить і те, що 1925 р., у 100-й ювілей *Францішка Карпінського* (1741-1825), власник крамниці кожухів єврей *Пінкас Мунчек* (Pinkas Munczek), прозваний сучасником «ерудитом в польській літературі», на закінчення святкової академії виголосив вірш поета «*Kiedy ranne wstaje zorze*».

До історії світового музичного мистецтва ХХ ст. окремим розділом увійшла творчість уродженця Коломиї, єврейського митця-віолончеліста *Емануеля Файєрмана* (Emmanuel Fajerman, 1902-1942). Він навчався в Ляйпцігській консерваторії, з 1918 р. посідав пост концертмейстера оркестру «Гюрценіх» у Кьольні, а з 1941 р. відновлює педагогічну роботу в США.

Напередодні ІІ Світової війни, 1939 р., за відомостями міського перепису населення, в Коломиї проживало 44 000 осіб, з яких 15 000 – євреї.

Долаючи часто нелегкі й суперечливі моменти східногалицького життя, коломийське єврейство продовжувало свій шлях в історії

поки що недержавної нації. Трагізмом та небувалим розмахом масових винищень їх позначилися роки нацистської окупації краю, але Катастрофа коломийського єврейства – це вже інша маловідома сторінка нашого минулого.

В історії галицького міста Коломиї єврейська община відіграла виняткову роль. З одного боку, львівські євреї, що оселилися тут з 1569 року, певною мірою піднесли пізньосередньовічну економіку міста, чисельно переважаючи корінне населення. З іншого, активізація євреїв у новітню добу проклала їм шлях до міського управління та зосередження влади в їхніх руках, відкривала явні можливості як позитивного, так і негативного втручання у розвиток міжнаціональних відносин. Упродовж майже 400-літньої історії общини євреї Коломиї були і залишаються невід'ємною частиною історії міста. Поряд з українцями, поляками, вірменами та німцями вони творили власну історію регіону, розташованого між двома світами – Сходом і Заходом.

На жаль, історія функціонування єврейської Коломиї після II Світової війни майже повністю припиняється. Це пов'язано з відомими політичними та історичними обставинами. Але дух Коломиї пізньосередньовічної та австрійської епох, а відтак – міжвоєнного періоду, поруч з храмами і кам'яницями, вулицями, надгробними пам'ятниками з написами українською, німецькою, польською, їдиш, іврит мовами, живе в етнічній пам'яті коломийців і в долях наших краян різних національностей, життя яких було у кожного по-своєму якимось чином пов'язане з містом.

єврейські діти, коломия, 1900 рр.

заболотів

זאבילטוב

заболотів, 1900 рр.

Заболотів

Zablutow (пол.), **זאבלאטאוו, זאבלוטוב** (їдиш), **Zablutow** (нім.), **Zablutov** (угор.), **Заболотов** (рос.), **Zablatov, Zablотов, Zabolotiv, Zabolotov, Zablutow, Zablотов, זבולוטוב** (іврит)

Заболотів – містечко, розміщене за 70 км від Івано-Франківська (Станіславова) і за 50 км від Чернівців. Перша згадка про нього сягає 1579 року. Як приватне містечко воно належало роду *Потоцьких*.

Перша документальна згадка про гебрейську громаду Заболотова сягає XVII ст.

Більша частина заболотівських гебреїв були хасидами, послідовниками Садгурської та Вижицької хасидських династій.

- Першим хасидським рабином Заболотова був *раббі Давид (Дудке) (Rabbi David (Dudke))*, син *раббі Менахема Менделя з Косова (Rabbi Menachem Mendel mi-Kosov)*, який заснував хасидську династію *Gager (Hager)* і написав трактат «*Агават Шалом*» (*Ahavat Shalom*) – «Любов до миру». Натомість раббі Давид написав трактат «*Цемах Давид*» (*Tzemach David*) – «Саджанці Давида».

- Другим став *раббі Янкеле (Яков) (Yankele (Yakov))*, його старший син.

- Третім – *раббі Менделе (Менахем) бен Янкеле (Menachem (Mendele) ben Yankele)*.

- Четвертим – *раббі Моше бен Менделе (Moshe ben Mendele)*, його другий син. Його діти поріднилися з рабинськими родинами з Братишева, Тисмениці, Товстого, Пробіжної, Станіславова і кількість послідовників династії збільшувалося. Вони мали своїх рабинів і у Демичах, Пістині, Сторожинці.

- П'ятим рабином цієї династії став другий син третього рабина Заболотова раббі Менахема – *раббі Моше (Moshe ben Menachem)*.

- Останнім, шостим рабином Заболотова став *раббі Хаїм бен Моше (Chaim ben Moshe)*, який після глибоких студій Тори повернувся до Заболотова з Відня. Разом із своїми послідовниками він загинув під час II Світової війни.

У 1903 р. у Заболотів стався єврейський погром, що не було характерним для підавстрійської Галичини. Почалося з малого інциденту, однак потім доволі велика група українських селян під проводом двох поляків – урядника Скальського та купця Кашавського взялися до деградації єврейських крамниць. Жандарми ж не втручалися. Інформація про це вийшла у гебрейській газеті «*Гацфіра*» (*Hatsfira*, №№ 204 & 218, 1903 р.).

У 1910 р. у Заболотів мешкало 4 800 мешканців, з них 2188 євреїв.

Однак ніхто не написав про Заболотів краще, ніж уродженець містечка, австрійський письменник, психолог та соціолог гебрейського походження *Манес Шнербер (Manes Sperber, 1905-1984)* у своєму романі «*Господні водоноси*»:

«Заболотів – так звалось це невеличке поселення, яке було схоже на сотні інших містечок, у котрих до 1942 р. у неймовірній тісноті, на вузькому просторі жило гебрейське населення Галичини, Російської Польщі, Литви, Білорусії та України. Заболотів – уже сама назва не надто милозвучна: вона асоціюється із заболоченою місцевістю, небрукованими вулицями, на яких можна було потонути, як тільки безкоштовні осінні дощі розмивали їх. З трьох тисяч мешканців дев'яносто відсотків становили гебреї: ремісники, котрих було набагато більше, ніж потрібно, гондлярі – їх також було більше, ніж покупців – гондлярі без капіталу,

котрі пропонували товари, за які вони самі ще не розраховалися. Вони не могли позбутися їх, бо гроші ставали дедалі рідкіснішими, бо українські селяни, котрі щовівторка з'їжджалися на ярмарок, продавали там заледве якусь децицію і віддавали свої продукти за найнижчу ціну. Тому вони й не могли дозволити собі купити щось інше, окрім солених оселедців, гребінця для нареченої, раз на рік якусь скромну одєжину або якнайдешевше пару черевиків.

Заболотівці були, як і мешканці інших містечок, «етерними людьми» або «етерними створіннями», як вони самі себе часто називали – з тією самоіронією, від якої їм важче було відмовитись, ніж від жалюгідного харчу або поношеної одєжі.

Я говорив про убогість містечка? Це слово вводить в оману, тому що воно зовсім недостатнє. Лише зрідка наїстися досхочу – такою була доля більшості мешканців, хоча харчі були там набагато дешевшими, ніж на Заході. Багато дітей мріяли про те, щоби хоч раз, один-єдиний раз дістати нову одєжину чи пару черевиків, але це траплялося надзвичайно рідко. Перелицьовані, потім ушиті, відтак знову перелицьовані, залатані допасованими і недопасованими латками – скрізь і усяди суцільні блазні, паяци, з яких ніхто не сміявся. Кравці-полатайки й шевці-полатайки мали найбільше роботи, без них багато дітей ходили б узимку голими й босими.

Серед чоловіків були такі, що постилися не тільки в численні свята, але ще й кожного понеділка і четверга, щоб діти або онуки мали що їсти. Спеченого на суботу плетеного білого хліба споживали лише стільки, скільки було потрібно, щоб виправдати передбачені гебрей-

ськими законами молитви, решту залишали на інші дні тижня – на той випадок, коли хтось занедужає. Аж до холодів пізньої осені діти ходили босими; узимку однієї або двох пар чобіт повинно було вистачити на всю родину. Палили найдешевшим бурим вугіллям, але навіть на нього бракувало грошей. Проте в кожній родині мусило вистачити на одне: на плату учителеві.

З трьох років діти – хлопчики, а не дівчатка – ходили до хедеру, школи, де вони вчилися читати, молитись гебрейською і перекладати Біблію.

У нас були жебраки всіх видів: «сором'язливі», які тільки позичали, хоча боргу ніколи не могли повернути – ні тих, здебільшого нікчемних, сум, в яких їм не могли відмовити, ні борошна, ні картоплі. Відтак були професійні жебраки, місцеві і мандрівні, які ходили групами – передусім тоді, коли заможні родини справляли весілля своїм дітям або коли когось хоронили. Були й бідняки, які тихо голодували і замерзали; вони жили з «чудес», котрі завжди траплялися, хоча інколи й запізно: з невеличкого грошового переказу якогось родича, зі спадщини, котра приносила їм кілька крон або з найбільшого, найчастіше очікуваного чуда: коли їхні діти поїхали на чужину і час від часу надсилали бідним батькам пару гульденів.

Проте, як би не голодували – ніхто не вмирав з голоду. Розповідали таке: члени громади розбудили якомсь рано-вранці свого рабі. «Трапилось щось жахливе, – голосили вони. – Один з наших помер з голоду, його щойно знайшли мертвим у власній хаті». – А рабі каже: «Це неправда. Авжеж, це неможливо. Хіба ти – або ти – або ти – відмовив би йому у кусневі хліба, якби він попросив його в тебе?» – «Ні, – від-

повіли вони, – однак Елієзер був надто гордим, щоби просити що-небудь». – «Отож не говоріть, що один з наших помер з голоду, позаяк Елієзер помер від своїх гордоців».

І таких гордих було чимало; більшість голодувало, поки їхні діти, котрі емігрували до Америки, не спробували допомогати їм, або ж доки вони не вмирали від туберкульозу чи серцевого нападу.

Так, це була безмежна, аж до абсурдності, гротескна убогість, проте не злиденність, тому що заболотівці не тільки вірили, але й знали, що цей стан був лише тимчасовим і що незабаром усе зміниться, навіть якщо нужда тривала вже десятиліття, якщо не століття – насправді від перемоги козацького гетьмана Богдана Хмельницького в 1648 р. Бог, їхній Бог, звичайно, завжди втручався. Пізно, надто пізно, але ніколи не запізно. Окрім того, кожної миті можна було розраховувати на прихід Месії, тобто на остаточне звільнення. У численних синагогах і читальнях, що були у кожному містечку, завжди знаходилося кілька чоловік, які під час безкінечних розмов між побідньою та вечірньою молитвами доводили, що саме надмір нужди і страждань служать доказом того, що Месія невпинно наближається. Серед слухачів могли бути такі, що сумнівалися, або малодушні, котрі боялися, що вони помруть, не дочекавшись звільнення, але серед них не було жодного, хто б не вірив у Месію та його близький прихід.

Вони стояли в освітленій свічками синагозі, тихий монотонний спів, яким молодь повсюди супроводжувала своє вивчення Талмуда, заважав невтомним полемістам не більше, ніж галас дітей, що гралися поряд, котрих зносили

ще терплячіше, позаяк декотрі з них недавно втратили батька або матір. Діти-сироти повинні були тричі на день проказувати заупокійну молитву, голосно, чітко. І якщо це було їм самим не під силу, то вони повторювали її за кимось – слово в слово. Монотонний спів і дитячий галас, а нерідко й гучна суперечка – усе це нікому не заважало, оскільки всі були зайняті обговоренням власних справ і проблем великого світу. Незалежно від того, про що точилася розмова – про самих себе чи про «великих», вони постійно перемежовували жалісливість із самоіронією, пафос із глузуванням. Ці чоловіки, більшість яких у неділю не знала, як їм наступного тижня прогледувати свою родину, і які у четвер ламали собі голову над тим, де їм добути хоча б трохи грошей, щоб належно відбутися шабат, – ці бідлашні чоловіки, нерідко надто рано одружені і невтомні у дітонародженні, не вважали себе злиденними, позаяк вони були причетними до Олам габа, «прийдешнього світу», до якого вони матимуть доступ після своєї смерті. А якщо Месія з'явиться завчасу, то він відкриється їм ще раніше.

Коли я думаю про цих гебреїв, яких я до свого десятого року життя щоденно бачив на вулицях, на ярмарку, у синагогах і читальнях, то в моїй пам'яті спливають два види звуків: зітхання, багато зітхань і йойків, але й сміх, добродушний чи дошкульний, однак завжди гучний сміх, яким нерідко також сміялись зітхаючі та йойкаючі. Кожен дотепний жарт, «влучне словечко» відразу підхоплювалось, повторювалось і смакувалось, аж поки його, вреши-решт, не витісняло инше. Крім дотепних жартів нерідко також цитували мудрі, глибокі

й особливо влучні вислови. Хасиди приносили їх з резиденції свого цадика, «чудесного рабі», до якого вони увесь час їздили. Або це могли бути цитати з книг і статей, переважно гебрейських авторів, або ж апокрифічні вислови, які приписувались тій чи іншій «блискучій голові». Освічені, як правило, прикрашали свої, надто довгі промови цитатами з творів письменників, які, щоправда, не завжди пасували; але на це не дуже зважали. Найбільше шанували Шілера – він був чистим поетом ідеалів; нерідко називали Гьоте, однак не без певного знічення через його сумнівне любовне життя; нарешити, часто згадували Гайне – з гордістю, але здебільшого з відчутною іронією. Він був вихрестом, цього йому не простили, про це ніколи не забували.

Що б не відбувалося там, у великому світі, – все це ретельно обговорювалось у кожній синагозі і на ярмарковому майдані. Людей містечка обходило все, хоча їхня роль у подіях, у багатстві й добробуті інших була найнепримітніша. Вони мешкали у найвіддаленішому куточку світу, вони знали про це, однак все це не заважало їм пристрасно ставитись до всього і принаймні під час безкінечних дебатов вважати, що їхня думка також чогось варта. Ці «етерні люди» жили у царстві якогось усе перевтілюючого «гейби».

Та обставина, що я розповів тут про потворність містечка, гнітила мене, як я вже згадував, навіть уві сні. Ну, а що ж думали про свій «штетл» самі його мешканці? Чи знали вони, якими гидкими були їхні будинки і якою незугарною була їхня одіж? Звичайно, вони не мали змоги порівнювати, тому що більшість із них умирала, перш ніж бодай раз, щонайбільше двічі вони від'їжджали від нього далі, ніж за 30 кілометрів. Близні села аж ніяк не подоба-

лись їм, укриті соломою халупи українців були в їхніх очах ще потворнішими, ніж їхні власні хатини; крім того, вони, по можливості, уникали сіл, позаяк не без підстав боялися натрапити там на вороже ставлення до себе. Однак ці містечка не були тетто, а були, як за своєю суттю, так і за своїми функціями, чимось зовсім протилежним. Містечко – штетл – не було додатком до християнської общини усередині міського ареалу, дискримінованим, чужим тілом всередині якоїсь вищої цивілізації, а, навпаки, чітко профільованою, визначеною в своїх основах автономною громадою із власною своєрідною культурою – у самому серці злиденності й потворності, оточеною ворогами гебрейської віри. Штетл був центром, з точки зору якого слов'янські села утворювали периферійні агломерації, мешканці котрих, здебільшого неписьменні, не мали майже жодного стосунку до духовної сфери. У всій своїй убогості гебрейське містечко було маленькою Civitas Dei, духовно і релігійно відсталою в деяких сенсах на цілі століття, нерідко відразливою, але все-таки гідною подиву, оскільки життя цих людей щоденно, ба навіть щогодинно і до найменших дрібниць визначалося їхньою справді безприкладною вірністю безмежно вимогливому віровченню. Гебреї з тетто Венеції, Риму чи Вормса залишались у своєму рідному місті дискримінованою, вигнаною меншиною, тоді як мешканці штетла становили більшість, отож були у себе вдома; їхні негебрейські сусіди, наприклад, польські шляхтичі, могли бути могутніми і багатими і дивитися на них зверхньо: гебреї все ж були переконані у своїй власній вищості. У штетлі не було й сліду почуття якоїсь меншовартості через приналежність до гебрейства, а тому й наймен-

шої схильності приховувати свою сутність або ставати такими, як інші.»

(Манес Шпербер, *Господні водоноси, Молодий буковинець*, 2000, пер. Петро Рихло).

А тепер власне про *Манеса Шпербера*. Він народився у респектабельній, як на Заболотів, єврейській сім'ї. Коли розпочалася I Світова війна він, як і багато євреїв, поїхав до переповненого людьми, голодного Відня, де захопився письменництвом. Водночас учився психоаналізу у соратника *Зігмунда Фройда* засновника індивідуальної психології *Адольфа Адлера*. Незабаром переїхав до Німеччини і захопився комунізмом – провінційні підлітки-євреї часто ставали комуністами ще до того, як прочитали *Карла Маркса*, напише потім він. Після студій він став професором психології та соціології в Берліні (1928-33), однак після приходу до влади нацистів його позбавили катедри і навіть ув'язнили, після чого він емігрував. Порвав він

і з комуністами. Більшу частину життя прожив у Франції. Його перу належать романи *«Глибше від безодні»* (1951), *«Як сльоза в океані»* (1952). Автобіографічна трилогія *«Все минуле...»*, яка складається з романів *«Господні водоноси»* (1974), *«Даремне попередження»* (1975), *«Поки мені не покладуть черепки на очі»* (1977). Як науковець він написав есе *«Аналіз тиранії»* (1938), *«Сім запитань про насильство»* (1972). У його творчості описана не лише природа штетла, але й драматична історія комуністичних ілюзій, нацистської реальності, психоаналізу, єврейського руху та високої літератури.

У 1939 р. у Заболотові мешкало 1 454 євреїв.

Сьогодні у Заболотові збереглися рештки старого *кіркута* з найстаршими похованнями XVIII ст. Колись тут було до 500 *мацев*, сьогодні збереглося менше 20.

Ir u-metim; Zablotow ha-melea ve-ha-hareva,
1949, Tel Aviv.

С Н Я Т И Н

С Н Я Т И Н

снятин, повітова рада, 1915 р.

Sniatyn (пол.), **סניאטין, סניאטין** (їдиш),
Sniatyn (нім.), **Snyatin** (угор.),
Снятин (рос.), **Snyatyn, Shnyatin, Snetin,**
Sniatin, Snitin, סניאטין (іврит)

Снятин – містечко на Покутті, що розкинулося на галицькому березі Прута за 107 км від Івано-Франківська і тільки за 32 км від Чернівців. Колись Снятин був прикордонним постом між Річчю Посполитою та Оттоманською Портою, Польщею та Румунією.

На території міста знайдено свого часу скарб та велику кількість римських монет II-IV ст. н. е., що свідчить про дуже давнє поселення.

Перші історична згадка про Снятин є ще в *Іпатіївському літописі* 1158 р. Назва міста походить від імені його власника *воєводи Костянтина* (*Коснятина, Кснятина*) *Сірославовича*, знатного боярина при дворі галицького князя *Ярослава Осмомисла*.

У 1349 року Галичина входить у Польське королівство під владу польського короля *Казимира II*. Тоді ж Снятин став центром *Снятинського староства*. Першим старостою був німець *Отто з Ходеча* (*Otto z Chodecza*). Оскільки місто лежить на головному торговому шляху з Галичини до *Волощини*, а також з *Німецьких земель* та *Оттоманської Порти*, воно перетворюється на важливий торговельний центр зі щорічними ярмарками; 1448 року отримує *матдебурзьке право*, тобто перезасновується вже не на руському, а на німецькому праві.

Гебрейська громада існувала у Снятині з XVI ст. Гебрейський цвинтар – *кіркут* – дуже істотну для гебрейської громади інституцію – у Снятині відкрили у XVII ст. Давні євреї, як

і всі народи Близького Сходу, особливу увагу приділяють похованню покійних. Тора неодноразово нагадує про кару залишитися непохованим. Про те ж нагадували грішникам і пророки, особливо *Єремія* (*יְרֵמְיָהוּ* – *Ірмеяху, VI ст. до н.е.*). Значне місце у біблійській оповіді про патріархів займає оповідь про те, як *Авраам* у одного хета придбав *печеру Махпелу* (*מְעַרַת הַמַּכְפֶּלָה* – *ме'арат га-махпела*). Там у відповідності з традицією поховані перший патріарх *Авраам* (*אַבְרָהָם* – *Авраам*), *Ісаак* (*יִצְחָק*, *קִשׁ* – *Іцхак, Іцхак*) та *Яків* (*יַעֲקֹב*, *יַעֲקֹב* – *Я'аков*), а також їх дружини *Сара* (*סָרָה*, *Сара*), *Раббіка* (*רַבִּיקָה*, *Рівка*) та *Лія* (*לֵאָה*, *Леа*). Разом з тим частина історичних джерел стверджує, що в тій самій печері поховані і *Адам* (*אָדָם*, буквально «людина») та *Єва* (*חַוָּה*, *Хавва*). Негебрейське населення Галичини називало гебрейські цвинтарі *кіркутами* (укр.), *kirkut, kierkow, kerchoi* (пол.). Так ця назва закріпилася в українській мовній практиці. Вона походить від німецької назви цвинтаря *Kirchhof*. Самі ж гебреї її ніколи не вживали. Натомість вони вживали такі окреслення: *בֵּית עוֹלָם* (*бет 'олам, Bejt Olam* – *дім світу, чи дім вічності*), *בֵּית חַיִּים* (*бет хаїм, Bejt Chaim*, *евфемізм* – *дім життя*), *בֵּית קְבוֹרֹת* (*бет кварот, Bejt Kwarot* – *дім гробівців*), *בֵּית עֲלְמִין* (*бет алмін, Bejt Almin* – *дім вічності*, цей вираз походить з більш пізнього періоду, з арамейської мови, якою розмовляли у часи *Христа*). Назви *бет кварот* і *бет 'алмин* увійшли у сучасний іврит. Ще *Калішський статут* (*Statut Kaliski*), який регулював життя гебреїв Польського королівства від 1264 р., виданий *королем Болеславом Побожним*, як особливий привілей гарантував гебреям непорушність їх поховань. Фундаментальною відмінністю між християнським цвинтарем та гебрейським є зовсім інакше трактування поховання. Християнство як релігія і менталь-

ність християн дозволяє через певний час здійснювати поховання на тому ж місці. А нечинний довший час цвинтар може бути ліквідованим. У відповідності ж із засадами юдаїзму кожне поховання і цвинтар мають залишатися недоторканими, скільки б років він не простояв, поки бодай хтось знає, що на тому місці був цвинтар. Він обов'язково мав бути за межами міста, жінок і чоловіків ховали на різних ділянках. Ексгумація та перепоховання допускається тільки у виняткових випадках – коли прах переноситься до Ерец Ізраель, родинного гробівця чи коли праху загрожує деградація. Нерозуміння цих релігійних приписів часто призводило і призводить до конфліктів між віруючими юдеями та різного рівня владами. Як правило, гебрейськими цвинтарями займалося спеціальне поховальне товариство – *Хевра Кадіша* – *חברה קדישה*, буквально «святе товариство», яке об'єднувало людей для здійснення останніх ритуалів над покійним. Водночас у багатьох кагалах (*קהילה* – *кегіла, громада*) вони ж вели і громадські реєстраційні книги – *пінкаси*, які є чи не найціннішим матеріалом про історію окремих громад.

Іншою істотною гебрейською самоврядною інституцією були *рабинічні суди*, чи *суди рабинів*, які регулювали правові аспекти життя гебрейської громади. Вони називалися *бет дінами* (*בית דין*, *будинок права*) чи просто *батей дін* (*battei din*). У давні часи це була юридична інституція всього Ізраїля, однак у вигнанні, *галуті*, вони поширювали свою юрисдикцію тільки на членів гебрейської громади. Юдейський релігійний трактат «*Мішна*» (*tractate Sanhedrin 1:1-4 і 1:6*) передбачає три типи рабинічних судів: *Санедріон* (*Sanhedrin*), основний великий суд із 71 суддями, *Малій Санедріон* (*Sanhedrin Ketana*) з 23 суддями і правом смерт-

ного вироку, і *найменший суд*, який вирішував тільки майнові та звичасві справи. До компетенції цих судів були віднесені і питання юдейського ритуалу. На практиці батей дін діяв за наявності у ньому трьох рабинів. Однак для вирішення ряду побутових дрібних справ вони не були потрібні, і їх вирішував один рабин. Суддя рабинічного суду називався *даян* (*דאָן*, *dayanim*, спрощено *dayan*).

Суди займалися релігійними приписами, питаннями кошерності, чистоти, а відповідно – екзамінування *ритуальних гебрейських різників-шохетів* (*shochetim*), грошових справ, навернення та прозелітизму, громадського майна, громадського стану, народжень, одружень, смерті.

Відповідно, у різних судах були й різного рівня судді: найвищим був «*батько суду*» – *ав бет дін* (*Av Beth Din*, *אב בית דין*, аббревіатурою – *ב"ד*); далі йшов «*голова суду*» – *рош бет дін* (*Rosh Beth Din*, *ראש בית דין*, аббревіатурою – *ב"ר*); наступним просто суддя «*даян*» (*Dayan* (*דאָן*); і нарешті «*товариш суду*» (*Chaver Beth Din*, *חבר בית דין*) – він був помічником у суді.

У таких малих містечках, як Снятин, судові функції виконував інколи один рабин. У 1820 р. головою бет діна був *раббі Аарон Моше Тойбіш* (*Rabbi Aaron Moshe Toybish*). Під кінець XIX ст. головою суду був *раббі Давид Маєр бен Йосеф* (*Rabbi David Meir ben Yosef*), який створив у Снятині товариство з опіки хворими.

Як і кожне галицьке містечко у XVI-XVII століттях, Снятин неодноразово потерпав від татарських набігів. Особливо спустошливими вони були у 1498, 1520-1524, 1589, 1594 та 1621 роках.

У часи *Хмельниччини* в околицях Снятина діяли повстанські загони Леся Березовського, Микити Горбачека, Григорія Угорницького.

1665 року повстанці штурмом здобули місто і зруйнували новозбудований замок.

Снятин був розташований на кордоні Речі Посполитої з Молдовським князівством, тому саме тут діяла головна митниця Молдовського торговельному шляху, що давало змогу вести успішну торгівлю зі Сходом. Наприкінці XVI століття у Снятині проживали ремісники 15 професій. Розвиткові ремесел та торгівлі традиційно для цього регіону сприяли вірмени, які почали заселяти місто з 1628 року.

1772 р. після поділу Речі Посполитої Снятин увійшов до Австрійської імперії. Австрійська влада розпочала процес секуляризації та асиміляції євреїв. Хоча були й певні плани германізації краю взагалі, головню через осадництво. Так до Снятина у 1777-1787 рр. прибули не лише державні службовці з власне Австрії, Богемії, Моравії, але й селяни-осадники. Причому не конче з самої імперії, а й з інших німецьких земель – Баварії, Бадена, Вюртемберга, Нассау.

Хасидизм був представлений у Снятині садгірським та вижницьким своїми відгалуженнями.

На межі XVIII та XIX ст. рабином Снятина був відомий гебрейський учений-талмудист *раббі Аарон Моше бен Яков Таубес (Rabbi Aharon Moshe ben Jakob Taubes)*. Попри те, що він народився у Львові (Lemberg, 1787), значну частину життя він прожив у Румунії у *Ясах (Jassy)*, де й помер у 1852 р., тому й вважається румунським раббі. Він прибув до Снятина у 1820 р., а 1841 р. був уже рабином у Ясах. Автор трактатів «*То'афот Ре'ем*» (*To'afot Re'em*), це репліка на трактат «*Шулхан Арук*» (*Shulhan 'Aruk*), та тлумачення Талмуду «*Карне Ре'ем*» (*Karne Re'em*). Раббі Аарон Моше разом з такими відомими вченими, як *раббі Зебі Гірша Хасс з Жовкви (Rabbi Zebi Hirsch Chajes)*,

С.Й. Рапопорт (S.J. Rapoport), генеральний рабин Праги, були учнями відомого угорського рабина *Зебі Гірша Гелера з Бонігада (Rabbi Zebi Hirsch Heller mi-Bonyhád)*. Він був автором двічі перевиданого трактату «*Гіддуше Тіб Гіттин*» (*Hiddushe Tib Gittin, Zolkiev, 1844; 2d ed., Przemyśl, 1876*) та трактату «*Тапухе Загаб*» (*Tappuhe Zahab, Ungvár, 1865*).

Між 1869 та 1875 рр. снятинським рабином був *раббі Йона бен раббі Шломо Ашкеназі з Пашборска (Rabbi Yona ben Rabbi Shlomo Ashkenazi mi-Pashborzk)*, що помер у 1885 р. У 1905 р. у Снятині поселився *раббі Нафталі Мешулам Файвіш Галеві Готесман (Rabbi Naftali Meshulam Feivish Halevi Gottesman)* і жив тут до своєї смерті 1913 р. Місце раббі Нафталі Мешулама зайняв його син *раббі Шішмон Ефраїм (Rabbi Shishon Efrayim)*, який загинув у Шоа разом з родиною. Першу декаду XX ст. рабином Снятина був *раббі Менахем Мендель Бренер (Rabbi Menachem Mendel Brenner)*, разом з ним як рабин служив і *раббі Авраам Менахем Галеві Штайнберг (Rabbi Avraham Menachem Halevi Steinberg)*.

1894 р. у Снятині відкрили світську гебрейську школу барона Моріца фон Гірша (Baron Moritz von Hirsh).

Регулярно проходили вибори до міської ради, Галицького Сейму та Райхсрату у Відні. Так, 1873 р. від виборчого округу Коломия-Снятин-Бучач до Райхсрату було обрано емансипованого гебрея *Освальда Хьонігсмана (Oswald Hönigsmann)*. Попередньо (1868 р.) він був обраний як представник міста Броди у Галицькому Сеймі часів Францішека Смальки.

У 1890-1900 рр. з Снятина та регіону розпочалася масова гебрейська, і не тільки, еміграція до Америки. Трагедію прощання з селом чудово описав уродженець сусіднього села Русів

Але не завжди було розуміння поміж тих різних громад, які жили у місті та довкола нього. Органічне несприйняття *штетла* з боку села демонструє Василь Стефаник у іншій своїй новелі «Такий панок»: «... у такому маленькім місті, що там є багато жидів і один панський склепок. Те місто стоїть посеред сіл, як скостеніле село, як падлина, вонюче, як смітник цілого повіту. У торгові дні воно оживає, малюється селами і веселе. На ринку стоїть комедіантська буда; якісь страшні музики вигравають у ній, страшні бестії вишкірюють зуби з полотен буди і якась панна воскова гримає в брязкучі тарелі. А перед будою стоять сільські люди у всіляких строях і дивляться. Ціла юрба справляє свої очі на деревляного блазника, що вибігає з даху буди і просить усіх досередини, махаючи руками. Сміх, гамір, сльози зо сміху. До блазника виходить деревляна дівчина і обіймається з ним. А сміху на ринку стільки, що жидам вуха деревіють, що пани в канцеляріях із крісел зіскакують. Увесь сміх із сіл прийшов на ринок. Старі мужики тягнуть синів і молодиць за плечі, аби йти за орудками, а їм ані в гадці покидати комедію. Аж надвечір маса розлузається і лишає пустий, гидкий ринок, аби мали де бавитися жиденята». (Василь Стефаник. Твори. – Дніпро: К., 1971).

Наскільки відрізняється такий погляд на штетл від майже побожного, який продемонстрував уродженець Бучача, ледь молодший від Стефаника ізраїльський письменник Шмуель Йосеф Агнон, у своїй новелі «Замітка», коли самі літери назви провінційного містечка видалися йому святими «Благословенне серед міст місто Бучач... – він почав нанизувати одну за одною віршовані рядки для кожної з семи букв

(בּוֹכְשֵׁשׁאֲשֵׁשׁ) імени мого міста – у блискучому вірші з досконалими римами. Душа ледь не покинула мене від тремти, і тому я забув наступні шість рядків із Піснеспіву місту. А хто сьогодні мені їх підкаже, тай до кого звернутись? До старого хазана, хай огорне його світлом Своім Всевишній в саду Едемському, до знавця піснеспівів учителів наших, святих поетів? За їхні сльози я готовий віддати життя».

Якщо один ідеалізує село, то інший – штетл. Два світи живуть разом і нарізно, написав уже наш сучасник, уродженець Бережан Шимон Редліх (Shimon Redlich).

У Снятині традиційно стояв австрійський військовий гарнізон. У 1900 р. у Снятині проживало 11 500 осіб, з них було 1 977 римо-католиків, очевидно, головню поляків, 1 896 греко-католиків, українців, 1 203 євреїв та 424 інших. Цікаво, що своєю головною мовою німецьку назвало 4 547 осіб, українську (рутенську) 1 883 особи, польську – 5 036 осіб, іншу – 7 осіб. Таким чином бачимо явне неспівпадіння. Гебреї явно ідентифікували себе з німецькою та польською мовами. Натомість українці практично монолітно трималися своєї мови.

За офіційною польською статистикою, 1931 р. у Снятинському повіті мешкав 4 341 євреї. А у 1939 р. у самому Снятині було 3 248 євреїв.

Сьогодні у Снятині можна побачити найвищу в Україні (висота вежі – 50 метрів) ратушу у чудовому стані, римо-католицький костюль Матері Божої св. Скапулярія. Сильно зруйнований кіркут у Снятині розміщений у самому центрі на вул. Польовій, у 1950-х тут розмістили АТС.

снятин, 1900 рр.

κοσιβ

קאסעו

косів, рынок, 1900 рр.

Косів

Kossow (угор.), Kosow (пол.), קאסעו, קאסעו (їдиш), Косов (рос.), Kosov, Kosev, Kosow Huculski, Kosow Stary, Kossow Stary, Kossuv, Kossuv Hutsulski, קוסוב (іврит)

Містечко Косів розміщене за 94 км від Івано-Франківська, 40 км від Коломиї та за 100 км від Чернівців. Косів виріс біля самого підніжжя Карпат, у долині р. Рибниці, притоки Пруту.

Спочатку це було просто село, яке у 1424 р. великий литовський князь Свидригайло подарував «вірному слугі» Максимові Владу Драго-синовичу.

Як місто Косів постав у другій половині XVI ст. завдяки цінним покладам солі. Ще задовго до того тут, за чверть милі від села Косів (тепер Старий Косів), існувала соляна баня, у якій із добутої сировиці виварювали сіль. І село, і баня належали до королівської, тобто державної власності. Вони адміністративно входили до *Снятинського староства* та підпорядковувалися старості – представникові короля. Зрозуміло, що снятинські старости, користуючись своїм правом, орендували косівську баню, беручи з неї дохід, а у 1560-х рр. тодішній *староста Генчинський* навіть заснував при ній містечко, назвавши його «Риків». Але незабаром він помер, піддані та слуги *Юрія Язловецького*, якому дісталось в посесію (земельне орендне володіння) село Косів, учинили збройний наїзд на Риків і зруйнували його, а соляну баню взяв у свою посесію Язловецький.

Невдовзі це містечко постало вже під назвою Косів. У податковому реєстрі 1579 р. поряд із назвою «*Koszow, villa*» – *Kosiv, село* – уперше зустрічаємо «*Koszow, oppidum*» – *Kosiv, міс-*

течко. У документі Косів виступає як приватне містечко, власник якого (син Юрія Язловецького) Михайло. Аж до розпаду Речі Посполитої Косів залишався приватним містом. Десь у цей час, у XVI ст. у Косові з'явилися євреї. Однак навряд чи це була самостійна громада з усіма своїми інституціями, бо перший єврейський цвинтар з'явився у Косові лише у XVIII ст.

Двічі місто було спалене й знищене: восени 1621 р. – турками, татарами, волохами, а в лютому 1624 р. – буджацькими татарами.

Дбаючи про збільшення прибутків, власники заохочували євреїв поселятися у Косові, надаючи їм різні привілеї. Що вони охоче робили, займаючись традиційно торгівлею, орендою маєтків, солярень, млинів, корчм, а так само прибутковим, однак не популярним у місцевого населення збиранням податків. У середмісті Косова віддавна жили переважало євреї, а на околицях, що були спершу окремими селами – українці. Як засвідчують матеріали перепису кінця XVIII ст., у Косові налічувалося майже 250 греко-католицьких, тобто українських родин, понад 110 єврейських і 7 римо-католицьких, переважно польських.

Багато євреїв були доволі заможними. Не слід забувати, що однією з місцевих традицій було гірське розбійництво – *опришківство*. На Самбірщині гірські розбійники називалися «*бескидниками*», а на Болехівщині – «*угорськими розбійниками*» – можливо, вони приходили з Закарпаття. І багаті євреї часто були їхніми жертвами. Напади опришків під орудою *Василя Лунги* були у 1698 р., *Пинті* та *Пискливого* – у 1704 р., *Баярака* – у 1750 р. А у 1740 р. до шляхетського двору в Косові підступив сам *Олекса Довбуш*, але не нападав. 1759 р. косівський дідич *Тадеуш Дідушицький* навіть організу-

вав спеціальну залогу, яка мала боронити місто.

Гори довкола Косова та Кутів славні тим, що саме тут, у печері біля озера, яке було в одній з ущелин, сім років прожив у молитвах та самотності засновник хасидизму *раббі Баал Шем Тов* (*Baal Shem Tov, Rabbi Yisroel (Israel) ben Eliezer, יִשְׂרָאֵל בֶּן אֱלִיעֶזֶר*, 1698-1760). Він народився у містечку *Окуп* на кордоні Поділля і Валахії. Рано залишився сиротою, вчився у хедері, звідки часто утікав до лісу, де займався медитацією. У 12 років став помічником шкільного вчителя – *меламеда*, потім *шамашем* – служкою при синагозі. Багато мандрував краєм, учителював. Одружився з дочкою бродівського негоціанта *Ефраїма Кутовера* (*Efrayim Kutower*). Однак вирішив вдосконалити свої знання на самоті, і переїхав з родиною до Карпат. Дружина мешкала у гуцульському селі і тільки зрідка приїжджала до нього у гори. І тоді він копав глину, складав її на воза і дружина везла її до містечка, де продавала. З того й жили. Саме тут, у цих карпатських горах, він досягнув чи не основну заповідь хасидизму, переконання, що «*Вся земля повниться Богом*».

Легенди оповідають, що він зустрічався з Олексом Довбушем. Знаючи гори не гірше від нього, якимось він показав Олексі ущелину, яка врятувала ватажка опришків у скрутну хвилину. За це Довбуш нібито подарував Баал Шем Тову свою люльку, з якою він не розлучався ціле життя.

Родич дружини раббі Ізраїля, рабин Бродів *раббі Гершом КутOWER* (*Hershom Kutower*) не міг змиритися з таким аскетичним життям своєї рідні і купив їм неподалік від Кутів корчму. Дружина займалася нею, а Баал Шем Тов жив

неподалік у хижі. Корчмарі з них були кепські і невдовзі вони мусили переселитися у містечко Тлусте, де голова родини був і учителем-меламедом, і різником-шохетом, і хазаном-кантором у синагозі. Бувало, пальці ніг стирчали з його чоботів. Уже тоді багато хто вважав його святим, хоча до 36 років він не відкривався світові, як говорив йому голос зверху.

З Баал Шем Товом пов'язано багато хасидських легенд. Частина з них є філософськими притчами. Після катастрофи гебрейського світу, пов'язаної з ересями *сабатіанства* та *франкізму*, Баал Шем Тов показав шлях у гебрейській містиці, який не поривав з юдаїзмом, не наполягав на месіанізмі лідерів, не відкидав *галуту* – кари розсіяння гебрейського народу і вважав, що спасіння можливе і у галуті, тобто не обов'язково повертатися до *Ерец Ізраель*. Бо Бог є всюди. *Хасидизм* (*חסידות, хасидут*) апелював до медитативних практик. І найголовніше – він приніс у безпросвітне життя єврейської бідноти *радість* і *захоплення*. З ними вже можна було жити далі у такому несправедливому до людей світі.

Усі хасидські династії починаються з Баал Шем Това, званого *Беишом* (*בשם*), усі вони його учні і послідовники. Хасидськими громадами керують *адмори* (*אדמו"ר*) – великі рабини. Деякі з них є *цадиками* (*צדיק*) – святыми, які реалізують зв'язок з Богом, можуть сягнути сокровенного. Цадик – наставник і духовний пастир. Душею він весь час перебуває на небі і спускається додолу тільки для того, щоб підняти людей догори та рятувати їхні душі.

Помер Баал Шем Тов у *Меджибожі* на Поділлі, куди переїхав 1740 р. Його першим учнем був *раббі Дов Бер з Межирича* (*Rabbi Dov*

Bermi-Mezeritch), відомий як *Marrid* з *Межиріча* (1704-1772). Слово *marrid* (מריד) означає «той, що оповідає», тобто переповідає, передає традицію, проповідник.

Зі смертю *Marrida* Річ Посполита була поділена між трьох імперій. Косів, як і вся Галичина, опинилися в імперії *Габсбургів*.

Австрійська влада патентами 1773, 1778 та 1786 рр. націоналізувала соляні копальні. Косів з довколишніми селами перейшли з приватної власності у державну. Адміністративно місто кілька років належало до *Червоноруського циркулу*, згодом – до *Станіславівського* і, нарешті, *Коломийського*. Після ліберальних реформ 1867 р. Косову надали статус повітового міста, унаслідок чого вся адміністративно-політична влада була передана повітовому управлінню – староству, очолюваному старостою та підпорядкованому безпосередньо галицькому намісництву у Львові.

В Косові, як і у кожному *штетлі*, було кілька єврейських середовищ. Були нечисленні на початках гебрейські просвітителі *маскіли*, однак місто було дуже провінційним, а тому успіхи у них були скромними. Середньої лінії трималися консервативні *мітнагеди*. І була своя маленька *Косівська хасидська династія*. Від неї навіть відбрунькувалася *Вижницька хасидська династія*. Хоча теперішній косівський раббі є нащадком *Вижницької династії*. Ось як вона виглядає:

- великий раббі *Моше Гатер з Косова* (*Admorim Moshe Hager mi-Kosov, 1860-1925*), автор книги «*Лекет Оні*» (*Leket Oni*);

- великий раббі *Борух Гатер з Вижниці* (*Admorim Boruch Hager mi-Viznitz, 1845-1892*);

- великий раббі *Шрага Фейвіш Гатер з Заліщиків* (*Admorim Shraga Feivish Hager mi-*

Zelitchik, 1870-1937), син раббі *Боруха з Вижниці*, зять раббі *Моше з Косова*;

- ** великий раббі *Авраам Єгошуа Гешель Гатер з Косова* (*Admorim Avraham Yehoshua Heschel Hager mi-Kosov*), син раббі *Шраги Фейвіша з Заліщиків*;

- *** великий раббі *Гатер з Косова* (*Admorim Hager mi-Kosov*), син раббі *Авраама Єгошуа Гешеля з Косова*;

- **** великий раббі *Шрага Фейвель Гатер* (*Admorim Shraga Feivel Hager*), теперішній косівський раббі у *Боро Парк, США* (*Kosover Rebbe of Borough Park*)

Династія так і називається за назвою містечка: *Kosov*. Вона активна у *Брукліні*, де має свою синагогу (*Kosover synagogue, 52nd St. and 11th Ave. Brooklyn, New York*). Династія має косівську синагогу на півночі Ізраїлю, високо у горах у *м. Цфат* (*Safed, מִסְפָּד*). Це єдине місце у Ізраїлі, яке подібне до Карпат. Це найбільший історичний центр гебрейської містики та кабали, адже саме там працював попередник хасидів, великий гебрейський мислитель раббі *Йцхак Лурія Ашкеназі* (1534, *Єрусалим* – 1572, *Цфат*).

Таємничу та чаруючу атмосферу суботнього надвечір'я *Косівської синагоги у Цфаті* автору та *Міхаелю Голдовському* пощастило відчувати повною мірою під час їхньої подорожі до міста *Йцхака Лурії*. Синагоги, над якою і за найбільшої спеки височать сніги гори *Хеброн*, а глибоко внизу лежить *Кінарет – Галілейське море*, на якому проповідував *Ісус з Назарету*.

Крім солеваріння, у Косові активно розвивалися мистецькі промисли – різьба, вишивка, килимарство, кераміка. Косів стає центром ткацтва. Наприкінці XIX ст. починає розвиватися дуже перспективна курортна галузь. Відкриваються заїзди для відпочиваючих. У 1919 р.

найбільш славними були заїзди *Фернбаха* (*Fernbach*) та *Штайнера* (*Steiner*).

На початок ХХ ст. у Косові на 3 100 міщан припадало 374 греко-католики, тобто українці, близько 160 римо-католиків, в основному поляків, та 2 560 євреїв. Як бачимо, містечко перетворилося у класичний штетл.

Після Розпаду Австро-Угорщини Косів з 1 листопада 1918 р. до 26 травня 1919 р. був у складі ЗУНР. Потім наступила румунська окупація, яка протривала до серпня 1919 р. Після чого у Косів вступило польське військо.

Як і всюди, після I Світової війни у Косові діяли вже сіоністські організації, скажімо, єврейське спортивне товариство «*Маккабі*» та культурне «*Мерказ Рухані*».

Згідно з офіційною польською статистикою, у 1931 р. у Косівському повіті було 6 730 євреїв.

В Косові та довкола варто побувати, бажано на самоті, у горах, де Баал Шем Тов пізнав чи не головні істини останньої хвили гебрейської містики.

Sefer Kosow-Galicia ha-mizrahit, Memorial book of Kosow-Kosow Huculski, G. Kressel, L. Oliczky, 1964, Tel Aviv.

косів, костьол, синагога (унизу, ліворуч), 1910 р.

куту

קיטעוו

кути, синагога, 1900 рр.

Кути

**Kuty (пол.), קיטעוו, קיטעוו (їдиш),
Куты (рос.), Kutow, Kitev, Kitov, Kutev,
קוטי (іврит)**

Кути – гірське гуцульське містечко на березі р. Черемош, розташоване неподалік Косова, за 52 км від Коломиї, 112 км від Івано-Франківська і за 56 км від Чернівців.

Найдавніші документальні свідчення про місто, яке стоїть на галицько-буковинському кордоні з галицького боку, і малу гебрейську громаду у Кутах маємо з 1448 р. Тодішнім власником Кутів був *Михайло з Войнилова*. Деякі дослідники називають і інші дати: 1427 та 1442 роки. Тоді це було старе поселення без статусу міста. Неподалік Кутів збереглися залишки городища X-XIII ст. Багато дослідників пов'язують виникнення поселення із солеварінням, адже сіль була чи не головним товаром Галицько-Волинської Руси.

Через Черемош лежить буковинське містечко Вижниця, що як і Кути та Косів, славиться великими гебрейськими, зокрема хасидськими традиціями. Вижниця була резиденцією цадиків *Вижницької хасидської династії*, які славилися як чудотворці. Кути та Вижницю єднає довгий міст – 400 м.

Разом з Галичиною у XIV ст. Кути увійшли до Речі Посполитої. У 1503 р. молдовські війська зруйнували це укріплення на Черемоші. Відомо, що у 1565 р. Кути входили до складу *Снятинського староства*, тобто були королівською власністю. Уже у середині XVI ст. у Кутах були млин та солеварня. Кути були прикордонним містом, а тому зазнавали частих набігів турецько-татарських, а також волоських нападників, які почастішали у XVI-XVII ст.

Особливо великої шкоди зазнало населення під час набігів у 1621-1624 роках.

У 1648 році місцеві жителі розгромили маєток шляхтича *Шанявського*. Наступного 1649 року вони підступили до двору дідачів у Кутах.

Зазнали Кути турецького нападу і в 1673 році під час війни Османської Порти та Речі Посполитої. В організації відсічі ворогам значну роль відігравав ватажок ополченців *Білоголовий*, який при цьому і загинув.

У кінці XVII та на початку XVIII століть населення Кутів значно зросло. Містечко займало вигідне географічне положення – тут проходив кордон між Річчю Посполитою і Молдовою, яка була васалом Туреччини. Перетин торговельних шляхів і сприятливий клімат сприяли тому, що населення Кутів досить швидко поповнювалося за рахунок польських колоністів, шляхтичів та урядовців.

У цей період у Кутах поселилися вірмени, які прибули сюди з Молдови, рятуючись від турецького гніту. Особливо активно вони почали переселятися до Кутів після падіння їхньої головної фракції у Кам'янці Подільському. Вірмени торгували сіллю, худобою, м'ясними виробами, виготовляли одяг і взуття із шкіри, яку перед цим відповідно обробляли у чинбарнях (гарбарнях). Щось подібне було і у Тисмениці, куди вірмени принесли культуру обробки шкіри та хутра. Ще однією спеціалізацією вірменської громади була торгівля тканинами.

У XVIII ст. вірменів витіснили євреї, громада яких у Кутах досить швидко зростала. Крім торгівлі, вони також займалися лихварством.

1715 р. родина *Потоцьких* коло села Кути (тепер Старі Кути) перезасновує місто і стає його власником. У 1715 році Кути, старанням

дідичів Потоцьких, одержали *магдебурзьке право* – Кути стали містом зі своїм самоврядуванням, гербом та іншими привілеями. Тричі на рік тут відбувалися ярмарки, а у вівторок і п'ятницю – місцеві торги, які давали Кутам та їх мешканцям значні кошти. Прикордонне розташування Кутів теж було чималою перевагою для торгівлі. У цьому сенсі Кути нагадували дещо пізніші Броди – сухопутний порт Австрійської імперії. Тому дуже швидко у Кутах постала заможна та самостійна гебрейська громада. Одразу розпочалося будівництво синагоги, відкрився гебрейський цвинтар.

Найвідомішим з кутських гебреїв був раббі *Авраам Гершом Кітевер (Rabbi Avraham Gersom Kitever)*, зять раббі *Баал Шем Тов (Baal Shem Tov, Rabbi Yisroel (Israel) ben Eliezer, אליעזר בן ישראל בן, 1698-1760)*, засновника містичного гебрейського пієтизму, званого *хасидизмом*. Відомо, що Баал Шем Тов провів цілих сім років у горах між Кутами та Косовом, де й викристалізував своє вчення.

Першим з відомих рабинів Кутів був раббі *Моше бен Менахем Мендель Кітевер (Rabbi Moshe ben Menachem Mendel Kitever)*. Він спочатку не сприйняв вчення Баал Шем Това, але з часом примирився з ним. Помер 1738 р. і похований на *кіркуті* у Кутах. Саме він прихилив до хасидизму багатьох його послідовників у Кутах, Косові, Вижниці.

Кути та навколишні села були пов'язані з *опришківським рухом*, який посилювався у 30-60 роках XVIII ст. Перші згадки про опришків датуються початком XVIII ст., коли кутську шляхту громили опришки ватажка *Верби*. А у 1739 р. козацький загін, який проходив через Покуття, розгромив у Кутах маєтки багачів, з поміж них і маєток кутського війта. З 1738 р. по 1750 р. місцевих опришків очолював *Олекса Довбуш*,

а з 1722 р. по 1754 р. – опришок *Василь Баюрак*. Між хасидів ходять легенди про зустріч Баал Шем Това та Олекси Довбуша.

За переписом 1765 р. у Кутах було 360 хат, де проживало 165 українських та польських, 70 вірменських та 124 єврейські родини.

Кути постраждали і від військ *Барської конфедерації* (1768-1772), яка воювала і проти проросійського короля *Станіслава Понятовського*, і проти гайдамаків та опришків. Не забували конфедерати і учиняти єврейські погроми. Обстоюючи свої шляхетські права, конфедерати довели справу до повного свавілля і, врешті, розвалу Речі Посполитої. Одним із чільних керівників конфедератів був *Казимир Пуласкі*, який на чолі збройних загонів виступив із Закарпаття і опинився у Кутах та Косові (1769). У боях з російськими та польськими королівськими військами конфедерати зазнали поразки. Із подій того часу слід відмітити розгром загону польських військ (200 осіб) під командуванням власника с. П'ядики *Твардовського* в околицях Кутів у 1771 році. Вчинила цей розгром сотня козаків під командуванням сотника *Павлюка*, яка прибула з Буковини.

Після приєднання Галичини до *Австрійської імперії* (1772 р.) почався приплив у Кути німецьких поселенців. Цьому сприяли патенти *цїсарєвої Марії Терезії* 1774 р. та її сина *Йосифа II* 1781 р., на підставі яких німецьким колоністам надавалися привілеї: вони наділялися землею, звільнялися від військової служби та від сплати податків на шість років.

Водночас нова влада спробувала асимілювати гебреїв. Виборне керівництво *кагалу* було уневаженене. Натомість австрійська влада почала призначати адміністраторів для євреїв. Різко змінилася податкова система, яка тяжіла над євреями аж до впровадження ліберальних ре-

форм 1868 р. Не вдалася і спроба запровадити 1785 р. світське навчання для гебрійських дітей. У 1806 р. експеримент був припинений по всій Галичині. Єврейські ортодокси тимчасово вигнали.

Усе XVIII та XIX ст. у гебрійському середовищі Кутів було часом протистояння трьох головних гебрійських інтелектуальних нуртів. Історично першим з них традиційних талмудистів – *мітнаггедів* (מיתנאגדעם), які не хотіли змін і дотримувалися старих форм юдейської духовності. Наступним був гебрійський містицизм *хасидів* (חסידות), зрозумілий для найширших гебрійських мас. І, нарешті, третій виник під впливом європейських просвітителів – це був рух гебрійських просвітителів *маскілів* (משכילים), званий *Гаскалою* (השכלה). Талмудисти опиралися містикам-хасидам. А секуляризовані просвітителі врешті дійшли, з одного боку, до потреби *асиміляції* гебреїв, а з іншого – породили гебрійський націоналізм – *сіонізм*. Та більшість гебреїв Кут були хасидами. Свою династію вони виводили від тернопільського раббі.

Секулярною освітою у громаді займалися спочатку маскіли, а потім сіоністи. Натомість релігійною – хасиди та мітнаггеди. Таким чином, тільки на початку XX ст. крім традиційних релігійних шкіл – *хедерів* (חדר), у Кутах відкрили і світську гебрійську школу «*Сафах Хая*» (Safah Chaya, Жива мова), де вивчався іврит. 1900 р. у ній училося 48 дівчат та 11 хлопців.

Упродовж 1840-х рр. рабином Кутів був *раббі Яков Епштайн* (Rabbi Ya'acov Epstein). Його змінив *раббі Цві бен Авраам Ландсман* (Tsvi ben Avraham Landsman). Потім упродовж кількох десятиліть рабином був *раббі Йосеф Шмуель Гелернтер* (Rabbi Yosef Shmuel Gelernter). Він став автором ряду релігійних трактатів, як-от «*Гарей ба-Шамаїм*» (Harei

BaShamayim) та «*Рошей ба-Шамаїм*» (Roshei BaShamayim).

У 1893 його змінив син *раббі Хаїм Гелернтер* (Rabbi Chaim Gelernter), автор трактатів «*Хаїм ла-Шаббат*» (Chaim LaShabbat), «*Сімхат га-Чаз*» (Simchat Ha-Chag), та «*Пре Еїц Хаїм*» (Pre Eitz Chaim). Тоді рабинічним суддею кутського кагалу – *даяном* (דאָנאַט) та наставником у школі – *талмід хахамом* (תלמיד חכם) був *раббі Яков Шор* (Rabbi Ya'acov Shor).

Синагога (בית כנסת, бет кнесет, буквально – *дім для зібрань*) була збудована у Кутах ще у XVIII ст. і була однією з найвеличніших будівель у місті. Окрім неї у місті були ще дві малі *божниці* – одна для різників, інша для кравців. А також три *бет мідраші* (בית מדרש) – доми для навчання, де були бібліотеки і де вивчалася Тора. Натомість кутські хасиди мали для молитви три *клойци* (קלויז) у відповідності з тим різновидом хасидизму, який вони сповідували і до якої хасидської династії відносили. Отож, були *клойци Вижницької* (Wizhnitz), *Косівської* (Kosov) та *Чортківської* (Chortkov) династій.

У 1870-х у Кутах постало єврейське кредитне товариство. Аж до 1930 р. у Кутах не було залізничного сполучення, тому багато міщан працювали візниками, перевозили товари з Буковини. Інші – звично торгували, ремісникували.

1805 р. з'явилася перша *Сіоністська жіноча спілка*, а 1908 – відділення робітничої сіоністської партії *По'алеі Ціон* (Po'alei Zion), куди вступали головно чинбарі.

Значних руйнувань Кути зазнали у роки I Світової війни. Через Кути проходила лінія фронту, велись запеклі бої. Місто двічі переходило із рук у руки, у 1914 та 1916 рр. військові дії в Кутах та на їх околицях привели до того, що частина населення була евакуйована війсь-

ком, а частина — добровільно покинула місто. Населення зменшилось до 3 000 осіб, чоловіків майже не залишилося. Якщо до війни 1910 р. у Кутах було 3 200 євреїв, то 1921 р. тільки 2 600.

Після розвалу Австро-Угорщини і утворення ЗУНР у Кутах розміщувалася вишкільна сотня УСС, для якої місцеві ремісники шили одяг та виготовляли взуття. Під час ЗУНР партія *По'алеі Ціон* організувала у Кутах *Єврейський національний комітет*, який адміністрував гебрейською громадою у відповідності з законом ЗУНР про національну автономію національних меншин.

У березні 1919 року в Кути на короткий час увійшли румунські війська, а згодом, у червні 1919 р. Кути зайняли поляки. Боротьба не припинялася. В околицях Кутів діяв загін УГА чисельністю до 1 000 вояків, який влітку 1920 р. напав на Кути і роззброїв польських жандармів. Згодом загін перейшов на Закарпаття, на територію Чехословаччини.

У 1919 р в Кутах мешкає 7 000 мешканців, з них 1 900 греко-католиків, українців, 1 300 римо-католиків, головню поляків, та 3 300 юдеїв. Є й значне поселення вірменських католиків — 500 осіб. Причому на той час вони ще послуговувалися своєю вірменською мовою. 13 червня кожного року вірмени Галичини, Буковини, Бесарабії і навіть Вірменії організовували у Кутах свій щорічний з'їзд.

14 березня 1923 року *Паризька мирна конференція* ухвалила приєднати Галичину до Польщі з умовою надання їй автономії. Однак ці рекомендації не були реалізовані польською владою.

За польської влади розпочалася маргіналізація єврейського населення, витіснення його репрезентантів з місцевих органів влади. Сам

маршале́к Юзе́ф Пілсудські протиставився антисемітизму і 1927 р. центральні, головню військові влади Польщі визнали правовий статус гебрейських громад та їх організацій. Однак після смерті маршалка 1935 р. у Польщі прийшли до влади *польські націонал-демократи*, які продовжили витіснення гебреїв з різних царин суспільного життя. У 1936 р. тогочасний *примас Польщі Август Глонд (August Hlond)* написав пастирського листа, спрямованого проти гебреїв, звинувачуючи їх у вільнодумстві, атеїзмі, большевизмі. Він закликав опиратися впливу гебрейської моралі, що закінчувалося бойкотом єврейських крамниць.

Кутські євреї грали все меншу роль у міській владі. Так, після виборів 1934 р. до міської ради пройшло тільки 5 євреїв з 16 членів ради, хоча у місті вони складали половину населення.

Натомість кагал займався громадською власністю, кошерним харчуванням, доброчинністю та дотриманням релігійних приписів. Правління кутської гебрейської громади (*Kuty kehila, кагал, קהילה — громада*) складалося головню з людей світських, проте ортодоксальних. Головами правління був *Сабрін Горштайн (Sabrin Hornstein)*. Після того, як відійшов раббі Хаїм Гелернтер, рабином Кутів став *раббі Лейб Єтешет (R. Leib Yeteschet)*.

У міжвоєнний час Кути користалися з близькості румунського та советського кордонів для розвитку економіки містечка.

1920 р. була знову відкрита світська єврейська школа. Хлопці вчилися у релігійній школі *Талмуд Тора (Talmud Torah)*. Для дівчат релігійну школу *Бет Яков (Beit Yakov)* відкрили тільки 1930 р.

З'явилися відділення інших сіоністських партій — власне *Сіоністської партії*, яка була найчисленнішою, *Гітахдуд (Hitachdud)* —

робітничої сіоністської партії, *Мізрахі* (*Mizrachi*) – релігійної сіоністської партії, а після 1930 р. *Сіоністської ревізійоністської партії*. З 1921 р. у Кутах існувало відділення *Га-Шомер Га-Цаїр* (*Ha-Shomer ha-Zair*), а з 1926 – *Гордонії* (*Gordonia*), відділення *Бетар* (*Betar*) існувало з 1930 р.

Сіоністська партія (*Га-Гістадрут га-Ціоніт*), є основним об'єднанням сіоністів світу, заснована за пропозицією творця сіонізму *Теодора Герцля* у серпні 1897 р. на *I Сіоністському конгресі*. Сьогодні вона називається *Світова сіоністська організація*.

Гітахдут – сіоністська робітничка партія, яка обстоювала інтереси євреїв-робітників.

Мізрахі (*מִזְרָחִי*) – анаграма терміна *מרכז רוחני*, *мерказ рухані* – духовний центр. Це сіоністський релігійний рух, заснований 4-5 березня 1902 р. у Вільнюсі, який проголосив себе релігійною фракцією у Світовій сіоністській організації. Гаслом Мізрахі стало «*Земля Ізраїлю – для народу Ізраїлю, згідно з Торою Ізраїлю*».

Сіоністська ревізійоністська партія народилась на початках 1920-х рр. Її засновником та ідеологом був *Володимир Зеєв Жаботинський* – уродженець України. Основою партії став

Єврейський легіон. Інша назва партії – *Ревізіоністська національна партія*.

Га-Шомер га-Цаїр – (*השומר הצעיר*, *молодіжна варта*) – перша гебрейська молодіжна організація Галичини соціалістичного спрямування, яку заснували у 1916 р.

Гордонія – молодіжна організація, яка вихувала молодь в любові до Ерец Ізраель, єврейства, івриту, на особистому прикладі *Аарона Давида Гордона* (*Aaron David Gordon*). Організація пропагувала ідеї життя у *кібуцах* (*קִיבוּץ*, *сільськогосподарських комунах у Ізраїлі*) та *алії* (*אליה* – *буквально вознесіння*) – еміграції до Палестини. Це була соціалістична молодіжна організація, заснована в Галичині 1925 р.

Бетар (*בֵּיתָר*) – молодіжна сіоністська ревізійоністська організація. Назва «*Бетар*» – є акронімом з гебрейського виразу *Brit Yosef Trumpeldor*, що означає «*Альянс Йосефа Трумпельдора*». Організація створена 1923 р. у Ризі Володимиром Зеєвом Жаботинським

Частина єврейської молоді симпатизувала *комуністам*. Їх лідером у Кутах була *Нехема Мельцер* (*Nechama Meltzer*), яка мала псевдо «*Вера*». 1936 р. її навіть запроторили до в'язниці, де уже у 1938 р. сиділо 13 кутських комуністичних активістів.

Роки	Сіоністська партія	Мізрахі	Гітахдут – робітничка партія	Ревізіоністська національна партія	Радикальні сіоністи
1927	5	----	8	-----	41
1931	12	----	38	45	12
1933	27	13	94	61	30
1935	71	11	227	55	31
1939	67	----	187	20	3

З цієї таблиці можемо довідатися про політичні симпатії єврейського населення Кутів, тут подано результати голосування за депутатів на Сіоністський конгрес:

Спортивне життя громади організовувало спортивне гебрейське товариство «Маккабі» (*Maccabi*).

Через Кути у 1939 році пролягав основний маршрут відступу решток польської армії та польського уряду до Румунії після нападу на неї Третього Райху та ССРСР. Через Кути евакуювались і президент, і прем'єр-міністр, і міністр закордонних справ, інші члени кабінету міністрів, командуючий Польським війсь-

ком. Ніхто з них до Польщі не повернувся. Маса автомобілів, лімузинів навіть літаків перетинала кордон. У ті дні «золотого вересня 1939 року» не один з польських патріотів закінчував своє життя самогубством на румунському кордоні з розпачу від чергової втрати польської незалежності і Польщі як такої. У ніч з 17 вересня у Кути ввійшли совети.

У 1939 р. гебрейська громада Кутів налічувала 2 605 осіб.

Encyclopedia of Jewish Communities, Poland, Volume II, published by Yad Vashem, Jerusalem.

кути, гора овідіу, 1920 рр.

ВИЖНИЦЯ

והלל שני

вижниця, велика синагога, 2000 рр.

Вижниця

Wiznitz (нім.), וויזניץ (їдиш),

Wiznitz (угор.), Vijnita (рум.),

Вижница (рос.), Viznits, ויזניץ (іврит)

Вижниця – містечко вже з Буковинської сторони Черемошу, навпроти галицьких Кутів. Воно розміщене за 56 км від Чернівців і за 116 км від Івано-Франківська.

Коли виникла Вижниця, докладно невідомо. За однією з версій місто, як поселення на Черемоші, уперше згадується у літописах ще у 1158 році. За іншими даними, перша згадка про місто міститься у молдовському літописі за 1501 рік.

Після опанування *Оттоманською Портою Молдовського князівства* Вижниця з 1514 по 1574 рік була під владою турків. Потім у Молдовському князівстві як васал Туреччини.

Жидівська громада Вижниці відома з XVII ст.

У 1767 р. Вижниця отримала привілей на проведення ярмарків, а також *магдебурзьке право*.

Вже у XVIII ст. у Вижниці була чимала єврейська громада.

У 1774 р., разом з усією Буковиною, місто увійшло до Австрійської імперії. Тоді у Вижниці мешкало 56 гебрєйських родин, тобто 191 особа, у 1776 р. – уже 108 родин – 208 осіб.

За австрійської влади було уневажнено правління кагалу і призначено адміністраторів, які мали займатися гебрєйськими справами у місті. У склад першого такого правління входили *Істмар Гасклович (Jstmar Hasklowitz)*, *Йосеф Льобл (Josef Loebel)*, *Якуб Ізраель (Jakob Israel)*, *Льобл Маєр (Loebel Meyer)*, *Ізраель Яков (Israel Jakob)* та *Єжошуа Маєр (Jehoschua Mayer)*. 1778 р. рабином Вижниці став *раббі Авраам*

Давид (Rabbi Abraham Dawid). У 1779 його змінив *раббі Вольф Якоб (Rabbi Wolf Jacob)*.

Наприкінці XVIII ст. гебрєї Вижниці зазнали чималих утисків від *генерала Карла барона фон Енценберга (General Karl Baron von Enzenberg)*, який командував військовою залогою у Буковині і був явним антисемітом. У 1779 р. він підпорядкував вижницький кагал головному кагалу у Чернівцях. Бажаючи зменшити кількість євреїв у Вижниці, 1782 р. він виключив з вижницького кагалу 19 єврейських родин, які налічували 61 особу. 1783 р. генерал запровадив спеціальну комісію, яка мала визначити, хто буде селянином, хто ремісником, а хто купцем. Ті, хто не попадав у ці три категорії, виключалися з кагалу. Це призвело до того, що 13 гебрєйських громад Буковини склали петицію до військової адміністрації краю з тим, щоб відмінити ці рестрикції. Від Вижницького кагалу її підписали *Давид Імцїт (David Itzig)* та *Йосель Лейбель (Jossel Leibel)* і передали генералу Енценбергу 4 квітня 1784 р. Тим не менше, у відповідності з указом *царя Йосифа II* від 7 травня 1789 р. вижницька гебрєйська громада була визнана прикагалком чернівецького кагалу. З цього моменту всі євреї, які мешкали на території Буковини у селах, мали до листопада 1789 р. перебратися до трьох визначених міст – Чернівців, Серету і Сучави. Це зустріло опір міських влад цих міст. Тому австрійський капітан *Бек (Beck)* запропонував австрійському двору переселяти євреїв і до Вижниці. Пропозицію відхилили. Але після нового подання від 1790 до 1792 р. до Вижниці переселили з сіл 40 гебрєйських родин, для яких постало питання – з чого жити? Потрібно було отримати дозвіл на проведення у Вижниці ярмарків та торгових. Під час візиту 1818 р. до Кутів *царя Франца I (Kaiser Franz I)* його супроводжу-

вали представники вижницького кагалу *Мойсей Мік* (*Moses Mik*) та *Натан Райхман* (*Nathan Reichmann*). Вони склали нову петицію від вижницьких євреїв, яку підписали *Мойсей Мік*, *Сімхе Пахтер* (*Simche Pachter*), *Єхіель Енгель* (*Jechiel Engel*).

Вижниця є унікальним буковинським *штетлом*, який зберіг свої громадські реєстраційні книги – *пінкаси* (פנקס – від грецького «пінакс» – дошка, актова книга, де велася реєстрація народжень, одружень, смерті, протоколи засідань кагалу, місцеві постанови та стягнення), які вело похоронне товариство *Хевра Кадіша* (*Chevra Kadisha*) починаючи з 1768 р., ще до австрійської влади. Тоді *Хевра Кадіша* було підпорядковане ще *хахам-баши Йцхаку бен Бецалелю* (*Chacham-Basha Yitzhak ben Bezalel, 1743-1777*) з *Ясів*, онуку *раббі Нафталі Коена з Острова* (*Rabbi Naftali Cohen mi-Ostrow, нар. 1649 р.*). *Хевра Кадіша* – буквально «святе товариство», похоронне братство, яке об'єднувало людей, які здійснюють останні ритуали над покійним, готують його до поховання та хоронять. Водночас у багатьох кагалах вони ж вели і громадські реєстраційні книги пінкаси, які є чи не найціннішим матеріалом про історію окремих громад.

Наприкінці XVIII ст., з початком розвитку лісової промисловости, Вижниця стає важливим пунктом торгівлі лісом. Черемошем та Прутом його сплавляли і до Чернівців, і до Бесарабії та Поділля.

Описуючи містечко 1826 р., австрійські урядники описали у Вижниці синагогу, яка, за свідченням керівників вижницького кагалу *Моше Іцїта* (*Moche Itzig*) та *Ейсура Альпера* (*Eisur Alper*), була споруджена у 1777 р. Головою вижницького прикагалку від 1807 до 1833 р. був даян (суддя) *Іцїр Ландман* (*Itzig Landmann*).

У 1854 р. вижницький кагал очолив хасидський цадик і чудотворець *Беішт Менахем Мендель бен Хаїм Гатер* (*Besht Menahem Mendel ben Haim Hager*). Він і став засновником *Вижницької хасидської династії* (*Vizhnitzer chasidim*).

Лінеатура *Вижницької хасидської династії* виглядає так:

- *раббі Баал Шем Тов* (*Baal Shem Tov, Rabbi Yisroel (Israel) ben Eliezer, רבי ישראל בן אליעזר, 1698-1760*), засновник хасидизму, який 7 років провів у горах між Кутами та Косовом;
- *великий раббі Яков Копель Хасид* (*Admorim Yaakov Koppel Chassid*), учень Баал Шем Това;
- *великий раббі Менахем Мендель Гатер з Косова* (*Admorim Menachem Mendel Hager mi-Kosov*) – автор трактату «*Агавас Шалом*» (*Ahavas Shalom*), син раббі Якова Копеля Хасида;
- *великий раббі Хаїм Гатер з Косова* (*Admorim Chaim Hager mi-Kosov*) – автор «*Торас Хаїм*» (*Toras Chaim*), син Ахава Шалома (*Ahavas Shalom*);
- * *великий раббі Яков Шімішон Гатер з Косова* (*Admorim Yaakov Shimshon Hager mi-Kosov*), син Тораса Хаїма (*Toras Chaim*);
- * *великий раббі Йосеф Альтер Гатер з Радовиці* (*Admorim Yosef Alter Hager mi-Radovitz*), син Тораса Хаїма (*Toras Chaim*);
- * 1. *великий раббі Менахем Мендель Гатер з Вижниці* (*Admorim Menachem Mendel Hager mi-Vizhnitz*) перший раббі Вижниці, автор трактату «*Цемах Цадик*» (*Tzemach Tzadik*), син Тораса Хаїма (*Toras Chaim mi-Kosov*), зять *раббі Ізраеля з Ружина* (*Rabbi Yisrael mi-Ruzhin*).
- ** 2. *великий раббі Борух Гатер з Вижниці* (*Admorim Boruch Hager mi-Vizhnitz*), автор трактату «*Імрей Барух*» (*Imrei Baruch*), син Цемах Цадика (*Tzemach Tzadik*);
- *** 3. *великий раббі Ізраель Гатер з Вижниці* (*Admorim Yisrael Hager mi-Vizhnitz*), автор трак-

тату «Агавас Израель» (*Ahavas Yisrael*), син Імрей Баруха (*Imrei Baruch*);

- **** 4а. великий раббі Барух Гатер з Серету-Вижниці (*Admorim Baruch Hager mi-Seret-Vizhnitz*), автор трактату «Мекор Барух» (*Mekor Baruch*), син Агаваса Израеля (*Ahavas Yisroel*);

- **** 4б. великий раббі Хаїм Маєр Гатер з Вижниці (*Admorim Chaim Meir Hager of Vizhnitz*), автор трактату «Імрей Хаїм» (*Imrei Chaim*), син Агаваса Израеля (*Ahavas Yisrael*);

- ***** 5а. великий раббі Елізер Гатер з Серету-Вижниці (*Admorim Eliezer Hager mi-Seret-Vizhnitz*), теперішній раббі Серету-Вижниці у Хайфі, Израель, син Меркора Баруха (*Mekor Baruch*);

- ***** 5б. великий раббі Моше Єгوشуа Гатер з Вижниці (*Admorim Moshe Yehoshua Hager mi-Vizhnitz*), теперішній вижницький раббі у Бней Браку (*Bnei Brak*), син Імрей Хаїма (*Imrei Chaim*);

- ***** 5с. великий раббі Мордехай Гатер з Вижниці-Монсі (*Admorim Mordechai Hager mi-Vizhnitz-Monsey*), теперішній вижницький раббі у Монсі (*Monsey*), син Імрей Хаїма (*Imrei Chaim*).

Окрім того, ця династія дала вижницьких раббі для Отинії, Станіславова, Сторожинця, Хайфи, Серету.

1863 р. у Вижниці відкрито гебрейський цвинтар *кіркут*. На ньому і поховано засновника Вижницької хасидської династії Бешта Менахема Менделя бен Хаїма Гатера у 1884 р. У 1789 р. у місті була побудована так звана Велика божниця – головна божниця Вижницької хасидської династії, де молилися переважно поважні купці. Потім інші, які називалися «Раббі Лейбеле» (*Rabbi Leibele*) для садгорських хасидів та «Іцїг Франкль» (*Itzig Fraenkl*) для торгівців лісом. Візники та простіший люд хо-

див до божниці «Фордере бет мідраш» (*Vordere Beth Midrash*). А були ще «Горішній бет мідраш», божниця «Хевра Тегілім» (*Chevra Tehillim*), Нова Вижниця.

У Вижниці, як і у Садгори (*Sadagura*), були дві знамениті споріднені хасидські династії. Щоправда, Вижницька хасидська династія не така відома, як Садгирська династія з огляду на більш скромний двір вижницьких цадиків.

У 1855 році Вижниця стала повітовим центром і типовим *штетлом*.

У 1880 р. у Вижниці мешкає 3 795 євреїв з 4 165 мешканців (91,9%). Вижниця і близьке до Чернівців містечко Садгора практично повністю заселене євреями.

На початку ХХ ст. до Вижниці прийшли сіоністські політичні вітри. Першими сіоністськими активістами стали брати Маєр Йосеф (*Meier Josef*) та Якоб Розенберг (*Jakob Rosenberg*). Поступово більшість громади перейшла на сіоністські рейки.

Місто дуже постраждало в часи I Світової війни.

1918 р. Вижницю окупували румунські війська.

У 1940 р. перед советською окупацією у Вижниці було 5 000 євреїв.

У Вижниці можна оглянути церкву св. Дмитра (XIX ст.), церкву св. Миколая (кінець XIX ст.), костюл Петра і Павла (XIX ст.). У Вижниці збереглося кілька *синагог*, *двір вижницьких цадиків*. В центральній частині міста на ринковій площі є монументальна *синагога 1930-х рр.* Зберігся і *кіркут*, який розміщений у напрямку на села Черногузи. Перші поховання датовані 1863 роком.

Selig Ascher Hofer, Dr. Hugo Gold, Geschichte der Juden in der Bukowina, Tel Aviv, Olamenu Publishers, Tel-Aviv, 1962.

садгора

סאדיגורא

садгора, велика хасидська синагога, 1900 рр.

Садгора

Sadhora (нім.), **סאדיגורא** (їдиш),
Sadagóra (пол.), **Sadagura** (рум.),
Садарупа (укр.), **Sadiger, Sadagera,**
Sadigera, Sadighera, Sadhora,
סדגורה (іврит)

Садгора колись була окремим містечком за 6 км на північ від Чернівців. Воно має коротку, але знамениту для гебрейського світу Центральної Європи історію. Практично це було майже всуціль єврейське місто. І стосувалося це як етнічного складу його населення, так і стилю життя у ньому.

Садгора заснована 1770 р. Тоді ж з'явилися у ньому і перші євреї. Динаміка поселення євреїв у місті виглядає так:

1774 – 103 євреї

1776 – 186 євреїв

1873 – 3 591 євреї

1880 – 3 888 євреїв, чи 80,4% від усього населення міста

1910 – 3 410 євреїв, чи 74% від усього населення міста

1914 – 5 060 євреїв

1919 – 900 євреїв

1930 – 1 459 євреїв

1941 – 654 євреї

1945 – 5 єврейських родин

Саме місто заснували у ході чергової *російсько-турецької війни (1766-1774 рр.)*. Росія потребувала чималих коштів для ведення війни і постало питання про карбування монет. Було вирішено відкрити десь у тодішньому Молдовському князівстві монетний двір. Цариця Єкатеріна II відіслала з цим дорученням *Петера Фрайгерна фон Гартенберга (Peter Freiherrn von Gartenberg)* (російською Садгор-

ського). Він прибув до Молдови 1770 р., вибрав на березі Прута за Чернівцями місцину для монетного двору. Поселенню дали назву *Садгора*.

Коли Буковина увійшла до складу Австрійської імперії, 1774 р. учасник військової кампанії *генерал майор Габріель барон фон Сплень (major general Gabriel Baron von Spleny)* запросив до Садгори єврейських купців. Вони одразу ж почали розбудову молодого міста, збудували ратушу, синагогу. У 1775 р. Садгора була звільнена від податків на сім років, що ще більше приваблювало євреїв. Однак такий сприятливий для гебреїв час тривав недовго. У відповідності з цивілізаційними прожектами *царя Йосифа II* мав відбутися процес цивілізування та секуляризації гебрейських громад щойно приєднаних до імперії Галичини та Буковини. Відбулася люстрація усіх членів старих гебрейських кагалів на предмет їх соціальної приналежності. Виконавцем цієї акції на Буковині став військовий комендант Буковини у 1778-1786 рр. *генерал Карл барон фон Енценберг (General Karl Baron von Enzenberg)*. 1783 р. він запровадив спеціальну комісію, яка мала визначити, хто буде селянином, хто ремісником, а хто купцем. Ті, хто не потрапляв у ці три категорії, виключалися з кагалу і відселялися з міста. У Садгорі під цю рестрикцію потрапили 42 родини, загалом 151 особа. У 1789 р. австрійські влади оголосили, що до 1791 р. усі вони повинні покинути місто, однак реально виїхало тільки 34 родини.

У той час на Буковині, як і у Галичині, розпочалися експерименти з переселенням євреїв до села, що, з малим успіхом, тривало до 1808 р. До міста ж надалі прибували нові гебрейські родини. Проти вигнання гебреїв з міста 1809 р. виступив *барон фон Мустаца (baron von*

Mustatza). Через сто років, уже у 1910 р. знову вийшов декрет, у відповідності з яким всі євреї, які щойно прибули до міста, чи ті, що не займаються сільським господарством, повинні бути вигнані з міста.

У відповідності з системою, запровадженою для гебреїв Йосифом II, садгірський кагал став *прикагалом* чернівецького кагалу. І тільки у середині XIX ст. він став незалежним *кагалом*. А 1859 р. від нього від'єднався прикагалок міста Бояни.

Будучи дуже близько до російського кордону, Садгора упродовж майже всього австрійського періоду користалася з цієї переваги. У відповідному договорі від 1891 р. садгірський кагал був включений австрійською владою у перелік найбільших 15 громад Буковини. Кожна з цих громад мала право на всі необхідні атрибути та інституції – *синагогу, мікву, школу Талмуд Тора, єшиву, кіркут*. Велика *синагога* та *кіркут* були засновані у Садгорі ще у XVIII ст., а на синагогальній вулиці у Садгорі було аж 11 синагог. Деякі з них для певних ремісничих корпорацій, як-от кравців чи фірманів, які мали по дві-три синагоги. Свою окрему божницю мала харитативна організація «*Гмілат Хесед*» (*Gmilat Hesed*). Ружинські та косівські хасиди мали свої синагоги. До божниці «*Sacrament Schul*» заходили «вранішні пташки», які мусили молитися удосвіта.

У перші роки існування міста у Садгорі не було рабина. Гебреї Садгори користувалися з послуг рабина міста Боян. Першим рабином став *раббі Єшайя Лікворнік* (*Rabbi Yeshaya Liquornik*), який служив громаді з 1807 р. до 1833 р. А у 1888 р. на допомогу рабинові у Садгорі було запроваджено і посаду рабинічного судді – *даяна*.

Центром релігійного життя Садгори був двір *адмора* – великого рабина Ружинської хасидської династії (*Ruzhin*). Засновником цієї династії був *раббі Ізраель Фрідман з Ружина* (*Rabbi Israel Friedmann mi-Ruzhin, 1796-1850*), старший син *раббі Дов Баєра, Маггіда* (*проповідника*) з *Межиріча* (*Rabbi Dov Baer, Maggid mi-Mezhirsch*). Він народився в містечку Ружин коло Житомира, тоді Київської губернії. Раббі Ізраєля переслідувала російська влада, його запроторили до в'язниці у Києві. Потім він переїхав до Кишинева, а звідти до Чернівців. Тут він зустрівся з опором з боку єврейських просвітителів – *маскілів*. Натомість землевласник барон фон Мустаца запропонував йому поселитися на своїх землях у Садгорі. Тодішній губернатор Буковини *Ісаческул* (*Isacescul*) підтримував цю ідею. Російські влади вимагали екстрадиції раббі Ізраєля до Росії, однак австрійський уряд з подання тодішнього міністра закордонних справ князя *Меттерніха* (*Klemens Wenzel Nepomuk Lothar Fürst von Metternich-Winneburg zu Beilstein 1773-1859*) відмовив з огляду на те, що він не зробив нічого, гідного осуду. Це рішення було прийняте під значним тиском багатьох рабинів з *Галичини* та *Італії*. Щоправда, австрійська влада хотіла переселити його до Галичини, подалі від Росії. Однак навіть після чотирирічних переговорів це не вдалося. 1842 р. Ізраель Фрідман отримав право оселитися у Садгорі. Тут він збудував фешенебельний двір як для себе, так і для своїх синів. Життя *адмора* проходило у розкоші та «гламурі». Страви подавалися лише на сріблі, подорожі здійснювалися у розкішному екіпажі, запряженому четвіркою коней. Одягався адмор завжди барвисто і святково. Палацовий оркестр, якого утримував раббі Ізраель, грав для хасидів на свята *Пурім, Йом Кінуьр* та *Сімха*

Тора. Синагога вміщувала до 1 000 вірних. Її стеля була прикрашена дорогоцінним каменем, посередині висіла коштовна кришталева люстра. Адмор мав при ній окрему кімнату, де міг молитися тільки він сам. Довкола палацу було побудовано багато заїздів та готелів для паломників. Під час суботи та свят вони могли сісти з цадиком за один стіл. Благо, що для цього була зала, яка вміщала до 1 000 осіб. Цадик навіть збирався будувати храм, подібний до того, який був колись у Єрусалимі... Тисячі хасидів стікалися до Садгори з Поділля, Галичини, Молдови. За порадою чи благословенням приїздили до раббі Ізраеля і християни. Особливо польська та російська аристократія. Визнавали верховенство садгінського цадика й інші адмори, які були головами інших хасидських династій. Для них Садгора стала чимось на кшталт «святого міста». Дехто почав говорити і про «гебрейський Ватикан».

У 1814 р. раббі Ізраель намагався вплинути на російську владу з огляду на плачевну ситуацію гебреїв у Російській імперії. Він збирав величезні суми грошей, які підтримували гебрейських поселенців у Палестині.

Дискусії та коментарі адмора до Тори зібрані у багаторазово перевиданих книгах: «*Бет Ізраель*» (*Beit Yisrael, Iasi 1907, Petrakov 1913, Lublin 1930, New York 1959*), «*Єшувот Ізраель*» (*Yeshuot Yisrael, Padgorza 1904, Jerusalem 1955*), «*Кенесет Ізраель*» (*Keneset Yisrael, Warsaw 1906, Warsaw 1909, Bnei Brak 1959*), «*Нахлат Ізраель*» (*Nachlat Yisrael, New York 1951*), «*Ірін Кедішін*» (*Irin Kedishin, Warsaw 1875, Bartfeld 1907, Miyaletz 1914*), «*Пе'ер Лешарім*» (*Pe'er Leyesharim, Jerusalem 1921*), та «*Тіферет Ізраель*» (*Tiferet Yisrael, Jerusalem 1945*).

У віці 33 років раббі Ізраеля змінив його син раббі Авраам Яков (*Rabbi Avrohom Yaakov*).

Той побудував для себе другий палац, що був найрозкішнішим будинком у Буковині. При кожній трапезі його обслуговувала прислуга у лівреях, яка подавала страви на золотому чи срібному посуді. Вплив цадика був величезним. Коли колишній патрон його батька барон фон Мустаца захотів побудувати церкву неподалік його палацу, молодий цадик влаштував йому бойкот і змусив барона відмовився від цього плану.

Маскіли з Чернівців у місцевих газетах не припиняли своїх атак на садгінського цадика за стиль його життя. Дійшло до того, що 1856 р. адмор з Садгори та 12 його найближчих хасидів були арештовані з подання російських фіскальних служб, які оскаржили їх у фальшуванні російських грошей. І дійсно – у палаці було знайдено друкарський верстат. Нерухомість адмора була конфіскована разом із значною сумою грошей, призначених для поселенців у Палестині. У 1869 р. проти раббі Авраама Якова виступив його молодший брат раббі Бер, відомий як *Беріню* (*Rabbi Ber, Beriniu*). Він осудив стиль життя свого брата, але його силою повернули до палацу, взяли під замок і визнали не сповна розуму. Маскіли використали цей факт. І гебрейський автор *Моше Горніштайн* (*Moshe Hornstein*) звернувся до судових органів з тим, щоб вони допомогли звільнити раббі Бера. І коли Беріню повернувся до Чернівців, то він мусів поселитися у свого визволителя адвоката *д-ра Єзуди Лейб Райтмана* (*Yehuda Leib Reitmann*), бо численні у Чернівцях хасиди, прихильники цадика, вчинили йому бойкот. Хоча брати за якийсь час помирилися, адмор *Нового Сончу* раббі *Хаїм Гальберштам* (*Rabbi Hayyim Halberstam, Admor mi-Zanz*) суворо засудив стиль життя садгінського хасидського двору. Розпочалася семилітня дискусія між

двома хасидськими гілками – садгірською (*Sadagura Hasidim*) та сончською (*Tzanz, Zanz Hasidim*). Вона охопила всю Галичину, аж поки не втрутилася австрійська влада з самого Відня, яка визнала садгірський хасидизм більш «прогресивним». І глибоко віруючі юдеї у Палестині навіть влаштували раббі Хаїму з Сонча бойкот. Усій цій дискусії була присвячена анонімна німецька п'єса «Рабін з Садгори» та безліч колючих сатиричних пісеньок мандрівного бадхена Велвела Збаржера (*Welwel Zbarzher, 1826-1883*). Тим часом раббі Беріню у 1869 р. повернувся після довгої відсутності до Садгори і був тепло прийнятий місцевими хасидами.

Коли раббі Авраам Яков помер у 1883 р., його змінив його другий син, раббі Йцхак (*Rabbi Yitzhak*), який у 1886 р. переїхав до Боян. Місце адмора обійняв його брат раббі Ізраель (*Rabbi Israel*). Він помер перед I Світовою війною. Між його синів почалося змагання, хто ж буде адмором Садгори. Одні пішли за раббі Аароном (*Rabbi Aaron*), інші за раббі Яковом (*Rabbi Yakov*). Під час війни двір переїхав до Відня.

Лінеатура садгірської хасидської династії виглядає так:

- раббі Ізраель Баал Шем Тов (*Baal Shem Tov, Rabbi Yisroel (Israel) ben Eliezer, ישראֵל בן אליעזר, 1698-1760*) – засновник хасидизму;

- раббі Дов Бер з Рівного та Межиріча (*Rabbi Dov Ber mi-Rovne mi-Mezritsh, 1704-1772*);

- * раббі Авром, знаний як Малах (*Rabbi Avrohom, Malach, 1740-1777*), син раббі Дов Бера;

- ** раббі Шолом Шахна з Прахович (*Rabbi Sholom Shakhna mi-Prhobisht, 1769-1802*), син раббі Аврома;

- *** раббі Авром з Прахович (*Rabbi Avrohom mi-Prhobisht, 1787-1813*), син раббі Шолом Шахна;

- *** великий раббі Ізраель Фрідман з Ружина (*Admorim Yisroel Friedman mi-Ruzhyn, 1796-1850*), син раббі Шолом Шахна;

- **** великий раббі Шолом Йосеф Фрідман з Садгори (*Admorim Sholom Yosef Friedman mi-Sadiger, 1812-1851*), син раббі Ізраеля;

- **** великий раббі Авром Яков Фрідман з Садгори (*Admorim Avrohom Yaakov Friedman mi-Sadiger, 1819-1883*), син раббі Ізраеля.

Від 1863 р., року перших вільних виборів у Австро-Угорській імперії, аж до I Світової війни міськими головами Садгори були виключно євреї.

Поволі розвивалося шкільництво. Навчанням дітей займалися як хасиди при палаці адмора, так і мітнагеди, консервативні талмудисти, яким служив міський рабін раббі Йоханан Ландау (*Rabbi Yochanan Landau*). А на межі століть маскіли відкрили і свою світську школу за системою шкіл єврейського мецената з Німеччини барона Морица фон Гірша (*Baron Moritz von Hirsch*).

На початку XX ст. у Садгорі з'явилися перші сіоністи. Вони одразу включилися у політичну боротьбу. Завдяки їм до Австрійського Райхсрату було обрано двох гебрейських кандидатів – Леона Кельнера (*Leon Kellner*) та Маєра Ебнера (*Meir Ebner*).

Коли під час I Світової війни до Садгори увійшли російські війська, одразу розпочалися погроми. Було зруйновано палац цадиків, багато людей убито або вислано до Сибіру. Кількість гебреїв у місті різко впала.

За румунської влади міським головою був призначений поляк, прихильний до євреїв Садгори. У міжвоєнний період кількість євреїв

садгора, палац садгирських цадиків, 1900 рр.

дещо зросла, однак Садгора вже не досягнула того блиску, який вона мала у XIX ст.

У 1939 р. у Садгорі мешкало 1 488 євреїв з 2 415 всіх мешканців міста.

Сьогодні у Садгорі можна побачити кіркут, який розміщений за 6 км на північ від центру міста на вул. Налепки, і істотно перебудовану синагогу. У Садгорі поховані раббі Ізраель Фрідман з Ружина, син раббі Шалом Шахне з Праховичів та раббі Авраам Яков Фрідман з Садгори, син раббі Ізраеля Фрідмана з Ружина.

1. Dr. Leo Bruckenthal, *Geschichte der Juden in der Bukowina, Volume II*, вид. Hugo Gold, Olamenu Publishers, Tel Aviv, 1962;

2. *Pinkas Hakehillot: Encyclopedia of Jewish Communities, Romania, Volume II*, Yad Vashem, Jerusalem, 1980;

3. *Der Jüdische Vatikan in Sadagora, 1850-1950, Volume I, II* Olamenu Publishers, Tel Aviv 1958.

ч е р н і в ц і

טשערנאוויץ

чернівці, гауптштрассе, 1830 рр.

Чернівці

Czernowitz (нім.), Tschernowitz (нім.), Cernăuți (рум.), טשערנאָוויץ (їдиш), Chernivtsi (англ.), Черновцы (рос.), Csernovic (угор.), Černovice (чеськ.), Černovce (чеськ.), Černovce (слов.), Czerniowce (пол.), צ'ערנאָוויץ (іврит)

Писати про таке місто, як Чернівці, і легко, і важко. Легко, бо є маса матеріалу, і важко, бо є маса матеріалу і вже дуже багато написано. Тому я можу поставити собі тільки скромне завдання накреслити галицьке бачення єврейського аспекту історії цього легендарного міста. З огляду на конструкцію путівника галицькими і сусідніми штетлами, Чернівцям я спробую приділити особливу увагу, як великій літературній метрополії, яку значною мірою розбудували письменники саме гебрейського походження.

Приблизно 992 р. теперішні Буковинські землі увійшли до складу Київської Руси. З XI ст. край перебуває у складі *Теребовельського удільного князівства*, у середині XII ст. увійшло до *Галицького князівства*, так що галицька складова в історії краю має прадавню історію. Десь у XII ст. на лівому березі р. Прут, торговому шляху з Галича до Чорного моря, було засноване поселення – попередник Чернівців. Імовірно, що 1259 р. на вимогу татарського полководця *Бурундая* воно було спалене як військовий опорний пункт і жителі перейшли на другий берег Прута. У 1349 р. край увійшов до складу *Угорського королівства*. А 1359 р. до складу *Молдовського князівства*.

1392 р. назва «Буковина» вперше згадується як окремий край у грамоті молдовського *господаря Романа I*. Тоді ж XIV ст. згадується місто

Черн у «Списке русских городов дальних и ближних». А 1404 р. воно ж згадується як якась фортеця на *горі Цецина*.

Перша документальна згадка про Чернівці з'являється у грамоті молдовського *воеводи Олександра Доброго* про торгіві привілеї для львівських купців 1408 р. Завдяки політичному зближенню Молдовського князівства з німецькими містами в Семигороді та Польщі, після тривалих перемовин із львівськими купцями 8 жовтня 1408 року, він надав їм грамоту про порядок ведення торгівлі, написану церковнослов'янською мовою, якою на той час у Молдові велося діловодство. Відповідно до неї Чернівці визначалися як митна станція. Але, незважаючи на це, Чернівцям так і не вдалося розвинути-ся до значного торговельного пункту, хоча місто привабляло чимало купців – грецьких, вірменських та єврейських.

У 1480-х рр. Чернівці стали центром *Чернівецького повіту* і отримали статус міста. У 1509 р. на Молдовське князівство напали війська *краківського воеводи Миколая Каменецького*, які спалили прикордонні військові фортеці і серед них Чернівці. Це ж повторилося 1538 р.

У 1558 р. Молдовське князівство стало васалом *Османської Порти*. Толерантне ставлення османів до євреїв загальновідоме. Вони навіть звільнили євреїв від примусового набору хлопчиків до яничарського війська. Так що для євреїв підпорядкування Молдовського князівства туркам принесло навіть певне полегшення.

Натомість молдовські господарі відносилися до гебреїв доволі жорстко, хоча певних рестрикцій, наприклад, таких, як організація окремих жидівських гетто, вони не застосовували. Особливою жорсткістю відзначився у другій половині XVI ст. *господар Олександр Лопушняну (Alexander Lopusneanu)*. Він пере-

став чинити тиск на гебреїв тільки після прямого указу султана.

До Буковини і Чернівців євреї приходять головню з Галичини, а тому це *ашкенази*, які приносять сюди і свою мову – *їдиш*, що базувалася на південнонімецьких діалектах із вкрапленнями власне гебрейської мови *іврит*, романських та слов'янських мов. *Лестар Дьюла-фі*, двірський секретар трансильванського князя, проїжджав через Чернівці 1577 р. і в подорожніх нотатках зауважив, що у місті живуть русини-українці. І нічого про євреїв. Хоча вже тоді вони провадили торгівлю між Річчю Посполитою та Османською Портою, *Нюрнбергом* та *Андріанополем*.

У 1621, 1646 р. Чернівці обступають татари. Під час протистояння Речі Посполитої та Османської Порти 1685-1699 р. у Чернівцях стоїть польський гарнізон, залишений королем *Яном III Собеським*. Нову хвилю жидівського осадництва у Чернівцях породили козацько-шляхетські війни *Богдана Хмельницького*. Вони просто втікали від погромів на безпечну територію. Та у 1709-1714 рр. місто зруйнували загони шведів та конфедератів.

У 1727 р. маємо першу документальну згадку про жидівську громаду у Чернівцях, яка у типових для Речі Посполитої організаційних формах проіснувала аж до австрійських адміністративних реформ 1789 р.

Жидівський квартал у місті містився по теперішній вул. А. Барбюса (тоді вулиця Синагоги), яка доходила до потоку Руда, паралельно вул. Петра Сагайдачного, і містив, окрім житлового кварталу, *синагогу* та *шпиталь*. З 1700-х рр. у Чернівцях функціонує і *кіркут*, так званий «турецький». Перша дерев'яна будівля синагоги

виникла на цьому місці ще близько 1710 р. Головою кагалу, *старостою* у першому кварталі XVIII ст. був такий собі *Гірш* (*Hirsch*). Один з його наступників *Лазар Ізраель* (*Lazar Israel*) керував громадою 35 років аж до австрійської окупації. Він був доволі черствою до гебрейської солідарності людиною. Так, 1777 р. він доповідає у Львів, тоді столицю краю, що у місті появилися «євреї-чужинці».

Рабинами у Чернівцях та рабинами Чернівців у цей період були: *раббі Маєр бен Єхієль* (*Rabbi Meir ben Jechiel*, ном. 1740 р.), з 1750 р. рабином Чернівців був *раббі Ізраель Йосеф Ерендорф* (*Rabbi Israel Josef Ehrendorf*), *раббі Сімхе Зеєв з Кутів* (*Rabbi Simche Seew mi-Kuty*, ном. 1780 р.). Наступним рабином міста став *раббі Хаїм бен Шломо Тирер*, якого звали *Хаїм Черновіцер* (*Rabbi Chaim ben Schlomo Tyrer; Chaim Czernowitzer*, 1760-1813) – у 1789 р. він став першим рабином Буковини та справжнім головою громади; *раббі Барух бен Шломо* (*Rabbi Baruch ben Schlomo*, ном. 1794 р.).

1739 р. під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. пройшло військо *фельдмаршала Бургарда Христовора Муніха* (*Burhard Hristofor Munnich*). Війна дістала євреїв і у далекій турецькій провінції.

У липні 1762 р. через місто проїжджав англійський посланець *Портер*, у супроводі якого перебував єзуїт *Й. Боскович*. За його свідченням, більшість мешканців були «схизматичними греками», тобто православними (очевидно, русини-українці й молдавани). Поряд із ними, зауважив чернець, «*живе там і багато жидів, які торгують на кордоні*».

У 1770 р., під час чергової російсько-турецької війни 1768-1774 рр. у Молдовському князівстві і на Буковині встановлено російське управління. У ході війни російські війська 1770 року спалили стару дерев'яну синагогу. 1774 р. євреї Чернівців звертаються до турецького *дивана* у Ясах за дозволом відбудувати синагогу.

На північ від Чернівців за наказом *графа Воронцова Петер фон Гартенберг (Peter Freiherrn von Gartenberg)* (російською *Садгорскій*) заснував монетний двір та місто Садгора, яке тепер є частиною Чернівців.

31 серпня 1774 р. австрійські війська під командуванням *генерала Габріеля фон Сплени (general Gabriel Freiherr von Spleny)* вступили у Буковину. Чернівці стали військовим опорним пунктом імперії на сході. У своєму рапорті до Відня від 10 грудня 1774 р. він доповідає про ситуацію в краї, і, зокрема, про чисельність євреїв у Чернівцях. 1774-1775 рр. у Чернівцях починається спорудження австрійських казарм. А 7 травня 1775 р. підписується австро-турецька конвенція про приєднання Буковини до Австрійської імперії. 12 жовтня 1777 р. місцеві жителі присягають на вірність *дому Габсбургів*. Від квітня 1778 р. до 1786 р. крайову адміністрацію Буковини очолив *генерал Карл барон фон Енценберг (General Karl Baron von Enzenberg)*. У 1779 р. Чернівці визначені як адміністративний центр нового краю імперії – Буковини. Генерал був особою деспотичною, він відносився до євреїв негативно. Спочатку він навіть будував плани викинути євреїв з Буковини. Почалося з різного роду адміністративних заходів – переписів населення, визначення станової приналежності євреїв. Щоб розпочати переслідування, він мав отримати

дозвіл командування зі Львова та Відня.

А тому шукав у жидівському середовищі шпигунів, які давали б йому інформацію про стан справ у кагалі.

У Чернівцях він знайшов одного такого – хвалькуватого *Йосефа Шмуеля Пултовера (Josef Schmuuel Pultower)*, якого він зробив старостою кагалу, хоча громада обрала *Менделя Ісаака (Mendel Isaak)*. Генерал змушував євреїв

Чернівців «добровільно» викласти чималу на той час суму – 100 дукатів – на годинник для міста. А коли ті поскаржилися до Відня, вдавав з себе невинного простака. Тому присланий з Відня *капітан аудитор фон Алгей (Hauptmann von Algey)* просить задовольнити вимоги євреїв і дотримуватися їхніх прав.

Австрійці розпочинають адміністрування з перепису населення та майна міста у 1779 р. До цього часу місто було практично дерев'яним та глинобитним. Австрійська влада всіляко стимулювала розвиток міста та перетворення його з турецького захолюстя на європейську метрополію. З метою заохочення будівництва кам'яних будівель у 1788 р. власників кам'яних будинків було звільнено від сплати державного податку на 30 років та від міського поземельного податку на 10 років. У 1780 р. споруджено перший кам'яний будинок у Чернівцях – «генеральський дім» (на розі сучасних вул. Шолом-Алейхема та Шкільної), у 1782 р. споруджено другий – «будинок полковника» (сучасний ляльковий театр). У 1782 р. до Чернівців перенесено єпископську резиденцію. У 1787 р. збудовано перший готель «Русія» (на сучасній Центральній площі, знесено у 1900 р.) А 1788 р. в будинку «Три корони» (на розі площі Ринок та вул. Панської) відкрито першу каварню. З метою розвитку міста 1786 р. було

отримано дозвіл на проведення в Чернівцях щорічних двотижневих Петрівських ярмарків.

17 червня 1783 р. до Чернівців приїжджає сам Йосиф II. Однак євреї вважають його «Патент про толеранцію», що стосувався релігійної терпимости в імперії, малоефективним, а тому зустрічають його прохолодно. Тим більше, що він розпочинає втілювати свої просвітницькі проєкти у єврейській освіті, запроваджує німецькомовні світські школи для жидів, германізує прізвища (цісарський патент від 1787 р.), розпускає кагали (1789 р. він запроваджує *йосифітську єврейську систему* врядування на взірєць *Kultusgemeinde* – культурного самоврядування). Євреї емігрують, саботують нові починання і знову посилають дітей до *хедеру*. Рабин міста раббі Хаїм бен Шломо Тирер, Хаїм Черновіцер виступає як проти цих починань австрійської влади, так і проти *маскільів*, які їх підтримують.

1799 року австрійська військова адміністрація визнала право власности єврейської громади на земельну ділянку під будівництво синагоги на місці колись спаленої росіянами, яке велось з 1820 по 1853 рік. Її назвали *Великою синагогою*. Пізніше на вулиці Синагоги виросло ще кілька культових закладів. 1865 року весь жидівський квартал, який звався *Юденштадт*, охопила величезна пожежа. Більшість будівель були дерев'яними, отож беззахисними перед вогнем. Від усього єврейського кварталу вціліла лише *Велика синагора*, і це породило легенди про її чудодійну силу. Після руйнівної пожежі Юденштадт ще довго стояв у згрищах, хоча життя потроху входило у звичне русло.

У другій половині XIX ст. заможніші євреї переселилися до престижнішого «Верхнього міста», за згаданим кварталом збереглася історична назва Єврейське місто – *Юденштадт*. Він охоплював район вулиць *Бангофштрассе* (Вокзальної), *Спрінг-брюннентассе* (Фонтанної), *Синаготентассе* (Синагоги), *Нідереюдентассе* (Нижньої Єврейської) та ще деякі прилеглі.

Тільки 1786 р. військову адміністрацію замінено цивільною. 7 травня 1786 р. було проведено перші вибори до Чернівецького магістрату. 6 серпня 1786 р. декретом цісаря Йосифа II Буковини увійшла до *Королівства Галичини та Лодомерії* (*Königreich Galizien und Lodomerien*) – адміністративну одиницю Австрійської імперії. 1 лютого 1787 р. Буковина офіційно стала дев'ятнадцятим *циркулом* Галичини. Це призводить до того, що багато жидів з Галичини переселяються до сусідніх Чернівців. Бо ж тепер між ними вже немає польсько-турецького кордону. Тим більше, що буковинських євреїв не брали до австрійського війська, а галицьких брали. Того ж року розпочалася війна з Наполеоном. Через Чернівці пройшли російські війська і знову сплюндрували єврейський квартал.

1806 р. до Чернівців передислоковано 41-й піхотний полк австрійської армії. Того ж 1808 р. у Чернівцях засновано гімназію з терміном навчання сім років. Крім торгівлі та корчмарства, євреї Чернівців виробляли поташ, курили горілку, варили пиво. Перший бровар відкрив *Йодль Шміденауер* (*Juedl Schmiedenauer*).

На виборах правління громади 1804 р. було обрано *Соломона Байєра* (*Salomon Bayer*), *Бера Розенталя* (*Beer Rosenthal*) та *Соломона Зана* (*Salomon Zahn*). Результати оскаржує невгамований Йосеф Шміль Пултовер. Призначаються

нові вибори і обирають *Аарона Амстера* (Aron Amster), *Йодля Шміденауера* (Juedl Schmiedenaauer) та все того ж Соломона Байера (очевидно, за добру німецьку, якою тільки він володів досконало).

У 1807 р. раббі Хаїм бен Шломо Турер, якого звали Хаїм Черновіцер, покидає місто. Тоді ж у Чернівцях починає діяти рабинічний суд, його членами стають *Моше Леві* (Moses Loewy), *Маєр Райнер* (Meier Reiner) та *Ефраїм Зельнікер* (Efraim Zelniker). І тільки 1833 р. рабином Чернівців обирають *раббі Ісаака Шімшона Горовица-Майсельса* (Rabbi Isak Schimschon Horowitz-Meisels). Він служить громаді аж до 1870 р.

За кілька десятиріч місто настільки змінилося, що 6 жовтня 1823 р. австрійський *цар Франц II* не посоромився приймати у ньому російського *царя Александра I*.

До міста приїжджають інші знаменитості. 24-25 травня 1847 р. на запрошення *барона Гормузакі* у Чернівцях, дорогою до Яс гастролює *Ференц Ліст*. Концерт відбувся у невеликому залі готелю «Молдова». Кажуть, що Гормузакі вирішив зробити угорському композитору і музиканту сюрприз і запросив із Сучави відомого скрипаля *Моші Ніколає*. Румунський скрипаль своєю грою так захопив Ференца Ліста, що той стиснув його в обіймах, а потім подав музикантові келих шампанського, всипавши в нього жменю золотих дукатів.

Не обійшла місто і *Весна народів 1848 р.* 22 березня тут відбулася велика народна демонстрація. Міщани склали пам'ятну записку *царю* з вимогами *національної поваги (рівності)*, *самостійного ландтагу (сейму)*, автономного управління, врегулювання селянського

питання, релігійної рівності, зниження ціни на сіль і т.п. Першим депутатом до *Австрійського Райхсрату* від Чернівців обрано *Антон Краля* (Anton Kral).

Завдяки старанням правління громади, до якого входили *А.Н. Розенцвайг* (A.N. Rosenzweig), *В. Юстер* (W. Juster), *В. Шіффер* (W. Schiffer), у 1853 р. нарешті завершують будівництво Великої синагоги та двох малих божниць – «*Шула*» (Schul) раббі Хаїма Черновіцера на Бангофштрассе, 2 та «*Луттінгерше*» (Luttingersche).

29 вересня 1850 р. у Відні затверджено тимчасовий закон про відділення Буковини від Галичини і створення *коронного краю Буковини*, і уже 8 жовтня прийнято закон про організацію постійного управління Буковини. А 4 листопада 1850 р. в Буковині встановлено військове управління з центром у Чернівцях. 26 лютого 1861 р. було видано патент *царя Франца Йосифа I* про проведення виборів *Крайового сейму*. І нарешті 26 березня 1861 р. відбулося проголошення *Герцогства Буковини* (Herzogtum Bukowina) з центром у Чернівцях.

Щодо релігійних уподобань, то громада була далеко не одностайною. Величезний вплив, особливо серед бідноти, мали хасидські двори. Найбільше у Чернівцях було послідовників *садгірського, вижницького та боянського хасидських дворів*. Їм протистояли освічені, впливові, проте нечисленні *маскіли*, і це протистояння інколи набирало драматичних форм.

Одним з перших маскілів у Чернівцях був піонер гебрійського театру *Авраам Гольдфаден* (Abraham Goldfaden), до якого долучилися *Велвел Збаражєр-Еренкранц* (Welwel Zbaracazer-Ehrenkranz), *Мордехай Шраєр* (Mordechai

Schreier), Хаїм Готесман (*Chaim Gottesmann*) і Мойсей Орнштайн (*Moses Ornstein*) – учитель австрійського письменника Карла Еміля Францо́за (*Karl Emil Franzos*). Близькими до них були поет Мата́я Сімхе Ра́бінер (*Mataja Simche Rabener*), віденський кореспондент Мори́ц Амстер (*Moritz Amster*, 1831-1904), адвокат Га́йнріх Атлас (*Heinrich Atlas*) та гарячий прихильник німецької освіти др. Райтман (*Reitmann*).

Окремо стояв духовний лідер прогресивного юдаїзму рабин др. Лазар Ігель (*Dr. Lazar Igel*, 1825-1892). Він вступає у конфлікт з ортодоксальним рабином міста раббі Горовіцом-Майсельсом, покидає громаду і 1872 р. переїжджає до Львова, де викладає в Університеті східні мови.

Mitnagtedi неначе були посередині між ха-сидами та маскілами. З-посеред них Герішль Вельвел Юстер (*Herschl Welwel Juster*), Йосеф Шмельцер (*Josef Schmelzer*), Самюель Шварц (*Samuel Schwarz*) та Аарон Гольдфрухт (*Aron Goldfrucht*). А також такі вільнодумці, як Ісаак Рубінштайн (*Isaak Rubinstein*), чи освічений ліберал, філантроп та промі́нентний лідер Маркус Цукер (*Markus Zucker*).

З 1864 р. Чернівці мають автономне самоуправління у формі виборної міської ради на чолі з бургомістром.

У 1866 р. Чернівці сполучає зі Львовом залізниця. 1867 р. засновано гімнастичне товариство у Чернівцях («*Allgemeiner Turnverein in Czernowitz*»). З 1868 р. почала видаватися газета «*Czernowitzer Zeitung*». 4 жовтня 1875 р. відбулося урочисте відкриття університету імені Франца Йосифа I. У 1877 р. відкрито міський

театр та музичне товариство. 17 липня 1897 р. у Чернівцях відкрито рух трамваїв.

Це була вершина кар'єри для такого молодого міста, як Чернівці. Воно стало справжньою культурною європейською метрополією. Для остаточного утвердження розуміння джерел такого розквіту у 1875 р. відбулося урочисте відкриття пам'ятника на честь 100-річчя приєднання Буковини до Австрійської імперії.

1873 р. розпочато, і у 1877 р. закінчено спорудження ізраелітського Темпля – прогресистської синагоги. Кутовий камінь під неї заклали раббі Ігель та православний архієпископ др. Гакман (*Dr. Hasman*). 1908 р. споруджено Єврейський дім (архітектор Левандовський). У 1880 р. у Чернівцях мешкає 14 449 євреїв, у 1890 р. їх уже 17 359, а у 1900 р. – 21 586, 1910 р. – 28 613.

15 вересня 1880 р. до Чернівців прибуває з візитом цісар Австро-Угорщини Франц Йосиф I.

Першим євреєм – депутатом Австрійського Райхсрату у 1873 р. стає Ісаак Рубінштайн (*Isaak Rubinstein*), який, будучи високо освіченою людиною, відкриває у Чернівцях перший літературний салон у своєму помешканні на вул. Шлянгенгассе, 4 (*Schlangengasse*). Другим депутатом до Райхсрату стає Давид Роттенберг (*David Rottenberg*). Потім депутатом Райхсрату від Чернівців з 1897 до 1914 рр. неодмінно обирають д-ра Бено Штраухера (*Dr. Benno Straucher*).

У міській раді євреї мали, як правило, 20 з 50 депутатських місць, і двічі депутати обирали бургомістра-єврея. Першим був д-р Едуард Райс (*Dr. Eduard Reiss*, у 1905-1908 рр.), другим

– д-р Сало Вайсельберг (Dr. Salo Weisselberger, у 1913-1914 рр.), відзначений домом Габсбургів шляхетською гідністю за урядування у час російської окупації.

Тоді ж у місті появляються перші сіоністи, які швидко розбудовують свої структури і практично опановують містом.

3 жовтня 1905 р. відбулося урочисте відкриття міського театру, перед яким у 1907 р. встановили скульптуру Фрідріха Шілера. 1909 р. завершено будівництво головного залізничного вокзалу. 1909 р. завершено спорудження Палати ремесел і торгівлі – сучасний корпус медінституту.

Бує інтелектуальне життя міста. Варто згадати хоча б Карла Еміля Францоza (Karl Emil Franzos, 1848-1904 рр.) чия книга «Halbasien» зробила його популярним у єврейському світі. Або д-ра Лео Ебермана (Dr. Leo Ebermann, 1863-1914), чия п'єса «Die Athenerin» йшла у Віденському Бургтеатрі (Vienna Burgtheater). Чи світової слави публіциста Рудольфа Комера (Rudolf Kommer, 1887-1943), який ніколи не забував підписувати свої матеріали «написано в Чернівцях». Або ж поета і драматурга Міхаеля Вурмбранда (Michael Wurmbrand, 1879-1952), чії твори йшли на сценах Нью-Йорка. Були ще новеліст др. Марко Брокінер (Dr. Marco Brociner), історики др. Саломон Каснер (Dr. Salomon Kassner) та др. Манфред Райфер (Dr. Manfred Reifer), поет Альфред Маргул-Шпербер (Alfred Margul-Sperber), актриса Гофберг (Hofberg), акторка Віденського Німецького Фолькстеатру (Volkstheater) Ліа Розен (Lia Rosen) та ин.

Задля цікавості варто перелічити готелі Чернівців, щоб зрозуміти дух того часу:

«Moldovia» на Hauptstrasse, «Zum Schwarzen Adler», «Hotel Central» та «Palace Hotel» на Rathausstrasse, «Bristol» на Rudolfsplatz, «Hotel Gotlieb» на Postagasse, «Hotel Paris» та «Hotel Lemberg» на Hauptstrasse.

Не менше формували атмосферу міста й нічний клуб «Vienna» на Hauptstrasse, відкритий у 1900 р., чи каварня в «Casino de Paris» на Tempelgasse. А ще було «Café de l'Europe» та «Café Habsburg» на Herrengasse, «Café Astoria» (Kaiser Cafe) на Elisabethplatz, де збирався бомонд. У «Café Bellevue» на Ringplatz було кабаре. Багато підприємців перетворювали каварні у свого роду біржі, де вирішувалися справи.

Та це процвітання закінчилося у вересні 1914 р., коли до Чернівців вступили російські війська. Щоправда, їх перший наступ був відбитий, але уже у листопаді 1914 р. почалася друга окупація міста російськими військами. І тільки у червні 1915 р. Чернівці звільнено. У червні 1916 р., внаслідок Брусиловського прориву росіяни втретє окунують місто. Покидають його у липні 1917 р. У травні 1918 р. до міста повернулась Крайова управа на чолі з головою д-ром Йозефом графом Ендорфом (Dr. Josef Graf Endorf). Упродовж воєнних років головою гебрейської громади міста був др. Нойман Вендер (Dr. Neumann Wender). У 1918 р. його змінив др. Йосеф Оренштайн (Dr. Josef Ohrenstein).

6 листопада 1918 р. український представник О. Попович і румунський представник А. Ончул перебирають владу у Чернівцях від австрійського голови Крайового уряду Й. Ендорфа і 11 листопада 1918 р. до міста вступило румунське військо. Розпочався румунський пе-

ріод історії Чернівців. Університет румунізований. Вулиці були перейменовані на румунський лад. Наприклад, вул. Кампельмахертасе (*Kampelmacherasse*) була перейменована на вул. імператора Марка Аврелія (*Marc Aurel*)... Знаний у Чернівцях д-р. Ебнер (*Dr. Ebner*) жартував: «Марк Аврелій є спадкоємцем Маркуса Кампельмахера». Чернівчанка, великий поет німецької мови, Роза Ауслендер пише: «До 1924 р. – хоча Буковина вже в 1918 р., після I Світової війни, дісталась Румунії – загальноновживаними мовами були румунська і німецька, опісля, до кінця II Світової війни офіційною мовою стала румунська, хоча насправді і далі говорили по-німецьки. Німецька мова була не тільки мовою побуту і культури, вона була і залишилась рідною мовою більшої частини населення. Власне Чернівці залишались австрійським містом до 1944 р. (...) Різноманітні мовні впливи забарвили, звичайно, і буковинську німецьку говірку, частково досить негативно. Але водночас вона збагатилась новими словами і зворотами. Вона мала своє особливе обличчя, власний колорит. Під поверхнею мовленого лежало глибоке, широко розгалужене коріння різноманітних культур, які багатократно взаємопроникали одна в одну і давали словесному листю, відчуття звуку і образу, соку та сили. Більше третини населення становили гебреї, і це надавало містові особливого забарвлення. Давньогебрейська фольклорна спадщина, легенди хасидів «витали в повітрі», ними просто дихали. З цього барокового мовного середовища, з цієї мітично-містичної сфери вийшли німецькі та гебрейські літератори, наприклад, Пауль Целян (...), найвидатніший лірик мови їдиш Іцик Мангер».

У цій мовній розкоші дійсно не могло не народитися велике літературне середовище. Воно мало свої корені ще у XIX ст. І тут дуже доречно згадати і класика української літератури, блискучого австрійського офіцера, а на старості літ і містика Осипа Юрія Гординського де Федьковича, який писав, окрім українською, як і всі чернівчани – німецькою. Чи Ольгу Кобилянську, яка теж починала з німецької, щоб згодом прийти до свого українства. Їх змінили Карл Еміль Француз, Манес Шпербер.

У 1920 р. у Чернівцях, у німецькомовній єврейській родині народився один з найгеніальніших і найтрагічніших поетів XX століття Пауль Целян (*Paul Celan*). Його справжнє ім'я було Пауль Анчел (*Paul Antschel*). Це поет, який зробив можливою німецькомовну лірику після інтелектуальної та людської катастрофи II Світової війни, по суті, врятував її. Порятунком прийшов не зі спаленого Дрездена чи Гамбурга, не з Дюссельдорфа чи Ляйпціга, а з маленьких, загублених Чернівців. Целян прожив тут половину свого життя. Він довгий час був загадкою для своїх читачів. Загадкою було саме його походження – у його жилах текла єврейська, німецька, австрійська, румунська, французька та слов'янська кров. Загадкою є його фантастична німецька мова. Майже неможливо перекласти навіть назви його поетичних книг – будь-який переклад дуже мало наближається до суті ним написаного. Коли він сам пробує пояснити німецькій публіці, звідки він, Целян пише: «Ландшафт, з якого я прийшов до вас, більшість з вас, мабуть, незнайомий. Це ландшафт, в якому народилася чимала частка хасидських історій, які Мартін Бубер переказав для всіх вас німецькою. Це була місцевість, в якій жили

люди і книги». Після закінчення гімназії він студіює романістику у Франції, у місті Тур, потім у Чернівецькому університеті. Далі – чернівецьке гетто (1941 р.), румунський трудовий табір (1942-1944 рр.). Бухарест (1945-1947 рр.), Будапешт (1948 р.). І нарешті – Париж (1948 р.), єдине місто, де він ще міг жити після жахів, через які пройшов. Жив, згадуючи вже не існуючі Чернівці. У листі до німецькомовного поета Альфреда Маргул-Шпербера запитує «Хіба не краще було б, якби я залишився біля буків моєї вітчизни?» 1970 р. він покінчує з життям, кинувшись у Сену з мосту Мірабо у Парижі.

Донесли до нас його голос два наші сучасники-чернівчани – титан праці, який відкрив українській публіці німецькомовну чернівецьку метрополію, перекладач *Петро Рихло* та великий поет української мови *Мойсей Фішбейн*:

*Вгорі, безшумно,
мандрівні: шуліка й зоря.*

*Внизу, після всіх, ми,
числом десять, плем'я піску! Час,
аякже, він має
годину й для нас, тут,
у місті піску.*

*(Розкажи про колодязі, розкажи
про колодязне коло, колодязне колесо, про
колодязне житло – розкажи.
Лічи й розказуй, час,
навіть цей, минає.*

*Вода: що то за
слово. Ми розумієм тебе, життя.)*

*Чужинець, некликаний, звідки
гість.*

*Його зволожений одяг,
його зволожене око.*

*(Розкажи нам про колодязь, про –
лічи й розказуй.*

*Вода: що то за
слово.)*

*Його одяг-і-око, він стоїть,
як ми, глупа ніч, він виявляє
розсудливість, він тепер лічить,
як ми, до десяти
й не більше.*

*Вгорі
мандрівні
зостаються
нечутними.*

(Пауль Целян, переклад Мойсея Фішбейна)

Цю високу ноту підтримала ще одна велика поетеса німецької мови, чернівчанка *Роза Ауслендер* (*Rose Ausländer*). Її справжнє ім'я *Розалія Беампік Шерцер* (*Rosalie Beatrice Scherzer, 1901-1988.*). Вона теж народилася і навчалася у Чернівцях, потім у Відні. 1921 р. разом з чоловіком переїхала до США, де й опублікувала свої перші вірші, щоб 1931 р. повернутися до Чернівців. У 1939 р. за підтримки Альфреда Маргул-Шпербера вийшла її перша поетична книга «*Веселка*» (*Der Regenbogen*). Як і Целян, до 1944 р. перебувала у чернівецькому гетто. Тут вони і познайомилися. Потім вона ховалася, щоб не бути вивезеною до концтабору. Після війни знову їде до США. До 1956 р. не писала віршів німецькою, перейшла на англійську. 1957 р. востаннє зустрілась з Целяном у Парижі. Повернулася до німецької мови. 1965 р. вийшла її друга книга «*Сліне літо*» (*Blinder Sommer*). У 1967 поетеса

повернулася до ФРН. За вклад у німецьку літературу нагороджена Великим німецьким хрестом «За заслуги» (1987 р.). Померла у єврейському будинку для старих у Дюссельдорфі.

І остання цитата Рози Ауслендер про Чернівці: *«Тут були: шопенгаверіанці, ніцшеанці, марксисти, фрейдисти. Тут марили Гьольдерліном, Рільке, Стефаном Георге, Георгом Траклем, Ельзою Ласкер-Шюлер, Томасом Маном, Германом Гессе, Годфрідом Бенном, Бертольдом Брехтом. Тут ковали класичні та сучасні твори зарубіжної, особливо французької, російської, англійської та американської літератур. Кожен апостол був осяяний місією свого майстра. Тут славили до самозречення і з палким захопленням. Захоплення – слово, яке сучасна критика відхиляє як «патос» або сентиментальність. У такій атмосфері людина з духовними інтересами була «приречена» полемізувати з філософськими, політичними, літературними або мистецькими проблемами, або ж сама займатися однією з цих сфер – Затонуле місто. Затонувий світ».* (Переклад Петра Рихла).

У 1940 р. у Чернівцях та околиці мешкає приблизно 50 000 євреїв, майже половина мешканців міста.

Herman Sternberg, Geschichte der Juden in der Bukowina, Tel Aviv, 1962.

чернівці, темпелъ, 1900 рр.

тарас возняк

дрогобич

וילאך דא ברונו שולץ

סאמביר, סאמבור

סטאדי – סאמבור, Старий Самбір

דראהאביטש, Дрогобич

בוריסלאב, Борислав

טריסקוויץ, Трускавець

с а м б і р

סאמבור

самбір, ратуша, 1900 рр.

Самбір

**Погонич, Pogonicz, (пол.),
Nowe-Miasto (пол.), Sambor (пол.),
סאמבור (їдиш), סמבור (іврит), Samber**

Самбір розташований за 73 км від Львова.

Історія Самбора тісно пов'язана з історією набагато давнішого поселення Старий Самбір, що лежить на березі Дністра. Старий Самбір, що входив до *Галицько-Волинського князівства*, відомий з XII ст. У 1241 р. місто було зруйноване татарами і частина населення Старого Самбора перебралася до села *Погонич*, що за 20 км від міста.

1340 р. село Погонич разом з усією Галичиною увійшов до *Польського королівства*. Основи міста були закладені краківським воєводою *Спитком з Мельштина* 1390 р., коли він супроводжував польського короля *Владислава Ягайла* у його військовій кампанії. За службу король дарував йому землі від Добромиля до Стрия. Спитко високо оцінив привабливість села, що лежало між Дністром і його притоками – р. Стрваж та р. Млинівкою.

Грамотою, датованою 13 грудня 1390 р. і адресованою вїтові *Генрику з Ланьцута (Henryk z Lancuta)*, на засадах *магдебурзького права* у селі Погонич було закладено місто з назвою *Новий Самбір*. Широкі права міста притягували до нього русинів, поляків, німців та євреїв. 1394 р. Король Владислав Ягайло ненадовго звільнив міщан від багатьох податків і це дуже допомогло розбудові міста.

У 1399 р. власник міста Спитко (Spytko) взяв участь у поході проти татар і 12 серпня того ж року загинув на р. Ворскла. Власницею міста залишилася його удова *Ельжбета Мельштинська*.

У ті часи Самбір, завдяки своєму розташуванню, відігравав значну роль у торгівлі між басейном Балтійського моря через р. Сян та басейном Чорного моря через р. Дністер. Особливе значення тоді відігравало місто Акерман (тепер Білгород-Дністровський), що розвивалося завдяки грецьким купцям. З іншого боку, через Самбір йшов важливий торговий шлях до Угорщини, куди вивозили дерево, сіль, худобу, лисячі та ведмежі шкіри, мед. Натомість з Угорщини привозили вино, коней, вичинену шкіру, тканини, фрукти. До того ж, Самбір був недалеко від такого важливого торгового центру, як Львів.

Самбір часто руйнували і відбудовували. 1498 р., 1515 його руйнувати турки та татари. 1530 р. староста *Кишиштоф Одровонж Шидловскі* оточив місто глибокими ровами й мурованими стінами. На 240 років місто замкнулося у мурах. Мурами, брамами і вежами займалися батьки міста на кошти міщан. Усі 11 ремісничих цехів міста мали своїм обов'язком охороняти та боронити міські вали, а також купувати зброю власним коштом. Просторовий розвиток міста тоді припинився аж до рішення австрійських влад зруйнувати оборонні споруди.

Центром міста була площа Ринок з ратушею та годинником. Стара ратуша згоріла 1637 р. разом з цілим містом. Нову ратушу збудували тільки у 1668 р.

Другою важливою будівлею у Самборі був королівський палац, збудований за міськими мурами у передмісті *Бліх*. Перший, дерев'яний палац був зруйнований 1498 р. Староста Шидловскі відбудував його неподалік Дністра 1530 р., однак вже як укріплення, з земляними валами та ровами. У 1569 р. в палаці перебував сам староста і 75 осіб залоги – піхота і кавалерія. Усе це військо охороняло не лише палац,

але й Самбір і околиці від ватаг розбійників-бескидників, які приходили з тогочасної Угорщини, теперішнього Закарпаття. Часто палац мав честь гостити і самого короля Речі Посполитої.

Як свідчать документи, перші гебреї з'явилися у Самборі на початку XV ст. Уже у 1447 р. тут мешкало 12 жидівських сімей. А 1507 р. гебреї Самбора вже піднесли 15 злитків золота королю з нагоди його коронації. 1519 р. *Зигмунд I* повідомляє самбірського старосту, що той повинен дарувати гебреям право мешкати там, де вони захочуть і займатися тим, чим вони захочуть. Своім декретом від 10 квітня 1540 р. король звільняє єврейських купців від мита, яке платили інші. Ці свободи дозволили гебреям селитися у місті та вільно займатися своїми справами, що часто викликало невдоволення у купців-християн, які оскаржували гебреїв у нечесній конкуренції. У 1542 році християни таки досягли свого і *Зигмунд I* таки заборонив гебреям мешкати «у мурах», а торгувати дозволив тільки у визначені торгові дні.

Євреї покинути місто і оселитися за його мурами, утворивши свою окрему дільницю, яка називалася *Бліх*. Назва дільниці походить від закладів, де відбілювали тканини, неподалік від королівського замку. Відбілювання польською – *blichowanie*.

У XVI ст. Самбір, як і більшість міст і більших містечок, укладав свої стосунки з євреями у відповідності з королівським декретом, який мав назву *Privilegium de non Tolerandis Judaeis* (*Привілей про нетолеранцію гебреїв*). Однак цей жорсткий декрет не міг зупинити невпинного процесу легального і нелегального збільшення ролі гебрейської громади у місті. Скажімо, гебрейські купці отримували особ-

ливі перепустки до міста, бо ж міщани розуміли, що ярмарки без їхньої участі будуть бліді і нецікаві. Євреї користали також з допомоги християн-торгових партнерів. У менших містечках євреї оселялися на передмісті, яке підлягало юрисдикції староства, шляхти, ієрархів церкви чи монастирів, і, таким чином, ставали недосяжними для міських влад.

У XVI та XVII ст. завдяки протекції магнатерії євреям нарешті дозволили знову мешкати у місті. На початок XVII ст. гебрейська громада Самбора була другою за чисельністю у *Перемиському старостві*. У 1569 р. з усіх 536 будинків Самбора 170 належали євреям, тобто 31,7%. Польський дослідник *Александр Яблоновскі* вважає, що у кожному з них мешкало в середньому 12 душ. Таким чином, на той час у Самборі могло мешкати 2 040 євреїв. Це практично половина із загальної чисельності, яка налічувала 4 000 душ. Натомість інший дослідник, *Александр Кучера* наполягає, що в середньому у будинку могло мешкати лише 9 душ. І тоді кількість євреїв Самбора зменшиться до 1 530 душ. Від 1551 до 1648 р. кількість мешканців міста практично не змінювалася. А з огляду, що пропорція між міщанами-християнами та гебреями не змінювалася, то і кількість євреїв була стабільною.

З 1588 р. євреї, які входили у Самбір, мали платити вхідне мито. Багато місцевих євреїв, які брали в оренду водяні млини, броварні і мусили якось дістатися до міста, укладали угоди з міськими владами про звільнення від цього мита. Але посполиті міщани та клір постійно виступали проти цього. Найвідомішими самбірськими орендарями того часу були *Авраам Москович* (*Avraam Moskowicz*), *Елієзер Паскович* (*Eliezer Paskowicz*) і *Зандель* (*Zandel*), орен-

дар бровару, що продукував пиво для цілого Самбора й околиць.

Инколи були й конфлікти. Так, орендар водяних млинів *Йцхак Зелікович (Yichak Zelikowicz)* був оскаржений королівським намісником *Міхалом Вонгзином* і покараний конфіскацією всіх його товарів. Інший орендар водяних млинів *Аарон Якубович (Aharon Jacubowicz)* був 1631 р. оскаржений *старостою Гернілаусом* і покараний конфіскацією його будинку.

У 1682 р. були спроби вигнання гебреїв не тільки з міста, але і з околиці Бліх. Тоді було підписано угоду між містом Самбір та гебрейською громадою дільниці Бліх, у відповідності з якою євреї мали право входити у місто під час ярмаркових днів і торгувати, якщо заплатять сукупно 8 тисяч золотих. Гебрейська громада Перемишля, до якої, як прикагалок, належала Самбірсько-Бліхська, виступила гарантом оплати цієї суми. Євреї ж Самбора зобов'язалися сплатити цю суму перемиській громаді двома способами – половину одразу, а половину – як плату з кожного самбірського єврея, який прийде торгувати до Перемишля під час ярмарку.

Як і у наш час, конкуренція у місті не припинялася, і у 1724 р. мешканці знову запротестували проти того, щоб євреї під патронатом королівської влади курили та продавали горілку на території міста. Натомість гебреї 1732 р. послали прохання до короля, щоб він нарешті відмінив дію репресивного декрету *Privilegium de non Tolerandis Judaeis*, який діяв з XVI ст., наполягаючи на тому, що він підроблений. Король не прийняв цього аргументу, однак дозволив гебреям Бліха входити до Самбора у всі дні року і вільно у ньому торгувати. Тим самим декретом він дозволив гебреям Бліха мати *синагогу – бет кнесет*, гебрейський цвинтар та масарню для своїх потреб. Будівництво

прекрасної синагоги завершилося тільки у XVIII ст. Вона простояла аж до моменту ліквідації гебрейської громади міста.

Розвивалося і культурне життя громади. Під час правління короля *Августа III* (1735-1763) у відповідності з королівським привілеєм у Самборі працювали дві гебрейські друкарні. Одна з них спеціалізувалася на випуску гебрейських календарів.

Самбір відіграв дуже важливу роль в історії Росії. У королівському палаці у Самборі плелася чи не головна інтрига XVII ст. Самбірський староста *Єжи Мнішек* снував плани опанувати тронем Московського царства, віддавши свою дочку *Марину* заміж за *Дмитрія I*, чи *Лже-дмитрія*. Ця історія могла змінити всю історію Росії і Польщі. Самбір та його староста були на устах усієї дипломатії початку XVII ст. Для римо-католицької церкви той шлюб означав би великий успіх на сході.

Ця історія інспірувала безліч письменників, поетів, скульпторів та живописців творити образи Марини Мнішек як московської цариці та самозванця Дмитрія I на романтичному березі Дністра.

Та вернімося до самих подій. 1603 р. самозванець Дмитрій I з'явився у Польщі і проголосив, що він є сином Івана Грозного і утікає від царя Бориса Годунова. У Польщі Дмитрій I організував з допомогою єзуїтів опозицію правлінню Годунова. З Московії він втік до Самбора, де провів у самбірського старости та сандомирського воєводи Єжи Мнішека три місяці – з грудня 1603 по лютий 1604 рр. Дмитрій прийняв навіть король Речі Посполитої Зигмунд III. На початку 1604 р. Дмитрій повернувся до Самбора. Там він підписав документ, де зобов'язувався, здобувши московський трон, одружитися з Мариною Мнішек і об'єднати

російську православну церкву з римо-католицькою церквою. Дмитрій також обіцяв повернути Мнішеку кошти виправи до Москви.

Чотири місяці – з травня по серпень 1604 р. – Самбір був центром для всіх європейських політиків. З Самбора Європою полетіли прокламації – до козаків, до Риму, до Папи Римського. Утікачі з Москви, козацькі ватажки, різного роду шпигуни, польські військові частини зібралися у Самборі та під Самбором.

28 квітня 1604 р. Дмитрій I і Мнішек на чолі війська і добровольців рушили на Москву. Їм вдалося здобути місто, убити сина Годунова *Фьодора II*, який був коронований на царя і правив після батька. 18 травня 1606 р. була коронована цариця Марина Мнішек. 19 травня вона справила весілля. Однак невдовзі опозиція в особі *Васілія Шуйського* убила Дмитрія. «Цариця» Марина, повернувшись до Самбора 16 травня 1615 р., померла і була похована у костьолі оо. Бернардинів.

Всю цю історію описали і *Александр Пушкін*, і *Фрідріх Шіллер*, і *Фрідріх Геббель*.

З огляду на те, що місто було замкнуте у мурах на малій площі, воно часто горіло. 1585 р. пожежа знищила половину міста. Пожежа 1637 р. була ще страшнішою – вціліла тільки одна вулиця. 19 жовтня 1779 р. вогонь знищив 144 будинки.

Не меншою небезпекою були і повені, спричинені карпатськими ріками. Повністю місто затоплювало у 1688 та 1700 рр.

Улітку тиснява призводила і до епідемій, які забирали багато життів. 1705 р. дві третини мешканців Самбора померли від холери. Цвинтар був переповнений і померлих ховали в лісі. Тільки 1 300 жителів вціліло. 1771 р. епідемія забрала у єврейському кварталі Самбора

– Бліху 400 душ. Усього ж тоді померло 3 000 душ.

Бідність чи неврожай призводили до голоду. Найбільший голод був 1846 та 1847 рр., уже в австрійські часи.

Наприкінці XVIII ст. євреї Самбора-Бліха добилися визнання як окрема громада, повноправний жидівський кагал з усіма належними інституціями та правами. Громадою керувала рада з 12 «голів громади – *парнасімів*», які щороку обиралися членами громади. Аж до кінця XVI ст. її склад затверджувався старостою – тому рада була неначе під його контролем. Члени ради запрягали на вірність королю Речі Посполитої та лояльність місцевій владі. Кожного місяця один з них обирався головою громади на один місяць. Наступного місяця його змінював інший. До ради входило 4-5 «добрих» євреїв, які займалися правовими питаннями у місцевих судах. Члени ради обіймали різні пости у самоуправлінні і займалися дуже різноманітними питаннями – від релігійних та правових до питань, пов'язаних із фінансами, лічництвом, викупу бранців і под.

Першою персоною у громаді, звичайно ж, був *рабин*. Він підписував усі рішення, брав участь у всіх виборах, учив дітей тощо. Рабина офіційно наймали на цю посаду. До 1551 р. він мав отримати ще й згоду короля. Опісля його обирала громада, яка заручалася схваленням воєводи. Будинок рабина, як і інші громадські установи – синагога, притулок чи шпиталь – не обкладалися податком.

Єврейський цвинтар – *кіркут* – у Самборі існував з XV ст. до II Світової війни. Сьогодні він не функціонує, хоча частково зберігся. Одним з найцікавіших на ньому було поховання *раббі Їцхака Шаріфа (Айзенберга) (Rabbi Yichak Charif (Eisenberg))*, який помер 1813 р.

Поруч з ним гробівець з 1794 із польським орлом, як твердить гебрейський напис на ньому – це могила *Моше Шмулевича (Moshe Szmuliewicz)*, офіцера *Польського війська, Гебрейського Легіону імені Берека Йоселевича*, який брав участь у польських повстаннях під проводом *Тадеуша Косцюшка*. В іншому місці кіркута можна було знайти могилу гебрейського офіцера польського війська, який служив у гвардії *короля Августа III (1735-1763)*. Цвинтар частково зберігся, хоча щодо нього точиться суперечка між єврейською громадою та місцевою владою з огляду на те, що під час II Світової війни нацисти розстрілювали на ньому українців, а тому місцеві активісти поставили на кіркуті хрести.

5 серпня 1772 р. для всієї Галичини світ змінився. Настали австрійські часи. І Самбір став імпазантним центром для чиновництва, як правило, власне, австрійців і чехів. У Самборі розмістився піхотний регімент. Усе більше позицій почала завойовувати німецька мова.

У відповідності з декретом *цісаря Йосифа II* 1784 р. у Самборі, як і у багатьох інших містах Галичини, було знесено міські мури. З середньовіччям було покінчено. Не проявила нова влада зацікавлення і королівським палацом, який на той час розсипався. 1792 р. вони передали його міській владі. Вона ж зробила там броварню, яка працювала до кінця XIX ст. Після закриття броварні на цьому місці побудували лікарню. 1788 р. Йосиф II надав Самбору статус королівського вільного міста, змінив його межі та реорганізував управління.

Однак для гебреїв ситуація спершу погіршилася. У відповідності з австрійським декретом 1781 р. статус гебреїв визначили як толерований (*geduldet*), у відповідності з яким вони мали платити податок за протекцію (*Schutzgeld*)

у розмірі 4 золотих ринські з родини. Цей податок 1787 р. був замінений на «*кошерний*» і ще більш обтяжливий «*свічковий*».

Цісарський декрет 1786 р. дозволив гебреям Самбора збудувати ще одну синагогу. Натомість вони мали одноразово сплатити у казну 2 000 гульденів, а потім сплачувати ще по 100 гульденів щорічно. Таким чином і так бідний жидівський кагал Бліха визискувалася австрійською владою як джерело грошових надходжень.

У 1780 р. була спалена чи не вся дільниця Бліх. Натомість з інших околиць міста звинуватив у цьому євреїв. І Бліх надовго, аж до 1848 р., став чимось подібним до *гетто*.

З 1772 р. гебреї почали приймати німецькі прізвища. Для того, щоб отримати більш милозвучне, вони мусили платити австрійським урядовцям, які займалися демографічним обліком та впорядкуванням перепису населення. Поступово вони позбувалися слов'янських прізвищ і ставали *Блюмендуфтами* та *Блюменкранцями (Blumenduft, Blumenkranz)*.

Рабинами Самбора було кілька визначних людей. Як-от *раббі Йосеф Шаріф (Rabbi Yosef Charif)*, який наприкінці своїх днів емігрував у *Ерец Ізраель* та помер у *Сафаді* 1781 р. Його син *раббі Йцхак Шаріф-Айзенберг (Rabbi Yichak Charif-Eisenberg)* став його наступником до своєї смерті 1615 р. Після того рабином Самбора став його син *раббі Яков Нафталі Айзенберг (Rabbi Ya'akov Naftali Eisenberg)*, який помер 1825 р. Його ж змінив *др. раббі Йосеф Арі Гакоген Пананорт (Dr. Yosef Ari Hacohen Rappaport)*. На початку 1840-х його змінив *раббі Меір Цві Вітмайр (Rabbi Meir Zvi Witmeir)* – до 1875 р. А потім знову *раббі Давид Гакоген Пананорт (David Hacohen Rappaport)* – син та

274 *раббі Йосеф Гакоген Рапанорт (Yosef Hacoheh Rapoport) – внук.*

У XIX ст. почали з'являтися нові для гебрейства ідеї. Так, 1851 р. *раббі Шмуель Дайч з Самбора (Rabbi Shmuel Daitch mi-Sambor)*, який був офіційним рабином *крайсу* (австрійської адміністративної одиниці) – *Kreisrabbiner*, а також першим відомим у Самборі гебрейським *просвітителем-маскілом*, запропонував австрійському уряду план реформування галицького гебрейства через залучення частини громади до сільського господарства. Поміж іншого у його плані були й рекомендації відмовитися від польської гебрейської манери одягатися і перейти на європейську, змінити форми релігійного та світського навчання молоді. Однак уряд, зокрема Міністерство у справах релігій, після вивчення справи не прийняв цих нововведень. Наприкінці 60-х рр. *Раббі Шмуель Дайч* став членом гебрейської просвітительської асоціації *Шомер Израель (Shomer Israel)*, яку заснували у Львові. Організація займалася навчанням дітей і випускала у Самборі дві газети – «*Габокер Ор*» (*Haboker Or*) та «*Дер Израеліт*» (*Der Izraelit*).

У 1904 р. рабином Самбора став *раббі Аарон Левін (Rabbi Aharon Levin)*.

Були у Самборі й *адморіми* – хасидські рабини. У 1831-1848 рр. – *адмор Моше Айхенштайн (Admor Moshe Eichenstein)* – автор книги «*Тефіла ль 'Моше*» (*Tefila l'Moshe*) і брат *раббі Цві Гірша з Жидачева (Zvi Hirsch mi-Zydatziuv)*. Про нього можна прочитати у розділі про Жидачів. Син *адмора Моше Айхенштайна, раббі Єгуда Цві (Rabbi Yehuda Zvi)*, переселився до *Розели* і заснував там свою хасидську династію. А його другий син, *раббі Єхіель Міхал (Rabbi Yehiel Michal)*, автор книги «*Атерех Зкаїнім*» (*Atereth Zkainim*) залишився

адмором Самбора. Під кінець XIX ст. *раббі Урі бен раббі Ефраїм Цві Йолес (Rabbi Uri ben Rabbi Ephraim Zvi Yolles)*, автор книги «*Імрот Торот*» (*Imrot Thorot*), поновив *адморіт* у Самборі. Він не був нащадком рабина. У молодості він навчався у *раббі Шалома Рокаха (Rabbi Shalom Rokeach)*, *адмора з Белза*, і став хасидським *адмором*. *Раббі Урі* помер 1910 р. Його місце до 1919 р. зайняв його син *раббі Єгуда Цві (Rabbi Yehuda Zvi)*. А потім династія була продовжена онуком *раббі Еліезером бен раббі Єгуда Цві (Rabbi Eliezer ben Rabbi Yehuda Zvi)*, який спочатку був рабином *Бухареста*. Потім він переїхав до *Монреалю* у Канаді, де відновив свій *Самбірський династичний хасидський двір*.

Революція 1848 р. принесла зміни і до Самбора – було ліквідоване гетто. Євреї нарешті отримали змогу селитися по усьому місту. І на кінець XIX ст. вони замешкали майже у всіх будинках на ринковій площі.

Політичні зміни призвели до змін економічних. Місто росло. До XIX ст. офіційного перепису кількості мешканців міста не було. Облік вівся тільки за кількістю будинків. Якщо у 1760 р. у Самборі, через холеру, залишилося тільки 3 486 душ, то у 1828 р., коли австрійці запровадили офіційну статистику, у Самборі було вже 1 281 будинків та 8 616 мешканців, а 1869 р. – 1 900 будинків та 11 749 мешканців.

Що стосується національної приналежності, то тоді така статистика не велася. Важливішою була релігійна ідентифікація. Так, 1880 р. у Самборі було 7 049 римо-католиків, 2 073 греко-католиків, 4 427 юдеїв.

З 1890 р. до 1935 р. місто зросло з 14 524 до 25 000 мешканців. Причому у 1931 р. у місті мешкало 54% римо-католиків, 28,7% юдеїв та 16,5% греко-католиків.

Самбір став містом, звідки поставляли збіжжя, деревину, худобу на всю імперію, а також значним промисловим центром. Тут працювали фабрики з виробництва сірників, олії, мила, горілки, вина, лікерів, працювала броварня, два водяні млини і навіть сталеплавильна піч. У Самборі було 39 галантерейних магазинів та магазинів, які торгували шкірою, 107 інших магазинів, 85 шинків, 7 їдалень, 2 магазини з делікатесами та одна каварня. Було 65 шевців, 38 кравців, 22 боднарі, 8 ювелірів, 7 ковалів, 6 будівельних підрядчиків, 6 чинбарів, 6 годинників, 4 слюсарі, 2 сидлярі і 2 фотографі. У місті було 26 масарень. Тоді ж у місті були 2 лікарні. Одна була загальною, на 50 ліжок, її збудували 1825 р. Інша була гебрейською, мала 12 ліжок, її збудував *Єгошуа Готгельф* (*Yehoshua Gothelf*). Лікували міщан 6 лікарів широкого профілю, 2 хірурги і 7 акушерок, 2 фармацевти. До речі, фармації тут відкрилися дуже рано – перша у 1588 р., а друга у 1660 р.

У другій половині XIX ст. Самбір став містом багатих єврейських негоціантів. У 1850-ті рр., коли у Галичині було засновано три *Єврейські торгові палати*, Самбір у Львівській палаті представляв негоціант *Гербшайб* (*Gerbschaib*). Палата мала сім членів, три з них були зі Львова. Тож Самбір був представлений доволі гідно.

У 1867 р. у Самборі була заснована *Адвокатська палата*. 27 років її незмінним президентом був єврей *доктор Йосеф Штоєрман* (*Yosef Steurman*), поєднуючи цю посаду з кріслом міського голови.

Залізничне сполучення, яке Самбір отримав у 1870-х, ще більше стимулювало розвиток міста. Він став значним економічним центром Галичини.

Між громадами міста існувала жвава, інколи смішна, але завжди корисна конкуренція. Наприклад, коли євреї 1905 р. відкрили у місті перший кінотеатр, то християни невдовзі відкрили два.

Чим займалися євреї Самбора? Показовою може бути статистика позичкової каси – «*Купат Мілве*» (*Kupat Milve*) з 1910 р. – її членами були 576 купців, 255 ремісників, 41 представник інших вільних професій та 145 інших – разом 1 017 членів. Жидівський кагал Самбора тоді налічував 5 500 душ.

Частина гебрейської громади поступово асимільовувалася. Особливо інтелігенція. Її рупором стали прихильники асиміляції, які хотіли стати поляками, залишаючись водночас юдеями. У Самборі їх очолювали той самий *доктор Йосеф Штоєрман* та *др. Александровіч* (*Dr. Aleksandrowicz*). Однак євреї-асимілятори зустріли рішучий опір з боку *сіоністів*. У місті розпочалося бурхливе відродження гебрейського життя.

Поступово розбудовувалося шкільництво. Наприкінці XIX ст. у Самборі постала прогресивна гебрейська школа. Першим учителем став *Давид Міллер* (*David Miller*). У 1905 р. *раббі Аарон Левін* (*Rabbi Aharon Levin*) заснував у Самборі *гебрейську гімназію*, де вчилася 150 дітей. У 1891 р. філантроп *Єгошуа Готгельф* (*Yehoshua Gothelf*) заснував *комерційну школу* для єврейських дітей. 1907 р. організація *Сафа Брура* (*Safa Brura*) заклала *загальноосвітню гебрейську школу*.

Політичне життя гебрейської громади Самбора, як і всюди в Галичині, мало кілька нуртів. 1894 р. було організовано першу сіоністську організацію *Б'ней Ціон* (*B'nei Zion*), яка налічувала 120 членів. Ініціатором її створення був студент з Самбора *Розенцвайг* (*Rozenzwaig*).

Її першим президентом став *Аарон Ладен* (*Aharon Laden*), віце-президентом *Шаул Вайнберг* (*Shaul Wainberg*). У першому номері офіційного сіоністського тижневика «*Ді Вельт*» (*Die Welt*) від 4 червня 1897, що його у Відні видавав засновник сіонізму *Теодор Герцль* (*Theodor Herzl*), окрім повідомлень з Відня, Кракова, Парижа та Лондона, є повідомлення з Самбора, у якому йдеться про рішення єврейських правників взяти участь у виборах з огляду на потребу забезпечення прав гебрейської громади Самбора. Після третього Сіоністського конгресу у Самборі вже були дві сіоністські організації – *Агават Ціон* (*Ahavat Zion*) та *Клуб Повшехни* (*Klub powszechny*). Коли у серпні 1905 р. *Теодор Герцль* подорожував до Росії, він проїздив через Самбір і взяв участь у сіоністському мітингу.

У 1905 р. в Самборі було засновано жіночу гебрейську організацію *Єгудім* (*Yehudit*), молодіжні організації *Морія* (*Moria*), *Юдея* (*Yudeya*).

З 1903 р. у Самборі діяло відділення лівої партії *По'алей Ціон* (*Poalei Zion*) – першим головою став *Шаул Райхман* (*Shaul Reichman*). У 1911 р. вона вперше відзначила у Самборі свято *1 травня*.

Того ж 1911 р. у Самборі було створенні відділення партії *Церей Ціон* (*Zerei Zion*).

Тихе і працювате життя Самбора порушила *I Світова війна*. Російська армія увійшла до міста у середині серпня 1914 р. Частина мешканців втекла разом з австрійським військом, а частина залишилася, передчуваючи не надто приємне знайомство з російськими казаками. Невдовзі розпочалися грабунки єврейських крамниць, гвалтування жінок.

1915 р. австрійські війська знову опанували містом. З 7 000 гебреїв Самбора 3 000 потребу-

вали допомоги. Тому голова громади *Елімелех Гольдберг* (*Elimelech Goldberg*), раббі *Аарон Левін* та сіоністський лідер др. *Фішель Ротенштрайх* (*Dr. Fishel Rothenstreich*) почали організовувати допомогу, відкрили безкоштовну їдальню. Однак затишшя тривало недовго. Восени 1918 р. Австро-Угорська імперія розпалася.

У жовтні 1918 р. Самбір опанували війська ЗУНР, які утримали місто сім місяців. 16 травня 1919 р. вони покинули місто і до нього увійшло польське військо. У травні 1919 р. у Самборі для вирішення гебрейських питань утворився *Єврейський національний комітет* – у ньому були головно сіоністи.

Під час перших років польської влади міським головою Самбора був антисеміт *доктор Хотіцькі*. Асимільовані євреї пробували з ним співпрацювати, однак це не вдалося. І тільки після виборів 1922 р., коли з 26 членів міської ради 7 були гебреями, ситуація покращилася.

Знову почала розвиватися торгівля. Купці Самбора 1925 р. заснували свій банк «*Купецька кредитна спілка*» (310 членів). У 1939 р. капітал банку складав 500 000 злотих і мав 1 500 вкладників.

Розвивалася соціальна сфера гебрейської громади. У її розвитку допомагало і те, що близько 1 500 самбірських гебреїв емігрували до США. Вони не тільки допомагали матеріально, але й налагоджували роботу соціальних структур, добродійних фондів. Допомагали і старим та немічним, і молодятим, і дітям. За підтримки американських спонсорів діяв гебрейський шпиталь.

З 1936 р. у місті почала діяти *Міжнародна жіноча сіоністська організація* (*WIZO*), якою керувала *Лота Менкес* (*Lota Menkes*).

Студентам допомагала *Самопоміч* – вона надавала їм маленькі позики. В умовах досить сильних антисемітських настроїв у вищих школах, для гебррейських студентів це було неабиякою допомогою.

Немічним допомагала організація *Бікур Голім* (*Bikur Holim*) – вона оплачувала лікування, медикаменти і налічувала у 1937 р. 300 членів.

1921 р. доктором *Фішелем Ротенштрайхом* (*Dr. Fishel Rothenstreich*) була заснована сіоністська школа «*Тарбут*» (*Tarbut*), де вчилися 144 учні, і де навчання відбувалося на *івриті*. Продовжували працювали старі гебррейські школи *Талмуд Тора*, комерційна школа, реміснична школа для дівчат, сільськогосподарські курси (де навіть учили англійської мови – бо готували до еміграції в окупований тоді британцями *Ерец Ізраель*).

Мистецьке життя гуртувалося довкола драматично-музикальних клубів «*Кінор*» (*Kinor* – *Скрипка*). Між війнами клуб перейменували на польський манер і назвали його «*Лютня*». Однак це не змінило духу цього гебррейського клубу – вистави і далі йшли на *івриті* та *їдиш*. При клубі працював хор, виступали різні артистичні групи, як-от «*Брати Вайсмани*» (*Weisman*), *Іда Берельфайн* (*Ida Berelfine*), *Дунек Беглейтер* (*Dunek Begleiter*), *Оскар Цімблер* (*Oscar Zimblér*) та ін. Виставам у клубі акомпанував оркестр «*Братів Фідлерів*» (*Fidler*).

Функціонував у Самборі і «Гебррейський громадський клуб», яким керував *др. Кройценауер* (*Dr. Kreutzenauer*). Членами клубу були респектабельні городяни, він мав чудовий зал, ресторан.

Наприкінці 20-х рр. доктор *Авраам Бергер* (*Dr. Avraham Berger*) заснував «*Єврейський спортивний клуб*». Футбольні матчі перетво-

рювалися у демонстрації місцевого патріотизму. Зіркою на самбірському футбольному небосхилі були воротар *Фредек Гарфункель* (*Fredek Garfunkel*). З огляду на свій талант він ще до війни став професійним футболістом у львівській гебррейській команді «*Гасмонай*» (*Hashmonai*), яка грала у Польській футбольній лізі А, і був визнаний кращим єврейським футболістом Польщі. По війні, змінивши прізвище на *Гарвіч* (*Garvitch*), він змінив і фах і працював гінекологом у *Хайфі*. У самбірській польській команді «*Корона*» теж грали євреї *Душек Штоєрман*, *Фредек Гарфункель*, *Бруно Вертер*, *Оренштайн та Вертер* (*Dushek Steurman, Fredek Garfunkel, Bruno Werter, Orenstein, Berger*).

Періодично у гебррейській громаді проходили вибори. До I Світової війни і згодом незмінним головою громади обирали *Елімелеха Гольдберга* (*Elimelech Goldberg*). Натомість у раду громади на виборах 1923 р. ввійшли: 5 сіоністів, 5 представників партії *Мізрахі*, 1 представник партії *Агудат Ізраель*, 2 представники ремісничої спілки, 11 позапартійних, а головою громади було обрано сіоніста *доктора Фішеля Ротенштрайха* (*Fishel Rothenstreich*). На виборах 1934 р. його змінив сіоніст *Ісаак Кнепл* (*Isaak Knepl*).

1931 р. рабином Самбора став *раббі Еліезер Мізес* (*Rabbi Eliezer Mizes*). Його брат, *раббі Йосеф Мізес* (*Rabbi Yosef Mizes*), полковник Польського війська, був офіційним рабином Польського війська.

За польською статистикою, у 1931 р. в Самбірському повіті мешкало 7 794 євреїв. Більшість у самому Самборі.

У Самборі збереглася *синагора На Бліху*. Першу синагогу побудували у 1732 р. Однак 1763 р. король *Август III* надав привілей її

мацева, старий самбір, 1900 рр.

278 перебудувати. Збереглася й менша, дуже скромна синагога на вул. Різницькій.

Sefer Sambor-Stary Sambor; pirkei edut ve-zikaron le-kehilot Sambor-Stary Sambor mi-reshitan ve-ad hurbanan, Alexander Manor, Sambor/Stary Sambor Society, 1980, Tel Aviv.

самбір, ринок, 1900 рр.

с т а р и й
с а м б і р

старий самбір, ратуша, 1900 рр.

סטאדי
סאמבור

Старий Самбір

Stare-Miasto (пол.), Stary-Sambor (пол.), Sambor (пол.), Altstadt (їдиш), סאמבור – סטאדט (їдиш), סמבור – סטדט (іврит)

Старий Самбір розміщений за 20 км від Самбора. Історія *Старого Самбора* тісно пов'язана з історією Самбора. Старий Самбір було засновано у 1199 році. Однак у 1241 р. він був зруйнований монголо-татарами. І тоді частина мешканців переселилася до села *Погонич* й заснувала поселення Новий Самбір. З того часу Старий Самбір, власне, і почав називатися «Старим», Старим Містом, на відміну від Нового Самбора. Щоправда, невдовзі Новий Самбір став просто Самбором.

Спочатку обидва міста були у складі *Галицько-Волинської Русі*, а після 1430 р. опинилися у *Польському королівстві*. Старий Самбір, на відміну від Самбора, не був великим містом. Як твердить польський історик *Александр Яблоновскі*, у 1568 р. у ньому було тільки 105 мешканців.

Нікому не відомий час, коли у Старому Самборі поселилися євреї. Перша інформація про них походить з 1519 року, коли король *Зигмунд I* повідомляє *самбірського старосту*, разом з іншими старостами, що гебреям дозволяється мешкати всюди, де вони забажають. Отож вони мали змогу поселитися і у Старому Самборі. Дві гебрейські громади – Самбора і Старого Самбора – будучи віддаленими одна від одної на 20 кілометрів, не переривали зв'язку між собою. У Старому Самборі не було ні гебрейської лічниці, ані гебрейської середньої школи, тому євреї лікувалися та вчилися у Самборі.

Сама назва Самбір може бути пов'язана із словом «*bir*», щоправда гебреї, послугуючись їдишем, як правило, називали його *Altstadt* (старе місто, пол. *Stare Miasto*).

Якщо подивитися на план міста, то воно виглядає, як одна довга вулиця. Зрештою, воно і виникло як місто при дорозі з Русі до Угорщини. З іншого боку місто розтягнулося уздовж Дністра. Зі старої архітектури у Старому Самборі збереглася тільки греко-католицька церква та костьол св. Миколая. Ратуша, на жаль, не збереглася.

У 1553 р. місто отримує *магдебурзьке право* і стає єврейським центром для оточуючих його штетлів та сіл – Хирова з його трьома сотнями єврейських родин, Старої Солі, Фельштина, села Стрілки. Кожна гебрейська родина тримала зв'язок з гебрейською громадою Старого Самбора.

Перед I Світовою війною головою гебрейської громади був *Йцхак Горовіц* (*Yichak Horowitz*). У 1920-х рр. у Старому Самборі мешкало близько 500 гебрейських родин, і ще 500 емігрувало до США. Тоді у містечку близько 90% мешканців були євреями, 18% українців і 2% поляків.

Попри загальну злиденність, було у Старому Самборі кілька успішних єврейських родин, скажімо, родини *Лам* (*Lam*) і *Авердам* (*Awerdam*), які розбагатіли в австрійські часи, бо мали певні концесії від австрійського уряду за проїзд через місто. Не забуваймо, що через Старий Самбір вів шлях до Ужогоцького перевалу і далі на Закарпаття та в Угорщину. Цим шляхом везли в обидва боки чимало різного роду товарів. З Угорщини – вина, з Галичини – сіль і деревину. Переїжджаючи через місто, кожен подорожній чи купець платив певне мито.

Багата родина Ламів мала навіть приватну синагогу, яка була розміщена у їхньому будинку у центрі міста. Її називали «Ламівкою». Доктор *Йосеф Лам* (*Yosef Lam*), член *Першого Кнесету* в Ізраїлі, походив з цієї знаної у Старому Самборі родини.

З огляду на значну чисельну перевагу єврейського населення міськими головами цього штетла були євреї. На межі століть, аж до I Світової війни міським головою був *Аарон Авердам* (*Aharon Awerdam*). Під час війни він виїхав до Відня, а коли повернувся до Галичини, то з огляду на фінансове банкрутство Старого Самбора, поселився у Самборі.

У міжвоєнний час польські влади призначили міського голову-поляка. Почалася своєрідна війна між поляками та євреями – власниками крамничок. Боротьба йшла за найбільш прибуткові місця. У суперечку втрутився обраний ще за *Австро-Угорщини* Аарон Авердам – він нагадав новому міському голові, що насправді він є міським головою, оскільки був обраний легально, всією громадою і ніхто йому цього титулу не забирав. Натомість польський міський голова наполягав на тому, що відбулася зміна влади і австрійське право вже не чинне.

Місто часто горіло. Останні великі пожежі сталися 1912 р. та 1925 р., коли згоріла половина міста. Пожежа вибухнула напередодні *Судного Дня* (*Йом Кітур*). Тоді у полум'ї згоріли дві синагоги. З Самбора одразу прибула допомога з харчами та всім необхідним. Гебрейська громада Самбора допомогла євреям Старого Самбора відбудувати дах над головою.

У 1910 р. у Старому Самборі було засновано товариство «Сафа Брура», яке організувало першу сіоністську організацію, гебрейську бібліотеку і гебрейську школу. Засновниками товариства були: *Злата і Єгошуа Фішель Горовіц*,

Еліезер, Шимон та Яков Нойман (*Zlata & Yehoshua Fishel, Horowitz, Eliezer, Shymon & Yaakov Noiman*). Саме вони розпочали сіоністський рух у Старому Самборі. Їхні зусилля продовжили: *Авраам Брат, Хана Геніш, Аарон і Цві Піхтер* (*Avraam Brat, Hanah Genish, Aharon & Zvi Richter*). Вони співпрацювали з відомим гебрейським фондом «*Керен Каємет л'Ізраель*» і їм вдалося організувати аматорський гебрейський театр, читання лекцій, вечірні гуртки та футбольну команду.

У 1918 р. було організоване старосамбірське відділення партії *По'алеі Ціон* (*Po'alei Zion*). Його члени готували себе до репатріації (*aliya*) у *Ерец Ізраель*.

Першим репатріантом (*oleh*) зі Старого Самбора до Палестини був *Менахем Гройліх* (*Menachem Groilich*), що емігрував до Ерец Ізраель з *Другою Алією* 1911 року. Він був одним з тих, які здалися турецьким властям у жовтні 1917 року у *Петях Тікві* (*Petah Tikva*) – містечку тогочасної *Палестини*, яка була ще тоді турецькою, однак нові поселенці вже домагалися незалежності. Схопивши його та двох його товаришів *Шмуеля Штрайфельда* (*Shmuel Streifeld*) та *Ісаака Мерінга* (*Isaak Mering*) як бунтівників, турецька поліція спочатку їх катувала, а потім кинула до в'язниці у *Дамаску*. За героїзм їх було названо *shomrim* з *Петях Тікві*. А нове поселення *Гіват Гашлоша* (*Givat Hashlosha*) було назване на їх честь.

Наступним репатріантом став *Барух Шехтер* (*Baruch Shechter*), що емігрував у 1920 р. і працював у порту міста *Яфо*. Він був одним із засновників єврейської профспілки у цьому портовому місті.

У місті *Афула* у Палестині першим поселився колишній мешканець Старого Самбора *Авраам Бек* (*Avraam Beck*), а його син *Уріель*

(Uriel) уже брав участь у війні за незалежність Ізраїлю 1948 року.

У 1925 до Ерец Ізраель емігрував *Йосеф Гальпрін* (Yosef Halprin), а 1926 – *Давид Вальцер* (David Walzer).

У міжвоєнний час у Старому Самборі активно розвивався і молодіжний гебрейський рух. У 1928 тут було засновано відділення *га-Шомер га-Ца'ір* (ha-Shomer ha-Za'ir). Його активістами – *мадріхім* (madrichim) були: *Фурман*, *Бума Гертнер* та *Мордехай Ріхтер* (Furman, Buma Gertner, Mordechai Richter), а з ними ще двадцять хлопців та дівчат. Інша молодіжна організація *га-Ноар га-Ціоні* (ha-Noar ha-Zioni), заснована у 1930 році, одразу налічувала близько 50 молодих людей. Того самого року *Міхаелем Фромом* (Michael Fromm) у Старому Самборі була заснована і *Сіоністська трудова партія Гітахдут* (Hitachdut). А у 1933 р. вона заснувала і своє молодіжне відділення *Гордонія* (Gordonia). Засновниками Гордонії у Старому Самборі стали *Аріє Бен-Йосеф* (Шумінер) та *Мордехай Шагар* (Arieh Ben-Yosef (Schuminer), Mordechai Schahar).

У 1935 р. засновується відділення *Ревізійоністської партії* та її молодіжного відділення *Бетар* (Betar). Її засновують *Іцик Фурман*, *доктор Грайфінгер*, *Кребс* та *Рапанорт* (Itzyk Furman, Dr. Isaak Greifinger, Krebs, Rappaport).

У міжвоєнні часи незмінним рабином Старого Самбора був *раббі Хайм Йцхак Єрухам* (Rabbi Chaim Yerucham). Він зробив Старий Самбір добре знаним у гебрейському світі. Хасидським *адмором* (admorim) перед II Світовою війною був *раббі Альтер Сафрін* (Rabbi Alter Safrin), який активно поширював хасидизм в околиці, особливо по селах. На свято *Сімха Тора* (Simchat Torah) натовп міг спостері-

гати, з яким ентузіазмом він танцював з сувоєм *Сефер Тору* (Sefer Torah) у руках.

Кожного року до курортної місцевості Спас коло Старого Самбора на відпочинок приїжджав хасидський *адмор* з *Садгори* коло *Чернівців* *Аарон Фрідман* (Aharon Fridman). У суботу він збирав у Старому Самборі багато хасидів з цілого краю і навіть з-за кордону. Коли субота закінчувалася, починав грати місцевий оркестр *Benyamin «Klezmer» Glick*, пісні і танці продовжувалися аж до ранку. Єврейський Старий Самбір тішився і був щасливим.

У 1930-х роках у Старому Самборі працювали й такі успішні люди, як правники *др. Арнольд* та *др. Йосеф Блайберги*, *др. Ісаак Грайфінгер*, *др. Шмуель Ландау*, *др. Павел Лерман*, *др. Моше Лерер* і *др. Моше Робінсон* (Dr. Arnold & Dr. Yosef Bleiberg, Dr. Isaak Greifinger, Dr. Shmuel Landau, Dr. Pawel & Moshe Lerer, Dr. Moshe Robinson). Були тут і єврейські лікарі, як-от *др. Фукс* та *др. Цальцман*, та дантист *др. Рамер* (Dr. Fuks, Dr. Zalzman, Dr. Ramer).

Від єврейського життя Старого Самбора залишився тільки старий гірський єврейський цвинтар – *кіркут*. Він розташований праворуч від траси до м. Турка. Напис над цвинтарем повідомляє, що *окописько* походить з XVI ст. На початку 2000-х років кіркут реставрували – в пам'ять гебрейської громади міста, що існувала тут понад 400 років і була знищена в часи II Світової війни. Гроші на реставрацію та встановлення пам'ятника дав уродженець Старого Самбора *Джек Гертнер* (Jeck Gertner).

Sefer Sambor-Stary Sambor; pirkei edut ve-zikaron le-kehilot Sambor-Stary Sambor mi-reshitan ve-ad hurbanan, Alexander Manor, Sambor/Stary Sambor Society, 1980, Tel Aviv.

דרוגוביץ

דראגהביטש

דרוגוביץ, סינאגוגה נא וול. סטרייסקיי, 1910 רר.

Дрогобич

Drogobycz (пол.), **דרוהוביטש** (їдиш),
Drohobytsch (нім.), **Дрогобыч** (рос.),
Drubitch, **דרוהוביץ** (іврит)

Дрогобич завжди був великою культурною метрополією, містом поліетнічним, а дрогобицькі гебреї – це велика легенда. Розміщений він за 102 км від Львова. Заснували Дрогобич, за одними даними, у першій чверті XIV ст., за іншими – раніше 1099 р.

На Русі гебреї були віддавна. Очевидно, що більшість з них прийшли на Русь через *Хозарський каганат*. Однак їх чисельність була невеликою. Більша частина гебреїв *Галицької Русі* прибула з Заходу. 1249 р. польський король вперше запросив гебреїв до *Польського королівства* з огляду на їх підприємництво. У 1264 р. король *Болеслав V* видав *Калішський статут*, який став правовою підставою єврейського життя у Польщі аж до 1795 р. Міжетнічні конфлікти у німецьких землях призвели до того, що 1287 р. ще більша група *ашкеназів* прибула до Польського королівства, вони поширювали свою діяльність і на прилеглі регіони *Галицько-Волинського князівства*. З того моменту серед галицьких жидів *ашкеназька культура* починає домінувати. 1340 р. Дрогобич разом з усією *Червоною Руссю* входить до Польського королівства. Король *Казимир III* не лише підтверджує *Калішський статут*, але й надає євреям широкі комерційні привілеї.

Перші свідчення про євреїв, які мешкали у Дрогобичі, відносяться до 1404 р. Тоді у самому місті могли мешкати тільки ті євреї, які були орендарями соляних копалень. Інші євреї могли мешкати у передмістях. Влада спочатку крізь пальці дивилася на те, де мешкають євреї.

За дотриманням цих норм радше пильнували мешканці міста, для яких євреї були конкурентами. Євреям дозволили селитися коло копалень, однак відмовили у праві на свій окремий гебрейський цвинтар – *кіркут*, що значно їх знеохотило і позбавило можливості заснувати свою окрему громаду у Дрогобичі.

Король *Владислав II Ягайло* довірив єврею *Волчкові* соляні копальні у Дрогобичі. Він же став і королівським оцінювачем, коли описувались його володіння у цілому регіоні довкола Дрогобича. Натомість інший єврей, на ім'я *Детько* чи *Дзятько*, який теж орендував соляну копальню у Дрогобичі, 1425 р. отримав від короля дозвіл на постачання солі до королівського двору та на торгівлю з Туреччиною і Києвом.

1500 р. дрогобицька міська рада добилася права на оподаткування добування солі та виготовлення різних напоїв – від горілки до пива. Була створена система оподаткування та дозволів, які почали регулювати єврейське підприємництво. Очевидно, що на той час у Дрогобичі вже була гебрейська громада, *кагал*, що була репрезентована на волосній гебрейській раді у Ряшеві.

1554 р. орендар соляних копалень *Яков Юдич* (*Ya'akov Yudit*) отримує право стягати податки за куріння горілки у Дрогобичі. Це було доволі прибуткове заняття. Тому 1569 р. два дрогобицькі євреї *Шмуель Маркович* (*Shmuel Markowitz*) та *Їцхак Якузов* (*Yitzhak Jakuzow*) розпочинають цілу судову війну, апелюють аж до короля *Зісмунда Августа*, хто з них буде стягати податок на куріння горілки. Врешті-решт виграло місто.

1578 р. у Дрогобичі мешкає вже 3 600 євреїв. Цього ж року король Речі Посполитої *Стефан Баторій* видав декрет «*Privilegium non tolerandis Judaeis*», який заборонив їм мешкати у Дро-

гобичі і навіть поблизу міста, а також вести торгівлю під час ярмарків.

1580 р. *Червона Русь* отримує окреме представництво у *Ва'аді чотирьох земель* (чинний з середини XVI ст. до 1764 р.) – тогочасному гебрейському самоуправлінні, яке діяло на території всієї Речі Посполитої і двічі на рік збиралося під час ярмарків у *Любліні* чи *Ярославі*.

1618 р. Дрогобич руйнують татари. Місто занепадає. І тоді два львівські гебреї *Йцхак Нахманович* (*Yitzhak Nachmanowitz*) та *Йцхак бен Мордехай* (*Маркович*) (*Yitzhak ben Mordecai, Markowitz*), які були орендарями поближких до Дрогобича королівських маєтків, застосовують увесь свій вплив, щоб повернути гебрейську громаду до Дрогобича. 1635 р. руський воєвода *Іван Данилович* виділив 30 моргів королівських земель (лану) для того, щоб на ньому розбудувати поселення для гебрейської громади. Цей гебрейський квартал Дрогобича отримав назву *На Лані*. Неповдалі солеварень Іван Данилович дозволив закласти і гебрейський цвинтар – *кіркут*. Місто відбудовується повільно. І 1645 р. король навіть звільняє його від податків, але розпочинаються козацькі війни *Богдана Хмельницького*, які негативно впливають на єврейське життя Дрогобича. 1659 р. король *Владислав IV* підтверджує право гебреїв мешкати *На Лані*. Однак перепис 1663 р. фіксує тільки 15 євреїв-домовласників *На Лані* (на *Жидівській вулиці*, *Ulica Zydowska*). Головно це торговці лікером, пивом та горілкою. *На Лані* була збудована перша *дерев'яна синагога*, яка згоріла аж 1713 р. Натомість нову синагогу на цьому місці збудували тільки за Австрії. Після останньої пожежі вона стоїть пустою дотепер.

Найдавніші документи дрогобицького гебрейського кагалу датовано 1664 роком. Документ стосується відносин дрогобицьких реміс-

ничих цехів з євреями, коли останні уклали з ними на сім років контракт про право на корчмарство та утримання крамниць у межах міста, за що вони мали наперед сплатити 200 злотих. Згодом цей, дуже істотний для євреїв, контракт поновлювали у 1672 та 1678 рр. 1683 р. поновлення контракту вже коштувало 300 злотих. Особливо єврейське підприємництво розквітло за *Яна III Собеського* – головню в царині куріння горілки, пивоваріння та орендарстві. Щоправда, міська рада періодично скаржилася на єврейських орендарів королю і тоді той призначав слідство. Так, 1690 р. король виніс рішення, яке забороняло єврейському орендарю *Ліберману* (*Lieberman*) продавати горілку поблизу церкви.

З 1670 р. ми маємо інформацію про першого дрогобицького рабина. Ним став *раббі Єкутієль Залмон Зігель* (*Rabbi Yekutiel Zalmon Siegel*), який був сином перемиського рабина. 1680 р. до Дрогобича з *Коломиї* прибув його наступник *раббі Цві Гірш* (*Rabbi Zvi Hirsch*). 1696 р. рабином Дрогобича став *раббі Єгуда бен Яков* (*Rabbi Yehuda ben Yaacov*).

Дрогобич розвивався головню як торговий центр для цілого регіону. На початку 1700-х практично всією торговою сферою, включно з експортом, у місті володіли євреї. Вони ж займалися і видобуванням та варінням солі. Причому і як орендарі, і як прості солевари. Дрогобицькі і львівські торговці домінували на ринку солі у цьому регіоні. Врешті ці промисли і створили єврейський середній клас у Дрогобичі, який успішно розвивався там упродовж наступних двох сторіч. Іншою успішною справою був експорт худоби до *Сілезії*, торгівля одягом та банківська справа. З огляду на те, що Дрогобич був недалеко від старого угорського кордону, заможні єврейські купці обслуговува-

ли подорожніх, які мандрували на південь – займалися обміном валют з польських злотих на угорську та австрійську валюту.

Єврейські ремісники успішно конкурували з ремісниками-християнами. Це дало змогу 1711 р. поновити синагогу та кіркут. Поступово гебреї почали селитися і у селах довкола міста, хоча далі належали до дрогобицького кагалу. Перепис 1716 р. показав, що у Дрогобичі є 3 гебреї кравці, 3 банкіри, 2 ювеліри, 1 зброяр, 1 лікар, 1 кушнір, 1 палітурник, 1 гарбар.

Не завжди у стосунках гебреїв та християн у Дрогобичі було спокійно. 1718 р у місті було знайдене тіло вбитої дитини. Одразу ж у вбивстві з ритуальною метою було звинувачено гебреїв. Підозра впала на єврейку *Аделю*. Представники костьолу наполягали на вині цієї служниці. Їй висунули офіційне звинувачення, кинули до в'язниці. Пробували повернути її до християнства, однак вона відмовилася і її покарали.

1720 р., після багатьох клопотань, дрогобицьким гебреям вдалося добитися дозволу на відбудову згорілої синагоги. Однак було висунуто вимогу, щоб вона була не більшою і не красивішою, ніж попередня. З цим гебрейська громада ще мала чималі проблеми з отцями міста. Гебреї навіть апелювали до державної влади, однак намарно.

Инколи вдавалося умовити отців міста в інший спосіб. Так, для того, щоб отримати дозвіл на побудову огорожі довкола кіркута, євреї зобов'язалися допомогти відремонтувати костьол.

У цей період у Дрогобичі мешкає відомий учений і кабаліст *раббі Йцхак Гіор (Rabbi Yitzhak Hior)*, який навіть опонував великому єврейському еретичу *Сабатаю Цві (Sabbataj Zwi,*

זש'אבלש, 1626-1676). У Дрогобичі раббі Йцхак Гіор і похований.

У XVIII ст. дрогобицький кагал знову розквітає. Він вже добре організований. Має 7 адміністративних рад і 2 суди. Він є важливою частиною гебрейства *Руського воєводства*.

У 1750-х роках вибухає черговий скандал. *Залман бен Зе'єв (Вольфманович) (Zalman ben Ze'ev (Wolfmanowicz)*, непопулярний, нечесний єврей став одним з голів дрогобицької гебрейської громади. Він в'ївся у шкіру як євреям, так і шляхетним мужам міста, бо безжально переслідував людей, сіяв страх і смути. Король *Август* втрутився і розпочав слідство. Гебрейська громада подала скаргу на Залмана до гебрейської ради Руського воєводства, до *Львова*, однак з огляду на його зв'язки ця скарга була залишена поза увагою. Гебреї Дрогобича та довколишніх громад зустрілися у *Стрию* і вирішили об'єднати свої зусилля з шляхтою і разом виступити проти Залмана. Нарешті втрутилися королівські комісари, які арештували Залмана та його родину, і визнали його винним. Майно Залмана було конфісковане, а він сам був визнаний злочинцем. В останню хвилину він запропонував велетенський викуп, і кару через повішення йому замінили на довічне ув'язнення. У в'язниці Залман прийняв християнство і перейшов до монастиря, де через два роки і помер. Ця історія стала сюжетом для багатьох легенд та рутенських пісень, де він фігурує як Зельман. Для гебрейської громади правління Залмана мало негативні наслідки – за його урядування борг громади перед державною та міською скарбницею страшенно зріс.

Таких скандалів було чимало. Так, 1770 р. з кагалу був виключений *Авідор Гершкович (Avigdor Herszkowitz)* за те, що підбурював

гебреїв проти керівництва кагалу. Йому було виголошено так званий *герем* (גֶרֶם) – *екскоммунію* (відлучення, вигнання з громади).

Громада поступово росла. У 1765 р. до дрогобицького *кагалу* входили ще й гебреї з оточуючих сіл. Перепис показав, що тоді до дрогобицької гебрейської громади належали 1 923 особи. З них 16 кравців, 4 кушнірі, 3 чинбарі, 1 зброяр, 1 палітурник, 2 ювеліри і багато музикантів. У самому Дрогобичі гебреїв було 979. У їхній власності було 200 будинків.

Наступив черговий час смуту і занепаду Речі Посполитої. 1769 р. у Дрогобичі стало на постій польське військо. Головно у єврейських домах, що стало для євреїв непосильним тягарем.

Тоді ж у Дрогобичі з'явилися перші *хасиди*. *Хасидизм* як течія в юдаїзмі апелював до емоцій, експресії, він з ентузіазмом був сприйнятий простим людом. Першими хасидами у Дрогобичі були *раббі Йцхак Друбичер* (*Rabbi Yitzhak Drubycher*), якого підтримував сам *раббі Баал Шем Тов* (*Baal Shem Tov, Rabbi Yisroel (Israel) ben Eliezer, רבי ישראל בן אליעזר, 1698-1760*), а також *раббі Йосеф Друбичер Ашкеназі* (*Rabbi Yosef Drubycher Ashkenazi*) і його син *раббі Ісроел Нахман Друбичер* (*Rabbi Yisroel Nachman Drubycher*), який потім відвідав *Італію* і ймовірно поселився у *Палестині*.

1772 р. Дрогобич опинився у *Австрійській імперії*. Вона відкинула старі форми суспільної самоорганізації гебрейства – *Ва'ад чотирьох земель* ще до того припинив своє існування, але функціонували жидівські кагали як форми автономного єврейського самоврядування. Натомість австрійці принесли свої форми гебрейського самоврядування, запровадили свої податки, однак не забули і борги дрогобицького кагалу ще перед *Річчю Посполитою*. Борг дро-

гобицького *кагалу* перед державою склав 26 968 золотих.

1776 р. *цісарева Марія Терезія* узаконила статус галицьких гебреїв як окремої спільноти. Тоді галицьке гебрейство налічувало 144 000 осіб. Дрогобицькому і Самбірському циркулам (адміністративні одиниці в Австрійській імперії) було наказано обрати *раду парнасів* у складі семи її членів для управління громадою. У 1780-х до гебреїв Дрогобича знову застосували «*Privilegium non tolerandis Judaeis*», єврейські будинки були конфісковані, відновлені і продані християнам. Австрійська адміністрація перебрала і соляні копальні, які приносили головні прибутки єврейській громаді. І нарешті вона наклала величезні податки на євреїв – виробників та продавців пива. Вилучені кошти йшли на погашення заборгованості, яка була ще за польських часів та вкладалися у розвиток тієї ж гебрейської громади.

Цісар Йосиф II продовжив ці «просвітницькі» реформи, пробував асимілювати гебреїв, обтяжити тими ж податками, що й інших підданих, рекрутувати їх до війська, учити німецької мови і витіснити мову *їдиш*. Він знову централізував управління дрогобицькою громадою. Рада парнесімів була розпущена і громадою опікувалися три місцеві *парнаси*, які напряду відповідали перед владою циркула. Вони мали представляти громаду, опікувалися бідними, реєстрували смерть, шлюб і народження, збирали податки. Натомість громадський *суд рабинів*, чи *рабинічний суд*, і політичні та юридичні права кагалу були відмінені. Гебреї відтепер не трактувалися австрійською владою як окрема «*національна*» спільнота, яка об'єднана у кагал, а були просто представниками «*релігійної*» течії. Податки знову стягувалися в індивідуальному порядку, а не через громаду.

У 1788 р. перепис показав, що у Дрогобичі, Самборі, Турці та Комарному мешкає 1 812 єврейських родин, усього 8 690 осіб. Тоді ж у Дрогобичі *Герц Гомберг (Herz Homberg)* інспектор єврейських шкіл у Галичині засновує по всіх штетлах *єврейські нормальні школи (Jüdische Normalschule)*. Однак без успіху, бо галицькі євреї пишуть петицію до цісаря з проханням відмінити світську освіту для євреїв.

1789 р. відбувся перепис населення і всі євреї отримали германізовані прізвища, які мали передаватися у спадок. Усі фінансові записи вони мали провадити тільки державною німецькою мовою. Книги, видані на *їдиш*, не толерувалися. Маючи широкі погляди, цісар Йосиф II не знайшов альтернативи для тексту Талмуду, однак трактував його як просту белетристику. Його реформи обумовили життя галицьких євреїв аж на 125 років. І мали як позитивні, так і негативні наслідки. Скажімо, податкове навантаження та втручання держави у громадські єврейські справи в часи австрійського правління були найбільшими. Тому у кагалі Дрогобича раз од разу вибухало невдоволення керівництвом громади, як у 1792 р. Однак намарно.

Більшість євреїв, які мешкали *На Лані*, і далі ледве зводили кінці з кінцями, живучи із продажу пива, горілки та мандрівної роздрібною торгівлі. Цих мандруючих дрібних крамарів так і називали – *ганделеси*. З'являлися і нові ідеї. Так, єврей *Лейб Йозефсберг (Leib Yosefsberg)* отримав дозвіл відкрити у Дрогобичі взуттєву фабрику, що належала його родині до 1939 р.

Невдалою ідеєю була ідея навчити євреїв займатися землеробством. З Дрогобича до сіл було переселено 25 родин. Експеримент не

здався з огляду на бідність євреїв і їх неспроможність заплатити «*податок за толеранцію*». 1800 р. місцеві влади навіть відтермінували його сплату.

У 1810-1817 рр. євреї з *Праги*, геолог *Йозеф Гекер (Jozef Hecker)* першим розпочав видобуток дрогобицької нафти, а також її дистиляцію. Виділений гас починають використовувати для освітлення. Гекер укладає контракт з містом Прага про поставки. Однак проект не розвинувся, бо з'явилися проблеми з транспортуванням гасу. Невдовзі Гекер та *Йоган Мітіс (Johann Mitis)* відкривають нафту коло *Трускавця*. У 1835 р. вони відкрили у *Бориславі* понад 20 копалень нафти. Паралельно експериментами з дистиляцією нафти займається і бориславський єврей *Авраам Шрайнер (Abraham Schreiner)*.

Не заспокоювалася ситуація і з єврейським шкільництвом. 1793 вчитель Дрогобицької *єврейської нормальної школи (Jüdische Normal-schule)* гарячий прихильник *Гаскали* – єврейського просвітництва, *Моше Цекендорф (Moshe Tzekendorf)*, за підтримки багатьох інших євреїв Дрогобича склав петицію до Відня з проханням покращити духовну та інтелектуальну ситуацію галицьких євреїв. Він просив австрійський уряд сприяти тому, щоб жиди нарешті перейшли з традиційного єврейського одягу на німецький, заборонити заручини малолітніх дітей, заборонити євреям торгувати горілкою, підтримувати євреїв на селі, стимулювати їх відмовлятися від своїх традиційних звичаїв та асимілюватися.

Поступово вирішується і питання щодо попередньо конфіскованих єврейських будинків у Дрогобичі. Нові власники йдуть на компроміс і у 1820-х рр. вони за незначну плату повертаються їх старим єврейським власникам. Натомість дискусії щодо конфіскованих корчм

набагато гостріші і тривають ще тридцять років. У 1830-х громада черговий раз збурена непомірними податками *царя Франца II* на *кошерне м'ясо* та свічки, які запалювалися кожної *суботи*. Ще більше потрібно було платити за свічки, які запалювали на *Судний день* (*Yom Kippur*), за похорон, за одруження.

У релігійному житті Дрогобича у 1822-1848 рр. під проводом *раббі Еліаху Горшовського* (*Rabbi Eliahu Horszowsky*), на щастя, настає епоха миру та злагоди. Громада його любить, майже обожає за його виваженість, постійну працю задля добра дрогобицької громади, згладжування конфліктів між гебрейськими релігійними течіями *мітнагдімами* (*misnagdim*), які наголошували на інтелектуальних аспектах релігії, *і хасидами* (*khassidim*), які радше були єврейськими містичними, і *маскілами* (*maskilim*), просвітителами, об'єднаними у рух *Гаскалі*.

1840 р. *маскіли* заклали у Дрогобичі кутовий камінь під *Велику синагогу*, відому як *Groyse Shil*.

1848 р. по всій Європі прокотилася революційна хвиля. «*Весна народів*» докотилася і до Австрії та Галичини. *Цісар Фердинанд I* ліквідує *гетто*, податки на свічки, кошерне м'ясо, ліквідує обмеження на єврейську торгівлю, ремесло та вільні професії. Євреям повертають права на їхню власність. Теоретично вони мають право брати участь у виборах і бути обраними. Відбуваються і зміни у побуті. Так, 1849 р. гебрейське похоронне товариство *Хевра Кадіша* (*Khevre Kadisha*) закуповує нетрадиційний для гебреїв *катафалк*, що викликає неоднозначну реакцію серед традиціоналістів – у *Бродах* навіть проходять масові протести з цього приводу. Дрогобицькі гебреї видаються прогресивнішими від інших. Цього ж 1849 р.

до Дрогобича переїжджає *раббі Елізер Ніссен Тайтльбойм* (*Rabbi Eliezer Nissen Teitlboim*), який походив із знаної і високо освіченої хасидської родини з *Угорицини*. Він активно розвиває хасидську гілку юдаїзму у Дрогобичі.

У 1850-х, з приходом до влади молодого *царя Франца Йосифа I* настає період реакції. Відмова від Австрійської конституції 1849 р. на два роки робить єврейські майнові права проблематичними. Хоча врешті вони визнаються. Помирає *раббі Тайтльбойм*. Йому не вдалося передати традицію своєму сину, але її перейняв улюблений син *раббі Еліаху Горшовського*. Як і його батько, це щира людина з широкими поглядами. Він є головним рабином Дрогобича упродовж двадцяти семи років. Завдяки своїй виваженості він зробив для справжнього поступу гебрейського життя Дрогобича більше, ніж будь-хто інший. У коло дрогобицьких *просвітителів-маскілів* у його часи увійшло чимало респектабельних негоціантів та фабрикантів – власників нафтових копалень.

На той час у Галичині вже мешкає 450 000 гебреїв.

1853 р. *Авраам Шрайнер* (*Abraham Schreiner*) зацікавив гасом фармацевта *Ігнаци Лукасевича* (*Ignacy Lukasiewicz*) з *фармацевтичної фірми Миколая* у Львові. Той разом з *Йоганом Зегом* (*Johann Zeh*) допоміг йому досягти ще кращого очищення нафти. Це дало змогу винайти гасову лампу.

1854 р. поблизу Борислава були відкриті великі поклади земляного воску, чи озокериту. 1856 р. нафтовий бізнес нарешті почав приносити істотні прибутки. Звідусіль з'їжджалися підприємці. За копійки вони купували у місцевих селян ділянки землі і розпочинали видобуток нафти, озокериту та їх переробку. 1859 р. відкрилися копальні у поближніх *Тустанови-*

дрогобич, вул. жупна, 1910 рр.

чах. 1860 р. різко зросло єврейське населення *Борислава*, яке входило до дрогобицького кагалу. Воно склало 1 000 осіб. Як правило, це були бідні люди, які шукали такої-сякої роботи. Там вони заснували і першу *Касу хворих*. Цю сторону життя Борислава чудово описав Іван Франко у повісті «Борислав сміється».

У 1860-х *маскіли* відкрили першу у Дрогобичі *Приватну гебрійську гімназію* з 12 учнями, які вивчали іврит, німецьку та польську мови, математику і Талмуд. Натомість *хасиди* відкрили свою школу. Зрештою, після певних вагань вони визнали гімназію і послали туди своїх учителів релігії.

Контакти з гебреями з інших міст та з негебреями модернізували гебрійський світ Дрогобича. Особливо це стосувалося заможних родин дрогобицьких негоціантів та фабрикан-

родина *Фосєрштайнів*, дрогобич, 1910 рр.

тів. Поступово вони почали входити у вищий світ краю та імперії.

Були в Дрогобичі і проблеми, передусім соціальні та побутові. Різкий ріст населення, антисанітарія, слабе медичне забезпечення призводили до періодичних епідемій, як, скажімо, епідемія холери 1861 р.

У 1861 р. прийшла і нова політична реформа *Франца Йосифа I*. У *Австрійській імперії* відродився конституціоналізм. Галицьке гебрійство починало дихати обома легенями – і у царині політики, і у царині економіки, долаючи ще певний опір з боку аристократії. У 1864 р. повноправними громадянами міста Дрогобича були лише чотири гебреї. І тоді з огляду на скаргу крупного гуртового негоціанта *Якова Зегеля* (*Ya'akov Segel*) втрутилося *Міністерство внутрішніх справ у Відні*. Воно звернуло на це

291

увагу отців міста, які засідали у міській раді. Дебати у цій та подібних справах відбулися у *Галицькому Сеймі*. І у 1867-1868 рр. політичні обмеження для гебреїв були остаточно відмінені.

1862 р. просто вибухнув озокеритовий бізнес. У *Бориславі* та *Волянці* працювало понад 1 500 озокеритових копалень, де працювали тисячі робітників, яких називали *лебаками* (*lebak*). Вони займали цілі ділянки прилеглих до Дрогобича міст.

У 1863 р. закінчилося будівництво *Groyse Shil*, чи *Великої синагоги*. Тепер Дрогобич мав 2 синагоги, а також 24 приватні *бет мідраші* (доми для вивчення Тори). Тоді ж було засновано «*Осей Хесед*» (*бікур голім*), лікарню. Заможний підприємець *Ашер Целіг Лаутербах* (*Asher Zelig Lauterbach*), видатний учений і типовий *маскіл*, стає одною з найбільш промінен-тих осіб Дрогобича, які впливають на все життя міста. Чудово обізнаний як у гебрайській традиції, так і у новітній науці, він пише на *івриті* як про справи бізнесові, так і релігійні коментарі та белетристику. Засновує гебрейську лікарню, бібліотеку, читальню, відділення *Світового єврейського альянсу* (*Israelitische Allianz*) у Дрогобичі, допомагає постраждалим від єврейських погромів у Росії.

Іншим впливовим *маскілом* був *Шмуель Авраам Анфель* (*Shmuel Avraham Apfel*), голова наглядової ради великої фабрики *Гартенбергів-Лаутербахів-Гольдгамерів* (*Gartenberg-Lauterbach-Goldhammer*).

Не можна обійти і *Александера Шора* (*Alexander Schor*), неогоціанта та представника громади, який, як і *Лаутербах*, був блискучим письменником, який послуговувався *івритом*.

Згадаймо і *Леона Штернбаха* (*Leon Sternbach*), який народився 1864 р. у знаній гебрей-

ській родині, закінчив студії з класичної лінгвістики у *Відні*, а потім у *Ляйпцігу* і у 1889 р., у віці двадцяти п'яти років був запрошений до *Львівського університету*. У 1892 р. став професором *Краківського університету*.

У громадському житті гебреїв остаточно і до кінця століття запанували *маскіли*. Розпочався і процес асиміляції гебреїв, на той час уже не онімечування, а полонізація.

1869 р. у Дрогобичі мешкало 4 000 поляків, 5 000 українців, 8 000 євреїв. Це було третє, після Львова та Кракова, за величиною місто. Зростав польський патріотизм. Доходило до побиття вікон у гебрейських будинках, особливо під час виборів. Хоча часто вигравали саме гебрейські кандидати, бо гебреїв було просто більше. Так, у 1874 р. до Дрогобицької міської ради було обрано 8 поляків, 12 українців та 17 євреїв. З цього моменту і аж до II Світової війни заступником міського голови Дрогобича обов'язково був єврей. Правда, на виборах до Галицького сейму поляки підтримали гебрейського кандидата взамін за підтримку польського кандидата на селі.

Особливо проміненною особою був заступник дрогобицького міського голови *Якоб Фойєрштайн* (*Jacob Feuerstein*). На його честь була названа вулиця у Дрогобичі. Він умів відстояти польські надії на автономію Галичини і забезпечити баланс інтересів як різних етнічних груп поляків, українців та гебреїв, так і польської шляхти та єврейської буржуазії, таких, як родина нафтових магнатів Гартенбергів, з якими він був близький. Його підтримували як *сіоністи*, так і *соціалісти*. Цей крихкий, вибудований ним баланс зруйнувала I Світова війна. 1914 р. Фойєрштайн виїхав до *Відня*, помер у *Карлсбаді* (*Карлових Вараш*) у 1927 р.

З середовища маскілів вийшли і перші *сіоністи*, які бачили майбутнє гебреїв не у Галичині, а у *Ерец Ізраель*. Дрогобицькі представники підтримали у цьому львів'ян, яким протиставилися ультраортодокси, що намагалися розколоти галицьке гебрейство, як це вони робили в Угорщині. Зрештою, обидві сторони протистояння врешті-решт звернулися до австрійського Міністерства у справах релігій.

львів'янин др. *Леон Райх (Leon Reich)*. Свої студії він скінчив у *Парижі*. Був знаним письменником та лектором. А водночас лідером сіоністського руху в Галичині. Він заснував і першу гебрейську студентську спілку, кандидував на виборах до австрійського парламенту 1911 р.

1880 р. фабриканти *Гольдгамер (Goldhammer)*, *Маурер (Maurer)* та *Шраєр (Schreier)* заклали дрогобичький *Бровар*. До Дрогобича приходять крупні світові банки. Вони модернізують видобуток нафти та її очищення. А водночас витісняють дрібних єврейських підприємців. Тим не менше, більшість копалень та родовищ належить крупному єврейському капіталу.

Натомість зубожіле єврейство починає емігрувати, головню до США. До I Світової війни з Галичини виїхало 170 000 євреїв. У 1892 р. у Дрогобичі мешкає 92 500 осіб. Половина з них жида. А у Бориславі жида складають більшість. Та стан найбідніших верств населення все ж погіршується, хоча Борислав і називають галицькими «клондайком» чи «каліфорнією».

1914 розпочалася I Світова війна. Багато євреїв стали біженцями. У липні 1915 р. у Дрогобич увійшли російські війська. Доходило до багатьох ексцесів, особливо з донськими «казаками». У березні 1916 як австрійці, так і росіяни зруйнували у Дрогобичі чимало будинків. Однак у липні 1916 росіяни були витіснені з Дрогобича. Життя поволі налагоджувалося.

З розпадом Австро-Угорщини Дрогобич певний час перебував під юрисдикцією ЗУНР. Гебреї отримали національно-культурну автономію у складі Української держави.

А невдовзі місто було окуповане польськими військами. Для 11 833 гебреїв Дрогобича,

З Дрогобича походить і відомий художник *Ефраїм Моше Лілієн (Ephraim Moshe Lilien)*, який був близький до сіоністських кіл Галичини. Його роботи є навіть у колекції *Університету Джорджа Вашингтона у Вашингтоні*.

У 1880-х *сіоністи* відкрили у Дрогобичі *Volkshalle (громадську читальню)*, яка працювала як гебрейський клуб. Вони організовували лекції та дебати з гебрейського питання. У Дрогобичі постала *сіоністська група Einigkeit*, яка чинила опір асиміляції, працювала з молоддю та інтелігенцією. Другою сіоністською групою стала *група га-Іври (Ha'ivri)*, яка налічувала 17 членів. Очевидно, що вони співпрацювали між собою. Натомість прихильники асиміляції спочатку засідали у *Польському католицькому клубі*. Там вони не чулися на своєму місці і відкрили свій окремий *Єврейський клуб*. 1883 р. переконаний сіоніст *Аарон Гірш Зупнік (Aharon Hirsh Zupnik)* почав видавати газету «Дрогобичер Цайтунг» (*Drohobyczer Zeitung*), послуговуючись як німецькою, так і гебрайською графікою. Це видання добре прислужилося розвитку гебрейства у Дрогобичі. Сіоністи все більше переорієнтовуються на підготовку гебреїв до еміграції в *Ерец Ізраель*.

Особливо великий внесок у гебрейське шкільництво у Дрогобичі в 1900-х вніс

які складали 44% його населення, розпочався дев'ятнадцятирічний міжвоєнний польський період його історії. На жаль, польська виборча система дискримінувала національні меншини і їх право вибору професії. Польський уряд був незадоволений з того, що 2/3 правників та 1/2 лікарів були гебреями. Тому в університетах були запроваджені квоти для євреїв та інших національних меншин, наприклад, для українців. Якщо у 1928 р. у польських університетах гебреями були 28% студентів, то у 1938 вже тільки 8%.

Попри все, культурне життя гебреїв Дрогобича розвивалось. Найбільш знаною сьогодні, однак не знаною за життя фігурою 1930-х був безсумнівно геніальний польський письменник та графік гебрейського походження *Бруно Шульц* (*Bruno Schulz*, 1892-1942). Дві його книги «Цинамонові крамниці» (*Sklepy cynamonowe*, 1934) та «Санаторій під клепсидрою» (*Sanatorium Pod Klepsydra*, 1937) увійшли до золоті скарбниці не лише польської, але й світової літератури. Вони перекладені на безліч мов. Причому, існує кілька перекладів всього корпусу його текстів і на українську мову. Перекладачами були *Іван Гнатюк*, *Микола Яковина*, *Тарас Возняк*, *Світлана Бреславська*, *Андрій Шкраб'юк*, *Андрій Павлишин*. Бруно Шульц сам був чудовим перекладачем. Він перший переклав польською тексти іншого геніального чеського автора гебрейського походження *Франца Кафки*.

Відчути дух дрогобицької липневої ночі неможливо без прози Шульца:

«Літні ночі я уперше пізнав під час канікул в рік моєї матури. У нашому будинку, котрим через відчинені вікна цілісінькими днями віяли подихи повітря, лунали шуми та мерехтіння гарячих літніх днів, поселився новий мешка-

нець, вередливе й скімливе створіннячко – синочок моєї сестри. Він звів життя нашого дому до якихось примітивних стосунків, повернув соціальний розвиток до кочової й гаремної атмосфери матріархату з її таборищем постелі, пелюшок, вічно праної й просушуваної білизни, з неохайністю жіночого туалету, котрий тяжів до надміру вегетативно-невинних оголень, з кваснуватим запахом немовляти і набухлих від молока грудей.

Сестра після важких пологів виїхала на купальні, швагро з'являвся тільки тоді, коли сідали до столу, батьки ж до пізньої ночі були в крамниці. Над домом запанувала мамка маляти, експансивна жіночість котрої наростала й наростала, бо покоїлась на її ролі матері-годувальниці. В ореолі цього маєстату вона накладала своїм розлеглим й тяжким і снуванням на все життя нашого дому печать гінекратії, яка разом з тим була тріумфом ситої й розбуялої тілесности, мудро поділеної між нею самою і двома дівчатами-служницями, котрим кожен рух давав змогу, як павиний хвіст, розпустити весь спектр їх самодостатньої жіночости. На тихе цвітіння й дозрівання саду, повного шелестів листя, срібних полисків і тінистих задум, наш будинок відповідав ароматом жіночости й материнства, що підіймався над сліпуче-білою білизною й квітучою плоттю. І коли тієї спопеляюче-яскравої пополудневої пори наполохано ставали диба фіранки відчинених навстіж вікон й блискучою шпалерою підіймалися напнуті на шнурках пелюшки, то крізь той білий сполох фулярів та полотнищ летіло пір'їсте насіння, пилок та загублені пелюстки – кімнатою пропливав сад з грою світла та тіней, з мандрівками шумів й замислень, так, ніби в цю пору Пана всі перепони й стіни піднялися і всім світом, у відпливі думки й по-

чуття, пробігав дріж всеохоплюючої єдності.

Вечори того літа я збавляв у кіно-театрі містечка і покидав його після останнього сеансу.

Виринаючи з чорноти стін кіно-театру, роздертих сполохами мерехтливих відблисків й тіней, я прибивався до тихого, світлого вестибуля, як до тихої господи з безмежжя розбурханої ночі.

Закінчивши фантастичну гонитву вертепами фільму, загнане серце заспокоювалось після ексцесів екрану в ясній, захищеній від натиску великої патетичної ночі стінами почекальні, у тому безпечному притулку, де час давно застиг і, надаремно, хвиля по хвилі, в такт з раз і назавжди заданим ритмом глухого туркоту двигуна, від якого ледь дрижала будка касирки, спливали яловим світлом лампи.

Занурений в нудьгу пізніх годин, вестибуль, як очікувальні зали вокзалів, від яких вже давно відійшли всі потяги, часами здавався остаточним тлом буття, тим, що залишилось, коли вже по всьому, коли висяк розмай різноманітня. На великій кольоровій афіші вже навік заточується з чорним стигматом смерті на чолі Аста Нільсен, раз і назавжди відкриті смертним криком її вуста і, теж назавжди, розчехнуто-прекрасні очі.

Касирка вже давно пішла додому. Певно товчеться тепер десь у своїй кімнатчині коло розстеленого ліжка, яке чекало на неї як човен, щоб понести між чорних лагун сну, у перипетії його пригод і авантур. Та, що сидить в будці, є тільки її оболонкою, оманливим фантомом, котрий дивиться знудженими, крикливо підмальованими очима в порожнечу світла, бездумно скліпує повіками, щоб струсити золотий

пилок сну, що без кінця сиплеться з електричних ламп. Часом вона мляво усміхається до сержанта-пожежника, котрий, сам давно покинутий своєю реальністю, підпирає стіну, назавжди знерухомівши у своїм блискучім шоломі, у безглуздій тишині еполетів, срібних шнурів і медалей. Віддалік бряжчать, у такт з двигуном, шибки скляних дверей, що провадять у пізню липневу ніч, але рефлекс електричної люстри засліплює скло, як може латас ілюзії безпечної, недоступної для стихії величезної ночі пристані. Та врейті-рейт чар почекальні тріскає, скляні двері відчиняються, червону завісу надимає подих ночі, котра раптом стає усім.

Чи відчуваєте ви таємний, глибокий сенс тієї пригоди, коли миршавий, блідий випускник сам один покидає безпечний притулок й ступає у безмежжя липневої ночі? Чи перебреше він коли-небудь ті чорні мочарі, драговини й прірви безкінечної ночі, чи висадиться якогось удосвіта у безпечному порту? Скільки десятиліть буде тягнутись та чорна одісея?

Ніхто ще не написав топографії липневої ночі. У географії внутрішнього космосу ці карти не числяться.

Липнева ніч! З чим би її порівняти, як описати? Може зрівняти її з нетрями величезної чорної троянди, що накриває нас сном тисячі оксамитних пелюсток? Нічний вітер до глибин роздмухує її ефемерність і на її пахучім дні нас досягають погляди зірок.

Чи може порівняти її з чорним небокраєм наших прикритих повік, повним леткого пилу, білого маку зірок, ракет і метеорів?

А може порівняти її з довгим, як світ, нічним поїздом, що тягне безкінечним чорним ту-

нелем? Йти липневою ніччю – це з трудом продиратись з вагона в вагон, між сонних пасажирів, тісними проходами задушливих купе і поперечними протягами.

Липнева ніч. Таємний флюїд мороку, жива, чуйна і рухлива матерія теміні, котра завжди щось безупинно творить з хаосу, щоб потім одразу ж закинути геть! Чорний, багатоярусний будівельний ліс навколо сонного подорожнього, печери склепіння, ніші й яскині! Як нав'язливий базіка, супроводжує вона самотнього мандрівця, замикає його у крузі своїх видінь, невичерпна на вигадки, маячню й фантазування, галюцинує перед ним зоряні далі, білі молочні шляхи, лабіринти безкінечних колізів і форумів. Повітря ночі, той чорний Протей, що породжує задля забави оксамитні згустки та пасма запахів жасмину, каскади озону, раптові безповітряні ями, котрі, як чорні бані, нарастають в безкінечність – потворні, налиті темним соком винограду темряви. І пропихаюся між тих тісних фрамуг, схилию голову під тими низько завислими арками й склепіннями, аж раптом стеля зривається, з зоряним віддихом на хвилю відкривається бездонний купол, щоб зразу ж знову засадити мене між тісних стін, переходів і фрамуг. У тих безшесесних заводах, у тих затоках темряви ще зависли уривки розмов, залишених нічними мандрівцями, фрагменти написів на плакатах, загублені такти сміху, пасма шептів, яких не розвіяли подихи ночі. Часом ніч закриває мене у чомусь, що нагадає кімнату без дверей. Мене долає сонливість, не усвідомлюю, чи ноги ще йдуть, чи я вже давно відпочиваю у готельному номері ночі. Аж ось чую гарячий оксамитний поцілунок, загублений у просторі пахучими устами, відкривається якесь жалюзі, високо піднімаючи ноги, переступаю через паранет

вікна й мандрую далі під параболою спадаючих зірок. З лабіринту ночі виринає двійко подорожніх. Плетуться разом, витягають з темряви якийсь довгий, безнадійний хвіст розмови. Монотонно стукає по бруківці парасоля одного з них, такі парасолі носять на дощ зірок і метеорів, наче п'яні похитуються великі голови у пузатих капелюхах. Іншого разу мене на хвилю затримує конспіративний погляд чорного зизуватого ока – велика кістлява долоня з набухлими жилами стукоче через ніч на милиці цінка, схопившись за ручку з оленього рогу, у таких палицях бувають сховані довгі тонкі шпаги.

Нарешті, на околиці міста ніч полишає свої забавки, скидає заслону, відкриває своє справжнє і вічне обличчя. Вона вже не замурує нас в ілюзорному лабіринті привидів та галюцинацій, а відкриває перед нами свою зоряну вічність. Небокрай росте у безкінечність, сузір'я палають у всій своїй красі, у позиціях одвічних, вони вимальовують на небі магичні фігури, так, ніби хочуть щось оповісти, обвести своїм пронизливим мовчанням щось остаточне. З мерехтіння тих далеких світів спливає кумкання жаб, срібний зоряний гомін. Липневі небеса сіють нечутним маком метеорів, який тихо всякає у всесвіт.

У якійсь годині ночі – сузір'я снили на небі свій одвічний сон – я знову опинився на моїй вулиці. Якесь зірка зорила коло її витоків – пахла незанимким запахом. Коли я відкривав браму будинку, протяг потяг нею, як темним коридором. В ідальні ще світилось, ниділи чотири свічки у бронзовому канделябрі. Швагра не було, Відколи сестра поїхала, він запізнювався на вечерю, приходив пізньої ночі. Прокинувшись від сну, я деколи бачив, як він роздягався з поглядом тупим і задуманим. Потім гасив свічки,

розбирався догола і довго лежав без сну на холодному ліжку. Не зразу до нього приходив неспокійний півсон, який поступово сковував його велике тіло. Він ще щось воркотів, сопів, тяжко зітхав, боровся з якимось тягарем, який привалив йому груди. Інколи він зненацька вибухав тихим, сухим схлипом. Злякавшись, я питає в темряві: – Що з тобою, Каролі? – Але він вже мандрував далі своїм важким шляхом сну, уперто видирався на якусь стрімку гору хропіння.

У відкрите вікно легко дихала ніч. У її великій, безформній масі переливався холодний, пахучий флюїд, в її темних брилах слабли зв'язки, текли тонкі цівки запахів. Мертвотна матерія темряви шукала виходу у натхнених злетах пахоців жасмину, але неозорі маси у глибинах ночі лежали все ще скуто й мертво.

Щілина у дверях до сусідньої кімнати світилась золотою, дзвінкою й чутливою, як сон немовляти, яке вовтузилось там, у колиці, стрункою. Звідти долиняло лепетання пестоців, ідилія між мамкою й дитиною, ідилія першої приязні, страждань і незгод любовних, підгорнута демонами ночі, котрі згущували темряву за вікном, приваблені теплою леліткою життя, яке там тліло.

З иншого боку до нашого покою прилягала порожня й темна кімната, за нею була спальня батьків. Напружуючи слух, я чув як мого батька, котрий повис на грудях сну, як в екстазі носило його небесними шляхами, як він всією істотою віддавався тому далекому парінню. Його співуче й далеко хропіння відображало всі перипетії тієї подорожі незвіданими вертепами сну.

Так душі поволи входили в темний апогей, у ту позбавлену сонця сторону життя, форм якого ніхто живий не бачив. Вони лежали як

мертві, страшно харчали й плакали, тоді як чорне потьмарення глухим свинцем лежало на їхніх душах. І коли нарешті вони минали чорний Надир, найглибший Оркус души, коли в смертному поті долали його дивовижні миси, то міхи легень починали нову мелодію, наростали натхненим хропінням у бік світання.

Глуха, густа темрява толочила землю, її тілеса лежали забиті, як чорні безвладні бички з виваленими язиками, з безсилим морд яких спливала слина. Але якийсь инший запах, якийсь инший колір темряви вищував далеке світання. Від затруєних ферментів нового дня темрява пухла, як на дріжджах росло її фантастичне тіло, розквітало у формі облуд, перетікало над усіма ночами і діжами, поспішно, у паніці накусало, щоб досвіток не заскочив її на розпусній плодовитості і не прицев'яхував на віки вічні тих хворобливих вицвітів, тих потворних дітей самородства, що вирости з хлібних цебрів ночі, як демони, що купаються парами в дитячих купелях. Це той час, коли і на найтверезішу, на найбезсоннішу голову на мить спадає заморока сну. Хворі, убиті тугою й сум'яттям мають тоді хвилю розради. Хто знає, як довго триває той момент, коли ніч опускає завісу на те, що діється в її глибинах, але цей короткий антракт цілком достатній для зміни декорацій, для усунення величезної маси обладнання, для ліквідації великої вистави ночі зі всією її темною, фантастичною помпою. Ти прокидаєшся перестрашеним, з почуттям, що кудись спізнився, і дійсно бачиши на обрії світлу смугу світання і чорну, єднаючу свою твердь землю». (Бруно Шульц, Липнева ніч, переклад Тараса Возняка, 1985)

У 1931 р., згідно з офіційною польською статистикою, у Дрогобицькому повіті мешкало 20 484 євреї.

дрогобич, вул. грюнвальдська, 1910 рр.

298

У Дрогобичі збереглося доволі багато синагог. Найімпозантнішою була *Хоральна синагога* (1842-1865), вул. Пилипа Орлика. Колись це місце на північний схід від Ринкової площі називалося На Лані. Вона побудована за взірцем синагоги у Касселі (Німеччина). *Поступова синагога* (1909) стоїть на розі вул. Шолома Алейхема та Івана Мазепи. Вона збудована прихильниками поступового юдаїзму у стилі віденської сецесії. За адресою пл. Ринок, 32 теж можна побачити синагогу XIX ст. Уже зовсім скромні синагоги XIX ст. на вул. Підвалля, 3 та Стрийській, 118.

Gelber, Dr. N. M. Memorial to the Jews of Drohobycz, Boryslaw, and surroundings.

дрогобич, вул. якова фєрштайна, 1910 рр.

борислав

בוריסלאב

борислав, волянка, 1900 рр.

Борислав

**Boryslaw (пол.), בוריסלאב (їдиш),
Борислав (рос.), בוריסלב (іврит)**

Борислав відомий ще з 1387 р., коли він згадується у листі польської королеви *Ядвіги*. У XV-XVII ст. Борислав був центром солеваріння і перші євреї, які у ньому поселилися, були орендарями солеварень, солеварами і належали до дрогобицької гебрейської громади. До цих копалень у XV ст. мали стосунок як королівський оцінювач та орендар євреїв *Волчко*, так і єврей-орендар *Детько*. Однак у XVIII ст. соляні промисли підупадають і Борислав перетворюється у село, що неначе перебуває у тіні Дрогобича.

Золоті часи для Борислава наступають тоді, коли тут знаходять нафту та земляний віск – озокерит. Район Дрогобича, Борислава, Тустановичів, Східниці стають центральноевропейською «каліфорнією». Селяни знали про нафту ще з XV ст., називали її ропою, збирали у земляних ямах і продавали на базарі у Дрогобичі. Тоді нафтою тільки змащували вози і панські екіпажі.

У 1810-1817 рр. євреї з *Праги*, геолог *Йозеф Гекер* (*Jozef Hecker*) перший розпочав промисловий видобуток нафти і її ще тоді недосконалу дистиляцію у Дрогобичі. Це дало йому змогу укласти контракт з містом Прага про поставки гасу, який використовувався для освітлення вулиць. До реалізації проекту не дійшло. Невдовзі Гекер і *Йоган Міміс* (*Johann Mitis*) відкривають промислові поклади нафти коло Трускавця і Борислава, і у 1835 р. вони вже мають у місті понад 20 копалень нафти.

Якщо нафта є у багатьох місцях на Землі, то озокерит є дуже рідкісним мінералом. У Бори-

славі 1854 р. його знайшов *Авраам Шрайнер* (*Abraham Schreiner*). Він першим почав використовувати його для виготовлення свічок, відкривши у Бориславі та Дрогобичі невеликі фабрики. Земляний віск був набагато дешевшим, ніж бджолиний, і свічки мали чималий попит не лише у Львові та Бродях, але й у *Відні* та Празі. У Бориславі вибухнув озокеритовий бум.

Ось як його описав Франко, де *Гекер* у нього виступає як *Ван-Гехт*, а *Шрайнер* як збірний образ *Германа Гольдкремера* та *Леона Гамершляга*: «*Проживаючий в Відні бельгійський хімік Ван-Гехт, що від кількох літ працював над аналізом земного воску, по довгих пробах винайшов спосіб чищення того воску до такої степені, що очищений віск тратив властивий неприємний запах нафтовий. Невеличка примітка воску пчолячого надавала йому запах, а знов інша хімічна примітка – барву звичайного, чистого пчолячого воску. Сей новий фабрикат він назвав церезином і вистарався о патент на виключне користання з своєї винахідки. Проби свого воску Ван-Гехт післав між іншими і до церковного синоду в Росії з запитанням, чи міг би такий віск знайти вступ до православних церковів, і з заявленням, що в такім разі він міг би доставляти його в великій масі і по ціні далеко нижчій, ніж ціна пчолячого воску. Синод відписав йому по якійсь часі, що предложений віск випробувано, що він сказався нічим не гіршим від пчолячого і що в кожній православній церкві в Росії свічки з того воску можуть горіти без ніякої уйми для хвали божої. В разі, коли б він, Ван-Гехт, міг доставити багато такого воску і по дешевій ціні, синод заповнює йому великий відбут у Росії. Маючи той важний дозвіл і патент на семилітню власність своєї винахідки, Ван-Гехт задумав*

добитися ними мільйонного маєтку. Він досі був бідним техніком, з тяжкою бідною тягнувся на улагодження в Відні власної невеличкої лабораторії хімічної, в котрій працював сам при допомозі тільки одного асистента-помічника, німчика Шефеля. Тож і не дивно, що тепер він рішився якнайдорожче продати здобуток своєї праці. В тій цілі він оголосив у торгових та біржових часописах віденських свою винахідку і створені для неї обширні відбутові ринки запрошуючи «р. т. панів підприємців, фабрикантів та капіталістів, котрі при його співуділі хотіли би зробити корисну спекуляцію, до порозуміння, чи то особисто, чи то посредством агентів, з винахідником Ван-Гехтом». Се оголошення зробило відразу чималий розрив серед капіталістів віденських, а особливо серед галицьких жидів, що віддавна вже гріли руки при бориславській нафті та при бориславським воску. Довкола убогої Ван-Гехтової лабораторії, поміщеної в наймленій вогкій квартирі в сутерені, почали тишком та крадькома забігати різні агенти: один другого унікава, а нікотрий не приступав прямо до діла, тільки вітрив з боків, мов собака. Ван-Гехт бачив усе те, і хоть потрохи нетерпився в очиданці бажаного мільйона, то, з другого боку, й радувався, знаючи, що в капіталістичнім світі вже воно так ведеться, що коли йде о якесь важніше діло, то насамперед нюхається і мацається на всі боки, що ніхто нікому не довіряє, кождий кождого боїться, і хоть кождий рад би випередити своїх собратів у погоні за зиском, а по змозі ще й одного та другого собрата повалити на землю, то, з другого боку, кождий старається ні в чім не подати виду другим, хоть, може, внутрі і згоряє всепожиральною гарячкою. Ван-Гехт знав те добре і старався й собі не подавати ніякого виду. Він по-давньому

працював з своїм помічником у лабораторії, заходив часом на біржу, але все держався збоку, смирененько, мов і зовсім не той. Але проте він добре замічав, що його низенька, підсадкувата і трохи обрешкла фігурка починає звертати на себе увагу в тім світі моцарів капіталу.

Та воно й не диво було. Адже се діялось при кінці 60-х років, в добі великого розгону промислового в Австрії, в добі великої спекуляційної гарячки, великого «Aufschwundl»-у! Адже в той сам час, коли в газетах появилось Ван-Гехтове оголошення, клагались основні камені під славнозвісну «ротунду» – головний будинок віденської всесвітньої вистави 1873 р.! А що рівночасно з тим біржовим та спекуляційним «Aufschwundl»-ом і невідлучно від нього сіялись сімена віденського «краху» 1873-го року, сього в добі гарячки ніхто не прочував, а Ван-Гехт се й зовсім не обходило.

Але вже, певно, нікого так не розворушило Ван-Гехтове оголошення, як наших знайомих, бориславських тузів, Германа Гольдкремера та Леона Гаммершляга. Вони віддавна вже металась на всі боки, щоб здобути для бориславського воску який ліпший і певніший відбут, ніж досі. Та й сама природа їх копалень перла до того, що прийшла пора налягати головно видобування воску, що віск мав тепер статися підвалиною бориславського багатства, а нафта – тільки більше або менше сильною підпорою. Бо треба знати, що в першій добі розвитку бориславських промислів було якраз навідвороті: нафта становила головне джерело доходів, а віск, коли де здибались у перших неглибоких ямах його поклади, або зовсім обминався, лишався в землі, або хоть і вибирався, але мало. Брали його захожі ріпники, брали заїжджі люди, що приїздили до Борислава децю продавати, – і навозили його до домів не раз

цілими великими грудками. Жиди мало стояли о віск, особливо дрібні властивці, що мали по одній, по дві ями. Але тепер настало друге діло. Нафта в великій часті ям вичерпалась, джерела, про котрі жиди думали, що будуть плисти віковично, почали висихати. Та й ще ті кляті американці не тільки що почали свою нафту спроваджувати до Європи, а доказали ще й того, що їх нафта показаласть і ліпше чищею, і дешевшою від бориславської! Тож не диво, що головна вага бориславського промислу мусила з нафти перевалитись на віск. Жиди кинулись розбирати плиткі ями і слідити за тими жилами, котрі полишались давніше; від головних прямових шахтів почали брати склесні, бокові штольні, прості і круті, як до потреби. Почали також запускатися далі вглиб; що вперед найглибші ями були 30 – 50 сажнів, тепер пішли до 80 – 100 сажнів; чим далі вглиб, тим поклади воску ставали грубіші, жили ставали багатіші та видатніші. Одне тільки закарало бориславських тузів – се дорогітня очистки того воску; його дистиляція при дійстві квасу сіркового і другі процеси, потрібні для вироблення з тої жовтої, землянистої маси білого парафінового воску, коштували багато; ціна парафіну, хоть значно висока, не могла таки приносити фабрикантам великих і швидких зисків. Аж ось у тій потребі, мов помічний ангел з неба, являється вигадливий бельгієць із своєю винахідкою вироблювання церезину...» (Іван Франко, «Борислав сміється»).

Авраам Шрайнер (Abraham Schreiner) починає експерименти з очищення сирі ропи. У 1853 р. він зацікавив дистилятом нафти –

гасом – львівського фармацевта Ігнаци Лукасевича (Ignacy Lukaszewicz) з фармацевтичної фірми Миколяша у Львові. Той, разом з Йоганом Зегом (Johann Zeh) дистилюють гас і вигадують газову лампу, яку демонструють у львівській лікарні. Це настільки вражає владців, що вони замовляють наступні лампи і 500 кг гасу. Вина-

хідники їдуть до Відня і 1853 р. реєструють свої права на дистиляцію гасу. 1855 р. лікарні Львова повністю забезпечені газовими лампами. 1858 р. цими лампами обладнається північний залізничний вокзал Відня.

Розпочинається нафтова лихоманка. Гори каміння та землі, які накидують копачі озокериту, лебаки, формують своєрідний ландшафт міста. До цього додаються ще й кошари – баракки для лебаків, і вежі, які витягують великі цебри з ропою на поверхню. І людський мурашник... Власниками примітивних копалень на початку видобутку є доволі убогі люди, в основному жиди. Вони не лише добувають озокерит чи ропу, але й виробляють з них свічки і варять мило. У повітрі постійно висить сопух ропи, озокериту, парафіну. Більшість населення Борислава, зокрема і його найчисленніша частина – євреї, живуть тільки з цих промислів. Заробітку вистачає тільки, щоб прогодуватися. Робота тяжка, механізми примітивні, багато людей калічаються і гинуть у штольнях. Ропи часто горить, що теж призводить до жертв та каліцтв.

Іван Франко, напевно, найкраще описав атмосферу цієї нафтової «каліфорнії»: «...Та що нам з того, коли платять так, що й вижити годі. Адить, що народу йде, але того, що ту

видите, то де, хіба яка сота часть! Передновинок тяжкий, а ще й тепер, адить, кара божжа! Май, а пече так, як в жнива, дожджу нема, – гадаєте, що не буде голод?.. Ну, то де ж нарід дінеся? Хто ще троха чує в собі сили, то пхався сюда, щоби щось заробити. Ну, а для жидів се празник. Робітника прибуло – зараз плати уривають.

Дістодіто: роби за тільки, а не схочеш ти, зараз десять на твоє місце чекає. Та й гадаєте, що не чекає? Там як вийдете рано на улицу, як поглянете – що травизілля, тільки народу за роботою. То з половину понаймають, а решта або вертає додому голіруч, або отак переваляєся день межі жидами: води винесе, дров врубає, або що, аби кусник хліба або лажку страви дістати. Та й така біда в нашій Бориславі!

Всі ріпники, що йшли при купі, розгомонілися. Оповідання їх товариша про бориславську біду діткнуло всіх за боляче. Кожний найшов щось докинути, і перед Бенедьом нараз стала страшна картина людської нужди і притиску. Він віддавна привик був чути, що в Бориславі робота небезпечна, але зато платиться дуже добре. Правда, нужденний вид ріпників, що щонеділі сотками сиділи коло святої Трійці, казав йому догадуватись, що воно щось трохи не так з тим добрим зарібком, але ніколи він не мав нагоди докладно о тім вивідатись. Аж тепер нараз оповідання ріпників розкрило перед ним всю правду. Страшне, безвідрадне положення такої величезної купи народу вдарило його так сильно, що він ішов, мов оглушений, і ні про що інше не міг і подумати. «Чи ж се правда? Чи ж се може бути?» – запитував він сам себе. Правда, і він бачив біду на своїм віку,

і він зазнав нужди та голоду, притиску, самоволі та безроботиці. Але все-таки до такої ступені опущення й пониження, про яке розказували ріпники, в місті ніякий ремісник не доходив. Ріпники розказували страшні події голодної смерті, самовбійства, рабунків. З їх оповідань Бенедьо побачив і те непривичне для нього діло, що в нужді одного робітника другі зовсім не туралися до нього, не підпомагали йому, а лишали на волю божу. Ріпники і про те розказували, як хорі їх товариші умирили, опущені і розточені червами, як не раз аж по кількох днях найдено умершого без людської помочі ріпника в яким-небудь відлюднім закамарку. Ті оповідання страшно вразили Бенедю...» (Іван Франко, «Борислав сміється»).

До Борислава тягнуться злидота з усіх усюд. Українські та польські селяни з сусідніх сіл, убогі євреї з зубожілих *штетлів*. Населення росте, як на дріжджах. Жидівське населення починає явно домінувати. Якщо 1860 р. у Бориславі була тільки 1 000 євреїв, то у 1880 вже 7 336, тобто 79% всього населення.

У 1873 р. у цілому нафтоносному районі у 75 великих та 779 малих підприємствах працює близько 900 підприємців та 12 000 робітників.

Борислав породив перших єврейських нафтових магнатів. Найуспішнішою магнатською династією стала династія братів Лазаря (1833-1898) та Моше (1841-1917) Гартенбергів (Lazar і Moses Gartenberg). Може, на них натякає Франко, вивівши образи Германа Гольдкремера та Леона Гамершляга? Брати стали власниками не лише фабрик у Бориславі, але й у інших місцевостях довкола Дрогобича та Стрия.

Брати були синами скромного єврейського подружжя *Ісаака (1801-1866) та Удель (1803-1869) Гартенбергів*. Цікава родинна історія *Гартенбергів*. Це неначе зріз невідомої епохи. *Моше* одружився з *Хає Тіле Райнгевіц (Chaje Tille Reingewirtz)*. Народжена 1843 р. у Дрогобичі, вона активно займається харитативною роботою. Разом з чоловіком упродовж років були головними спонсорами гебрейської лікарні, єврейського дому для старців, сиротинця у Дрогобичі. Свою заміську віллу родина *Гартенбергів* збудувала у *Дубині (Dubina)*. В ній уже заможна родина, яка мешкала на той час поперемінно то у Дрогобичі, то у Відні, проводила літній час. Неподалік *Стиняви* були і їхні мисливські угіддя. Так тривало аж до 1930-х років. Здавалось, ніщо не віщувало біди. Останніми у династії були *Фріц (Fritz, Frederyk, 1890-1945)*, якого вбили у Будапешті советські солдати, віденський художник *Алекс (Alex, Abraham, 1869)* та віденський правник *Артур (Artur) Гартенберги*. Доля *Артура* невідома. А були ще *Лазар (Lazar, 1877-1898)*, *Кароліна (Karolina, Kaile, 1862)*, *Ігнаци (Ignatz, Isaac, 1867-1944)*, *Цецілія (Cecilia, Sara, 1865)*, *Еді (Edi, David, 1874)*, *Адель (Adele), Волько (Wolko, Wilhelm, 1884-1950) Гартенберги*.

Лазар Гартенберг одружився з *Крайндель Вебер (Kreindel Weber, 1835-1901)*. У них було дев'ятеро дітей: *Хана (Chane, 1855)*, *Фелікс (Felix, Fischel, Kalman, 1858)*, *Зендер (Sender, 1862)*, *Йосеф (Josef, 1864-1932)*, *Фейре (Feige, 1867-1913)*, *Ігнаци (Ignaz, Isak, 1868-1935)*, *Давид (David, 1869-1924)*, *Адель (Adele, 1873-1956)* та *Кароля (Karola)*.

Родина поріднилася з легендарним дрогобицьким політиком *Якобом Фойєрштайном (Jacob Feuerstein, 1866-1927)*, який упродовж років був заступником голови дрогобицького магістрату, представником єврейської, тоді ще єдиної дрогобицько-бориславської громади.

Тоді родини були великими. Звучання цих імен неначе взяті з «*Цинамонових крамниць*» *Бруно Шульца*. Дрогобичани. А водночас віденці... Це ті нечисленні, яким нафтова лихоманка принесла успіх. Натомість іншим тільки мозольну працю.

Поступово техніка видобування нафти удосконалюється і з'являються бурові вишки з глибиною буріння 200 м. Застосовується метод випарювання. Досвід переноситься і з інших нафтоносних районів. Так, значних успіхів у добування нафти 1860-70-х рр. у *Канаді* досягнув фабрикант *В.Г. МакГарвей (W.H. MacGarvey)*. 1883 р. він приїжджає до Галичини і вчить місцевих інженерів бурити свердловини від 100 до 700 м. Тут він засновує свою компанію «*MacGarvey and Bergheim*», залучаючи до Борислава британський, бельгійський та німецький капітали. 1909 р. в цілому нафтовому регіоні довкола Борислава видобувається 90% нафти Австрійської імперії, і 4% світового видобутку нафти.

Укрупнення видобутку призводить до масової пауперизації населення, зокрема єврейського. Після *Сіоністського конгресу* у Базелі 1897 р. гебреї починають замислюватися про репатріацію до Палестини. Саме там вперше 4 000 осіб (765 сімей) зголосилося до першої репатріації в *Ерец Ізраель*. Борислав відвідує знаний віденський сіоніст *Саул Рафаель Ландау (Saul Rafael Landau)*, який брав участь

адель гартенберг (1873-1956), борислав

у Конгресі. Він вивчає стан єврейства Борислава. Світове єврейство допомагає першим піонерам виїхати в Палестину. Однак більшість жидівської бідноти масово емігрує до США.

У 1887 р. у Бориславі відкривається філія сіоністської організації *Ховевей Ціон* (*Hovevei Zion, Любителів Сіону*).

Після 1910 р. видобуток нафти спадає. Підприємства закриваються. Ще більших збитків завдає I Світова війна. Найреспектабельніші євреї втікають до Відня. Видобуток нафти відновлюється тільки після війни, однак у 1918 р. він складає тільки 40% від видобутку 1909 р.

1928 р. бориславська гебрейська громада, яка до того часу була частиною дрогобицького кагалу, нарешті стає самостійною.

1938 р. у Бориславі, за єврейськими джерелами, живе 15 000 гебреїв.

яблунів, мацєви, 1800 рр.

Gelber, Dr. N. M. Memorial to the Jews of Drohobycz, Boryslaw, and surroundings.

пожежа на нафтопромислах, борислав, 1900 рр.

т р у с к а в е ц ь טרסקאבעץ

міра фоєрштайн з родиною на відпочинку, 1930 рр.

трускавець, вілли матір божа та софія, 1930 рр.

Трускавець

**Truskawiec (пол.), טריסקוויץ (їдиш),
Трускавец (рос.), טרוסקביץ (іврит)**

Трускавець розміщений в 10 км від Дрогобича.

Попри те, що експлуатацію підземних мінеральних вод Трускавця розпочали тільки у XIX сторіччі, їх лікувальні властивості *Войцех Очко*, придворний лікар королів Речі Посполитої *Стефана Баторія* і *Зигмунда III Вази*, описав ще 1578 року.

Більш ґрунтовне дослідження трускавецьких мінеральних вод здійснив у 1835-49 рр. львівський аптекар *Теодор Торосевич*, який опублікував близько сотні статей на бальнеологічну тему. З того часу й розпочалася кар'єра вод, що витікали з джерел *«Нафтуся»*, *«Софія»*, *«Едвард»*, *«Броніслава»*, *«Марія»* і *«Фердинанд»*, які експлуатуються і до сьогодні.

Походження назви міста невідоме. Чи то від річки *Трускавки*, чи від імені *Трушко*.

Попри активну розбудову центр міста ще зберіг дух старого бальнеологічного курорту. Збереглися старі вілли, які навіть давали право говорити про особливий *«трускавецький стиль»*, як-от вілла *Раймунда Яроша*, місцевого шляхтича на вул. Степана Бандери, сьогодні там музей *Миколи Біласа*, чи *«Вікторія»* (вул. Т. Шевченка), *«Світязянка»* (вул. С. Бандери), *«Кришталевий Палац»* (бульвар Т. Торосевича).

Очевидно, атмосфера найближчого до Дрогобича курорту та його санаторіїв інспірувала геніального польсько-єврейського прозаїка *Бруно Шульца* (*Bruno Schulz*) до написання його чудової програмної повісти *«Санаторій «Під клепсидрою»*, фрагмент з якої у перекладі *Миколи Яковини* пропонуємо інтелектуальному

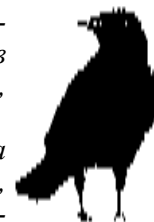
подорожньому. Повість починається з подорожі. Можливо, з Дрогобича до Трускавця 1920-х:

«Подорожували довго. Бічною, забутою віткою, де потяг курсує лише раз на тиждень, їхало всього кілька пасажирів. Ніде більше не доводилося мені бачити таких архаїчних, вилучених з інших ліній вагонів, просторих, як кімнати, темних та з багатьма закапелками. Заламані під різними кутами коридори, лабіринтові, порожні й зимні купе чаїли в собі якесь дивовижне занехаяння, щось зовсім моторошне. У пошуках затишного кутка я переходив з одного вагона до іншого. Скрізь дуло, холодні протяги просвердлювали наскрізь увесь поїзд. Подекуди на підлозі сиділи люди з клунками, не наслідуючись зайняти дуже високі порожні лавиці. Зрештою, випуклі цератові сидіння були холодні, як лід, і липкі від старості. Ніхто не сідав на безлюдних станціях. Без гудка, без пихкання, поволі й ніби в задумі потяг рушав далі.

Трохи підтримував мені компанію мовчазний, замислений чоловік у подертому залізничному мундирі. Притискав хустку до підпухлого, зболілого обличчя. Потім і він щезнув десь, непомітно зійшов на котрійсь зупинці. Тільки й зосталося по ньому – втиснене в соломі місце і забута знівечена чорна валізка.

Хитаючись, я брів у соломі та покидьках крізь усі вагони. Гойдалися на протягах навстіж розчахнуті двері купе. Ніде жодного пасажирів. Нарешті надібав кондуктора у чорній уніформі цієї залізничної лінії. Він завивав грубою хусткою шию, пакував свої манатки, ліхтарі, службову книжку.

– Доїжджаємо, пане, – мовив, глянувши на мене зовсім безбарвними очима. Потяг поволі, без сапання і стукоту, спинявся, немов з остан-

нім подихом пари з нього виходило життя. Стали. Тиша і пуста, жодних станційних будівель. Кондуктор, сходячи, показав, у якому напрямі санаторій. З валізою у руці я пішов вузьким білим гостинцем, що ховався у темній гушавині парку. Краєвид зацікавив мене. Дорога, якою я ступав, здіймалася на узгір'я, звідки проглядався увесь виднокіл. День був зовсім сірий, без акцентів. І, може, під впливом важкої й безбарвної атмосфери так виразно темнів великий амфітеатр горизонту з розлогим лісовим пейзажем, кулісами з чимдалі сіріших пасом та верств лісу, які спливали обабіч пологими схилами. Темний величний пейзаж, здавалося, ледь помітно плив сам у собі, пересувався, як сповнене прихованого руху хмарне і розбурхане небо. М'які паси й лямівки лісів шуміли, і шум наростав, як морський приплив, що непомітно наближається до суходолу. Біла, серед темної динаміки лісу, дорога, здіймаючись угору, виляла, немов мелодія, низкою широких акордів, стискувана потужними музичними масами, які її врешті поглинали. Я відламав з придорожного дерева галузку. Зелень листків була дуже темна, аж чорна. Якась дивно насичена чорнота, глибока і благодійна, як сон, повний сили й наснаги. І усі сірі відтінки краєвиду були похідними цієї єдиної барви. Такого кольору набуває інколи наш краєвид у просякле дощами, похмурі літні смеркання. Така ж глибока і спокійна відчуженість, така ж збайдужіла й остаточна заціпенілість, що вже не потребує потіхи барв.

У лісі було темно, як поночі. Я ступав на вмання тихою глищею. Коли дерева порідшали, під ногами у мене задудніли колоди мосту. На його другому кінці серед чорноти дерев мріли сірі багатовіконні стіни готелю, рекламованого як санаторій. Подвійні скляні двері входу

були відчинені. Входилося у них просто з містка, охопленого обабіч хиткими балюстрадами з березових жердок. У коридорі панували півсутінь і урочиста тиша. Я почав посуватися навшпиньки від дверей до дверей, читаючи у темряві виписані над ними номери. На повороті нарешті спіткав покоївку. Вибігла з покою, мов вирвалася з чийось нахабних рук, задихана і збуджена. Ледве розуміла, що я до неї промовляв. Мусив повторити. Безпорадно крутилася.

— Чи ви мою депешу отримали?

Розвела руками, її погляд помандрував убік. Чекала тільки нагоди кинутись до напіввідчинених дверей, на які косувала очима.

— Я приїхав здалеку, я замовив покій телеграфом, — сказав я дещо роздратовано. — До кого мені звернутися?

Не знала.

— Може, зайдіть, пане, до ресторану, — плуталась. — Зараз усі сплять. Коли лікар прокинеться, покличу вас.

— Сплять? Але ж день, до ночі ще далеко...

— У нас завжди сплять. Хіба не знаєте? — Звела на мене зацікавлений погляд. — Зрештою, тут і не буває ночі, — додала кокетливо. Вже не збиралася утікати, вертілася, торсаючи пальцями мереживо фартушка.

Лишив її. Увійшов до напівтемного ресторану. Столики, великий буфет на цілу стіну. По тривалій перерві я знову відчув апетит, утишившись самим видом тістечок і тортів, якими щедро були заставлені буфетні полиці. Поклав валізку на один столик, решта стояли порожні. Лягнув долонями. Ніхто не озвався. Я заглянув до сусідньої зали, більшої та світлішої. Широким вікном чи лоджією вона відкривалась на знайомий уже пейзаж, що в обрамленні ніші поставав із глибоким смутком

і самозреченням, як жалобне *temento*. На обрусах столів виднілися рештки нещодавнього частування, відкорковані пляшки, недопиті чарки. Де-не-де лежали ще чайові, не підібрані челяддю. Я повернувся до буфета, придивляючись до здоби і паштетів. Виглядали дуже смаковито. Я замислився, чи випадає самому почастуватись. Відчув приплив незвичної зажерливості. Особливо один татунок пісочного печива з яблучним мармеладом нагонив мені оскому. Я вже збирався підхопити одне тістечко срібною лопаткою, коли відчув когось позад себе. Покоївка тихо увійшла у м'яких пантофлях і торкнулася пальцями мого плеча.

– Пан лікар запрошує вас, – мовила, оглядаючи свої нігті. Ступала переді мною і, певна магнетизму, спричиненого грою її стегон, зовсім не оглядалася. Бавилася підсиленням цього магнетичного впливу, регулюючи віддаль між нашими тілами, поки ми минали десятки нумерованих дверей. У цілковитій тиші прихилилася на якусь мить до мене.

– Це лікареві двері, – шепнула, – заходьте.

Лікар Готард прийняв мене, стоячи посеред покою. Був малого зросту, широкоплечий, чорноволий.

– Ми отримали вашу депешу ще учора, – сказав. – Вислали на станцію санаторського візка, а ви приїхали иншим потягом. Ба! Залізничне сполучення не найліпше. Як почуваетесь?

– Батько ще живий? – запитав я, зводячи неспокійний погляд на його усмінене обличчя.

– Живий, звичайно, – спокійно витримав він мій тривожний погляд. – Зрозуміло, в зумовлених обставинах меж, – додав, мружачи очі. – Ви ж бо знаєте, як і я, що з погляду вашого дому, з погляду вашої вітчизни – батько помер. Цього не можна повністю відшкодувати. Та його смерть децю затьмарює й тутешнє буття.

– А сам батько не знає, не здогадується? – спитав я пошепки. Лікар Готард заперечливо похитав головою.

– Не хвилюйтеся, – мовив притишеним голосом. – Наші пацієнти не здогадуються, вони не можуть здогадатися... Адже весь фокус полягає у тому, – додав, готовий на пальцях, уже піднятих, демонструвати його механізм, – що ми поточили час у зворотному напрямку. Маємо тут відставання у часі на певний ін-

тервал, величину якого неможливо визначити. Вся справа у звичайному релятивізмі. Тут просто батькова смерть іще не настала – та смерть, яка спіткала його у вашій вітчизні.

– У такому разі, – сказав я, – батько зараз або вмирає, або й цілком при смерті...

– Ви не розумієте, – поблажливо й водночас нетерпляче Готард відрік. – Ми відновлюємо тут минулий час з усіма його можливостями, тобто і з можливістю одужання. – Він дивився на мене

з усміхом, тримаючись за бороду. – А зараз, напевне, захочете побачитися з батьком. Згідно з вашим розпорядженням, ми зарезервували друге ліжко у батьковій кімнаті. Я проведу вас.

Як тільки ми вийшли до темного коридору, лікар Готард почав говорити пошепки. Я ще зауважив, що він, як і покоївка, має на ногах повстяні пантофлі.

– Це ми дбаємо, щоб наші пацієнти добре висиплялися, ощаджуємо їхню життєву енергію. Зрештою, вони й так не мають тут жодного ліпшого заняття. – Він спинився під котримись дверима, приклав пальця до вуст.

– Заходьте тихо, – батько спить. Ви теж лягайте. Це найкраще, що можете зараз зробити. До побачення.

– До побачення, – шепнув я, відчуваючи шалене серцебиття. Натиснув клямку, двері по-

далися, відхилилися, як беззахисно розкриті уві сні вуста. Я ввійшов досередини. Кімната була майже порожня, сіра і гола. Під маленьким віконцем у пишній постелі на простому дерев'яному ліжку спав мій батько. Його глибокий віддих видобував із глибини сну цілі поклади хропіння. Вся кімната, здавалося, була викладена тим хропінням від підлоги до стелі, а тим часом прибували нові й нові партії. Я, зворушений, дивився на схудле й змізерніле батькове обличчя, поглинуте працею хропіння, обличчя, котре, покинувши у глибокому трансі свою земну оболонку, десь на далекому березі сповідалося урочистим відлічуванням миттєвостей свого буття.

Другого ліжка не було. Від вікна віяло пронизливим холодом. І грубка теж не була напалена.

«Не надто тут піклуються пацієнтами, – подумав я. – Таку хвору людину покинуто на поталу протягам! І ніхто, певно, тут не прибирає. Грубий шар пилу встеляв підлогу, вкривав тумбочку з ліками та склянкою охололої кави. У буфеті лежать стоси тістечок, а пацієнтам замість чогось поживнішого дають саму чорну каву! Утім, проти їхнього головного благодіяння – обернення часу – це нікчемна дрібничка...»

Я поволі роздягнувся і всунувся до батькового ліжка. Він не збудився. Тільки його хропіння, мабуть, зависоко вже згромаджене, зійшло на октаву нижче, зрікшись своєї декламаційної високолотности. Хропіння стало мовби приватним, як для власного вжитку. Я підгорнув довкола батька перину, якомога оберігаючи його від протягу з вікна. Невдовзі заснув біля нього й сам...»

тарас возняк

белз, кірхут,

шлях до цадиків белза

Жовква, זשולקווה

Рава-Руська, ראווע רוסקא

Сокаль, סוקאל

Белз, בעלז

Ж О В К В А

זשורלקורה

жовква, синагога, 1900 рр.

Жовква

Żółkiew (пол.), **זשולקווע** (їдиш),
Julke (їдиш), **Scholkev** (нім.),
Жолква, **Нестеров** (рос.), **Жовква** (рос.),
ז'ולקייב (іврит)

Місто розташоване за 29 км від Львова.

Як місто Жовква була закладена на території поселення *Винники* (згадуються з 1242 р.) у 1597 р. *Стефаном Жолкевським* (*Stefan Żółkiewski*).

Місто одразу будувалося за певним планом. У тогочасній Європі було модно будувати так звані «ідеальні міста», міста, настільки добре сплановані, що й життя там мало б бути ледь не ідеальним. Перші такі міста збудували у Північній Італії. А на наших теренах це *Жовква* і *Замостя*, що його збудував *Ян Замойський* (*Jan Zamoyski*).

Жовква одразу, у 1603 р. отримала і міські права. Разом з містом будується і оборонний замок, який зберігся і до тепер.

Жовква відома ще й тим, що тут у першій половині XVII ст. працював єдиний в Україні монетний двір, де зі срібла вдови *Жолкевського* чеканили монети.

Перша згадка про жовківських гебреїв датована 1593 р. А 1600 р. руський воєвода *Станіслав Жолкевський* дозволив гебреям збудувати свій перший молитовний дім. Очевидно, що гебреїв у Жовкві тоді було мало і місцева громада мала статус *львівського прикагалку*. І тільки 1620 р. вона стала самостійним *жовківським кагалом*.

У Жовкві євреям була виділена окрема вулиця, що називалася *Жидівською* і вела з міста попри *Жидівську браму*, одну з чотирьох брам

міста. Найбільше ж єврейських будинків було довкола синагоги.

Як приватне місто, Жовква змінювала своїх власників. Ним володів і давній руський рід *Даниловичів*. А через *Даниловичів* Жовкву успадкував і король *Ян III Собєський* (*Jan III Sobieski*).

Окрім традиційних, одним з головним промислів жовківського гебрейства було друкарство. Зрештою, не тільки гебреїв, але й українців та поляків. Згадаймо хоча б славну українську друкарню при монастирі оо. василіан. Жовківські гебрейські друкарні славились на всю Європу і працювали дуже довго. Тут друкували не лише традиційну релігійну літературу, але й теологічні диспути авторів, що надсилали свої тексти з далеких країн. Скажімо, автор з Амстердаму римованого трактату, що розглядає питання гебрейської етики, перекладач *Азарії*, справжнє ім'я якого – *Менахем Гакоген* (*Azariah, Menahem Hakohen*). Трактат називався «*Палець Азарії*» (*Mehiat 'Azariah, 1727*), і його друкують саме у Жовкві 1795 р. До нині зберігся будинок, де була ця славна друкарня *Урі Фабуса Леві з Амстердаму* (*Uri Fabus Lewi*) – пл. Ринок, 10. А поруч стоїть будинок, у якому було *посольство Венеційської республіки* при дворі короля Яна. Досі з його фасаду до нас усміхається смішний венеційський левик.

1640 р. власник міста дозволяє жовківським гебреям відкрити *сшиву* – гебрейську школу.

Кінцем XVII ст. датується відомий і кілька разів підтверджуваний привілей власників міста, спочатку руського воєводи Івана Даниловича від 1635 р., а потім і його онука Яна III Собєського від 1664, 1678 та 1687 рр. про право жовківських гебреїв збудувати у місті муровану оборонну синагогу. Гебреям навіть було дозволено

брати камінь на будівництво синагоги з камено-ломень власників міста. Цей привілей підтвердив і львівський римо-католицький архієпископ *Ян Липський*, однак тільки 1692 р. *Синагогу* будували від 1692 до 1700 року. Вдячні гебреї розмістили на її фронтоні герб свого патрона короля. Це одна з найбільш цінних ренесансних споруд Галичини. Її будівничим міг бути особистий «муляр» короля Речі Посполитої *Пйотр Бебер* (*Piotr Beber*). На території Польщі жовківській синагозі не було рівних, настільки вишуканою та маєстатичною вона була. Від задрості католицьке духовництво Жовкви навіть забороняло євреям білити її ззовні, щоб не затмарювала своєю красою сусідні костьоли. У відповідності з тодішніми вимогами жовківська синагога насправді є чималенькою фортецею з усіма відповідними атрибутами – бланками та бійницями. Синагога збереглася до сьогодні. Її періодично намагаються реставрувати, уже покрили мідною бляхою. Але процес затягується, хоча це чи не головна гебрейська пам'ятка Галичини і цілої України.

Патрон гебреїв король Ян III Собескі залишив по собі у Жовкві добрий слід. Жовква часів короля Яна III Собеского досягла свого найвищого розквіту. Король любив це місто. Надав притулок домініканкам, які прибули з *Кам'янка-Подільського*, і побудував для них на галицькому передмісті монастир. Був фундатором греко-католицької церкви Василіанського монастиря, куди спровадив *моці Івана Сучавського*. Зрештою, його хрестили у греко-католицькому обряді. На будівництві міської ратуші теж працював його архітектор *Пйотр Бебер*. Він перетворив оборонний замок часів Жолкевського на королівську резиденцію.

Жовква часів короля Яна III Собеского була центром суспільного життя Польщі. У жов-

ківській колегіаті він приймав послів від монархів *Луї IV* і *Карла II* з привітанням з нагоди вступу на трон. А пізніше, коли повернувся з перемогою у битві з турками під *Віднем*, папський нунцій у Жовкві вручив йому меч, освячений *Папою Інокентієм IV*.

У 1693 році останній раз, уже хворим, король був у Жовкві 10 місяців. У замку в той час відбулися заручини його дочки *Терези Кунегунди* з баварським князем *Максиміліаном*.

Ніхто із його синів не сів на трон. Королева *Марія-Казимира* доживала віку у замку *Блуа* під *Парижем*. А королевичі останні роки життя провели у Жовкві. Спочатку в замку поселився *Костянтин* з дружиною *Марією-Йосифою де Вессель*. Вони дбайливо опікувалися замком і намагалися зберегти усе так, як було за життя славетних предків. Після смерті чоловіка вдова ще два роки жила в замку, а згодом виїхала з Жовкви і маєтки перейшли у власність старшого сина короля – *Якуба*. Останньою власницею замку і міста із *Собеських* була дочка *Якуба* – *Марія-Кароліна де Буйлон* у 1738-1740 рр.

У XVIII столітті, коли замок належав литовським магнатам *Радзивілам*, до палацу була добудована двоярусна галерея. З XIX ст. замок, як і все місто, почав занепадати.

Золота епоха королівського двору та придворних «королівських» гебреїв відійшла. Королівська резиденція почала перетворюватися у звичайний *гебрейський штетл*.

Однак і тоді у Жовкві мешкали такі знані особистості, як *Якуб Бецалель* (*Yakub Betsalel*), *Зандер Шор* (*Sander Shorr*), видатний *маскіл* та філософ *Наман Крохмал* (*Natan Krokhmal*, 1785-1840), який працював у місті і як інтелектуал, і як бухгалтер (інтелектуалам завжди було

жовква, 1900 рр.

важко заробити на життя інтелектуальною працею).

У Жовкві, на вул. Шевченка, 9, зберігся гебрейський цвинтар – *кіркут*, де ще можна побачити *мацеві*, датовані 1610 роком.

1931 р. у Жовкві мешкало близько 3 000 гебреїв, а у Жовківському повіті – 3 344 євреї.

Pinkas Hakehillot Polin: Encyclopedia of Jewish Communities, Poland, Volume II, published by Yad Vashem, Jerusalem.

рава
руска

рава-руська, синагога, 1930 рр.

ראורע רוסקא

Рава-Руська

Rawa-Ruska (пол.), ראווה רוסקא (їдиш), Ravi (їдиш), Rawa (нім.), Рава-Русская (рос.), Rava Ruska, Rave, Rawa Ruska, ראווה רוסקא (іврит)

Місто на сьогоднішньому українсько-польському кордоні, за 50 км від Львова та 36 км від Жовкви. Було засноване як приватне місто 1664 р.

Чи не одразу після заснування у містечко для його розвитку були запрошені жиди. Принаймні, у 1629-1643 рр. євреї володіють у місті 25 будинками. І як завжди, головні заняття євреїв – торгівля, корчмарство ремесло (кушнірство, капелюшництво, теслярство).

Чи не найбільшою історичною подією для міста було те, що 1698 р. король Речі Посполитої *Август II* та російський цар *Петро I* мали тут зустріч і прийняли рішення разом виступити проти шведського короля *Карла XII*.

У XVIII ст. у місті розгорівся конфлікт між євреями і християнами. Єврейські корчмарі не хотіли наймати на роботу у корчми неєврейську прислугу, і тоді міщани почали не допускати до єврейських корчм відвідувачів і подорожніх.

З приходом 1772 р. австрійських часів на і без того бідне місто було накладено нові податки за купівлю кошерного м'яса та свічок, які запалювалися у суботу і на свята.

Найбільшого розвитку містечко зазнало у XIX ст., особливо у його другій половині, коли через Раву-Руську пройшла залізнична колія зі Львова до Варшави.

Равською спеціалізацією стає експорт яєць і клею на їх основі. Багато з найбідніших євреїв займаються мандрівною торгівлею. Чи не всі будівельники у Раві є євреями. Багатші відкри-

вають невеликі фабрики. Так, у XIX ст. у Раві було відкрито фабрику з виробництва глиняного посуду, але зі з'явою кераміки її закрили. Єврей *Гершель Монк (Gerschel Monk)* відкрив фабрику, де рафінували олію для всієї Галичини. Технологія на фабриці була високого рівня і олія була суворо кошерною. У ній працювало 40 єврейських робітників. Ще однією спеціалізацією Рави було виготовлення солом'яних капелюхів і капелюшків, якими торгували на 12 ятках.

У другій половині XIX ст. равські євреї володіли більшою частиною будинків у місті. На початку XX ст. у Раві був єврей адвокат і єврей лікар. У 1910 р. відкрилося відділення *Єврейського банку*, яке вже у 1913 р. обслуговувало 269 купців, 127 ремісників, 6 євреїв-селян, 8 представників вільних професій та 36 інших.

Але злидні змушували багатьох емігрувати. У 1910 р. гебреї-емігранти з Рави-Руської створили у Нью-Йорку свою організацію «*Merchaot Hevrat Bnai Levi Yitzhak – Anshei Rava Ruska*».

У XVIII ст. гебрейська громада Рави-Руської була *прикагалком* жовківського кагалу. Звідти прибув і перший відомий рабин Рави-Руської. Ним був *раббі Нафталі Герц (Rabbi Naftali Hertz)*, син *Моше* з Бродів. Він жив у Раві з 1735 по 1742 р., а потім поїхав до *Жовкви (Julke)*. Його змінив *раббі Єхієль Мордехай Альтшулер (Rabbi Yechiel Mordechai Altschuler)*. Разом зі своїм батьком, *Давидом*, який мешкав у *Празі*, він написав популярні коментарі до Тори та «Книги пророків»: «*Мецудат Давид*» (*Metzudat David*) і «*Мецудат Ціон*» (*Metzudat Zion*). Наступним рабином Рави у 1785-1790 рр. був *раббі Йцхак Шимон бен Моше (Rabbi Yitzhak Shimon ben Moshe)*. Першим рабином незалежної равської громади у 1790-1810 рр. став *раббі Менахем Мендель (Rabbi Menachem Mendel)*.

Його змінив *раббі Натан Дов Галеві Штерн* (*Rabbi Natan Dov Halevi Stern*). У другій половині XIX ст. у Раві жили два відомі гебрейські учені: *раббі Шломо Клюгер* (*Rabbi Shlomo Kluger*), знаний як *маргид* з Бродів, та *раббі Захарія* (*Rabbi Zacharia*), послідовник *Провидця* з Любліна. Наприкінці століття рабином Рави-Руської був автор теологічного трактату «*Атерет Тіферет*» (*Ateret Tiferet*, 1912) *раббі Леві Іцхак Шор* (*Rabbi Levi Itzhak Shor*). На його честь і була названа організація емігрантів з Рави у Нью-Йорку. З 1877 р. його справу продовжив *раббі Дов Беріш Гакоген Рапопорт* (*Rabbi Dov Berish Hakohen Rappaport*), друг *белзького адмора*. Він написав книгу «*Мерхаот Дереш га-Мелех*» (*Merchaot Derech ha-Melech*) про гебрейського мислителя *Рамбама* (*Rambam*). 1907 р. його змінив внук *раббі Йосеф Хайм* (*Reb Joseph Haim*). Він був рабином аж до I Світової війни.

Більшість Равського кагалу, починаючи з початку XIX ст., були хасидами. Коли поруч, у Белзі постав *хасидський двір* та *хасидська династія Рокахів* (*Rokeach*), більшість равських гебреїв стали його послідовниками.

Були у Раві і послідовники гебрейського просвітництва. Одним зі знаних місцевих *маскіль* був *Іцхак Гертер* (*Yitzhak Herter*), знаний у часи *Гаскалі* письменник. У Раві-Руській він працював як лікар під час холери 1831 р., врятувавши не одне життя. У місті мешкав і *раббі Авраам Гольдберг* (*Rabbi Avram Goldberg*), сподвижник відомого маскіла *раббі Нахмана Крохмала* (*Rabbi Nachman Krochmal*). Їхнє ставлення до хасидизму було вкрай негативним. 1848 р. *Авраам Гольдберг* опублікував у Львові брошуру «*Масар Цафон Ім Маасе Роках*» (*Masar Tzafon Im Maase Rokeach*), яка була свого роду сатирою на Белзьку хасидську динас-

тію. Але ніхто не продовжив його старань і белзький хасидизм опанував Равою.

У Раві-Руській було багато синагог чи клойців. Вони отримували назви відповідно до місця розташування. Однією з найбільш знаних була «*Синагога на Пісках*».

1880 р. у Раві-Руській з 6 468 мешканців 3 878 було євреями. Попри те, що гебрейська людність була більшістю у місті, вона ніколи так і не змогла обрати міського голову гебрея. Це відрізняло Раву-Руську від інших штетлів Галичини.

1892 р. за допомоги відомого гебрейського фабриканта та філантропа європейської слави *барона Моріца фон Гірша* (*Baron Moritz von Hirsch*) у місті було відкрита гебрейська школа. Барон підтримував гебрейські школи по всій імперії. Тільки з нагоди 50-ї річниці правління цесаря *Франца Йосифа I* він дав 500 000 ринських на гебрейські школи у Галичині та Буковині. У рава-руській школі 1898 р. вже вчилася 200 учнів. 1900 р. школа отримала державну акредитацію, а 1902 р. – новий великий будинок, який простояв до I Світової війни.

1908 р. у місті з'явилося відділення *Єврейської соціалістичної партії*. Згодом, у 1910 р. – перша сіоністська організація «*Гатіква*» (*Hatikva*). Однак ортодоксальне керівництво кагалу їх переслідувало і навіть доносило на них місцевій владі.

Як і всі містечка Галичини, Рава-Руська часто горіла. Велика пожежа 1884 р. спалила 234 єврейські будинки з 243. Найбільших руйнувань містечко зазнало під час російської окупації 1914-1915 р., коли бої між австрійською, німецькою та російською арміями йшли у самому місті. Під Равою-Руською поліг цілий полк тірольських стрільців, і неподалік, у селі

Гійче у 1990-х було відкрито величезний меморіал обом арміям.

Наприкінці 1918 р. Рава-Руська ненадовго опинилася у складі ЗУНР. Невдовзі почався наступ польського війська під командуванням генерала *Юзефа Галлера*, і у місті знову поточилися бої.

Усупереч усьому, у 1921 р. у Раві було 80 корчмарів, 400 малих підприємців, 300 продавців збіжжя, 300 оптових торговців, 100 дрібних торговців, 400 ремісників, 55 носіїв та візників.

У 1923 р. місто знову горіло і 278 євреїв втратили дах над головою. Те саме повторилося 1932 р., тоді постраждало 62 єврейські родини.

Після війни дещо змінилися політичні симпатії єврейських мешканців Рави-Руської. Якщо до війни домінував *белзький хасидизм*, то по війні все більше ставало соціалістів, сіоністів та прихильників партії *Агудат Ізраель* (*Agudat Yisroel*). Найпотужнішу підтримку отримали сіоністи. У Раві їхнім лідером був уродженець Львова др. *Йосеф Мендель* (*Yosef Mendel*). Він був одним з ініціаторів створення у Рави-Руській *Єврейського кооперативного банку*, який мав оборотний капітал 2,5 млн. злотих та обслуговував місцевих євреїв. У 1924 р. з'являються відділення *Гітахадуту* (*Hitachadut*) та *Мізрахі* (*Mizrachi*). Сіоністи створили відділення своєї партії *га-Шомер* (*ha-Shomer*) наприкінці війни. *Га-Ноар Ціоні Ахва* (*ha-Noar Zioni Achva*) з'явилася у 1925 р., потім *Бетар* (*Betar*) та *Аківа* (*Akiva*) у 1930. *Гордонія* (*Gordonia*), що зародилася у 1925 і була найпотужнішою молодіжною організацією. *Га-Шомер га-Ца'ір* (*ha-Shomer ha-Za'ir*) запрацювала у 1937. А на початку 1930-х для навчання фермерів запрацювала *га-Ноар га-Ціоні* (*ha-Noar ha-Zioni*). Усі вони протистояли белзьким хасидам. З 12 членів ради кагалу після 1928 р.

вже 7 було сіоністами. А головою аж до II Світової війни став лідер сіоністів *Йосеф Мендель*.

Щоправда, у релігійній сфері все ж домінували хасиди. 1927 р. рабином Рави-Руської став зять белзького адмора *раббі Йцхак Нахум Тверський* (*Rabbi Yizhak Nachum Twersky*). У цей період белзькі адмори тримали свій двір у Рави-Руській: їх представляли *раббі Єрахміель Моше Ранопорт* (*Rabbi Yerachmiel Moshe Rappaport*), *раббі Аріє Лейбіш* (*Rabbi Ariele Leibish*), син *раббі Йошуа Рокаха* (*Rabbi Yehoshua Rokach*) з Белза, та *раббі Шалом Рокач* (*Rabbi Shalom Rokach*), колишній рабин Немирова.

На перших виборах до міської ради після війни голоси розподілилися так, що міськими радцями стали 22 гебреї, 20 поляків та 6 українців. А на виборах 1933 р. євреї отримали аж 24 місця.

У 1931 р. з 11 146 мешканців Рави-Руської 5 688 були євреями. А у цілому Рава-Руському повіті мешкало 10 325 євреїв.

З гебрейських пам'яток у місті збереглися рештки цвинтаря, однак дуже зруйновані. На місці залишилося до 100 *мацев*. Найстаріша датована 1879 роком. *Кіркут* розміщений на передмісті, на виїзді з Рави-Руської до Немирова.

Sefer zikaron le-kehilat Rawa Ruska ve-ha-seviva, Rawa Ruska memorial book, A. M. Ringel, I. Z. Rubin, Rawa Rusk Society, 1973, Tel Aviv.

СОКАЛЬ

סוקאל

сокаль, велика синагога, 1910 рр.

**Sokal (пол.), סוקאל (їдиш), Skol (нім.),
Сокаль (рос.), סוקאל (іврит)**

Місто розміщене за 75 км від Львова. Перші документальні свідчення про Сокаль відносяться до XI ст. як про важливе місто *Володимирського князівства*, що входило, очевидно, до *Белзького удільного князівства*. 1366 р. місто потрапило під панування польської династії *П'ястів*. Є згадки про Сокаль як місто, що від 1377 р. належало опольському князю Владиславу.

Сокаль отримав *магдебурзьке право* від швагра польсько-литовського короля *Ягайла*, мазовецького князя *Земовіта* у 1424 р. Є свідчення, що князь мешкав у Сокалі ще 1411 р., бо саме там видав привілеї для міста Буська. Земовіт вважав себе мазовецьким князем і руським принцом. Після його смерті у 1462 р. незалежне до того часу *Белзьке князівство* у складі створеного *Сокальського староства* опинилося під владою Польщі.

Сокаль постійно облягали татари. Найбільшою поразкою був 1519 р., коли польсько-українське військо під проводом гетьмана *Міколая Фірлея* та князя *Костянтина Острозького* було вщент розбите під Сокалем.

Перші документальні свідчення про гебреїв у Сокалі маємо у люстрації 1564-1565 рр., з якої дізнаємося, що у місті було 16 шевців, 37 постійних пекарів та ще 16 таких, які займаються ремеслом час від часу, 21 рибалка з сітями і три з вудками, дев'ять гончарів. Завершується опис міщанських ремісників чомусь згадкою про два жидівські будинки.

У документі від 1578 р. йдеться про те, що тоді там мешкало 12 євреїв.

1609 р. жида Сокаля вже укладають угоду з магістратом про право побудувати в місті ще 18 будинків. Проте магістрат виставляє умову – будинки не повинні бути на ринковій площі, і на схід від ринкової площі виникає цілий жидівський квартал.

З 1754 р. у місті починає діяти *гебрейська друкарня*. Її перевезли з Тартакова. Можливо, її поява пов'язана і з тим, що неподалік, у Буську, відкривають папірню, яка обслуговує чи не всі друкарні Руського воєводства.

Безсумнівно, що ще у XVII ст. у Сокалі була, радше за все, дерев'яна божниця. Наприкінці XVIII ст. гебреї Сокаля будують потужний муrowаний *бет мідраш*, що зберігся дотепер. Ця, викінчена у 1762 р., синагога розміщена у міському парку. Її називають *Старою синагогою*. На жаль, сьогодні вона в руїні, не має даху, її оздоба майже не збереглася. Поруч, у тому ж парку (вул. Андрея Шептицького) збереглася *Нова синагога*, збудована вже у XIX ст. у стилі еклектичного історизму. Тепер вона істотно перебудована.

Гебреї Сокаля жили головню з торгівлі, тому для них особливо важливими були ярмаркові дні. Король *Стефан Баторій* 1578 р. надає Сокалю право проводити ярмарок на день св. Войцеха. А король *Владислав IV* дозволив проводити двотижневі торги ще й до дня св. Миколая.

Нова епоха у розвитку міста та єврейського підприємництва у Сокалі розпочалася у 1885 р., коли до Сокаля проклали залізницю. Значною торговою перевагою міста було й те, що тут, як і у Бродах, був прикордонний перехід між Австро-Угорщиною і Росією.

У 1910 р. у Сокалі мешкало 11 600 жителів, з них 3 248 українців греко-католиків, 3 828 поляків римо-католиків та 4 524 євреїв. Тобто це

326 типовий галицький *штетл*. У 1931 р. у цілому Сокальському повіті мешкало тільки 2 826 євреїв.

Особливих руйнувань містечко зазнало під час I Світової війни. Росіяни захопили його вже на самому початку війни. Одразу ж почалися непорозуміння між російськими військовими та гебреями Сокаля. Австрійці відбили місто тільки у червні 1915 р.

Між війнами Сокаль – це тихе провінційне містечко, де стара гебрейська традиція – *белзький хасидизм* – боролася з новими віяннями – *сіоністами, соціалістами* і навіть *комуністами*.

У 1931 р. в Сокальському повіті, згідно з офіційною польською статистикою, мешкало 2 826 євреїв.

З цікавих пам'яток збереглися комплекс монастиря оо. бернардинів з костьолом (XVI ст.), монастир сс. бригідок (XVII ст.), церква св. Миколая (XVI ст.), церква св. Михайла (1778-1835). Розміщений на південь від міста *кірхут* практично не зберігся.

Sefer Sokal, Tartakow...ve-ha-seviva, A. Chomel, 1968, Tel Aviv.

сокаль, 1910 рр.

белз

בעלז

белз, велика синагога, 1900 рр.

**Belz (пол.), בעלז (їдиш), Belz (нім.),
Белз (рос.), Beltz, בלז (іврит)**

Белз розміщений за 62 км від Львова. Це – одне із найстарших і найменших міст Галичини. Найдавніша згадка про місто походить з 1030 р., коли *Ярослав Мудрий* взяв Белз як одне з червенських міст, міст *Червоної Руси*. У XII-XV ст. воно було столицею *Белзького удільного князівства*, яке зберегло свою незалежність найдовше з усіх українських держав того часу. Періодично воно залежало то від *Галицького князівства*, то від *Польського королівства*. Спочатку на белзькому престолі сиділи волинські *Мстиславовичі*, потім *Романовичі* – *Лев Данилович* (1245-1269), *Юрій Львович* (1269-1301). Після смерті останнього князя *Юрія II Болеслава* 1340 р. на Белз пішов польський король *Казимир III*. А у 1377 р. Белз обліг вже угорський король *Людвіг (Лайош)*. Врешті 1462 р. Белзьке князівство перестало існувати і стало центром Белзького воєводства.

Перші євреї могли з'явитися у такому давньому і важливому місті, як Белз, ще наприкінці X ст., після розпаду *Хозарського Каганату*. Це могли бути як власне *євреї*, так і *караїми* – тюркський народ, основний етнос Каганату, що прийняв юдаїзм. Звичайно, документального підтвердження даному припущенню немає.

У 1375 р. місто Белз неначе перезасновується, відходить від руського права і засновується на магдебурзькому праві.

Десь у ті часи у Белзі була чудотворна ікона *Божої Матері Белзької*, яка, за переказами, належить пензлю *євангеліста Луки*. Згодом образ опиниться у Польщі і стане *Матір'ю Божою Ченстоховською* – головною святиною сусід-

ньої держави. За деякими даними, її з *Константинополя* до Белза привіз *Лев Данилович*.

Євреїв та караїмів з Хозарії запрошують до міста, аби посприяти розвитку торгівлі. До них долучаються *євреї-ашкенази*, які через Польщу прийшли з Німеччини, і які відтоді і визначають лице белзького та галицького гебрейства. Вони розмовляли мовою *їдиш*, яка мала своєю основою південнонімецькі говірки з романськими, слов'янськими та івритськими включеннями. Крім ашкеназів, у Європі є ще євреї, що прийшли з Іспанії та Португалії – їх називають *сефардами*. Вони розмовляли не на їдиш, а мовою *ладіно*, яка мала за основу стару еспанську говірку.

Одним з перших відомих рабинів Белза був *раббі Йоель Сіркіс (Rabbi Yoel Sirkis, 1561-1640)*. Раббі народився у Любліні, де вчився у гебрейській школі – *ешиві* – у *раббі Соломона бен Юди (Rabbi Solomon ben Judah)*, а потім у ешиві у *Бересті* у *раббі Фобуса (Rabbi Phoebus)*. Він був чудовим знавцем *Галахи*, яка унормовувала релігійні, сімейні і цивільні стосунки євреїв. Його знали під прізвиськом *Бауш (Bash, ב"ש)* – за абревіатурою його найбільш відомої книги *«Байїт Хадаш» (Bayit Chadash)*. Після Белза він був рабином *Шидлівки, Берестя та Кракова*. Раббі Йоель Сіркіс був адептом *кабали*. Він критикував тих, хто у галахічних дискусіях покладається більше на вторинну книгу *«Шулхан Арух» (Shulchan Aruch)*, ніж на *Талмуд*. Йому одразу ж заперечив його зять *раббі Давид Галеві Сетал (Rabbi David Halevi Segal)* у своїй книзі *«Туреї Загав» (Turei Zahav)*, яка була коментарем до *«Шулхан Арух»*. На цих прикладах бачимо, наскільки глибокі теологічні диспути турбували тогочасне белзьке гебрейство.

Було і посполите життя кагалу, що пожвавилася після 1665 р., коли гебрейська громада

міста була урівняна в своїх правах та обов'язках з іншими мешканцями міста.

З появою у XVIII ст. в гебрейських релігійних колах містичної юдейської течії хасидизму у Белзі постає своя, цілком самостійна його гілка – так званий *белзький хасидизм*. Як самостійна течія, вона постає доволі пізно. Свою духовну генезу він безсумнівно виводить від засновника хасидизму *раббі Баал Шем Това* (*Baal Shem Tov, Rabbi Yisroel (Israel) ben Eliezer, רבי ישראל בן אליעזר, 1698-1760*), учнем якого був *раббі Дов Бер* (*Rebbe Dov Ber*), відомий як *Martid* (*Проповідник*) з *Межиріча* (*Mezeritch*). Натомість той був вчителем *раббі Еліменеха Ліпмана з Ліжєнська* (*Rabbi Elimelech Lipman mi-Lizhensk*), у якого вчився учитель *раббі Шалом Рокаха* (*Rabbi Shalom Rokeach*), *Провидець* з Любліна.

Засновником белзької хасидської династії, *першим цадиком*, хасидським духовним провідником, став *раббі Шалом* з Белза, якого знають як *Сар Шалом* (*Sar Shalom*). Рабином Белза він став у 1817 р., будучи не тільки великим знавцем Тори, але водночас і великим будівничим. Він збудував у Белзі чудову синагогу в мавританському стилі, що простояла до 1942 р., коли її спочатку підпалили, а потім пробували підірвати нацисти. Врешті вони змусили місцевих хасидів розібрати синагогу по цеглині. *Раббі Шалом* помер 1855 р.

Його наступником, *другим цадиком*, став його молодший син *раббі Єгوشа Роках* (*Rabbi Yehoshua Rokeach, 1855-1894*). Своєю чергою, він передав традицію *третьому цадик*у, своєму сину *раббі Їссахару Дов Рокаху* (*Rabbi Yissachar Dov Rokeach (I), 1894-1926*). Белз стає хасидським духовним та науковим центром. Особливо знаменитою стає *белзька єшива*.

Цілими днями, з раннього ранку до пізньої ночі у ній вивчається Тора та Талмуд. Деякі *йовшім* – ті, що навчаються у єшиві – буквально засинають на книжках. І тільки поночі на вимогу *раббі* повертаються додому, до дружин та родини. *Раббі Їссахар Дов* твердо протистоїть сїонїзму. Щоб побачити і почути *цадика-чудотворця*, до Белза з'їжджаються сотні вірних.

У 1926 р. *четвертим цадиком* у белзькій хасидській династії стає 49-річний старший син *раббі Їссахара Дова*, глибоко духовна людина *раббі Аарон Роках* (*Rabbi Aharon Rokeach, 1877-1957*).

Белзький хасидизм дав світові багатьох містиків і теологів. Одним з найпроміненітніших з них є *Маршам*, *раббі Шолом Мордехай Швадрон* (*Marsham, Rabbi Sholom Mordechai Schwadron*), автор чудесних книг «*Ша'алос У'тешувос Магаршам*» (*Sha'alos U'teshuvos Maharsham*) та «*Тешейлес Мордехай*» (*Techeiles Mordechai*).

З початком II Світової війни гебреї Белза були приречені. *Раббі Аарон Роках* опиняється у *Сокалі*, потім у *Перемишлянах*, звідти потрапляє до гетто у *Кракові*, потім до гетто у *Бохні*. Звідти йому вдається втекти до *Угорщини*, якою правив *адмірал Горті*, який ще тоді не видавав євреїв нацистам. А звідти чудом виїхати через *Стамбул* до *Палестини*. В Ізраїлі почалася відбудова белзької династії.

З Белза походить відомий гебрейський співак і композитор *Нісан Снівак* (*Nissan Spivak*), *більше* знаний як *Нісі Бельцер* (*Nissi Belzer*). Він був кантором у синагогах Кишинева та Бердичева.

Наприкінці XIX століття з 6 000 жителів міста 3 600 осіб були євреями. Місто стає класичним *штетлом*, оспіваним у геніальному

белз, велика синагога, єшива, 1900 рр.

шлягері «Моє містечко Белз» (*Mayn Shtetele Belz*) Бенціона Вітлера (*Ben-zion Witler*). Ось кілька рядків цієї зворушливої, відомої у цілому світі і на різних мовах, пісні:

*Belz, mayn shtetele Beltz,
Mayn heymele vu kh'hob gehat
Di sheyne khaloymes a sakh...*

Можливо, найкращим виконавцем цієї пісні сьогодні є *Альфред Шраєр* з Дрогобича. Нещодавно львівська єврейська організація «*Xesed Ar'e*» випустила чудовий CD з його виконанням різних шлягерів 1930-х рр.

Дотепер у Белзі зберігся гебрейський цвинтар – *кіркут*. Нещодавно його відновили і там можна побачити *мацеві* трьох перших цадиків. Поруч збудували не надто симпатичну нову синагогу, радше хасидський *клойц*.

аарон роках (1877-1957)

Тепер Белз визнано історико-культурним заповідником, де проведено цілу низку реставраційних робіт, зокрема капітальну реставрацію *ратуші*. У містечку збереглася *церква св. Миколая*, дерев'яна *церква Святого Духа*, руїни *монастиря і костьолу оо. домініканців* (XVII, XVIII ст.), а також цегляна *оборонна вежа 1606 р., костьол св. Валентина* та руїни *белзького замку*.

Belz; sefer zikaron, Yosef Rubin, Belz Societies in Israel and America, 1974, Tel Aviv.

тарас возняк

броди, празький банк, 1900 рр.

וואס פאר אַ פּאָס

בוסק, **Буськ**

בראד, **Броди**

פּיטקאמין, **Підкамінь**, פּודקאמין, **Бродка**

זאלאשעץ, **Залозці**

б у с ь к

בוסק

артур гротгер. жида перед корчмою

Буськ

**Божецьк, Busk (пол.), בוֹסֶק (їдиш),
Буск (рос), בוֹסֶק (іврит)**

Перша згадка про *Божецьк* у літописі «*Повість временних літ*» датується 1097 р. Місто лежить на р. Західний Буг, за 53 км від Львова та за 5 км від залізн. ст. Красне. Колись тут було давньослов'янське місто, зараз залишилося городище. Пізніше Буськ був містом-фортецею, з доволі могутніми укріпленнями та оборонним замком.

З 1100 до 1112 р. місто належало князю *Давиду Ігоровичу*, і він творить *Буське князівство*. Князь пробував стягувати до свого міста людей, і, можливо, саме на той час припадає з'ява *перших жидівських купців* у Буську. Згодом місто перейшло у власність белзьких князів. У 1277 Буськ, як посаг дружини, відійшов князю мазовецькому *Земовиту*.

1411 р. *Владислав Ягайло* надає Буську *магдебурзьке право*.

1340 р. Буськ разом з всією *Червоною Руссю* входить у *Польське королівство*. Король *Казимир III* підтверджує *Калішський статут*, який регулює життя гебрійського кагалу у Буську. У 1484 р. король підтверджує *магдебурзьке право* Буська і дарує йому право на вилов риби.

Перша документальна згадка про євреїв у Буську датується 1454 роком. Однак це не була чисельна група. Доказом того є те, що до XVI ст. вона не була самостійною громадою, а *прикагалком* – частиною з широкими правами *Львівського кагалу*.

У 1499 король *Ян Ольбрахт* звільняє місцевих купців від водного, мостового та інших мит, бо хоче розвинути місто.

Буськ був одним з найбільших міст тодішнього Руського воєводства. Велика кількість річок, ровів, перекопів, болотистих низин ускладнювали сполучення між окремими частинами міста і водночас створювали його неповторний вид. Через водяні перепони було перекинуто багато мостів, за кількістю яких – понад 50 – Буськ не мав рівних собі в цілій Галичині, тому ще з давніх часів називали «*Галицькою Венецією*». Місто було затиснуте поміж трьох річок. Зі сходу – *Бугом*, з заходу – *Полтвою*, з північного сходу – *Слотвиною*.

На березі *Слотвини* досі ще є рештки старого гебрійського цвинтаря.

З огляду на наплив людности у Буську, окрім Старого ринку, закладено ще два нові – так звані Середній та Новий. А відповідно, з'явилися і три квартали – *Старе, Нове та Середнє місто*. *Синагога* стоїть у Старому місті, обабіч Старого ринку, костьолу св. Станіслава, церкви св. Миколая і 37 будинків міщан. У Середньому місті розташувалися будинок староости та його канцелярія, костьол св. Духа, королівські та домініканські млини і кілька будинків міщан. Натомість у Новому місті розмістився Костьол Матері Божої, кільканадцять будинків шляхти і декілька гебрійських будинків. Саме тут був торговий центр міста. Окремо стоїть Домініканський собор.

У 1510 р. король *Зигмунд I* зобов'язує обирати міськими райцями тільки римо-католиків. Вводяться обмеження для гебрійців у цілій Речі Посполитій. Хоча цього ж року він дарує буському кагалу дозвіл на утримання *синагоги*. Очевидно, що це була мала і, напевно, дерев'яна синагога.

У 1540 буським старостою став *Анджей граф з Гурки (Jadzelej hrabia z Górk)*. Він одразу почав утискати права міщан, зокрема і євреїв.

У 1543 р. міщани Буська розпочали проти нього процес і виграли його.

Упродовж XV-XVII ст. місто ставало здобиччю татарських грабіжницьких походів, але завжди після руйнації воно швидко відроджувалося. Цьому чимало сприяло вигідне географічне розташування. Через Буг, а далі Віслу, Буськ мав вихід аж на Балтійське узбережжя. Провадилася жвава торгівля, розвивалося виробництво. У XVI ст. у місті були чотири водяних млини, при одному з яких працювала сукновальня.

З буським млинарством пов'язана поява у 1539-41 рр. першої в сучасних межах України папірні. Діяла ця папірня до 1788 року. Вона обслуговувала потреби чималої кількості друкарень А їх від початку XVI ст. 1772 р. на *Червоній Русі* було аж 80. З них: 32 римо-католицьких, 5 греко-католицьких, 23 православні, 20 гебрейських.

1582 р. Король *Стефан Баторій* визнає Буськ *вільним королівським містом*. Однак 1578 р. він же видав декрет «*Privilegium non tolerandis Judaeis*», який наказав гебреям селитися тільки у передмісті і заборонив торгувати на ярмарках.

У 1592 р. у Буську будують нову ратушу.

1654 козаки *Богдана Хмельницького* майже вщент руйнують місто, разом з жидівським передмістям.

Тоді буським рабином був *раббі Єзуда Льов бен Йошуа (Гошке) (Rabbi Judah Loew ben Joshua (Hoeschke))*. Він був автором релігійного трактату «*Леб Аріє*» (*Leb Aryeh*), що містив релігійні проповіді. Книгу опублікували у *Вільмерсдорфі (Wilmerdsdorf)* у 1673 р.

Не оминув Буська і гебрейський еретик *Якуб Франк (Ya'akov Frank, Jakob Frank, יעקב פרנק 1726-1791)*, який вважав себе *хахамом* (חכם –

мудрецем), і мав стати *новим месією* (משיח – *машіах*, буквально *помазаник*). Франк вважався наслідником *Берехії (Berechii)*, попереднього *хахама*. А весь цей псевдомесіанський рух започаткував *Сабатаї Цві (Sabbataj Cwi, שבטאי צבי 1626-1676)*.

Якуб Франк розраховував на своїх прихильників у Речі Посполитій і покинув *Смирну* у *Туреччині*, щоб через *Могилів, Чернівці* добратися аж до Галичини, чим спричинив велику смуту серед галицького гебрейства. 5 грудня 1755 р. він перетинає Дністер і поселяється у своїй рідній *Коралівці*, потім їде до *Озерян, Копичинців*, та Буська. Згодом до *Давидова* та *Львова*, де провів кілька днів. Потім їде до *Рогатина, Копичинців, Ланцкоронного*, де має клопоти з прихильниками *Талмуду*, адже він заперечує значення *Талмуду*. Знову вертає до *Копичинців*. Усюди щось організовує, розбурхує і примножує своїх прихильників – *франкістів*. І врешті, у квітні 1756 р. його арештовують. А 1759 р. він хреститься у Львові, прийнявши ім'я *Юзеф (Józef)*.

Хоча фанатичні прихильники Франка не заспокоюються, однак талмудисти мають у своїх руках гебрейське самоврядування, суди рабинів. Доходить і до судів, і до арештів, заворушень, грабунків. Зокрема, і у буській громаді. У Буську його прихильником став буський рабин *Нахман Самуель Галеві (Nahman Samuel Halevi)*. Коли львівський архієпископ *Мікульські (Mikulski)* запросив представників юдаїзму на релігійний диспут до Львова 16 липня 1759 р., *Нахман* репрезентував делегацію *франкістів*. Врешті він прийняв християнство і прибрав ім'я *Пйотр Якобські (Piotr Jacobski)*.

З часів Речі Посполитої довгий час буськими старостами були *Яблоньські*, які доволі жорстко утискали всіх міщан. 1763 *Антоні Яблонь-*

ські (*Antoni Jabłoński*) продав староство *Юзефові Мієрові (Józef Mier)*, що був за походженням шотландцем. Мієр надзвичайно розвинув місто. Будував тартаки, випалював деревне вугілля, дьоготь і смолу, гасив вапно і поташ. Навіть виплавляв залізо та варив скло. Скляні вироби стають цінним товаром, який вивозять з Буська єврейські купці.

1772 року Буськ опинився під владою *Австрії*, під якою перебував аж до 1918 року. З кінця XVIII ст. Місто переходить у розряд другорядних провінційних містечок. Через ряд історичних і економічних процесів Буськ опинився на узбіччі індустріального розвитку, тому не піднявся до рівня не тільки великих, а й середніх міст. У 1849 велика пожежа спалила місто і воно ще більше підупало.

В австрійському майновому реєстрі Золочівського циркулу, до якого належав Буськ, від 1926 р. у місті зафіксовано дві дерев'яні синагоги – більша, побудована 1802 р., та менша, побудована 1796 р. Велику цегляну синагогу у бароковому стилі побудували аж 1842-1843 рр. у межиріччі Полтви та Бугу. Хоч і перестроєвана, вона збереглася до сьогодні. У її побудові та фінансуванні будівництва взяв участь львівський єврей-негоціант *Якуб Гланзер (Jakób Glanzer)*.

Помітними особами у буській єврейській громаді були лікар *У. Шайнберг (U. Szajnberg)*, дантист *А. Адлерштайн (A. Adlerstein)*, адвокати *С. Грудер (S. Gruder)*, *С. Куттен (S. Kutten)*, *Л. Оперер (L. Operer)*, нотаріус *М. Соболюк (M. Sobol)*.

Практично уся торгівля, пекарство, корчмарство, торгівля збіжжям належала євреям. Виняток становила лише торгівля свининою.

У 1884 р. Буську мешкало 5 297 мешканців. З них 2 001 поляків, римо-католики (37,8%),

1 640 українців, греко-католиків (31,0%), 1 566 юдеїв (29,6%), 69 протестантів (1,3%), 17 кальвіністів (0,3%).

У липні 1939 р. Місто налічувало близько 8 000 мешканців – 4 000 поляків, 2 500 євреїв і 1 500 українців.

Сьогодні в Буську зберігся ряд історичних пам'яток. Серед них пам'ятки дерев'яного зодчества XVIII ст.: дерев'яна *церква св. Онуфрія*, 1680 р. та *церква св. Параскеви*, зведена 1708 р., прикрашена живописом *Леонтовича (1889)* та *Сірського (1890)*. Є палац, збудований у XIX ст. *Войцехом Мієром*, що потім був власністю намісника Галичини і прем'єра австрійського уряду графа *Казимира Бадені*, парк – пам'ятка садово-паркового будівництва XIX ст., історична забудова пл. Ринок. Натомість *синагога* XIX ст. понищена, бо використовувалась як склад будівельних матеріалів і житловий будинок.

У Буську зберігся старий *кіркут* на вул. Шевченка, 10-18. Очевидно, що він був заснований ще у XV ст., принаймні найстаріші надгробки датуються кінцем цього століття. Є на століття пізніші.

Sefer Busk; le-zekher ha-kehila she-harva, Abraham Shayari, Busker Organization in Israel, 1965, Haifa.

ברודי

בראד

ברודи, велика синагога, 1900 рр.

Броди

Любич, Lubicz (пол.), Brody (пол.),
ברודא (їдиш), Prody (їдиш), Броды (рос.),
Brodie, ברודי (іврит)

Місто на кордоні двох імперій – Російської та Австрійської, двох історичних областей України – Волині та Галичини, що віддалене від Львова на 93 км. Місто, яке завдяки контрабанді стало не лише багатим, але розквітло як культурний центр галицького єврейського світу. Місто, яке оспівав – інакше не скажеш – у своїх творах великий австрійський письменник єврейського походження, уродженець Бродів *Йозеф Рот (Jozef Roth)*.

До об'єднання *Галицького і Володимирського князівств* князем *Романом Мстиславичем* у 1199 році, поселення на місці, де постали Броди, виконували роль прикордонної фортеці Перемишльської волости Волинської землі.

У 1241 році літописні Броди, як і багато інших руських городів, були знищені ордами хана Батия і з того часу упродовж двох подальших століть про місто не зустрічається жодної письмової згадки.

Назва міста збереглася за поселенням післямонгольського періоду і зустрічається в грамоті польського і угорського короля *Владислава III* привілеєм, наданим у Буді, столиці Угорщини у 1441 році, коли король віддає *Янові Сенінському* за заслуги в обороні руських земель від татар на вічні часи замок Олесько з містом і навколишніми поселеннями. У документі Броди фігурують як мала осада, що належала до олеських маєтностей роду *Сенінських*.

1580 р. місто купив руський воєвода, батько славного гетьмана, *Станіслав Жолкевські* і 1584 р. над річкою Суховолькою заснував Броди як

місто. Він розумів особливо цінне розташування Бродів на торговому шляху з Галичини та Поділля на Волинь, та з Європи до Московії. Володар клопочеться перед королем *Стефаном Баторієм* про визнання за Бродами статусу *міста-мардебуррії*. У 1584 р. Броди отримують *мардебурзьке право*, нову назву – Любич – від гербу Жолкевських *«Любич»*. І тільки наприкінці XVI ст. їх знову називають Бродами.

1596 р. у Бродах будують перший костюль, згодом з'являється і греко-католицька церква.

За свідченнями, у Бродах ще наприкінці XVI ст. вже існувала синагога, яка згоріла 1691 р. під час пожежі цілого єврейського кварталу.

1629 р. місто переймає новий власник гетьман *Станіслав Конєцпольські*, який запрошує до Бродів євреїв і вірмен, хоча євреї прибули до Бродів ще десь на початку XVI ст. У 1648 р. вже 400 єврейських сімей мешкає у цьому місті, і 1699 р. вони отримують від *Якуба Собєського* привілей на побудову нової синагоги, яку звели на початку XVIII ст. 1742 р. і ця божниця була знищена пожежею.

Станіслав Конєцпольські будує у місті фортифікований замок у новогolandському стилі. 1648 р. замок облягають козаки й татари на чолі з *Богданом Хмельницьким*, однак фортеця витримує облогу.

Цитадель здобувають тільки московити у Третій північній війні на початку XVIII ст. Тоді вона вже належала роду *Потоцьких*, які отримали її з рук королевича *Якуба Собєського*. Місто належить тоді до *Руського воєводства Львівської землі*.

1710 р. Броди отримують статус вільного міста. Місто розростається, однак періодично горить – у 1801, 1850 рр.

У 1800 р. у Бродах мешкали 3 500 поляків римо-католиків, 1 717 українців греко-католи-

ків, 14 718 юдеїв та 42 атеїсти, разом 19 977 осіб. У місті працювала повітова адміністрація та рада, міська рада, податкова адміністрація, земельна та скарбова адміністрація. 1831 р. у місті будують лікарню, яка у 1861 р. стає однією з основних у Галичині і має 67 ліжок.

Згідно з переписом Золочівського повіту, до якого тоді належали Броди, у місті було вісім синагог – дві муровані і шість дерев'яних. Дві найбільші були побудовані у 1742 та 1766 рр. Тоді ж 1742 р. на місці, де згоріла стара дерев'яна синагога, закладають кутовий камінь під побудову великої кам'яної синагоги. Синагогу будують як фортифікований об'єкт з товстими стінами та вузькими вікнами. Кутовий камінь закладає *Йцхак Горовиц* (*Yitzhak Horowitz*), син *Якова Горовица з Болехова* (*Ya'akov Horowitz mi-Bolechow*). Її будують коштом негоціанта *Якова Іцковича, сина Йцхака Круківера* (*Ya'akov Ickowicz ben Yitzhak Krukiwer*). При цій Великій синагозі була бібліотека, лікарня, *міква* – ритуальна лазня. Ця маєстатична будівля постраждала від пожежі 1859 р., II Світової війни, сучасної безгосподарности, і досі прикрашає центр Бродів.

До Бродів має відношення і творець хасидизму *раббі Баал Шем Тов* (*Baal Shem Tov, Rabbi Yisroel (Israel) ben Eliezer, ישראל בן אליעזר, 1698-1760*). Він рано осиротів і був дитиною, яка любила мріяти. Це був геніальний самоук. Він якийсь час мешкав у Бродах, одружився з дочкою бродівського негоціанта *Ефрайма Кутовера* (*Efrayim Kutower*). Однак вирішив вдосконалити свої знання на самоті, і переїхав з родиною до Карпат, де родина просто бідувала. Родич дружини Баал Шем Това, рабин Бродів *раббі Гершон Кутонер* (*Rabbi Hershon Kutower*) не міг змиритися з таким аскетичним життям своєї рідні і купив їм непо-

далік від Кутів корчму. Однак і це не допомогло. Раббі Ізраель думав про інше. В Карпатах він заснував чи не найпотужнішу новітню містичну течію у юдаїзмі, яка поширилася спочатку на всю східну Європу, а потім і на увесь світ.

Та попри те, що у Бродах проповідував Баал Шем Тов, Броди у XVIII ст. стають все ж форпостом *ортодоксального юдаїзму*, а не оплотом містичного *хасидизму*. Ця консервативна течія опонує *кабалістам*, які опираються на книгу «*Зогар*» (*Zohar*), і *франкістам*, які проголошують *Якуба Франка* (*Ya'akov Frank, Jakob Frank, יעקב פנקס, 1726-1791*), новим месією. Однією з ідей *франкістів* було переконання, що спасіння можна досягти через екстаз, перверзію – *месія* повинен взяти на себе всю вину. Вони вважали, що Тора є законом для світу після гріхопадіння, для цього світу. Натомість після приходу месії Богом буде дарована інший Закон, який не матиме звичних обмежень, даних на горі Синай. На практиці це призводило до ламання всіх бар'єрів, сексуальних оргій, які практикували крайні франкісти, групових переходів у християнство. Це, звичайно ж, викликало спротив ортодоксів.

Після 1772 р. Броди розквітають як прикордонне австрійське місто. Через Броди йде торговля збіжжям, особливо для потреб австрійського війська. Воно починає відігравати ту саму роль, що Одеса на Чорному морі чи Ляйпціг на Заході. Броди стають вільним торговим містом, сухопутним портом Австрійської імперії. У 1850 р. у Бродах відкрилося російське консульство.

Це не означає, що у Бродах процвітають і всі євреї. Більшість з них злидарює. Австрійська влада пробує асимільовувати євреїв, що не надто вдається на початку XIX ст. за правління

Йосифа II чи Франца I. Однак, під кінець століття, за Франца Йосифа I, коли у Бродях відкривається німецькомовна гімназія і гебрейська школа, де вивчають не лише Тору та Талмуд, а латину, німецьку та французьку мови, ситуація змінюється.

Не оминув Бродів і рух гебрейських просвітителів, об'єднаних у Гаскалу (*Haskalah*). Цей рух постав у Берліні і його зачинателем був Мойсей Мендельсон (*Moses Mendelssohn*, 1729-1786). Його прихильники були прагматиками і вважали, що гебрейство повинно асимілюватися. В австрійські часи – онімецитися, згодом – полонізуватися. Це теж не могло не викликати спротиву бродівських ортодоксів. Тим не менше, Броди стали важливим центром Гаскали у східній Європі, а Гаскала, своєю чергою, пробудила гебрейський націоналізм у формі сіонізму і асимілятивні рухи.

Броди дали гебрейському світу відомого маскіла-просвітителя Нахмана Когена Крохмала (*Nachman Kohen Krochmal*, 1785-1840). Він був відомим австрійським філософом, теологом та істориком. Крохмал вивчав Маймоніда – еспанського гебрейського філософа, Іммануїла Канта, Йогана Готліба Фіхте, Вільгельма Йозефа фон Шеллінга, Георга Вільгельма Фрідріха Гереля. Він написав тільки одну гебрейську книгу «Спантеличена подорож часом» (*Moreh Nebuke ha-Zeman*, Lemberg, 1851). Це містична філософська подорож гебрейською історією від Першого Храму, через війни Бар-Кохби до історії гебреїв Іспанії. У книзі помітний значний вплив Гереля. Автор трактує розгортання гебрейської історії як розгортання божественної волі. Крохмал часто дописує до гебрейських періодичних видань,

подорожує, відвідує Берлін. Однак повертається і помирає у Тернополі.

У Бродях народився відомий галицький талмудист і вчений Цві Гірш Хаєс (*Zvi Hirsch Chajes*, 1805-1855). Йому вдавалося поєднувати і реформаторство, і традицію, і Гаскалу, і Агаду (*Haggadah*). Його найбільш відомою книгою є «Вступ до Талмуду» (*Mevo ha-Talmud*). Його учителем був раббі Ефраїм Залман Маргуліс (*Rabbi Ephraim Zalman Margulies*), тому він отримав чудову талмудичну освіту. Але водночас чудово знав і філософію, і літературу, і історію. 1846 р. він став доктором філософії. Якийсь час він був рабином Золочева, а потім Каліша у Польщі. Хаєс був прогресивним мислителем і протистояв крайнім ортодоксам. У цій справі він співпрацював з львівськими просвітителями Нахманом Крохмалом (*Nachman Krochmal*) і Соломоном Юдою Лейб Рапопортом (*Solomon Judah Loeb Rapoport*). Його перу належать і такі книги: «*Torat Neviim*», «*Darkhei Horaah*» (про природу законів, обумовлених Талмудом), «*Imre Binah*» (про відношення між вавилонським та єрусалимським Талмудами), «*Minhat Kenaot*» (проти реформи юдаїзму), а також фундаментальний «Глосарій Талмуду». Помер Хаєс у Львові.

Традицію продовжив його син Ісаак (1843-1901) – він став головним рабином Бродів. Таким чином, Броди стали одним з основних центрів гебрейського просвітництва – Гаскали.

Не полишають місто і клопоти. 1831 р. до міста завітала холера, яка забирала на день по 150 душ. Тоді покійних прикопували у групових могилах в очікуванні нових партій мерців. Ці могили є до цього часу. Великі мацеві часто розмальовані або навіть позолочені. Бродів-

ський *кіркут* є найбільшим збереженим гебрейським цвинтарем у Галичині і робить надзвичайне враження.

Окремої уваги потребують «*бродерзінгери*». Це особлива група мандрівних співаків з Бродів, які мовою їдиш співали гебрейських народних пісень. Трупі бродерзінгерів розбрелися по всій Галичині, мали успіх у Румунії і Угорщині. Першим бродерзінгером вважають *Берла Бродера* (*Berl Broder*). Він зібрав свою трупу у 1860-х. З часом бродерзінгери доповнювали свої виступи пантомімами, жартами, танцями. Вистави ставали двоактними і народжувався їдишистський театр. Батьком театру мовою їдиш вважається *Авраам Гольдфаден* (*Abraham Goldfaden*), який 1876 р. написав двоактну п'єсу.

З вибухом *Кримської війни* (1853-1856) для Бродів наступив ще один момент розвитку, адже потреби війни оживили торгівлю і багато євреїв з 18 000, що жили тоді у Бродях, знайшли роботу у цьому бурхливому часі.

У середині XIX ст. у Бродях постає багато підприємств: фабрика свічок, спиртовий завод, млини, вапнярки, цегельні. Але від 80-х років XIX століття занепадає торгівля, мало розвивається промисловість. Причиною цього стало те, що залізниця, яка 1848 р. будувалася до Одеси, пройшла південніше від Бродів, і це підірвало значення міста як міжнародного торговельного центру. Справу доконала пожежа 1880 р.

Деяке піднесення промисловости почалося лише на початку XX століття. У 1910 році у Бродях працювало шість парових млинів, які виробляли борошно і різну крупу, в основному із збіжжя, привезеного з Росії. Велике місце у промисловості Бродів посідало виготовлення півфабрикатів з кінського волосся і щетини. З Росії у великій кількості привозили сировину,

яку у Бродях сортували, чистили, прали і пряли, а потім вивозили до Англії, Швейцарії, Італії, Франції та Америки. У місті працювало також кілька фабрик зубочисток, що успішно конкурували з фабриками Німеччини і Америки.

1881 р., після вбивства російського царя *Александра III* і єврейських погромів у Росії, Броди стали одним з найпотужніших центрів гебрейської еміграції. Хоча з шести змовників тільки *Геса Гельфман* (*Gessia Gelfman*) була єврейкою, помста сягала всіх гебреїв. В Одесі також почалися погроми. Гебреї з Російської імперії почали втікати до Бродів, благо, що кордон майже не контролювався. Якщо у Бродях 1881 р. було 15 000 гебреїв, то невдовзі їх стало 25 000! Звичайно ж, маленькі Броди не були готові прийняти таку величезну кількість утікачів. Допомогли міжнародні гебрейські організації. Французький «*Світовий єврейський альянс*» (*Alliance Israelite Universelle*) вислав до Бродів своїх представників, щоб вони вивчили ситуацію і надали допомогу утікачам, яких ставало усе більше. У травні 1882 переселенців було вже 12 000, що породжувало хаос, паніку, могло призвести до спалаху епідемій. Більшість утікачів хотіли дістатися Америки. Молоді та здорові залізницею добиралися до німецьких та голандських портів, а звідти до США. Почала нуртувати й ідея про репатріацію до Палестини, і більшість з російських євреїв поїхала туди через Одесу, а не через Броди. У Бродях же, у колишній текстильній фабриці було облаштовано табір для гебреїв-утікачів, де вони отримували таку-сяку допомогу, хоча умови проживання були жахливими. Броди стали порятунком для цих нещасних. У Росії їм не було на кого розраховувати.

Віденська баронеса *Адель Мізес* (*Adele Mises*), народжена у Бродях 1858 р. у родині

Мойсея Каліра (Moses Kallir) вже 1924 р. згадує про відкритість жителів міста, коли двері та ворота ні для кого не зачинялися. Це відрізняло «бродергерів», євреїв Бродів, від аристократичних, закритих «лембергерів», євреїв столиці краю Львова. «Ти безсердечна львів'янка, ти закрила двері і тебе нічого не обходить!» – ганила її тітка з дому Гальберштамів (Halberstam). У цьому, звичайно, був прихований і одвічний антагонізм провінції та столиці, Бродів і Львова, але було і чимало правди. Але все ж, хоча парадні двері львівських помешкань були зачинені і мали дзвіночки, задні двері, двері кухонь все-таки були відкриті. Про це також згадує стара баронеса.

Багатші міщани часто займалися харитативною діяльністю. Дядько баронеси Маєр Калір (Mayer Kallir) 50 років був головою наглядової ради гебрейської лікарні.

З Бродами пов'язане ім'я польсько-гебрейського сатирика Йіцхака Ертера (Yitzhak Erter), який 1792 р. народився у Янічку, а помер у 1851 р. у Бродах. Першу частину свого життя він провів у злиднях. Натомість потім зблизився з львівськими маскілами, серед яких знайшов добрих друзів, таких, як Рапопорт та Крохмал. 1825 р він вступає до Будапештського університету, що тоді було рідкістю. Студіює медицину і по закінченні навчання переїжджає до Бродів. Ертер – автор численних гебрейських сатиричних творів і віршів, які публікує у галицькому періодичному виданні «Ге-Галуц» (He-Halutz). У Відні виходить його книга «Ha-Tzofeh le-Bet Yisrael» (Vienna, 1858; ib. 1864), де є біографія, вступ, написаний Максом Летерісом (Max Letteris). До книги увійшло сім його сатиричних творів.

Зіркою світової величини, яку подавали світові Броди, став Йозеф Рота (Joseph Roth, 1894-1939), автор славетного роману «Марш Радецького» (Radetzky marsch) перекладеного на більшість мов світу, в тім і на українську. Це свого роду гімн колишній Австро-Угорській імперії. Австрійський режисер Егон Гумер (Egon Hummer) створив фільм про Йозефа Роту та Східну Європу, яку він дуже любив.

Більшість творів письменника екранізована. Коли Рота ховали у Парижі, останній цісар Карл I прислав вінок з написом «Останньому підданому імперії». Іншим шедевром Рота став його роман «Готель Савой» (Hotel Savoy), де описано місто, дуже подібне до його Бродів, місто – свого роду Ноїв ковчег, як і готель:

«...ринкова площа. Вочевидь, був базарний день, бруківка була притрушена сіном і січкою, якраз зачинялися крамниці, брязкали ключі, торохтіли ланци, крамарі поверталися додому, штовхаючи маленькі тачечки, жінки в строкатих хустках поспішали з повними глечиками, обережно тримаючи їх поперед себе, з уцертъ напханими базарними торбами через руку, з яких визирали дерев'яні варехи. Рідкісні ліхтарі цідили в сутінки срібне світло, на тротуарі витворювалося корсо, чоловіки в уніформах і цивілю походжали з тоненькими ципками, а хмари російських парфумів то накочувалися, то знову розсіювалися. Брички над'їздили з вокзалу, підстрибуючи, наладовані пакунками, із закутаними подорожніми. Брук був до нічого, ряснів заглибинами і раптовими нерівностями, пошкоджені місця були прикриті підогнаними дощичками, що зненацька і лунко кректали.

Втім, увечері місто виглядало привітніше, ніж удень. Перед полуднем воно було сірим,

вугільна імла поблизьких фабрик клубочилася з велетенських коминів, брудні жебраки корчилися на рогах вулиць, багно і згустки сусли громадилися у вузьких завулочках. Однак темрява приховала все: бруд, вади, заразу й бідацтво, — доброзичливо, по-материнськи, поблагжливо, згладливо.

Будинки, уламні і ушкоджені, в темряві виглядають таємничими і примарними, якоїсь чудернацько свавільної архітектури. Перекошені фронти ніжно переростають у тіні, жалюгідне світло потай блимає крізь напівсліпі шибки, а вже двома кроками далі струмують потоки світла з вікон цукерні, вікна заввишки з людину, дзеркала відбивають кришталі і люстри, ангелики витають, мило вигнені, під склепіннями стелі. Це цукерня багатого світу, який в цьому фабричному місті робить і витрачає гроші.

Саме сюди і йшла моя дама. Я не захожду слідом, бо метику, що моїх грошей має вистачити ще на доволі довго, перш ніж я знову зможу вирушити в дорогу.

Я поплентався далі, бачив чорні групи метких жидів-кафтанників, чув їхнє голосне белькотіння, вітання і відповіді, міцне слівце і цілу промову — пір'я, відсотки, хміль, сталь, вугілля, цитрини, — все вилітало з уст, неначе з праці, націлене у вуха. Чоловіки з підозріливими поглядами й каучуковими комірцями виглядали на поліцію. Я схотівся за нагрудну кишеню, де лежав паспорт, мимоволі, так само, як солдатом прикладав руку до кашкета, коли поблизу раптом з'являвся хтось із вищих за рангом. Я повертався додому, з моїми паперами все було гаразд, я не мав чого боятися.

Я підійшов до шуцмана, запитав, куди йти на Гібку, де мешкали мої родичі, багатий вуйко Фебус Бельауг. Шуцман умів по-німецькому,

тут багато хто говорив німецькою, німецькі фабриканти, інженери й купці запанували в товариствах, підприємстві, промисловості цього міста.

Мені довелося йти хвилин зо десять, і я думав про Фебуса Бельауга, що про нього мій батько в Леопольдштадті говорив із заздрістю й люттю, коли змучений і знівечений повертався додому після марних зборів чиншу. ...» (Переклад Юрка Прохаська. Йозеф Рот. Готель «Савой». — Львів: ВНТЛ-Класика, 2006)

У Бродях у 1918-1921 рр. провів своє дитинство і гебрейський історик міста Натан Міхаель Гелбер (Nathan Michael Gelber, 1891-1966). Він описав історію гебрейської громади Бродів від самих початків до Шоа. У 1955 р. вийшла його книга «Історія гебреїв Бродів, 1584-1943» (Toldot Yehudei Brody 1584-1943). Перу історика належить близько тисячі статей різними мовами про галицьке гебрейство.

Іншим цікавим гебрейським автором, якого дали Броди, був Дов Садан (Dov Sadan, 1902-1989), професор Єрусалимського Гебрейського університету та депутат Кнессету. Його твори стосуються головно юдаїки, проблем літератури мовою їдиш.

Певним чином з Бродами пов'язаний і відомий єврейський автор і дослідник культури галицького гебрейства, уродженець штетла Чашники коло Вітебська Шлойме Рапопорт (1863-1920). Під літературним псевдонімом С. Ан-ський вийшла його п'єса «Дибук», що стала найбільш відомою єврейською п'єсою ХХ ст. Відома і його стаття «Знищення Галичини», де розповідається про те, як вели себе у Галичині російські окупаційні війська під час I Світової війни, з особливою «увагою» до єврейського населення галицьких містечок.

У Бродях народився *Ізраель Антон Цолер (Israel Anton Zoller, 1881-1956)*, що за Австро-Угорщини став рабином Трієста, змінив прізвище на італійський кшталт *Цоллі – Zolli* – і у 1940 р. став головним рабином Риму. 1944 р. він мав видіння, йому явився Ісус Христос, і він перейшов у католицизм. *Папа Пій XII* дав йому ім'я *Еуженіо*, і з цим ім'ям він і помер у Римі.

Ще у XIX столітті у Бродях було засновано *Бродівську гуманітарну гімназію* з навчанням німецькою мовою, де викладав відомий український учений, академік *Василь Щурат*. У ній учився і майбутній командир Української галицької армії генерал *Мирон Тарнавський*.

Значної шкоди Броди зазнали і під час громадянської війни. Особливо від Першої кінної армії *Будьоного*, що *Ісаак Бабель* описав у своєму романі «*Конармия*».

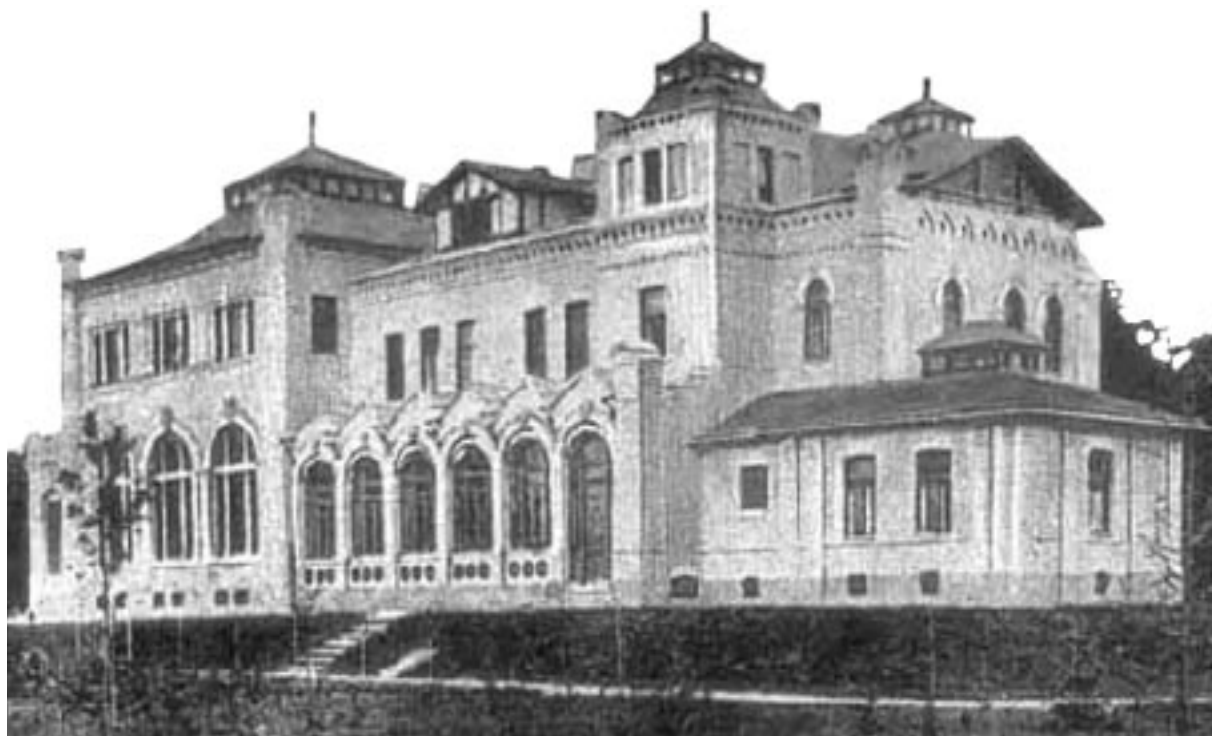
Врешті після 1920 р. Броди стали заштатним містечком міжвоєнної Польщі. Кордон пересу-нувся на р. Збруч. І це вже був не той кордон. Ні легальна, ні нелегальна торгівля вже не були можливими. З огляду на зменшення економічного значення міста та на еміграцію, євреїв у Бродях залишилось щораз менше.

У 1931 р., згідно з офіційною польською статистикою, у Бродівському повіті мешкало 7 640 євреїв.

Сьогодні у Бродях можна оглянути *Велику синагогу* та великий і добре збережений *кірхут*.

1. *Nathan-Michael Gelber, Toldot Yehudei Brody, The History of the Jews of Brody 1584-1943, vol. 6 of Arim ve-Imahot be-Yisrael, Towns and Mother Cities in Israel, Tel Aviv, 1955.*

2. *Ronald Sanders, A Hundred Years of Jewish Emigration, Schocken Books, New York, 1989.*

n i ḏ k a m i ḥ b

פודקאמין

підкамінь, 1900 рр.

Підкамінь

Podkamen (пол.), **פֿודקאַמין , פֿיטקאַמין** (їдиш), **Подкамень** (рос.), **Podkamien, Podkamin, Podkaminya, Pidkamin, Pidkamien, פֿודקמין** (іврит)

За 13 км від Бродів розкинулось маленьке містечко Підкамінь.

Воно відоме природними каменями чудернацької форми, які колись були, можливо, поганськими капищами, які і називаються *Чортівими*. А також величним монастирем, перша згадка про який датована 1464 р. Очевидно, тоді він був православним.

Король Речі Посполитої *Ян III Собєскі* хотів перетворити Підкамінь у «подільську Ченстохову».

Домініканський бароковий костьол Вознесіння був збудований у XVII ст. архітектором *Павлом Гіжицьким (Pawel Gizycki)*, розписи виконав *Шимон Чеховіч (Szymon Czechowicz)*. У дворі монастиря височить струнка корінфська колона 1717 р. з позолоченою фігурою Матері Божої, яка дивом вціліла під час советського лихоліття.

Закінчував роботу над монастирем львів'яни *Францішек Оледзкі (Franciszek Oledzki)* та *Станіслав Мікошевські (Stanislaw Mikoszewski)*. Врешті монастир обносять гігантськими фортифікаціями за проєктом *Христіана Дальке (Christian Dahlke)*.

У Підкамені пройшла і найбільш масова коронація ікони у Речі Посполитій XVIII ст. Цей образ прибув з *Болоньї* і був копією римського оригіналу з базиліки *Santa Maria Maggiore*. Коронація відбулася 15 серпня 1727 р., дуже урочисто, з військовими знаменами та 56 гарматами. Було проголошено 20 промов, 4 169

мес, дано 107 880 причасть, запалено 28 000 лампад і свічок. Підкамінь став місцем масового релігійного паломництва.

Перші документи засвідчують, що гебреї мешкали у Підкамені вже у XVII ст. I, поза всяким сумнівом, користали з такого великого напливу людей.

Підкамінь був під великим впливом *хасидів*. У ньому були два хасидські *клойци (kloiz)*. Один звався *Бельцер (Belzer)*, його ще називали *Шатенер (Shattener)*. Натомість інший називався *Лінас Газедек (Linas Hazedek)*.

1795 р., пізніше, ніж інші міста Галичини, Підкамінь відійшов до *Австрії*.

Перепис 1795 р. показав, що у місті на початку австрійського правління мешкало 922 гебреї. А наприкінці, у 1910 р. їх вже 2 000. Напевне, завдяки торгівлі з *Росією* і активній контрабанді, адже Підкамінь, як і Броди, жив з того, що був близьким до російського кордону.

На початку 1800-х рабином Підкаменя був *раббі Цві Яков Гальберштам (Rabbi Zvi Yakov Halbershtam)*, син *раббі Нафталі Гірца (Rabbi Naftali Hirtz)* з *Дубно*.

Перед I Світовою війною рабином Підкаменя був *раббі Намансон (Rabbi Nathanson)*.

Під час I Світової війни Підкамінь часто руйнували (у 1916 та 1920 pp.) Багато мешканців, особливо євреїв, утекли до Австрії та Угорщини. А 1920 р. багато з них емігрувало до *Пітсбурга (Пенсільванія, США)*.

Воєнне лихоліття не минуло безслідно, і по війні, у 1921 р., вже у міжвоєнній Польщі у Підкамені тільки 822 євреї. І тільки у 1939 р. їх знову близько 1 000.

Сьогодні у Підкамені можна оглянути комплекс монастиря, яким тепер опікуються оо. Студити. Слідів єврейської присутності у Підкамені практично не залишилось.

З а л о ж и זאלאשען

австрійсько-російський кордон між бродами та радзивіловим, 1900 рр.

Заложці

**Zalozce, (пол.), זאלאזשע (їдиш),
Zelozitz (їдиш), Zalosce (нім.), Zalose,
Zalose Stare, Zalose Nowe, זלויז' (іврит)**

Містечко на річці Серет за 40 км на південний схід від Бродів, тепер у Тернопільській області. Містечко ділиться на *Старі Заложці* на південному березі Серету, і *Нові Заложці* на південний схід від них.

Містечко було засноване як приватне місто 1524 р. Належало до Волинського воєводства, Кременецького повіту. У середині XVI ст. тут було збудовано фортецю, що стимулювало місцевих купців до розвитку свого підприємництва. Заклав твердиню шляхтич *Мартин Кам'янецький*. Ранніми власниками міста-твердині були князі *Вишневецькі*. Більше століття замок боронив навколишній край від турків та татар, але найбільше був руйнований козаками. Саме звідси у 1603 році *Дмитрій Самозванець* лаштувався у похід на Москву, користуючись підтримкою господаря замку князя *Костянтина Вишневецького*. У XVII-XVIII фортецю так ніхто не здобув, тому місто процвітало.

Костьол будується ще в XV столітті. У його криптах знайшли свій спочинок його власники князі *Костянтин* і *Януш Вишневецькі*. У 1730 р. костьол перебудовує *Юзеф Потоцький*, який перейняв Заложці у свою власність. Після воєнних негараздів початку XX століття храм знову впорядковують і він зберігся до тепер.

За хазяйнування у Заложцях *Вишневецьких* і *Потоцьких* фортеця перетворюється на вишукану великопанську резиденцію. Будується палац, який, на відміну від фортеці, не зберігся.

Перші документальні свідчення про жидів у Заложцях датуються 1606 роком. Цього року

євреї з Тернополя чи Теребовлі орендував у Заложцях водяний млин. Натомість гебрейська громада мала б тут з'явитися десь у 1648-1649 рр. Особливо вона розвинулася у XVIII ст. Уже у 1717 р. заложецький кагал, який налічував 300 осіб, сплачував подушний податок у розмірі 430 злотих. У XVIII у Заложцях навіть відбулося засідання *Ba'adu* – *гебрейської ради Русь*.

У XVII ст. у Заложцях жили відомі гебрейські духовні провідники. Першим відомим рабином, який мешкав у цьому *штетлі* наприкінці XVII ст., був *раббі Ізраель бен раббі Яков Зак* (*Rabbi Israel ben Rabbi Yaakov Zack*), який написав книгу «*Гіліот Адам Мі Ізраель*» (*Hilchot Adam Mi Yisrael*). У середині XVII ст. рабином у Заложцях був *раббі Мордехай бен раббі Йцхак Галеві* (*Rabbi Mordecai ben Rabbi Yitzhak HaLevi*), який приїхав сюди з Тикотина. Він змінив *раббі Елізера бен Йцхака Галеві Горовіца* (*Rabbi Eliezer ben Yitzhak HaLevi Horowitz*). *Раббі Йцхак* (*Rabbi Yitzhak*) був рабином Альтони, Гамбурга та Вінсбаха (*Altona, Hamburg, Windsbach*) а син *раббі Елізера* (*Rabbi Eliezer*) – *раббі Аріє Лейбуш* (*Rabbi Aryeh Leibush*) заснував династію *Горовіців* (*Horowitz*), яка служила у Станіславові 170 років. На початку XIX ст. у Заложцях рабином був *раббі Менагем Мендель бен раббі Шалом Кахане* (*Rabbi Menaham Mendel ben Rabbi Shalom Kahane*). Він змінив другого рабина з династії *Горовіців* *раббі Їссахара бен раббі Аріє Лейбуша* (*Rabbi Issachar ben Rabbi Aryeh Leibush*), який спочатку був рабином Тисмениці, а потім перейняв місце батька у Станіславові. В середині XIX ст. рабином Заложців став *раббі Шіміон Гамідіш* (*Rabbi Shimshon Hamidish*), а у 1860-х *раббі Шеломо Яков Шаліта* (*Rabbi Shelomo Yaakov Shalita*). Він змінив третього

з Горовіців – *раббі Аріє Лейбуша бен раббі Йцхака (Rabbi Aryeh Leibush ben Rabbi Yitzhak)*, який свого часу теж служив у Заложцях з 1871 до 1879 р., перед тим, як поїхати до Стрия, а вже звідти у 1904 р. до Станіслава. Його змінив *раббі Яков Бадад (Rabbi Yaakov Babad)*, який виконував обов'язки рабина безоплатно, оскільки жив з торгівлі. На початку XX ст. рабином став *раббі Натан Нета Ляйтер (Rabbi Natan Neta Leiter)*, який написав релігійний трактат «*Ме Аггадот Натан*» (*MeAggadot Natan*). Після I Світової війни він, як і більшість місцевих гебреїв, так і не повернувся до Заложців. Натомість став головою Суду рабинів у Львові. Останнім рабином Заложців став *раббі Шалом Кляйнберг (Rabbi Shalom Kleinberg)*.

У Заложцях функціонувала і чисельна хасидська громада. Тут мешкало багато хасидських *маггідів*. Першим з них був *раббі Шіма бен раббі Єгошуа (Rabbi Simha ben Rabbi Yehoshua)*, який мешкав тут у 1730-х. Особливо високо цінували у Заложцях *маггіда раббі Бін'яміна бен раббі Аарона (Rabbi Binyamin ben Rabbi Aharon)*. Він був учнем *раббі Єхіеля Міхела з Золочева (Rabbi Yehiel Michel mi-Zloczew)*, який перейняв традицію від самого *Баал Шем Това (Baal Shem Tov)*. Він проповідував у багатьох містах, але мешкав у Заложцях аж до своєї смерті 1812 р. Раббі Бін'ямін опублікував багато книг, серед них «*Торей Захав*» (*Torei Zahav*), «*Агават Рейм*» (*Ahavat Reim*), «*Гелкат Бін'ямін*» (*Helkat Binyamin*) та «*Агават Бін'ямін*» (*Ahavat Binyamin*). Від самої смерті до II Світової війни на його могилі кожного дня запалювали свічки і *мін'ян* – *десять правдивних гебреїв* – читали псалми. У річницю його смерті хасиди Заложців влаштовували пишні релігійні церемонії на його могилі.

Тоді ж у Заложцях жив і добре знаний *маггід раббі Моше з Заложців (Rabbi Moshe mi-Zalosse)*, який проповідував і у Зборові. Він написав «*Беріт Авраам*» (*Berit Avraham*), «*Бе'ер Гайїм*» (*Be'er Hayyim*) та навернув багатьох гебреїв до хасидизму. На початку XX ст. Заложці стали резиденцією хасидського адмора *раббі Елізера (Rabbi Eliezer)*, зятя *раббі Якова Моше бен раббі Елізера Цві Сафріна з Комарного (Rabbi Yaakov Moshe ben Rabbi Eliezer Zvi Safrin mi-Komarne)*.

1751 новий власник Заложців *Моңцінські (Moncinski)* заклав у місті суконну фабрику. Її закрили безпосередньо перед поділом Речі Посполитої 1772 р.

Уже у XIX ст. у Заложцях відкривають бровар, водяний млин та цегельню. Упродовж всього століття три основні національні громади Заложців збільшуються, незважаючи на те, що містечко неодноразово горить – у 1865 р. згоріло 75 єврейських домів, а у цілому місті – три сотні.

Більшість євреїв були тоді торговцями або ремісниками. І тільки на початку XX ст. з'явився один єврей лікар.

Перші сіоністи з'явилися у Заложцях у 1902 р. У 1906 р. тут було засновано відділення сіоністської організації *Агават Ціон (Ahavat Zion)*. Після I Світової війни з'явилися відділення *Сіоністської партії* та партії *Мізрахі (Mizrahi)*, а наприкінці 1930-х – відділення *Гітахдуту (Hitahdut)*. У Заложцях діяли єврейські молодіжні організації *Агва (Ahva)* та *Бетар (Betar)*.

Рабин Заложців був головою релігійної організації *Агудат Ізраель (Aggudat Israel)*. Він же організував і товариство *Мішна (Mishnah)*. Рабин активно брав участь у виборах як всередині кагалу, так і у міських. Так, у міських вибо-

рах 1933 р. гебреї Заложців виграли 2 місця з 11 у міській раді. Один радний був з *Агудат Ізраель*, інший представляв хасидів.

У 1895 р. у Заложцях за фінансової допомоги гебрея *барона Гіриша* було відкрито єврейську школу. На початку ХХ ст. до неї ходили 118 учнів. Школу закрили на початку I Світової війни росіяни і більше вона не відновилася.

З культурних закладів між двох світових війн найбільш активним було товариство *Га Тегіія (HaTehiya)*, при якому діяла бібліотека і драматичний гурток.

1900 р. в місті мешкало 2 397 гебреїв з 7 315 мешканців. Містечко уже не могло прогодувати стількох, і євреї розселяються по інших містечках та оточуючих селах. Починається занепад Заложців.

Особливих збитків Заложці зазнали під час I Світової війни, адже були практично спалені. Російські військові обвинуватили євреїв у підпалах і всіх гамузом вигнали з міста. На кінець війни гебрейська громада складала лише чверть від довоєнної. Так, у 1921 р. з 4 774 мешканців тільки 524 були гебреями. Від такого удару громада так і не відійшла. У 1931 р. у Заложцях було тільки 704 гебреї.

Pinkas Hakehillot Polin: Encyclopedia of Jewish Communities, Poland, Volume II, published by Yad Vashem, Jerusalem.

тарас возняк

бучач, ратуша

וילאך דו יאסעף אגנונה

Золочів, זלאטשעוו, זלאטשיב,
Тернопіль, טארנאפאל,
Теребовля, טרעבאוילי, טרעבאויליע, טרעביוולא, טרעבעוולא,
Бережани, ברעזשאן

Чортків, טשארטקעוו, טשארטקיב,
Підгайці, פידהייצע, פאדהייצה,
Бучач, בוטשאטש

З О Л О Ч І В

זלזאטשיב

золочів, повітова рада та міська ратуша, 1900 рр.

Золочів

Радече, Zloczow (пол.),
רדעש, זלוצשעוו (їдиш), Zlotsche (нім.),
Золочев (рос.), Zolochov, Zlotshev, Zolochov,
Zlochev, Zlochuv, Zlotchev, זל'ובצ (іврит)

Золочів лежить за 64 км від Львова. Ще у 1180 р. на його місці стояло давнє руське поселення *Радече*. У XIV-XV століттях у місті існувала дерев'яна фортеця, яку спалили кримські татари, але перша письмова згадка про Золочів датується 1423 роком, коли він перейшов від роду *Кердеїв* до *Яна Менжика*. У 1427 році Золочів належав боярському роду *Щечонів*. Від тих часів в центрі міста стоїть боярський двір.

Бояри відігравали головну роль у розвитку Золочева й зробили його дуже багатим. Про багатство свідчить той факт, що навіть король *Владислав III Варненчик*, власник значної частини земель навколо міста, заборгував боярам 300 гривень (на той час це була величезна сума). Віддавати борги Варненчик вирішив золочівськими землями, чим спровокував ситуацію, коли власниками міста почали вважати себе відразу декілька заможних родин. Довгий час після того вони сперечалися за право володіти Золочевом. Закінчилося все тим, що в другій половині XV століття власником міста 1441 р. став *Ян Сенінські*.

1523 р. Золочів отримує *матдебурзьке право*.

У 1532 році Сенінські продали Золочів познанському каштеляну *Андрію з Гурки*, від якого напівзруйноване після нападу татар місто у 1541 році перейшло до родини *Зборовських*. Через двадцять років Гурки відкупили Золочів, але згодом знову продали.

Перша згадка про єврейську громаду міста припадає на 1628 р.

Наприкінці XVI століття власниками Золочева стали *Собескі*, які володіли ним наступні півтора століття. Особливі привілеї золочівському кагалу у 1681 р. дарував король Речі Посполитої *Ян III Собескі*.

1782 р. золочівські євреї, на місці дерев'яної, отримують право збудувати кам'яну синагогу. Її взявся будувати *Беньямін Гіллель (Benjamin Hillel)*. Гіллель народився у м. Леско (Польща). Як архітектор він навчався у Німеччині і за часів *Станіслава Августа I* вже збудував синагогу у м. Лютомежі. Після завершення цієї праці його запросили до Золочева. Однак тут Гіллель не закінчив будівництво синагоги – перевіряючи конструкцію даху, він впав на землю і забився. Похований Гіллель на золочівському *кіркуті*.

Тоді ж до міста запрошують і вірмен, які не лише розвивають торгівлю зі сходом, але й засновують тут свої окремі цехи і, як і євреї, своє самоуправління.

У першій половині XVII ст. у Золочеві, на місці старого дерев'яного замку, було збудовано новий, який оточували потужні земляні вали, обкладені каменем, з бастіонами на кутах та ровами з водою. Замок збудований за проектом невідомого італійського архітектора на кошти *Якуба Собєського* у 1634 році як оборонна фортеця. У дворі замку є два палаці. Більший з них має назву Великого палацу, а навпроти виїзної вежі розташований Китайський палац – унікальна пам'ятка архітектури. Таких палациків налічується лише три в Європі (Сан-Сусі, Петергоф, Золочів).

Золочівський замок зберігся і відновлений. Неодноразово він рятував мешканців міста від нападів противника. Його облягали і війська *Богдана Хмельницького*, і турецькі війська у 1672 р., і татари у 1675 р.

Замок витримував облогу, а от місто – не завжди. У 1672 р. його захопили турки, а 1705 р. – шведи.

До 1737 року Золочів належав Собескім. Наступним власником став Сандомирський воєвода *Тарла*, якого згодом змінили *Радзивіли*.

У місті і довкола нього після воєнних лихоліть XVII-XVIII розпочалося духовне бродіння. Реакцією на закінчення «золотої епохи» для євреїв Речі Посполитої, яка тривала у XV-XVI ст., стало поширення містичної гілки юдаїзму – *хасидизму*.

Одна з хасидських династій має свій двір у сусідньому до Золочева Сасові. Сасівську хасидську династію заснував *раббі Моше Лейб Ерблїх з Сасова* (*Rabbi Moshe Leib Erblich mi-Sassow, 1745-1807*). Свою духовну генезу він, безсумнівно, виводить від засновника хасидизму *раббі Баал Шем Това* (*Baal Shem Tov, Rabbi Yisroel (Israel) ben Eliezer, רבי ישראל בן אליעזר, 1698-1760*). Учнем засновника хасидизму був *раббі Дов Бер* (*Rabbi Dov Ber*), відомий як *Маггід* (*Проповідник*) з *Межуріча* (*Mezeritch*). Натомість той був вчителем *раббі Моше Лейб Ерблїха з Сасова*. Продовжив його традицію його син *раббі Єкусіель Шмелька Ерблїх* (*Rabbi Yekusiel Shmelka Erblich, 1800-1861*).

Безпосередньо з Золочевом пов'язана *Звягільська хасидська династія*. У гебрейській традиції *Звягіль* (тепер Новоград-Волинський) називали *Цвіль* (*Zvhill*), тому назва цієї династії на їдиш – *Цвіль*. Вона теж пов'язана з Баал Шем Товом – засновником хасидизму. Засновником *Звягільської династії* став *раббі Ісаак з Друбича* (*Rabbi Isaac mi-Drubitch*), який помер 1752 р. Династію продовжив *раббі Єхіель Міхль*, знаний як *маггід з Золочева* (*Rabbi Yechiel Michl, Maggid mi-Zlotshev, 1726-1781*). Він був сином *раббі Ісаака Міхля* (*Rabbi Isaac Michl*), який

і був учнем Баал Шем Това. Наступним золочівським цадиком став син *раббі Єхіеля* – *раббі Моше з Звягеля* (*Rabbi Moshe mi-Zvhill, пом. 1831*). Таким чином, цей хасидський двір перебрався до Звягеля, звідки і взяв свою назву. Ця династія, як і сасівська, існує за кордоном і досі.

У 1782 р. Золочів став центром Золочівського циркулу – австрійської адміністративної одиниці. На початку XIX століття у Золочеві знову змінився власник – ним став *граф Лукаш Комарницький*. Це був останній з магнатів, що володіли містом. В 1834 році воно перейшло у власність австрійської корони. Австрійці поставили у місті постійний військовий гарнізон, а із замку зробили в'язницю.

Умови життя гебрейської громади змінилися. Кагали, рабинічне право були відмінені, натомість з'явилися нові податки. Робилися спроби асиміляції євреїв, однак невдалі, як і спроби відкрити цивільні школи, і теж невдало.

Гебрейські громади розвивалися за своїми законами, однак намагалися вписатися у нові правила. Вони починають брати участь у виборах до *Австрійського Райхсрату* (*Reichsrath*), організовувати різного роду товариства, а потім і партії, безпосередньо відстоюють свої інтереси, не боячись вступати у конфлікти з владою.

Одним із представників нового освіченого гебрейства став *Еміль Бик* (*Emil Byk*) (нар. 1845). 1885 р. Бик був обраний головою гебрейської комісії по культурі Львова, 1890 – він був *Stadtverordneter*'ом та президентом товариства *Шомер Израель* (*Shomer Israel*), 1891 р. – репрезентує Броди і Золочів у Райхсраті у Відні. А 1902 р. навіть стає головою львівської гебрейської громади. Його неодноразово переобирали. Він працював у багатьох комісіях Райхсрату, які були важливими для євреїв, не боячись

виступати і проти тогочасної еліти. Відомою стала його промова 1893 р., спрямована проти самого *принца Ліхтенштайна*, та промова 1898 р. проти экс-прем'єр-міністра Австро-Угорщини графа *Казимира Бадені*.

У Золочеві 1856 р. народився знаний гебрейський поет, який писав на їдиш, *Нафталі Герц Імбер (Naftali Herz Imber)*. Як і всі, він починав із вивчення Талмуду. Писати вірші він почав у 10 років. Цілісіньке життя провів у подорожах. Спочатку він поїхав до Відня, звідти до Угорщини, Сербії, Румунії і нарешті до Стамбулу. Тут він зустрів британського письменника, мандрівника та містика сера *Лоуренса Оліфанта (Laurence Oliphant)*, стає його секретарем, подорожує з ним певний час Палестиною, яка була тоді у складі Турецької імперії. Звідти він здійснив подорож до Єгипту. 1886 р. він публікує у Єрусалимі свою першу збірку віршів «*Ранкова зоря*». Після смерті Оліфанта 1888 р. поет помандрував до Лондона, де зустрічає *Ізраеля Цангвіля (Israel Zangwill)* і починає працювати для гебрейської газети «*Jewish Standard*», що не заважає йому відвідати Індію. 1892 р. він переїжджає до Америки, подорожує країною, проводить певний час у Чикаго, Сан-Франциско, Лос-Анджелесі і Бостоні, де видає гебрейський журнал «*Уріель*» (*Uriel*). У кожному з тих міст він шукає людей, що цікавляться містицизмом, пише тексти «*Історія Золотого Тельця*», «*Суть містичної науки*». Перекладає книгу «*Таргум Шені*» (*Targum Shenì*) під назвою «*Скарби давнього Єрусалима*» (1898), пише «*Навчання Талмуду*» та «*Абетка Раббі Акіби*». Імбер помер у Нью-Йорку 1909 р.

Одним з проміментних золочівських особистостей був відомий галицький гебрейський поет *Моше Лейб Гальперн (Moyshe-Leyb Hal-*

pern), який народився у 1886 р. у Золочеві. Згодом він переїхав до Відня. Почав писати вірші німецькою мовою. Однак невдовзі знову повернувся до Золочева і перейшов на їдиш. 1908 р. він емігрував до США, мешкав у Нью-Йорку. Співпрацював з поетичною групою «*Di Yunge*». Усі члени цієї групи писали на їдиш. Злидні, погроми у Росії, I Світова війна змусили багатьох євреїв емігрувати за океан. Його поезія відображала настрої гебрейської емігрантської громади в Америці. 1932 р. він помер у рідній Галичині.

Атмосферу бідного єврейства Золочева, яке він називає Золотогогородом, зворушливо описав уродженець сусідніх Бродів *Йозеф Рот* у своїй повісті «*Фальшива вага. Історія одного айхмістра*»:

«... В цій місцевості не було аж таких бідних людей, щоби мусили купувати в Блюми Зінтер. І все ж їм якось вдавалося виживати – так Господь помагає бідакам. Трішечки серця дарує Він багатіям, тому час від часу приходить котрийсь із них і купує щось, чого зовсім не потребує, і що зараз таки на вулиці викине...

Ото така була та крамничка, до якої наступного ранку вдерлися айхмістр Айбениютц з жандармом Пйотраком. Хоча лютував мороз, перед крамничкою все ж негайно зібрався добрий тузинець людей, а з єврейської школи навпроти повибігали діти. Було десь коло восьмої ранку, і Мендель Зінтер якраз повертався з божниці. Побачивши стовпотворіння перед своєю хижкою, він злякався, бо подумав, що горить. Деякі з цікавих побігли йому назустріч, волаючи: «Приїхав жандарм! Айхмістр приїхав!» Він вбіг досередини. Він настрашися ще більше, ніж якби то була пожежа. В нього вдома, з плоти й крові, стояв жандарм з рушницею, в той час як Айбениютц переві-

ряв товари, ваги і важки. Дві кицьки кудись поділися.

Вершки скисли, молоко звурдилося, в сирі за-
велися хробаки, цибуля підогнила, родзинки за-
плісніли, фіги пересохли, вага не мала опертя,
а важки були фальшиві. Тоді взялися до служ-
бових справ. Слід було списати. Коли жандарм
витягнув свою велетенську, чорну, обтягнену
гофрованим шовком книженцію, Менделеві
Зінтеру і його жінці здалося, що він скерував на
них найнебезпечнішу зброю з усіх можливих.
Айхмістр диктував, а рудий жандарм запису-
вав. Пожежа була б порівняно з цим –
дріб'язком.

Кара складала рівно два гульдени сімдесят
п'ять кройцерів. Не сплативши її, не вільно
було далі провадити торгівлю. Закупівля нової
ваги і нових важок коштувала ще три гульде-
ни. А звідки отакому Менделеві Зінтеру взяти
два гульдени, сімдесят п'ять кройцерів, а по-
тім іще три гульдени? Бог милостивий, але він
не дбає про такі мізерні суми.

Ось що подумав Мендель Зінтер. Тому він на-
близився до айхмістра, скинув свою хутрянку
шапку і проказав: «Ваша гідносте, пане гене-
рале, прошу Вас, викресліть оте все. Ви ж ба-
чите, в мене жінка й діти!»

Айбениютц бачив ці худючі, здійснені дого-
ри руки, ці впалі, кощаві щокі, цю ріденьку, бла-
геньку борідку і ці чорні, вогкі, благальні очі.
Йому хотілося щось сказати. Йому хотілося,
наприклад, сказати: «Це неможливо, чоловіче
добрий, такий закон». Ба, йому навіть хотіло-
ся сказати: «Я ненавиджу цей закон, і себе са-
мого надодаток». Та він нічого такого не каже.
Чому ж він нічого не каже? Бог запечатав
йому уста, і жандарм уже відштовхує Менделя
Зінтера. Одного його погляду вистачає. Його

погляд – як кулак. І вони йдуть, прихопивши
зі собою важки, вагу і чорну книгу.

Якщо пані Мендель сьогодні хоч щось про-
дасть, – навіть якщо це буде одне-єдине миг-
далеве зеренце, – її на довгі місяці запроторять
до цюпи.

Кілька цікавих і діти, що підслуховували
надворі, розбігаються врозтіч.

«Не повинні ми були цього робити! – каже
Айбениютц Пйотракові. – Він усе ж чесний
чоловік!»

«Нема чесних людей! – відказує жандарм
Пйотрак, – а закон є закон».

Але навіть жандармові якось незатишно.

Вони поїхали на службу, передали всі скон-
фісковані речі писареві; в обох з'явилося від-
чуття, що незле було б чогось та й випити.
Гаразд! Отож вони поїхали до Литвакової
корчми.

Сьогодні була середа, тобто базарний день
у Золотогроді, і корчма була переповнена селя-
нами, євреями, торговцями худобою і конокра-
дами. Коли айхмістр і жандарм повсідалися, за
великим столом, за яким на гладко відгебльова-
них лавках, тісно одне коло одного вже сиділо
за два тузині люди, там спершу поповзло підоз-
ріливе мурмотіння і перешіптування, тоді за-
говорили голосніше, і хтось вимовив ім'я Мен-
деля Зінтера.

В цю мить із лавки навпроти підвівся якийсь
присадкуватий, широкоплечий, довгобородий
чоловік. Великою дугою плюнувши через увесь
стіл, понад усіма склянками, він з неабиякою
майстерністю влучив просто до айхмістрової
чарки. »Решта не забариться!» – вигукнув він
і зник у великому тлумі. Всі попідскакували зі
своїх лавок, Айбениютц із жандармом спробу-
вали перестрибнути через стіл. Втім, до две-
рей вони дісталися якраз в ту мить, коли ши-

рокопличий бородань їх розчахнув. Ще якийсь час вони дивилися йому вслід, як він втікає білим, засніженим гостинцем. Він біг дуже швидко, – темна, густа риска на білому снігові, – у бік ялинового лісу, що ріс обабіч шляху. Він зник ліворуч, наче ліс його проковтнув.

Було пополудне, вже почало смеркатися. Сніг набув ледь синявого відтінку.

«Ми ще його запопадемо», – сказав жан-дарм.»

(Переклад Юрка Прохаська. Йозеф Рот. Фальшива вага. Історія одного айхмістра. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2005)

Золочів дуже постраждав у I Світовій війні. Частина євреїв відійшла разом з австрійським військом.

У 1934 р. у Золочеві мешкало 7 000 євреїв.

У Золочеві можна оглянути *кіркут*, що розміщений за адресою вул. Львівська, 17, Золочівський замок, XVII ст. (зараз музей-заповідник); Золочівський двір, XV ст. (болярський двір, боярське зібрання); церкву св. Миколая, XVI ст.; церкву Воскресіння Господнього, XVII ст.; костьол Успіння Пресвятої Богородиці, XVIII ст. Крім того, в Золочеві розташовано Василянський монастир греко-католицького обряду (заснований у 1569 р.).

1. *Sefer Zloczew, Book of Zloczew, Committee of the Association of Former Residents of Zloczew, 1979, Tel Aviv.*

2. *Der untergang fun Zloczew, The destruction of Zloczew, Szlojme Mayer, Ibergang, 1947, Munich.*

тернопіль

טארנאפאל

тернопіль, ринок, 1905 р.

Тернопіль

Tarnopol (пол.), טארנאפאל (їдиш), Ternopol, Ternopil, Tarnopol, טרנופול (іврит)

Вважається, що Тернопіль, як місто, заснував краківський каштелян коронний гетьман Ян Тарновскі. 1540 р. король Зигмунд I Старий дарував йому це місто та теребовлянський повіт для того, щоб у вже існуючому поселенні він збудував фортецю. 1548 р. замок і фортечні стіни були збудовані.

У привілеї 1566 року згадуються тернопільська фортеця та її фундатор. У зв'язку із значними витратами на будівництво місто звільняється від багатьох податків. Укріпив і добував замок вже син Яна Тарновського – Кшиштоф. Чимало коштів у добудову і розширення замку вклав *Томаш Замойскі*, який отримав місто як посаг своєї дружини Катерини, дочки відомого українського культурного діяча і мецената князя *Костянтина Острозького*.

1548 р. місто отримало *магдебурзьке право*, а також право на проведення щотижневих торгів і трьох ярмарків на рік. Зрозуміло, що це привабляло до міста євреїв. Найдавніші дані про гебрейську громаду у Тернополі відносяться до 1540 р. У XVII ст. у Тернополі мешкає уже близько 300 єврейських родин.

Здійснивши в 70-х роках XVII століття поїздку Річчю Посполитою, фризський мандрівник *Ульріх фон Вердум* у своєму «Щоденнику подорожі...» писав про Тернопіль: «*Це місто на Волині – спадкова власність пана Конєцпольського, Долинського старости. Лежить біля схилу згаданого пологого пагорба. З трьох боків його оточує велике озеро і розлогі болота. Четвертий бік захищений від поля досить широким ровом та обведений валом із двома масивними*

вежами на кутах і однією посередині, яка служить і брамою. Замок височіє з північного заходу від міста, саме посередині ставу, має великі, побудовані в італійському стилі будівлі з каменю: мури і вежі на заході й півдні боронять замок навіть там, де навколо тягнеться озеро. Від міста пролягає сухий рів із земляним валом і частоколом».

Для оборони замку утримувався невеликий загін залоги. Як свідчить інвентар 1672 року, тоді його очолював бургграф, купець і міщанин *Елізар Кунцевич*, який отримував за це щорічно 80 злотих. Крім того, обширний дитинець використовувався також як місце муштри міщан, зокрема і євреїв, які час від часу були зобов'язані приходити сюди із особистою зброєю (мушкетами, порохом, гнотами).

Серйозних руйнувань замок зазнав під час нападів турків і татар у 1575, 1589, 1672 роках. А в 1675 році *паша Ібрагім Шишман* на кілька тижнів отаборився під Тернополем і тримав місто в облозі. Розлючені невдачею під Теребовлею, ординці спалили замок, повністю зруйнували решту фортифікаційних споруд, висадили в повітря обидві вежі, спустили воду зі ставу. Сліди руйнувань залишилися надовго. В інвентарі 1690 року згадується, що замок був у суцільних руїнах, міст – без ланцюгів, в'їзна брама – без даху. Тоді ж пошкоджено вали і підмурівки, а спалене житлове приміщення перетворене на стайні.

Місто та євреї Тернополя постраждали і під час козацько-шляхетських війн Богдана Хмельницького, коли його військо йшло маршем з Золочева. Були і єврейські погроми під час Барської конфедерації 1770 р., коли шляхта штурмувала Тернопіль.

Незважаючи на незгоди, у Тернополі того часу квітло гебрейське інтелектуальне життя.

Одним з найбільш знаних гебрейських мислителів XVII ст. у Тернополі був талмудист *раббі Авраам бен Беньямін Аарон* (*Rabbi Abraham ben Benjamin Aaron*, пом. 1642 у Бересті). У 1636 р. він був рабином Тернополя. Його книга «*Тур Ораг Хайїм*» (*Tur Orah Hayyim*) продовжила думки, викладені у книзі його батька *раббі Беньяміна Аарона* (*Rabbi Benjamin Aaron*, пом. 1620 р.) під назвою «*Масат Біньямін*» (*Masat Binyamin*).

Не менш цікавою особистістю є і *раббі Аріє Льоб бен Саул* (*Rabbi Aryeh Loeb ben Saul*, 1690-1755). Він народився у родині краківського рабина. Вчився у Альтоні (Німеччина), у свого тестя *раббі Зебі Ашкеназі* (*Rabbi Zebi Ashkenazi*), а згодом у Амстердамі. Повернувшись до Речі Посполитої, стає рабином Дуклі і нарешті Тернополя. Тут йому не повелося – були й місцеві претенденти на цю посаду. Помер він у Амстердамі, куди його, на відміну від Тернополя, запросили. Він не написав жодної книги, однак був активним учасником теологічних дискусій того часу у гебрейському середовищі, зокрема дискусії між *Якобом Емденом* (*Jacob Emden*) та *Йонатаном Ейбешюцом* (*Jonathan Eybeschütz*).

Іншим гебрейським мислителем, який жив того часу у Тернополі, був *раббі Шмуель Мойсей Пінхас* (*Rabbi Samuel Moses Phinhas*, пом. 1806 у Познані). У Тернополі він мешкав у 1795-1801 рр., був нащадком відомого *раббі Йошуа* (*Rabbi Joshua*, пом. 1648), автора трактату «*Магіне Шелома*» (*Maginne Shelomoh*). Сам же написав книгу «*Бет Шмуель Аарон*» (*Bet Shemuel Aharon, Novidvor*, 1806).

Окрасою гебрейського Тернополя була *Стара синагога на Подолі*. Вона стояла трохи вище від сучасного музичного училища, вражала довершеністю строгих готично-ренесанс-

них форм. У її архітектурі відчувалася витонченість і виразний східний вплив. Кам'яна будівля божниці утворювала прямокутник зі стрілчастими вікнами. Єдиною оздобою був аттик, прикрашений аркадою. Власне, красу споруди, вишукану і стриману, творила цілісність форм, вільна від неконструктивних додатків. *Ульріх фон Вердум* писав, що такої гарної, збудованої з каменю синагоги він не бачив ніде у Польщі. Художню цінність становило внутрішнє оздоблення божниці. Це були оригінальної форми свічники, які доповнювали ажурне плетиво металевих елементів прикрас, старовинні гапти.

До синагоги прилягали вулиці *Бабада* і *Старошкільна*, чий назви пов'язані з історією єврейства Тернополя. Назва Старошкільна свідчила, що тут була стара жидівська школа – *хедер*. Потім її розвинули у школу *Йосефа Перла*. А *Бабади* – відома на Тернопіллі родина рабинів. Один із них – *раббі Герш Бабад* – був служителем старовинної божниці. Ще одна вулиця у цьому районі носила ім'я *барона Морица фон Гірша* (*Baron Moritz von Hirsch*) – гебрейського філантропа, засновника доброчинної фундації, яка розвивала гебрейське шкільництво.

Під час II Світової війни нацисти спалили і зруйнували Стару синагогу на Подолі. У вогні згоріли і єврейські книги та аннали громади. Рештки старовинної будівлі розібрано вже у 50-х роках.

Було в історії Тернополя і Західного Поділля і таке адміністративне утворення, як *Тернопільський край* (1809-1815). Упродовж 1809 року Тернопільщина чотири рази переходила з рук у руки: спочатку – австрійське правління, потім – так зване французько-галицьке військо, представником якого була *президія уряду*

адміністрації Тернопільського повіту під протекторатом *царя Франца I та імператора Наполеона I*. Але 20 червня 1809 року на зміну цій маріонетковій президії знову прийшла австрійська влада. Та й вона протримала усього сім днів. Від 28 червня до 14 грудня було встановлено російське та австрійське цивільне управління.

За Шьонбрунським трактатом Західне Поділля, без міста Броди, перейшло до Росії. Указом *Александра I* від 14 серпня 1810 року цю територію назвали «Тернопільським краєм». Керувати ним доручили *Ігнатію Антоновичу Тальсу*. І тільки 6 серпня 1815 року ця територія знову увійшла до складу Австрії.

З Тернополем початку XIX ст. щонайперше пов'язане ім'я відомого єврейського просвітителя *Йосефа Перла (Jozef Perl, 1774-1839)*. Саме єврейське просвітництво народилося у Берліні. Його головним ідеологом був єврейський філософ *Мойсей Мендельсон (Moses Mendelssohn, 1729-1786)*. Він хотів відродити європейське єврейство до нового життя. Тому його й назвали третім Мойсеєм, після біблійного Мойсея та філософа Мойсея Маймоніда. Єврейською мовою рух єврейських просвітителів називався *Гаскала – Haskalah*. Цими ідеями переймався багато євреїв з Чехії, Польщі, Галичини, як-от *Ізраель Замосьць (Israel Samoszcz)*, *Герц Гомберг (Herz Homberg)*, *Ісаак Сатанов (Isaac Satanow)*, та *Соломон Дубно (Solomon Dubno)*. Ідеї Вольтера та цих єврейських просвітителів вплинули навіть на австрійського *царя Йосифа II*. Наприкінці XVIII ст. він видав ряд едиктів, які якоюсь мірою і були реалізацією програми Гаскали і певним чином регулювали життя євреїв. Реалізуючи свою та імперську просвітницьку програми,

прихильники Гаскали – *маскіли* – починають відкривати по всій Галичині єврейсько-німецькі школи.

Прихильником Гаскали був і тернополянин *Йосеф Перл*. Він народився у заможній тернопільській родині. Як людина поступова, яка багато зробила для емансипації галицького єврейства, він був відзначений численними нагородами як австрійського *царя*, так і російського *царя*. Безсумнівно його заслугою для міста було те, що 1813 р. він відкрив у Тернополі та Галичині *першу єврейську світську школу*, де вивчали іврит, німецьку мову та інші дисципліни. Нагороди батька дозволили потім його сину *Міхаєлю* відкрити у місті *першу єврейську фармацію*. Це була перша фармація, яку дозволили відкрити у Австрійській імперії єврею. Йосеф Перл захищав євреїв за будь-яких обставин. Його одnodумцями та друзями стали інші прихильники Гаскали *Нахман Коген Крохмал (Nachman Kohen Krochmal)* та тернопільський *раббі Шмуель Йосеф Рапопорт*. За їхньою підтримкою він був призначений *крайсрабином (Kreirabbiner)* Тернополя. Перл був гарячим прихильником релігійних реформ. У 1819 р. він своїм коштом відкриває у Тернополі *поступову синагогу – Темпель (Tempel für Geregelten Gottesdienst)* з хором, що не характерне для звичайної синагоги – *бет кнесету*. Це викликає неоднозначне сприйняття у консервативній, переважно хасидській та мітнагдімській громаді Тернополя. І навіть тодішній тернопільський рабин та товариш раббі Рапопорт дещо відсторонюється від занадто прогресивних, на його думку, ініціатив Йосефа Перла. Однак просвітителі-маскіли все ж перемагають. Бо вже 1904 р. *раббі Темпеля* *др. Таубелес*

(*Dr. Taubeles*), крім всього іншого, викладає релігію для гебреїв у Тернопільській гімназії. Під псевдонімом *Obadiah ben Pethahiah* Перл публікує сатири, спрямовані проти хасидів «*Металех Темірін*» (*Megalleh Temirin, Vienna, 1819*), які потім довгий час приписували раббі Рапопорту. Це була розумна пародія на мову книги «*Зогар*» – основної книги єврейських містиків. Окрім того, він опублікував ще дві книги у тому самому стилі «*Дібре Цаддікім*» (*Dibre Zaddikim*) та «*Боген Цаддік*» (*Bohen Zaddik, Prague, 1838*). А також написав розділ, який стосується хасидизму у фундаментальній книзі німецького історика *Ісаака Маркуса Йоса* (*Isaak Markus Jost*) «*Історія юдаїзму та його сект*» (*Geschichte des Judenthums und Seiner Sekten, III. 185 et seq., Leipzig, 1859*).

Варто більш детально згадати і його однодумців та послідовників. Зокрема, *Нахмана Когена Крохмала* (*Nachman Kohen Krochmal, 1785-1840*). Він народився не у Тернополі, а у Бродях. Розпочав своє навчання, як і всі хлопчики, з вивчення Тори. Потім одружився з дочкою багатого купця Габермана, мешкав із родиною тестя у Жовкві, де продовжив свої студії, починаючи з твору *Мойсея Маймоніда* «*Мореґ Небукім*» (*Moreh Nebukim*) та інших єврейських мислителів. Потім він ретельно простудіював сучасну йому німецьку філософію, зокрема *Іммануїла Канта*, почав читати латинських, французьких, арабських класиків. Надмірне навчання підірвало його здоров'я і 1808 р. він перебирається до Львова, щоб трохи його поправити. Тут він зустрічається з раббі Рапопортом. Їх дружба стала дуже плідною для гебрейського відродження у Галичині. Знову повертається до Жовкви, запоем читає *Фіхте*, *Шеллінга*, і особливо *Гегеля*, який вплинув на нього чи не найбільше. Рапопорт відві-

дує його у Жовкві. Якийсь час Крохмал пробує зайнятися підприємництвом, але невдало. Стає книгарем у Жовкві, хоч був запрошений до Берліна. У Жовкві Крохмал написав історію гебрейського світу у перспективі філософії Гегеля «*Мореґ Небуке за-Цеман*» (*Moreh Nebuke ha-Zeman, Lemberg, 1851*). Останні дні його пройшли у Тернополі, де він і помирає.

Цікавим маскілом був і *Мендель Левін* (*Mendel Levin, 1791-1819*). Він народився неподалік Тернополя, у Сатанові, а помер у Миколаєві. Його наука теж починалася з Талмуда, однак після навчання у Берліні, у Мендельсона, він теж стає твердим прихильником Гаскали. Потім повертається до Бродів, Устя, Могилева, включається у просвітницьку роботу. І насамкінець учить дітей князя *Адама Чарторийського* у Миколаєві, дискутує з князем і врешті навіть пише для нього французькою мовою есей про філософію *Канта*. Левін – автор багатьох статей та книг. Деякі з них вийшли друком у Тернополі.

У Австрійській імперії більшість українських земель входила до окремого коронного краю – *Королівства Галиції і Лодомерії (Володимирії)*, яке складалось із власне Галичини і приєднаних до неї польських земель – *великого князівства Краківського та князівств Освенцімського та Заторського*. Усі ці землі невдовзі почали називати Галичиною, хоча малопольські землі до того часу жодною Галичиною не були. До 1772 року, коли внаслідок поділу Польщі ці землі відійшли до Австрії, під поняттям «Галичина» розуміли тільки українські землі *Руського і Белзького воєводств*, поділеніх Австрією на 12 циркулів: *Коломийський, Чортківський, Тернопільський, Бережанський, Перемишлянський, Львівський, Станіславівський, Золочівський, Жовківський, Самбірський, Стрийський* і частково *Сяноцький*. Весь корон-

ний край займав 78,5 тис. кв. км. На українську частину припадало 55,7 тис. кв. км. За першим австрійським переписом 1773 року у східній частині краю (власне Галичині) проживало 1 820 000 осіб, з них українці становили 71%, поляки – 22%, євреї – 4%.

Тернопіль виявився адміністративним центром *циркулу* – округу. Однак господарче та політичне життя міста у першій половині XIX ст. розвивалося повільно. Пожвавлення принесла революція – так звана «Весна народів» 1848 р.

Перші вибори до австрійського парламенту відбулися у тому ж 1848 році, а перше його засідання – 10 липня. Тоді було обрано 383 послів (депутати). Галичину представляли 96 послів. У першому *Австрійському Райхсраті* Тернопіль представляв поляк німецького походження Володимир Мандль – тоді поштмейстер, а згодом мер та засновник сучасного Старого парку, а також Іван Федорович, дідич із Скалатщини. У крайовий сейм від Тернополя було обрано лікаря *Маврикія Карміна* – єврея. Зазначимо, що у 1849 році, коли відбувалися вибори до крайового сейму у Львові, Тернопіль мав 16 167 мешканців, з них 9 632 євреї, 3 483 – українці, 3 032 поляки.

Продовжувалася і просвітницька традиція Перла. Тернопіль знову народжував нових єврейських просвітників, як-от *Базилія Штерна* (*Stern Basilius*, 1798-1840). Він народився у Тернополі 1798 р. і працював у школі Перла. У 1828 р. був запрошений до Одеси на посаду директора одеської єврейської школи. У 1837 р. йому навіть вдалося відкрити аналогічні школи для єврейських хлопчиків та дівчат у Кишиневі.

Ще одним просвітителем, якого дав Тернопіль, був археолог та лінгвіст *Сімха Пінскер* (*Simhah Pinsker*, 1801-1864). Він пройшов той

самий шлях, що і Штерн – народився у Тернополі, а помер у Одесі. Його навчання розпочалося у тернопільському хедері. Якийсь час він займався підприємництвом і шляхи привели його до Одеси, де він відкриває все ту ж світську єврейську школу, директором якої став Штерн. Тоді ж він знайомиться з кримською караїмською культурою, досліджує караїмські манускрипти, які з Криму привозить караїмський учений *Авраам Фіркович*, і стає світової слави гебраїстом.

Таким же продовжувачем справи Перла став і поет та лінгвіст *Тобіас Гутман Федер* (*Tobias Gutman Feder*, 1760-1817). Він продовжив опонувати хасидам, писав на них сатири, написав і чимало праць в царині єврейської лінгвістики.

До цього кола інтелектуалів сміливо можна долучити і *Шмуеля Льоба Гольденберга* (*Samuel Loeb Goldenberg*, 1807-1846). Він народився у Болехові, але більшу частину життя провів у Тернополі. Тут він заснував єврейський журнал «*Керем Гемед*» (*Kerem Hemed*, vols. I. та II., Vienna, 1833 і 1836; vols. III.-VII., Prague, 1838-43), який став платформою до розгортання новітніх наукових дискусій. Авторами стали такі світила тогочасного єврейства, як *Рапопорт*, *Крохмал*, *Леопольд Цунц* (*Leopold Zunz*), *Хаїм Слонімський* (*Chaim Slonimsky*), *Шломо Пінелес* (*Shlomo Pineles*), *Моше Хаїм Лузато* (*Moshe Chaim Luzzatto*), *Ісаак Шмуель Реджіо* (*Isaak Shmuel Reggio*), *Авраам Гаїгер* (*Abraham Geiger*), *Ісаак Ертер* (*Isaac Erter*), *Самуель Бук* (*Samuel Byk*), *Тобіас Гутман Федер* (*Tobias Gutman Feder*), *Йосеф Перл* (*Josef Perl*), *Аарон Хорін* (*Aaron Chorin*).

На початку XX ст. у Тернополі вже було 30 415 мешканців. З них близько 14 000 були євреями.

366

Головним заняттям мешканців була торгівля. Особливо торгівля з Росією, яка відбувалася через залізничну станцію Підволочиська.

Важкі випробування випали на долю міста у час *I Світової війни*. Вже у перші дні після кількагодинної битви його зайняли російські війська. До окупованої Росією території належали тодішні Тернопільський, Збараський, Скалатський, Теребовлянський, Копичинецький, Чортківський, Борщівський, Заліщицький, Городенківський, Снятинський повіти та північна частина Буковини. Від війни страждало і тернопільське єврейство.

Після розпаду Австро-Угорщини 1 листопада 1918 р. на території півдавстрійської Галичини було проголошено створення *Західноукраїнської Народної Республіки*. Уся територія ЗУНР поділялась на 3 військові області (Львів,

Тернопіль, Станіславів). Так що Тернопіль став істотним військово-адміністративним центром ЗУНР.

У перші листопадові дні в Тернополі організовано два українські курені, та *єврейський курінь*, який воював у складі *I корпусу Галицької армії*. Виріс він із сотні міліції, створеної з ініціативи єврейського населення для охорони і оборони їхньої ділянки міста.

Під час *I Світової війни* Тернопіль вісім разів переходив із рук в руки. Перед війною, у 1914 році населення міста становило 35,2 тисячі, а в час війни це число зменшилося до 30,9 тисяч.

1921 р. Тернопіль відійшов до Польщі.

1931 р. у Тернопільському повіті, за офіційною польською статистикою, мешкало 5 836

тернопіль, 1905 р.

євреїв. Натомість у самому місті 1939 р. – 13 768 євреїв.

Сьогодні у Тернополі можна оглянути кір-
кут XIX ст., який розміщений на вул.
Микулинецькій.

1. *Tarnopol, Tarnopol Volume, Ph. Korngruen, The
Encyclopaedia of the Jewish Diaspora, 1955,
Jerusalem.*

2. *J. L. Landau, Nachman Krochmal, Berlin, 1904.
S. S. G. Ro.*

3. *Л.Бойцун, Тернопіль у плинні літ, Тернопіль,
Джура, 2003.*

тербовля

טרעבארע

тербовля, замок, 1910 р.

Теребовля

Trebowla (пол.), **טרעבאווא, טרעבאווע, טרעבאוילע** (їдиш), **Tereble** (їдиш), **Trembovla** (нім.), **Trenbovlya** (угор.), **Теребовля** (рос.), **טרמבובלה** (іврит)

Одне з найстаріших міст Червоної Руси – Теребовля, розміщене за 32 км від Тернополя.

Місто постало над рікою Гнізною, притокою р. Серет. З 1097 р. – столиця Теребовельського удільного князівства, про що згадується у Іпатіївському літописі. Як і всі міста Київської Руси, 1221 р. була спалена татарами-монголами хана Батия. З 1349 р. місто входить до складу Польського королівства. У 1389 р. Теребовля отримує магдебурзьке право. У 1420 р. через річку від спаленого Старого міста будується Нове місто, яке сполучене з ним мостом.

З огляду на древність міста та його особливо зручне розташування для торгівлі можна припустити, що перші юдеї появилися тут, як і у Києві, Галичі та Белзі, ще з самих початків існування міста – у XI ст.. Радше всього, це могли бути *караїми* – нащадки зниклого *Хозарського Каганату*, однією з державних релігій якого був юдаїзм.

У 1434 р. Теребовля стає центром староства у складі Руського воєводства.

У 1366 р. розпочинається реконструкція розміщеного на природній скелі дерев'яного Теребовельського замку. Реконструкція триває довго. 1534 р. його перебудовує краківський каштелян *Ян Тенчинські*, на початку

XVII ст. теребовельський староста *Олександр Балабан*. Легендою Теребовельського замку є *Анна Дорота Хиановска*, дружина коменданта замку *Яна Самуїла Хиановського*. 1675 р. турецько-татарські війська облягли замок. Залога оборонялася з останніх сил. І тоді Анна Дорота сама вийшла на стіни замку, щоб з шаблею в руках не дати замку впасти. І турки відійшли, з остраху, що їм у спину вдарять війська гетьмана *Яна Собєського* – майбутнього короля Речі Посполитої.

Найперші дані про ашкеназійську теребовельську громаду стосуються XVII ст. Тоді у місті мешкало 1 486 гебреїв. Найбільшою ж гебрейська громада Теребовлі була у XIX ст., коли вона стала центром хасидизму та гебрейського просвітництва – *Гаскалі*.

Коли Теребовля входить до Австрійської імперії, замок поступово перетворюється на руїну, а місто звичайним тихим *штетлом*.

У Теребовлі з'являється своя *хасидська династія*, яка називається *Туркель (Turkel)* – від прізвища засновника династії *раббі Израеля Менахема Альтера Туркеля (Rabbi Israel Menachem Alter Turkel, 1830-1892)*. Він передав традицію *раббі Елізеру Ліне Туркелю (Rabbi Eliezer-Lippe Turkel, 1856-1939)*, який помер не у рідній Теребовлі, а у Відні. Його сини *раббі Шмуель Туркель (Rabbi Shmuel Turkel)* та *раббі Шрага Файв'ль Туркель (Rabbi Shraga Fayv'l Turkel)* та онук *раббі Яков Туркель (Rabbi Ya'akov Turkel)* продовжують традицію. Однак два останні гинуть у концтаборі у Белжці і хасидська династія Туркель переривається.

раббі елізер ліне туркель (1856-1939)

шмучель зімет і сини, теребовля, 1928 р.

370

Поблизу Теребовлі, у Янові народився др. *Еміль Бик*, відомий гебрейський галицький політик початку ХХ ст., член *Австрійського Райхсрату*, голова Львівської гебрейської громади.

У 1931 р. в Теребовельському повіті мешкало 3 173 євреї.

Сьогодні у Теребовлі можна оглянути руїни замку (ХVI-ХVII ст.), монастир та костюл оо. кармелітів (1635-39), рештки монастиря оо. василіанів (ХVI-ХVII ст.), церкву св. Миколая (ХVI-ХVII ст.).

Гебрейський цвинтар, знищений під час II Світової війни, був на теперішній вул. М. Чайковського.

Sefer yizkor le-kehilot Trembowla, Strusow ve-Janow ve-ha-seviva, Bnai Brak, 1981, Trembowla Society H, E.

шмцель зімет і сину, теребовля, 1928 р.

бережани ברעזשאן

бережани, велика синагога, 1945 р.

Бережани

Brzeżany (пол.), **ברעזשאן** (їдиш),
Brezany (нім.), **Бережаны** (рос.),
Berson, Brezan, Berzhan, Berez hany,
Brzeziny, Berzin, Bezhezhin, Brezhin,
Breziny, Bzhezini, Bzheziny, בז'ני (іврит)

Бережани – невелике містечко за 86 км від Львова та за 40 км від Тернополя. Воно розкинулось у своєрідній «галицькій швейцарії» на березі річки Золота Липа.

Перші письмові спогади про Бережани датуються 1375 роком. Це було село, яке князь *Владислав Опольський* дарував у власність *боярину Ваську Тепуховичу*. У документах XV ст. Бережани згадуються як власність Ганни з Литвинів. Як місто воно починає розвиватися, коли король *Зигмунд I* 1530 р. дарує його магнату *Миколі Сенявському*. Тоді ж Бережани отримують і *магдебурзьке право*. Магнати запрошують до міста як перших євреїв, так і перших вірмен, щоб розвинути торговий потенціал Бережан. Перша згадка про бережанських гебреїв датується 1564 р.

Упродовж двох століть Бережани були резиденцією роду Сенявських. У 1554 р. вони починають будівництво потужного кам'яного замку, що тривало 20 років. Замок поміж двох рукавів річок поступово з фортифікації перетворюється на резиденцію Сенявських з чудовою каплицею. Внутрішній устрій замку нагадує королівську резиденцію на Вавелі у Кракові.

Спочатку місто є дуже малим і обмежується до сьогоденішнього *Підзамча*. Пізніше воно поглинає два передмістя – *Містечко* (1570) та *Адамівку* (1584). Якщо у 1570 р. у Бережанах було 40 будинків та 200 мешканців, то у 1625 р. воно вже налічує 414 будинків та 2 000 меш-

канців. Причому 339 будинків належать християнам, а 75 – гебреям. У 1530 р. Бережани отримують право на два річних ярмарки та щотижневий базарний день – п'ятницю. А 1667 р. добиваються привілею на 4 великі та 16 малих ярмарків на рік, що дуже приваблює купців. Тим більше, що Бережани, з огляду на щедрість землі довкола, стають центром торгівлі збіжжям.

У XV ст. у Бережанах з'являється потужна вірменська колонія, що успішно торгує зі сходом та півднем Європи. Вірмени живуть у місті на захід від ринкової площі, окремим кварталом з усіма своїми інституціями – спочатку дерев'яною (1710), а потім мурованою бароковою вірменською церквою (1764 р.), яка ще збереглася, школою, судом. Квартал називається вірменським. І вулиця, де вони жили, досі називається Вірменською.

Так само окремим кварталом у Бережанах живуть і гебреї. Вони займають південну частину міста – на Адамівці, поруч з Підгаєцькою брамою. Вони теж займаються торгівлею, але уже із заходом.

Вірмен і євреїв приваблює у місті не лише можливість розвивати торгівлю, але й потужна фортеця, що охороняє місто від таких частих у ті часи нападів татар. Особливо дошкуляли для міста були 1488-1491, 1615, 1618, 1621, 1623, 1626 рр.

Здобули замок тільки *Богдан Хмельницький* та *Максим Кривоніс* 1648 р. У 1665 р. шведи *генерала Дугласа* візьмуть замок без жодного пострілу. Натомість турки 1675 р. під командуванням *наші Ібрагіма Шішмана* відступлять, хоча спалять місто.

Однак це була не єдина біда. 1665 р. Бережани навідала чума.

1674 р. фризський інженер *Урліх фон Вердум* (*Urlüh von Werdum*) разом з французьким інженером *Гійомом Левассером де Бопланом* (*Guillaume Le Vasseur de Beauplan*) описали у Бережанах 4 греко-католицькі церкви: церкву св. Трійці, церкву св. Спаса, церкву св. Юрія, церкву св. Миколая, та 3 римо-католицькі костьоли: каплицю на замку, фарний костюл, костюл св. Миколая. Синагоги вони не зауважили, хоч її не могло не бути. Можливо, вона згоріла під частих пожеж і нападів татар. Збережено відомості про першу синагогу, яку було побудовано у XVII ст. Вона стояла коло міської стіни, поруч з нею була гебрійська лікарня та дім для старих – *гекдеш*, школа – *шул*, ритуальна гебрійська лазня – *міква*. Згідно з бережанським переписом від 1682 р., тільки у межах міських валів було 10 будинків, які належали вірменам, і 55 будинків, які належали гебреям.

У XVIII ст. замок остаточно стає світською резиденцією. У ньому візитує князь *Ференц Ракоці*, який підняв на Закарпатті та в Угорщині повстання проти Габсбургів. Саме тут він пише маніфест до угорського народу, де закликає до відновлення незалежності Угорщини.

У Бережанах, після зустрічі з королем *Августом II* у 1707 р., де точилися переговори про спільні дії щодо шведів у Північній війні, зупиняються *Петро I* і *гетьман Іван Мазепа*. Петро I мешкає у літній резиденції Сенявських у селі *Рай*.

Знову епідемії чуми 1709, 1760, 1772 рр.

У XVIII ст. у Бережанах починається масове заселення гебреїв. У 1718 р. вони будують велику божницю, що, хоча й дуже поруйнована, все ж збереглася до сьогодні.

У 1813 р., вже за австрійської влади, гебреї Бережан будують *бет мідраш*. Як і всюди в Галичині, з приходом нової влади, починаються

реформи гебрійського життя. З 1786 по 1806 р. у Бережанах працює німецько-єврейська школа, одна з тих, які відкрив *Герц Гомберг* по всій Галичині. 1805 р. зі Збаража переводять загальноосвітню гебрійську школу. Таким чином, у XIX ст. гебреї Бережан мали *синагогу*, кілька хасидських *клойців* та *бет мідрашів*. Все це різні типи молитовних домів. Зазвичай всі поslуговуються узагальнюючим словом *синагога* грецького походження, що означає – збори. Хоча в ній також моляться та вивчають Тору. Натомість збори *громади* – *кагалу* – відбуваються у *бет кнессет* – *будинку зборів* на івриті. Іншим словом, яке використовують українці для позначення сакральної споруди гебреїв, є божниця. Як правило, синагога, божниця, бет кнессет були великими будівлями, де дійсно може зібратися громада. Були і дещо менші молитовні дома, які на івриті називаються *бет мідраш* – будинок мудрости, де вивчають Тору і де є бібліотека. Ще скромніші молитовні дома, які, як правило, були хасидськими, на їдиш називалися *клойзами* (*клаусами*). Найбідніші громади могли собі дозволити відкрити тільки *штибл* – *будиночок* івритом, де вони могли вивчати Тору. Таким бідним *прикагалком*, малою і віддаленою гебрійською громадою бережанського кагалу була гебрійська громада Козьови.

З 1772 р. Бережани входять до Австрійської імперії і з 1781 р. стають адміністративним центром *Бережанського циркулу* (*Zirkel*). У місті з'являється своя адміністрація, 1803 р. будується нова ратуша з вежею та годинником. В її п'яти залах відкривають державну німецькомовну гімназію. Та все ж Бережани залишаються приватним містом. Після шлюбу внучки *Адама Михайла Сенявського* *Александри Любомирської* з *Александром Потоцьким* місто пе-

реходить у власність Потоцьких. Епоха Сенявських завершилась.

Знову епідемії, тепер вже холери 1830-1831, 1848. Особливо дошкульною вона була 1854 р.

1863 р. в Бережанах відкривають гімназію, і для українців місто стає значним культурним центром краю. Тут мешкає письменник *Андрій Чайковський*. До *Австрійського Райхсрату* обирають послом др. *Дем'яна Савчака*. Атмосфера міста, гімназії найкраще описані Богданом Лепким, який тісно був пов'язаний з Бережанами.

Як і у кожному галицькому містечку, у Бережанах були і свої гебрейські духовні провідники. Найвідомішим з них є *раббі Шолом Мордехай Швадрон (Rabbi Sholom Mordechai Schwadron, 1835-1911)*, якого знають як *Шалом Мордехая Гакогена Швадрона, гаона* з Бережан. Скорочено в хасидських колах його ще називають і *Магаршам (Maharsham)*. В історії він залишився великим знавцем гебрейського права – *Галахи*, тобто *галахістом*. За його книгою «*Даркей Тешува*» (*Darkei Teshuva*) і досі студіюють гебрейське право. Він народився у Золочеві, у домі знавця Тори *раббі Моше (Rabbi Moshe)* і вчився у *раббі Йоеля Ашкеназі (Rabbi Yoel Ashkenazy)*. Одружився і торгував лісом, однак у віці 31 року став рабином. Знаний з того, що після кожного рішення, яке він виносив у відповідності з приписами рабинічного суду, так званих «*дін Тора*» (*din Torah*), він обов'язково пояснював пошкодованому, чому винесено саме таке рішення, щоб він добре це зрозумів. Він помер у Бережанах. Його онук *раббі Шолом Швадрон (Rabbi Sholom Schwadron)* сьогодні є *маргідом Єрусалима*.

У 1867 р. в Австро-Угорщині відбувається реформа влади. У Галичині створюється 79 повітів, центром одного з них залишаються Бере-

жани. Реформа лібералізує всі сфери життя, розпочинається економічний розквіт, бурлить політичне та культурне життя. Місто росте, у Бережанах починається будівельний бум.

1894 р. залізнична колія з'єднує Бережани з Тернополем. Будується другий за величиною завод з виробництва паперу, бровар, 3 фабрики мінеральної води, свічкова фабрика. фабрика з виробництва мила, 2 млини, сірникова фабрика, тартак. Місто швидко росте. Якщо 1886 р. у ньому було 4 582 мешканці, то 1891 р. – 10 610. Цікаво, що з 11 154 мешканців Бережан 1 943 були учнями та студентами, що дуже багато. Тоді ж у Бережанах мешкало 4 390 євреїв. Однак євреї були першими, хто виїжджав до Америки, тому громада не росла. Особливо еміграція посилилася у міжвоєнний час, коли, окрім економічних передумов, з'явилися і освітні – освіта євреїв у Польщі була обмежена цензом, кожна з національностей мала певну кількість місць в вищих навчальних закладах.

Про непросте життя трьох національних громад у Бережанах – української, польської та єврейської, *Шимон Редліх* написав книгу «*Разом і нарізно в Бережанах: поляки, євреї та українці, 1919-1945*».

У 1931 р., згідно з офіційною польською статистикою, у Бережанському повіті Тернопільського воєводства мешкало 3 716 євреїв.

Сьогодні у Бережанах можна оглянути *Велику божницю* 1718 р. у бароковому стилі, яка, як і її попередниця, зведена коло міської стіни посеред єврейського кварталу Бережан. У XIX ст. її дещо перебудовували.

I. A. Alperin, N. Summer, Bzhezhin yisker-bukh, Brzeziny memorial book, Brzeziner Book Committee, 1961, New York.

бережани, ринок, 1900 рр.

376

2. S. Wiszniewski, *Przewodnik po Brzeżanach i okolicy*, Tarnopol 1939.

3. J. Czernecki, *Brzeżany. Pamiątki i wspomnienia*, Lwów 1905.

4. Шимон Редліх, *Разом і нарізно в Бережанах: поляки, євреї і українці, 1919-1945*, Дух і літера, Київ, 2002.

бережани, ринок, 1900 рр.

ч о р т к і в
טשארטקיב

карл еміль францоз (1848-1904)

Чортків

Czortków, Czortków Stary (пол.),
טשארטקעוו, טשארטקעוו (їдиш), Tshortkov (нім.),
Чертков (рос.), Chortkev, Chortkov,
Chortkuv, Chortkov, Chortkiv, Chertkov,
ח'רטקוב (іврит)

Чортків – містечко, розміщене за 76 км від Тернополя і за 82 км від Чернівців.

Перша згадка про Чортків як місто датується 1427 роком. На старих мапах короля *Владислава Ягайла* воно позначене як *Чортковіце*. Як і кожне поселення, воно мало своїх власників. Одним з перших був *Юрій (Єжи) Чортковський*, права якого на містечко підтвердив король *Зигмунд III Ваза* 1522 р. Тоді ж місто отримало і *магдебурзьке право*.

У 1610 р. у місті починають будувати замок. Поперемінно власниками замку були шляхтичі *Гольські*, потім *Потоцькі* і останнім – *Ієронім Садовський*. У XVI ст. замок відіграв особливо важливу роль при нападах татар, які були легко озброєними. Однак, коли почали застосовувати потужну артилерію, замок, хоч і зведений на підвищенні, мав над собою гору і втратив своє оборонне значення.

Гебреї були у Чорткові принаймні у 1616 р. – на старому *кіркуті* є *мацеви*, датовані цим роком, зокрема, мацева *раббі Давида Моше (Rabbi David Moshe)*. На іншій мацеві був напис: «Тут лежить ніжно люблена та добродісна жінка, пані Рівка, дочка Єхіеля, хай буде благословеною її пам'ять, яка померла на 24 день місяця Тамуза 1623 року... і далі ...Сара її ім'я, дочка Йіцхака, що померла і похована на 29 день місяця Сівана 1636 року».

Зрозуміло, що євреї були у Чорткові і до згаданого року. У книжці «*Масеат Біньямін*»

(*Maseat Binyamin*) *раббі Біньяміна Сельніка (Rabbi Binyamin Selnik)*, який був рабином Підгірців, ми знаходимо інформацію про більш ранній період існування Чорткова та його околиць. У ній йдеться про те, що гебреї Чорткова прибули сюди задля торгівлі. Добиралися довгими валками, везли з собою вино на продаж. З часом торгівля вином стала одним з істотних занять чортківських жидів. Про це пише уродженець Чорткова *К.Е. Француз* у своїй книжці «*Die Juden von Barnov nach Höheren Gesetzen*». Старим *Барновом* названо власне Старий Чортків. Про торгівлю вином згадує і *раббі Давид з Болехова (Rabbi David mi-Bolechov)*, батько якого теж був торговцем винами. Він розказує про свою подорож вже значно пізнішого періоду (1739 р.), коли супроводжував свого батька у його подорожі через Тисменицю, Бучач, Чортків? до Кам'янця на Поділлі, де вони купували вина.

Турки і татари облягали Чортків 1630, 1655 рр. Місто палили і руйнували.

Після Турецьких війн Поділля відійшло до Османської імперії. І від 1678 р. до 1683 р. Чортків став резиденцією намісника турецького паші.

Чортків та його гебреї не раз потерпали і від козацько-шляхетських війн. Причому від обох сторін протистояння. Якщо проблеми з козацтвом гебреї мали завжди, про що можна прочитати пізніше (1809) у книзі *раббі Йіцхака Розенцвайга (Rabbi Yizchak Rosenzweig)*, де він пише про повну руйнацію гебрейського життя на Поділлі, то проблеми з шляхтою є особливістю певного періоду історії Чортківського гебрейства. Так, 1645 р. поляки запідозрили жидів міста у співпраці з козаками. Як пише автор *Літвін* у своїй книзі «*Єврейські душі*» (том V), дійшло до масакри євреїв та їх вигнан-

ня з міста у передмістя, яке з того моменту так і називається «Вигнанка». Згодом це передмістя стало одним з єврейських кварталів Чорткова.

Після вигнання з міста гебреї повернулися до нього 1705 року. І ті самі гебрейські аннали свідчать, що однією з перших родин, яка почала відбудовувати гебрейське життя у Чорткові, стала родина раббі Хаїма (*Rabbi Chaim*), сина благочестивого раббі Ізраеля (*Rabbi Ysroel*).

На кіркуті є кілька мацев з написами «син благочестивого раббі Ізраеля». Одна з них датується 1702 роком – «раббі Їцхак, син благочестивого раббі Ізраеля». Можна припустити, що благочестивий раббі Ізраель був одним з тих гебреїв, яких шляхта замордувала 1645 р.

Другою важливою родиною, яка повернулася до Чорткова, була родина раббі Якова (*Rabbi Ya'akov*).

1683 р. Андрій Потоцький звільнив Чортків від турків. Після укладення *Карловатського миру* 1699 р. Чортків повернувся до Речі Посполитої і права його власників Потоцьких були юридично відновлені. З тих самих анналів гебрейської громади ми дізнаємося, що 1745 р. міський голова знову запрошує гебреїв оселитися у Чорткові, хоча тоді гебреї вже мешкали у місті. Принаймні, Стефан Потоцький 1722 р. дарував їм права на поселення у Чорткові. Документ так і називається «*Prawa nadane zydom m. Czortkowa przez Stefana Potockiego, 1722, Stefan P. Teresa Potocka, Joachin Potocki*». Відтоді вони могли жити у місті, будувати будинки та крамниці, а також обирати місце, де вони хочуть мешкати. За кожен будинок гебреї платили до міської казни 3 злоті, якщо будинок був з крамничкою – то 5 злотих, якщо це була тільки крамничка – знову 3 злоті, а якщо він

був «за річкою», то 1 злотий. Доми рабина, *хазана* та лікарні були звільнені від цих оплат. Гебреї підлягали своїй юрисдикції. Якщо хтось з них не був задоволений рішенням кагалу, він міг звертатися до старости чи воєводи. Євреї були зобов'язані працювати при ремонтах доріг, замку, а також брати участь у його обороні. Власнику міста, під чією протекцією були гебреї, вони платили податки за пиво і горілку, які продавали.

Відновлений кагал Чорткова пов'язаний з іменем раббі Цві Гірша Горовіца (*Rabbi Zvi Hirsh Horowitz*), званого як раббі Гіршелі (*Rabbi Hirsheli*). Його та ще двох достойників – раббі Сегала зі Львова та Станіславова (*Rabbi Segal mi-Lvov, mi-Stanislave*) гебрейська традиція вважає *таонами* (геніями) з Поділля. З Чортківської ешиви вийшло багато рабинів, які служили по цілій Європі. Скажімо, два брати раббі Шмюліке (*Rabbi Smuelike*) та раббі Пінхас (*Rabbi Pinchas*), сини благочестивого раббі Гіршелі з Чорткова. Їх учні були вчителями чи не найбільш процвітаючих ашкеназьких громад того часу – Нікельсбурга у Моравії та Франкфурта на Майні.

1705 р. рабином Чорткова був раббі Моше Макрмніц (*Rabbi Moshe Makrmniz*). З 1725 р. раббі Елізер Лінман з Стрілишк (*Rabbi Eliezer Lipman mi-Straslistk*). Того ж року сюди запросили раббі Шмюеля бен раббі Моше бен раббі Авраама (*Rabbi Shemuel ben Rabbi Moshe ben Rabbi Avraham*), а також раббі Цві Гірша Галеві Горовіца (*Rabbi Zvi Hirsh Halevi Horowitz*). З 1734 по 1766 р. рабином Чорткова був раббі Ізраель.

1754 р. у Чорткові з'явилися прихильники франкістської псевдомесіанської ересі. Їх пред-

ставником став Авраам Цві Гірш (*Avraham Zvi Hirsh*).

1769 р. рабином Чорткова став раббі Єзуда Лейб Теомім з Яричева коло Львова (*Rabbi Yehuda Leib Teomim mi-Yaritshov*). 1775 р. його змінив раббі Елізер Ліпман з Жовкви (*Rabbi Eliezer Lipman mi-Zolkwa*). 1778 р. громада отримала промінен-ного раббі Моше Бараба – великого раббі Шелома Дова (*Rabbi Moshe Bharab, Rabbi Shelomo Dov*). Він служив громаді до 1809 р. Під час служіння його спадкоємця і сина раббі Моше (*Rabbi Moshe*) гебрейська громада прийняла раббі Моше Їцхака Розенцвайга бен раббі Елізера (*Rabbi Moshe Yitchak Rozenzveig ben Rabbi Eliezer*). З огляду на те, що він володів німецькою мовою, його призначили рабином дистрикту з центром у Заліщиках. У 1844-1853 рр. рабином Чорткова був його син раббі Яков Натан Розенцвайг (*Rabbi Yakov Natan Rozenzveig*). Лише перелік великої рабинічної традиції Чорткова, який можна продовжувати, свідчить про місто не лише як про центр глибокої духовності, але і як про місто великого впливу на гебрейський світ Галичини.

Про таких рабинів, як раббі Цві Гірш Горовіц (раббі Гіршелі), раббі Ізраель бен Елізер з Меджибожа (*Rabbi Ysrael ben Eliezer mi-Medzibozh*) чи раббі Маєра Еншіля Ротшильда (*Rabbi Meir Enshil Rothschild*) ходило безліч легенд, майже казок. Як знавці Тори та благочес-тиві люди, вони були визнані у всьому гебрей-ському світі. Раббі Єшкель з Праги (*Rabbi Yechzel mi-Pruge*) писав про «три колони», на яких стояв тодішній гебрейський світ: «Раббі Їцхак зі Львова (*Rabbi Yizhak mi-Lvov*), раббі Цві Гірш з Чорткова, та раббі з Станіславова

(*Rabbi Zvi Hirsh mi-Chortkov, mi-Stanislov*)». Легенди про чудеса, пов'язані з життям та діяннями раббі Цві Гірша, володіли думками чортківського гебрейства аж до I Світової війни. Особливо щодо його містичного зв'язку з раббі Баал Шем Товом (*Baal Shem Tov, Rabbi Yisroel (Israel) ben Eliezer, רבי ישראל בן אליעזר, 1698-1760*) – засновником хасидизму.

Відновлена громада одразу потрапила під контроль львівської гебрейської громади, хоча самостійно брала участь у зібраннях міс-течкових громад Галичини. Так, є свідчення, що 1738 р. вона висилала своїх представників на зібрання у Броди, 1731 – до Білого Каменя, 1830 – до Підкаменя.

Прикагалком чортківського кагалу була гебрейська громада містечка Ямпіль.

1739 та 1765 р. громада платить за право збудувати синагогу. Спочатку будують *бет мідраш раббі Гіршелі*. Він використовувався для вивчення Тори. 1754 р. розпочали будів-ництво синагоги, на яку дав кошти раббі Маєр Кац (*Rabbi Meir Katz*).

Громада брала участь і у громадському жит-ті гебреїв краю. Коли відбувався конгрес *Ba'adu чотирьох земель* у Константинові, гебреї Поль-щі, Руси, Литви вирішили послати делегацію до Папи Римського. Головою делегації став раббі Еліакім бен Ашер Зеліг (*Rabbi Eliakim ben Asher Zelig*). В анналах громади читаємо: «оплатити раббі Аліакому (*Rabbi Alyakom*) та раббі Цадоку (*Rabbi Tzadok*) кошти подорожі до міста Рим з проханням від гебреїв Польщі... дві сотні польських злотих...»

Громада розбудовувалася і багатіла. З'яви-лись навіть гебрейські покровителі громадсь-кого життя. Так, 1741 р. родина Бреслерів дару-

вала значну суму грошей на потреби гебрейської громади. Цю харитативну роботу родина *Бреслерів* (*Bresler*) продовжить і у XIX ст., харитативністю займалася і знана родина *Розенцвайгів* (*Rosenzweig*). З'являлися перші професійні об'єднання, асоціації купців «По'алей Цедек» (*Poalei Tzedek*), гебрейський кравецький цех.

У 1765 р. юдейська громада Чорткова налічувала 812 гебреїв та 56 караїмів.

Житлові будинки будувалися радше на околиці міста, коло річки Серет, пізніше у верхній частині міста, тоді як крамниці – тільки на ринковій площі у центрі. У 1722 р. жидам належало 110 будинків у Чорткові. З них 69 – на ринковій площі. Єврейських крамниць на ринку було 35. Християни ж володіли 142 будинками, і тільки 4 з них були на ринку. Якщо говорити про околиці, то на Вигнанці було 36 жидівських хат, а у Старому Чорткові – 81.

1772 р. Чортків та частина історичного Поділля після поділу Речі Посполитої увійшли до Австрійської імперії. Уже 1800 р. частина Тернопільщини, разом з Чортковом, була анексована Російською імперією. До Австрії Чортків повернувся тільки 1815 р., ставши у 1846 р. центром циркулу, до якого входили Язлівець, Заліщики, Копичинці і Борщів.

1797 р. у Чорткові вже 121 будинок належав євреям, а 232 – християнам.

Якийсь час, з 1776 по 1780 рр., нові австрійські влади заборонили проведення виборів ради кагалу. Цісар *Йосиф II* провів перепис населення і дарував всім гебреям їхні прізвища, які, як правило, мали німецьке походження.

Переломом для Чорткова стала революція в Австрії 1848 р. і наступна лібералізація режи-

му, яку супроводжувала пришвидшена модернізація міст. Євреї отримали реальну змогу працювати у міському самоврядуванні, судах, займатися вільними професіями, бути адвокатами, лікарями. Для гебреїв були відкриті вищі школи. У місті впорядковувалася інфраструктура – бруківка, водогін, каналізація і навіть освітлення.

1848 р. у Чорткові народився один з найбільш відомих галицьких австрійських письменників гебрейського походження *Карл Еміль Француз* (*Karl Emil Francozs*, 1848-1904). Його батько був гебреєм *сефардом* з Одеси, а мати – єврейка *ашкеназка* з України. Своє дитинство він провів у Чорткові. Батько був місцевим лікарем, рано помер. Молодий Карл Еміль після закінчення гімназії у Чернівцях готувався до академічної кар'єри. Він вивчав право в університетах Відня та Граца, пробував стати правником. Однак незабаром полишив цю затію і почав працювати журналістом. Багато подорожував південною Європою. Відвідав Азію, зокрема Єгипет. Потім повернувся до Відня. Почав видавати газету *Neue illustrierte Zeitung*. А згодом переїхав до Берліна, де теж почав видавати ревію *Deutsche Dichtung*. Перші твори були присвячені східно-європейському гебрейству – *Aus Halb-Asien, Land and Leute des ostlichen Europas* (1876) та *Die Juden von Barnow* (1877). Основні твори: *Junge Liebe* (1878), *Stille Geschichten* (1880), *Moschko von Parma* (1880), *Ein Kampf und Recht* (1882), *Der President* (1884), *Judith Trachtenberg* (1890), *Der Wahrheitsucher* (1804). Він з незмінною симпатією, навіть певним романтизмом описував як галицьке та буковинське єврейство, так і їхніх сусідів – русинів. Роман Францоza «*Ein Kampf um Recht*» (*Боротьба за*

право, 1822) присвячений важкому життю гуцулів у середині XIX ст. і боротьбі проти соціальних утисків. У розвідці «*Die Kleinrussen und ihr Sönger*» (1877) й інших, згодом вміщених у книзі «*Vom Don zur Donau*» (Бід Дону до Дунаю, 1878), Француз дав високу оцінку поезії Шевченка, вперше висловив думку про універсальність його таланту.

З духовних провідників Чорткова варто згадати принаймні двох. Вони мали чималий вплив не лише на місто, але й поза його межами.

Першим з них є великий раббі Давид Моше Фрідман (Rabbi David Moshe Fridman, 1827-1904), який був засновником хасидської династії рабинів, що походила з Чорткова. 1840-1850 рр. він провів у Садгорі коло Чернівців, навчаючись там у місцевих хасидських адморів. Очевидно, там сформувалася його глибока релігійна духовність. Саме йому, «раббі з Чорткова», у 1865 р. остання власниця Чортківського замку графиня Ієроніма Борковска продала його разом з іншими частинами «Старого Чорткова». Далі трон Чортківського хасидського двору обійняв його син раббі Ізраель (Rabbi Israel, 1854-1934). Вплив родини поширився і на Румунію. Під час I Світової війни раббі Ізраель виїхав до Марієнбаду, а потім до Відня, бо Чортків під час війни сильно зруйнували. Третім чортківським цадиком став раббі Нахум Мордехай (Rabbi Nachum Mordecai, 1875-1946). Він помер у Тель-Авіві. Таким чином, ця хасидська династія існує і до сьогодні. І легенди про чортківських цадиків та чудеса, з ними пов'язані, живуть у душах їх послідовників і донині.

1888 р. засновник Чортківської хасидської династії Ружин раббі Давид Моше (Rabbi

David Moshe) відкрив у Чорткові Товариство вивчення Тори, яке дало світу не одного знавця Тори.

Другою проміментною духовною особою був сучасник хасидського раббі, чи, по хасидськи – адмора, Давида Моше, раббі Єшayahу Маєр Шапіра (Rabbi Yeshayahu Meier Shapira). Він був відомим просвітителем простого народу, ремісників, дрібних торгівців. Він радше не був послідовником раббі Фрідмана, а його опонентом – міт-нагдімом. Попри те, що раббі Шапіра був дуже благочестивою людиною, хасиди звинувачували його в епікурействі. А він просто не був консервативним, йшов на крок попереду від інших рабинів. Бачив потребу не лише духовної, але й матеріальної допомоги пауперизованому і деморалізованому містечковому гебрейству. Тому він знаходив інші форми суспільної самоорганізації, скажімо, створення кредитних товариств, які підтримували дрібне єврейське підприємництво. Він організував у Чорткові ремісничу організацію «Яд Гаруцім», яка, як на той час, була доволі «революційною». Він, задовго до творця сіонізму Теодора Герцля, прийшов до думки про необхідність гебреям повернутися на свою історичну батьківщину. Завдяки раббі Шапіра Чортків став одним з центрів гебрейського просвітництва – Гаскали, а потім і сіоністського руху. Перші сіоністи у Чорткові вийшли з кола раббі Шапіра. З поваги до нього у Чорткові, за допомогою «Товариства Є.М. Шапіра» у Нью-Йорку, було збудовано синагогу, яку назвали його іменем.

Як тільки розпочалася I Світова війна, Чортків одразу ж і на три роки був окупований російськими військами. 1915 р. російська адміністрація вигнала жидів з сусіднього Снятина

до Чорткова. У лютому 1917 р. у Росії вибухнула Лютнева революція. Незабаром об'єднані австро-німецькі війська відбили місто у росіян, але не надовго, Розпочався розпад Австрії і у Чорткові встановилася влада ЗУНР. Потім прийшли поляки разом з армією генерала Юзефа Галлера. На зміну їм большевики. Потім війська УНР. І нарешті знову поляки – цього разу на 19 років.

У міжвоєнний час розпочалася масова еміграція євреїв до Америки. Польські влади не були занадто прихильними до національних меншин, зокрема і до євреїв. Почалися утиски адміністративного й економічного характеру. Щоправда, перша значна група хасидів емігрувала до Палестини ще до I Світової війни.

До I Світової війни жидівська громада Чорткова ділилася на харизматичних ультрарелігійних *хасидів*, консервативних талмудистів – *мітнагдімів*, прихильників гебрейського просвітництва – *Гаскали*, і *сіоністів*, які готували повернення гебреїв до Ерец Ізраель, у Землю Ізраїля. Після війни додалися ще *прихильники асиміляції* гебреїв (тоді – колонізації), *соціалісти* і навіть *комуністи*.

У 1931 р., згідно з офіційною польською статистикою, у Чортківському повіті мешкало 6 474 євреї. Перед *Шоа* у самому Чорткові мешкало 3 314 євреїв.

Сьогодні у Чорткові можна оглянути гебрейський кіркут, який розміщений на вул. Незалежності, де є до 20 мацев. За 200 м від

моста через р. Серет є ще один кіркут, де було до 500 мацев. А на вул. Міцкевича – ще один, де було до 100 мацев. Свого часу, після 1700 р. Чортків славився однією родиною, яка упродовж поколінь виготовляла високомистецькі мацев. Вони витворили певний стиль. Подібні до них можна було знайти не лише на кіркутах Чорткова, але й Тернополя, Бродів, Бучача, Золочева. У Чорткові варто оглянути також монастир оо. кармелітів (1635 р.), Домініканський римо-католицький костіол (1731 р.), дерев'яну церкву Успення (1635 р.), та церкву Воскресення (1717 р.).

Dr. Yeshayahu Austri-Dunn, Sefer YIZ/kor le-hantsahat kedoshei kehilat Czortkow, Memorial book of Czortkow, 1967, Tel Aviv.

pidgayci

פאדגאייצי

pidgayci, велика синагога, 1916 р.

Підгайці

Podhajce (пол.), **פּוֹדְהַיִצֵּי**, **פּוֹדְהַיִצֵּי** (їдиш),
Podgaytsy (їдиш), **Podhajze** (нім.)
Podhajce (пол.), **Pidhajci**, **Podgajze**,
Podhajtze, **פּוֹדְהַיִצֵּי** (іврит)

Містечко Підгайці розміщене за 70 км від Тернополя та за 30 км від Бережан, на притоці Дністра річці Коропець. Перший задокументований спогад про місто відноситься до 1519 року, коли власник міста *Якуб Бучацький* дозволив проведення ярмарку у Підгайцях. Існують спогади з листа шляхтича Більського 1516 р., у якому він повідомляє, що цього року Камінецький, Ланцкоронський та Тиборовський розбили татарський загін.

Бучацький невдовзі продав місто сандомирському каштеляну *Миколаю Валаському*. 1539 р. *Зигмунд I Старий* дарував місту *магдебурзьке право*. 1630 р. місто перейшло у власність роду *Потоцьких*. *Станіслав Ревера Потоцький* одразу почав будувати костьол, церкву, розбудовувати місто, запрошувати вірмен, валахів. А у 1630 р. ярмарковий день перенесли на суботу, що явно не потішило євреїв.

Гебрейська громада відома з початку XVI ст., можливо, навіть XV ст., адже існують свідчення про *мацеву*, які були на *кіркуті* у Підгайцях, датовані 1420 роком. 1519 р. Підгайці отримують привілей на проведення ярмарків і торгів, і це однозначно мало призвести до росту вже існуючої гебрейської громади, що мешкала у південній частині містечка.

За деякими даними, першими рабинами Підгайців були *раббі Моше* (*Rabbi Moshe*) та *раббі Єзуда Лейб бен Моше* (*Rabbi Yehuda Leib ben Moshe*). Вони згадуються у книгах «*Анше Шем*» (*Anshe Shem*) та «*Мецвет Кодеш*» (*Matze-*

vet Kodesh). Вони були і *рабинами*, і *гаонами* – *גָּאֵן*, буквально «велич», «гордість», а у сьогодинському івриті також «геній». Гаони вважались у євреїв найвищими авторитетами у тлумаченні Талмуда і застосуванні його засад для щоденного життя. Зазвичай вони керували гебрейськими школами – *ешивами*. На мацеві *Єзуди Лейба* (*Yehuda Leib*) було написано: «*Вірний Богу та святому народу Єзуда, він був провідником та гаоном, святим світильником, майстром тлумачення Тори в її скарбах та таємницях, він студіював Тору день і ніч і був наставником тутешньої ешиви, головою рабинічного суду кагалу міста Підгайці, наш раббі Єзуда Лейб є сином великого раббі Моше, який також був головою рабинічного суду міста Підгайці, який ширив Тору серед Ізраїля, повсякчас студіював Тору і перетворив свої ночі на дні, і просвітив очі Ізраїлю, вчив народ Божий, як прямувати шляхами Тори, і вивчив багатьох учнів, які стали великими знавцями Тори і пили з її джерела. А після смерті нехай його душа відкине всі тяготи у вищому житті. Він помер 1 дня місяця шешвана 5473 року*».

Від 1580 до 1620 р. рабином Підгайців був *раббі Бен'ямін Аарон Сольнік* (*Rabbi Benjamin Aharon Solnik*), син *Авраама Сольніка* (*Avraham Solnik*). Він знаменитий у гебрейському світі завдяки своєму трактату «*Masat Binyamin*» (1602), оригінал якого сьогодні зберігається у Нью-Йоркській синагозі. Наступним рабином став *раббі Яков бен Бін'ямін* (*Rabbi Yaakov ben Binyamin*).

Громада мала всі потрібні для нормального функціонування інституції. *Синагота*, яка збереглася, побудована у першій половині XVII ст. Ця божниця була оборонною спорудою, що служила форпостом при Галицькій брамі міста. Це найдавніша споруда міста. Вона досі стоїть

у центрі міста на південь від ринкової площі. З протилежного боку площі розташовано гебрейську школу – *хедер*. *Кіркут*, який частково зберігся, походить з XVI ст. і розміщений на схилі гори за адресою вул. Лесі Українки.

З відомих рабинів XVI ст. можна згадати *раббі Якова бен Баруха з Підгайців* (*Rabbi Yaakov ben Baruch mi-Podhajce*).

Усе XVI ст. було епохою війн з турками і татарами. У 1667 р. *Ян Собєскі* успішно відбив їхній напад, але уже у 1675 р. місто було вщент знищене військами *Ібрагіма Шишман-паші*. 1672-1699 рр. були роками турецького правління у Підгайцях. Хоча назагал турки були більш толерантні, ніж інші, адже їх цікавила торгівля. Саме турки відкрили для купців з Поділля привабливі ринки Смірни/Ізміру і Стамбулу. Зважаючи на спільність торговельних інтересів, важко зрозуміти, чому 1676 р. турки почали переслідувати євреїв у Підгайцях. Про це пише *раббі Зеєв Вольф* (*Rabbi Zeev Wolf*), син *раббі Єзуди Лейба Мразні* (*Rabbi Yehuda Leib Mrazni*) у своїй книзі «*Гефен Єхидім*» (*Geffen Yechidit, Berlin, 1699*). Відомо, що під час турецької навали рабином Підгайців був *раббі Моше бен Шах* (*Rabbi Moshe ben Shach*).

Тридцятилітня війна у Німеччині 1618-1648 рр. змусила багатьох німецьких гебреїв шукати порятунку на Поділлі, зокрема і у Підгайцях. Щоправда, і у Речі Посполитій було тоді не надто спокійно – саме розпочалася козацько-шляхетська війна під проводом гетьмана Богдана Хмельницького.

1667 р. француз *Даліран* (*Daliran*), один із шляхтичів Яна Собєського, провів опис Підгайців. Другий опис міста 1670 р. залишив фризський мандрівник *Вардум* (*Vardum*).

Після усіх цих воєн і розрух 1677 р. Сейм Речі Посполитої та Потоцький на 12 років звільнили місто Підгайці від усіх податків.

Наступний напад татар у 1690 р. відбив *Фелікс Казимир Потоцький*.

Місто часто переходило з рук у руки. Потоцькі продали його Більським, Більські – Рогінським. І врешті, під кінець XVIII ст. Підгайці переходять до рук княгині Чарторийської.

На той час у Підгайцях з'явилися псевдомесіанські гебрейські секти *Сабатая Цві* та *Якуба Франка*. У 1680-1690 рр. у містечку побував сабатіанський емісар *Хаїм Малах* (*Chaim Malach*). А 1696 р. у Підгайцях народився відомий кабаліст і сабатіанець *раббі Моше Давид* (*Rabbi Moshe David*), там же він і помер у 1766 р. Голова франкістської ересі *Якуб Франк* (*Ya'akov Frank, Jakob Frank, יאקוב פֿראַנק*, 1726-1791) неодноразово відвідував Підгайці, і багато гебрейських родин з цього штетла стали його послідовниками, побачили у ньому майбутнього *месію*. 17 листопада 1759 р. його послідовники у Підгайцях брали участь у масовому переході у християнство.

Швидко поширився у містечку і гебрейський хасидський містицизм. У 1750-1760 рр. Підгайці, Товсте та інші близькі містечка відвідав засновник хасидизму Баал Шем Тов. У Підгайцях він знайшов гарячих прихильників. Одним з них став *раббі Хаїм Шмуель Яков Фальк* (*Rabbi Chaim Shmuel Yaakov Falk, 1708-1782*). Син рабина Підгайців *раббі Баруха* (*Rabbi Daruch*), він поширював хасидизм у Лондоні, де у 1746 р. публікує книгу «*Біркат Яков*» (*Birkat Yaakov*).

В той час громаду провадили *раббі Моше Катценеленbogen* (*Rabbi Moshe Katzenelenbogen*), який був нащадком *Шаула Воля* (*Shaul Wohl*), потім *раббі Зехарія Мендель* (*Rabbi*

Zecharia Mendel), автор багатьох релігійних трактатів, далі раббі Мешулам Залман (*Rabbi Meshulam Zalman*), син раббі Якова Емдена (*Rabbi Yaakov Emden*). Його посаду перейняв раббі Аріє Лейб (*Rabbi Aryeh Leib*), автор трактату «Лев Аріє» (*Lev Aryeh*). 1745 р. помер рабин Підгайців раббі Їссахар Беріш (*Rabbi Yissachar Berish*), син відомого рабина, званого «Пней Єгошуа», голови рабинічного суду Франкфурта-на-Майні. Головним завданням для рабинів було вивчення Тори, тому вони знаходили потрібний для цього спокій у такому маленькому містечку, як Підгайці. І це тільки частина з поважних рабинів, які докладно перелічені одним з останніх рабинів Підгайців раббі Вольфом Фосерштайном (*Rabbi Wolf Feuerstein*).

У 1765 р., коли відбувся перший перепис населення Речі Посполитої, у Підгайцях вже мешкало 1 079 євреїв разом з рабином раббі Гіршем бен Дов Бером (*Rabbi Hirsch ben Dov Ber*). За Речі Посполитої містечко було центром повіту, а за Австрії увійшло до *Бережанського циркулу* (*Brzezany Zirkel*). Австрійська влада одразу спробувала секуляризувати євреїв, ліквідувавши кагали як автономні адміністративні одиниці. Кожен єврей ставав просто підданим цісаря. 1788 р. у Підгайцях вперше було мобілізовано євреїв до війська. Щоправда, невдовзі від цієї практики відмовилися і замінили її на відповідний податок. Інший експеримент полягав у навчанні євреїв сільському господарству. 1790 р. 9 єврейських родин з Підгайців переїхали до села. Однак і цей експеримент не вдався.

1791 р. помирає рабин Підгайців раббі Зеcharія Мендель, син раббі Аріє Лейба (*Rabbi Zecharia Mendel ben Rabbi Aryeh Leib*). Він ці-

кавий не лише як автор релігійних трактатів, але і як представник регіону у *Ba'adi чотирьох земель* – своєрідному єврейському парламенті Речі Посполитої.

1820 р. Підгайці отримали право на проведення аж 11 ярмарків щорічно. Громада розвивається і відкриває такі новітні єврейські інституції, як єврейський клуб-читальню «Бет Асейфат Езрахей Єзудім» (*Beit Aseifat Ezrachei Yehudim*) у 1876 р. А 1879 р. Єзуда Лейб Елерганд (*Yehuda Leib Elergand*) і Шаул Шор (*Shaul Schor*) відкривають у Підгайцях відділення *Світового єврейського альянсу*, який має центр у Відні.

З відомих осіб у Підгайцях народилися: драматург та критик др. Міхаель Вайхерт (*Michael Weichert*, 1890-1967, Тель Авів), раббі др. Нахум Верман (*Nachum Werman*, 1895), організатор єврейської репатріації до Ерец Ізраель Еліякім Гетцель Перел (*Elyakim Getzel Perel*, нар. 1898), професор, знавець Тори раббі Авраам Байс (*Rabbi Avraham Weiss*, нар. 1896).

З огляду на слабку інфраструктуру та скупченість місто часто горіло. Остання велика пожежа наприкінці XIX ст. спалила дві третини міста. Бідність призвела до масової еміграції. Вихідці з Підгайців 1895 р. створили в Америці своє товариство «Масаат Біньямін Анше Подгайце» (*Masaat Binyamin Anshe Podhajce*).

До штетла приїжджали місцеві знаменитості, такі, як хасидський адмор раббі Їцхак Маєр з Канустиці (*Admor Rabbi Yitzchak Meir*), який у 1906 р. дав значну суму на розвиток єврейської школи *Талмуд Тора* та ряду інших громадських організацій.

Перед I Світовою війною у Підгайцях було 3 754 євреї. Функціонували 4 єврейські школи.

390

У 1914 р., на самому початку війни, Підгайці були окуповані російськими військами. У 1919 р. місто було у складі ЗУНР, а в середині літа до міста вступило польське військо.

У міжвоєнний період найбільш активною політичною партією в місті, крім традиційних релігійних угруповань, стали сіоністи.

У 1939 р. у Підгайцях мешкало 2 872 євреї з 6 000 жителів.

Сьогодні у Підгайцях можна оглянути частково пізньо-готичний, і частково ренесансний римо-католицький костьол XVII ст., греко-католицьку церкву Успення XVII ст., та греко-католицьку дерев'яну Спаську церкву 1772 р., а також *синагогу XVII ст.*

M. S. Geshuri, Sefer Podhajce, Memorial Book of Podhajce, Tel Aviv 1972, Podhajce Society.

підгайці, велика синагога, 1930 рр.

бучач בוטשאטש

елізер карстін. навчання у бет мідраші. 1906 р.

Бучач

Buczacz (пол.), **בוטשאטש** (їдиш),
Bitshutsh (їдиш), **Bugach** (їдиш),
Butchatch (їдиш), **Бучач** (рос.), **Buchach**,
Bitshutsh, **Buczacz**, **Butchatch**,
בוצ'ץ (іврит)

Бучач є особливим місцем, адже поруч з Бродами, Тернополем, Жовквою та Львовом це місто є одним з найважливіших духовних центрів галицького гебрейства, звідки походить чимало людей світової слави. Сьогодні це невелике містечко, розміщене за 72 км від Тернополя та за 94 км від Чернівців.

Перші документальні свідчення про Бучач датуються 1260 та 1379 роками. Хоча саме місто, очевидно, існує з XII ст., коли воно стало важливим пунктом торгівлі зі сходом. Саме тоді з'явилися тут перші *гебреї-сефарди*, що прийшли з півдня Європи. І тільки після входження Червоної Русі до складу *Польського королівства* могли масово з'явитися у Бучачі *євреї-ашкенази* з Німеччини і Польщі, яких король *Казимир III* вважав «людьми державними», які допомагають розбудовувати польську державу.

Поселення належало роду *Бучацьких* гербу «*Абданк*», які почали будувати замок, палацик і були зацікавлені у розвитку міста як торгового центру. До Бучача запрошували різних купців – і євреїв, і вірмен. У 1515 р. місто отримало *магдебурзьке право*. Один із шляхтичів цього роду – *Михайло Бучацький*, був Галицьким старостою. Король *Владислав* дарував йому ще й село Золочів. Останньою з Бучацьких, які володіли містечком, була *Катерина Бучацька*, дочка Якова, який помер 1501 р. Вона вийшла заміж за *Яна Табуроського*, який прийняв її прізвище. Її брат, *Ян Кишиштоф Бучацький*, був

знаний з своєї боротьби з кальвіністами у Речі Посполитій.

На початку XVII ст. місто перейшло у власність *Потоцьких* і, ставши резиденцією цього славного роду, розквітло. Особливо розбудував місто *Брацлавський воєвода Стефан Потоцький*.

До 1664 р. гебрейська громада Бучача була прикагалком львівської гебрейської громади. Уже у XVII ст. вона збудувала *бет мідраш*, дім для вивчення Талмуду, який потім називали Старим *бет мідрашем*, гебрейську лікарню – *га кодеш*, Велику синагогу – *бет кнессет*, що була спроектована італійським архітектором. У 1699 р. було підтверджено право бучацьких гебреїв мешкати у місті. Громада отримала право на свій гебрейський суд, включно зі звільненням від податків трьох будинків – будинку рабина, *хазана* – кантора синагоги та лікарні. Жидів залучали до міської стражі, яка наполовину складалася з християн, наполовину з жидів.

Користуючись протекцією Потоцьких, гебрейська громада процвітала. Наприкінці XVII ст. у Бучачі вже мешкало 1500 гебрейських родин. Основним заняттям була, звичайно, торгівля. Дехто з мешканців Бучача досяг у ній великих успіхів. Так, євреї *Абрагамчик* був одним з головних монополістів, які імпортували тютюн до Речі Посполитої.

Бучач у ті часи був щонайперше фортецею, а вже потім містом. Це була ще одна твердиня після Кам'янця на Поділлі, яка перекривала шлях татарській орді та турецькому війську. Найбільш загрозливими для Бучача були облоги татар і турків під час Турецької війни 1655-1667 рр. Тоді у Бучачі король Речі Посполитої української крові *Михайло Корибут Вишневецький* підписав ганебний для Польщі мир 1772 р. Поділля ставало турецьким, а окрім

того ще й потрібно було заплатити чималу контрибуцію. Угоду, звичайно, не виконали. І 1676 р. турки знову підійшли до Бучача. Місто спалили дощенту. Однак тоді ще гетьману, а згодом королю Яну Собеському вдалося відбити цю атаку турків. У 1684 р. Ян Потоцький черговий раз фундаментально перебудовує місто.

Черговим великим будівничим міста став Микола Базилій Потоцький, який прикрасив місто чи не найкращою ратушею у Центральній Європі. Для того він запросив до міста архітектора Бернарда Меретина та скульптора Іоана Георга Пінзеля (пом. 1761). У Бучачі Бернард Меретин і Іоан Георг Пінзель створили ряд визначних пам'яток пізнього бароко, що сформували обличчя міста: 1750 р. придорожню фігуру Святого Іоана, 1751 р. – одночасно з будівництвом міської ратуші – придорожню фігуру Святої Анни, 1751–53 рр. – монастир отців василіян, 1761 р. – парафіяльний костюл. Пінзель працював над скульптурами святих для Покровської церкви.

Бучач стає місцем, де знаходять прихисток від воєнних лихоліть гебрейські подвижники та святині. Про святість міста Бучача свідчить відома легенда, яку переказав уродженець Бучача, письменник, Нобелівський лауреат Шмуель Йосеф Агнон: «А ось оповідь про молитовник з Великої синагоги у Бучачі. Коли у нього заглядає людина зла та жорстока, з нього щезає одна літера. Тому і сховав його староста синагоги. Адже через наші неминучі гріхи зросло і число лиходіїв, і стає страшно при думці, що настане день, і у молитовнику не залишиться жодної літери».

(Ш.Й. Агнон. Молитовник мого дитинства. Переклав Тарас Возняк).

Багато місцевих гебреїв стали послідовниками гебрейської псевдомесіанської єресі сабатіанства, яку очолював сам кандидат на месію Сабатай Цві (Sabbataj Zwi, שבטאי צבי, 1626–1676), Багато з них брали участь у містичних обрядах, які проводив Хаїм Молох (Chaim Moloch). Серед них рабини Бучача раббі Яков Моше з Шаргорода (Rabbi Ya'akov Moshe mi-Shrigrad), раббі

Ельханан бен Зе'єв (Rabbi Elchanan ben Ze'ev), автор трактату «Бат Єкутель» (Bat Yekutiel), раббі Моше з Жовкви (Rabbi Moshe mi-Zholkwa), раббі Ар'є Лев бен Мордехай Мадриш Уербач (Rabbi Aryeh-Lev ben Mordecai-Madrish Uerbach), який у 1740 перебрався до Станіслава, раббі Меїт бен Гірш (Rabbi Meit ben Hirtz, 1765–70), раббі Цві Гірш бен раббі Яков Каро (Rabbi Zvi Hirsh b'Rabbi Ya'akov Karo), автор книги «Натах Шаашуїм» (Natah Sha'ashueem) (1770–1813).

Зі зміною влади 1772 р. бучацькі гебреї втратили своїх покровителів Потоцьких. Їх пробували виселяти на села, учили займатися сільським господарством, але і на селі вони поверталися до відомих їм ремесел та торгівлі. Австрійські влади запровадили нові податки на кошерне м'ясо, ритуальні свічки, одруження. Зубожіння призвело до того, що на початку ХІХ ст. бучацький кагал разом з євреями Бродів та Львова навіть послав делегацію до Відня з проханням зменшити податки. Від Бучача у складі делегації був довголітній голова громади Маср Шнауер (Meir Shnauer). Податки поволі зменшували. Особливо після того, як помер цісар-реформатор Йосиф II, який хотів секуляризувати гебрейське життя, перетворити їх у таких самих підданих, як і інші. Однак у своїх просвітительських проектах він не вра-

хував особливої специфічності гебрейської традиції. Серед 107 світських гебрейських шкіл, які відкрив у Галичині присланий з Відня чеський маскіл *Нафталі Герц Гомберг* (*Naphtali Herz Homberg*), одна була відкрита у Бучачі. Однак вона зустрілася з обструкцією традиціоналістів та хасидів і 1806 р. була закрита. Гебрейська освіта у Бучачі знову набрала традиційних форм.

Як і по цілій Галичині, 1831 р. у Бучачі вибухнула епідемія холери. Це було пов'язано з застарілою, ще середньовічною структурою міста, яке не мало відповідних санітарних інфраструктур – водогону та каналізації. Того року у Бучачі від холери померло 600 євреїв. На тому біди не скінчилися – того ж року згоріла половина міста, включно з Великою синагогою. Щоправда, з допомогою все тих же Потоцьких вона була швидко відбудована. Що не завадило їй черговий раз горіти 1865 р.

Духовне життя Бучача визначали три головні релігійні течії того часу – хасидизм, гебрейський харизматичний пієтизм, традиціоналізм *мітнагдімів*, який тримався традиційного талмудизму, та *Гаскала* – світське гебрейське просвітництво. *Сабатіанська* та *франкістська* псевдомесіаністичні ересі були подолані. На відміну від інших штетлів, у Бучачі стосунки між цими трьома групами були доволі сердечними. На середину XIX ст. гебрейська громада вже мала 12 різних культових споруд: *Велику синагогу*, два *бет мідраші* (Старий та Новий), два хасидські *клойци* (вони використовувалися різними хасидськими групами – чортківською та гусятинською) та кілька бідніших *штиблів*. Для молитов, коли збиралася необхідна для творення молитви ритуальна десятка вірних –

мін'ян, використовувалися ще й приватні будинки.

Хасидизм прийшов до Бучача завдяки *раббі Аврааму Давиду бен раббі Ашер Анишел Ваарману* (*Rabbi Avraham David ben Rabbi Asher-Anshel Waartman*), який став рабином у Бучачі 1813 р. Він опублікував багато книг, найвідоміші з них «*Да'ат Кедошім*» (*Da'at Kedoshim*), «*Амарот Тегорот*» (*Amarot Tehorot*), та «*Біркат Давид*» (*Birkat David*). Він був слугою громади і як хасидський *адмор*, і як рабин, помер у 1841 р. Його син *раббі Елізер* (*Rabbi Eliezer*) успадкував хасидський двір і передав його своєму небожу *раббі Аврааму Давиду* (*Rabbi Avraham David*). Потім цадиком у Бучачі до 1853 був *раббі Цадок Райнек* (*Rabbi Zadok Raineck*), якого змінив *раббі Авраам бен Цві Теумім* (*Rabbi Avraham ben Zvi Teumim*), автор книги «*Хемед л'Авраам*» (*Chessed l'Avraham*), який помер 1863 р. Наступником став відомий нам з Бережан *раббі Шолом Мордехай Шведрон* (*Rabbi Sholom Mordecai Shvedron*, 1876-1881), потім *раббі Єхіель Міхаель Браймер* (*Rabbi Yechiel Michael Breimer*, 1881-1907), та *раббі Маєр Арік М'язлубіч* (*Rabbi Meir Arik Miazlubitch*).

Звичайно, що більшість громади дотримувалася традиційного юдаїзму. Представники саме цієї групи керували і бучацьким кагалом. Мітнагдіми були непогано освічені. Вони групувалися довкола Старого та Нового бет мідрашів, де була велика збірка релігійної літератури.

Натомість маскіли-просвітителі були виразною меншістю у гебрейському Бучачі. Найбільш яскравою особистістю серед них був *Пінхас Еліяху Горовиц* (*Pinchas Eliahu Horowitz*), автор книг «*Сефер га Бріт*» (*Sefer Ha-Brit*) та «*Діврей*

Емет» (*Divrei Emet*), а також першої енциклопедії природничих наук на івриті.

Про значення цього насправді живого гебрейського міста для євреїв важко сказати краще, ніж це сказано в одній з новел Агнона:

«Якось у ніч Шавуот я сидів самотньо в бет мідраші (1) і читав «Аз'арот» (2). Раптом я почув якийсь звук, підняв очі і побачив перед собою святого – наді мною височів Божий посланець. Я заціпенів від хвилювання: я ніколи не зустрічався з такою святістю, втіленою в подобу людську, і ніколи я не зустрічав людини, яка б променилася такою святістю.

Він дивився на мене очима, переповненими гнівом, як володар, що повернувся у свою країну і не знайшов ані вельмож своїх, ані почту, а тільки одного нещасного раба. Він запитав:

– Що ти тут робиш?

Я відповів:

– Ця ніч – ніч Шавуот, я читаю «Аз'арот».

На що він:

– А що ти робив сім субот, між Песахом і Днем одкровення?

Я не знав, що відповісти. Бо ж йому йшлося про щось, що я мав зробити, однак не зробив. Я зібрався з усіма своїми душевними силами і відповів:

– Я робив те, що прийнято робити: молився, читав Тору, вивчав книгу «Авот».

Він знову запитав:

– А коли ти читав пісні?

Я відповів:

– Тут не прийнято читати жодних пісень.

Він похилив голову, замовк. Потім підняв свої незбагненні очі і запитав:

– А де читають піснеспіви?

Я згадав своє, оточене лісами та водами місто, нашу Велику синагогу, а в ній на бімі (3) – старий молитовник, який славився тим, що в ньому були усі псалми, складені нашими учителями, поетами, хай спочивають вони у мирі. Я згадав старого хазана (4), хай огорне його світлом Своім Всевишній у саду Едемському. Знавець псалмів, він читав їх напам'ять, а сторінки молитовника були залиті слізьми, і букв уже не було видно...

І я відповів:

– Є такі місця, де прийнято читати піснеспіви, наприклад, у моєму місті.

А він спитав:

Як воно зветься?

Я відповів пошепки:

– Бучач – ім'я мого міста, – і з очей моїх полилися слізи. Я згадав про лихоліття, якого зазнало моє місто, бо ж я навіть не знаю, чи ще існує воно сьогодні...

Він кивнув, що зрозумів, і промовив:

– Бучач, Бучач, – і голос його звучав, як рима, яка народжується, коли одна строфа єднається з іншою. І я зрозумів, що він – наш учитель Шломо бен Єгуда Гвіроль (5), хай буде благословенною пам'ять про нього. Це його книгу «Аз'арот» я читав цієї ночі.

І сказав наш учитель Шломо:

– Зроблю собі замітку, щоб не забути назву твого міста.

Я застиг у здивуванні: невже моє місто таке для нього важливе, що він збирається зробити заради нього якусь особливу помітку. Можливо, на своєму таліті?

І знову зазвучав його голос – так звучить строфа, злившись з іншою строфою:

– Благословенне серед міст місто Бучач... – він почав нанизувати один за одним віршовані рядки для кожної з семи букв (ב) імені мого міста – у блискучому вірші з досконалими римами.

Душа ледь не покинула мене від тремі, і тому я забув наступні шість рядків із Піснеспіву місту. А хто сьогодні мені їх підкаже, до кого звернутись? До старого хазана, хай огорне його світлом Своїм Всевишній в саду Едемському, до знавця піснеспівів учителів наших, святих поетів? За їхні сльози я готовий віддати життя».

1. Бет мідраш – дім мудрости, де вивчають Тору.

2. «Аз'арот» («Попередження») – ритуальні піснеспіви, присвячені святу Шавуот, написав їх Шломо бен Єзуда Гвіроль.

3. Біма – підвищення посеред синагоги на якому читають Тору.

4. Хазан – кантор синагоги.

5. Раббі Шломо бен Єзуда Гвіроль (Шломо ібн Гвіроль) – знаменитий гебрейський поет, філософ і кабаліст. Народився 1020 р. у місті Малага в мавританській Іспанії, помер у віці 30 років у Валенсії.

6. Івритом назва міста Бучач складається з семи букв.

(Шломо Йосеф Агнон. Замітка. Переклав Тарас Возняк)

Нового розквіту гебрейська громада Бучача зазнала після революції в Австрії 1848 р. Якщо у 1812 р. у Бучачі мешкало тільки 1 200 гебреїв, то у 1910 вже більше 7 000, що складало більше половини його населення.

Перші міські вибори у Бучачі відбулися 1874 р. З 30 міських радних 12 були гебреями, 9 поляками і 9 українцями. У 1879 р. міським головою Бучача був обраний син голови кагалу

Бернард Штерн (Bernard Shtern). На цій посаді від залишався аж до 1921 р. З 1890 р., після смерті батька, він водночас був і головою гебрейської громади Бучача. А 1911 р. він навіть був обраний від Бучача до Австрійського Райхсрату у Відні.

Активно розвивалось підприємництво, відкрилась текстильна фабрика, 4 млини, фабрика з виробництва свічок та мила, бровар і винарня. Однією з найбільших була фабрика концерну *Hilfespfarein*, яка виробляла дерев'яні іграшки. На фабриці працювало до 200 молодих дівчат. У 1912 р. у Бучачі відкрилося відділення Єврейської кредитної спілки. Більша частина ремісників у Бучачі були євреями. Так само, як і більша частина людей, що займалися вільними професіями. Так у 1910 р. у місті практикувало 14 євреїв адвокатів, 4 лікарі. Всі вони були об'єднані у Сіоністську професійну спілку, яка у 1905 р. налічувала понад 40 членів.

У 1890 р. гебрейська громада Бучача відкрила свій адміністративний будинок. Організація *Агудат Ціон* відкрила у Бучачі Гебрейську публічну бібліотеку. На початку 1907 р. відкрився клуб «Тойнбі». Саме у ньому вперше публічно читав свої вірші найвідоміший уродженець Бучача Шмуель Йосеф Агнон. Перша гебрейська газета «Га Ярден» – «Йордан» (*Ha-Yarden*) почала виходити у Бучачі 1905 р.

1899 р. у Бучачі відкрилася сучасна гебрейська школа, яку субсидувала фундація європейського філантропа барона Морица фон Гірша (*Baron Moritz von Hirsch*). На початку XX ст. у ній вчилася до 500 дітей. Щоправда, функціонували і традиційна гебрейська школа – *сшива* та інші гебрейські навчальні заклади.

1891 р. було відкрито сучасну гебрейську лікарню, яка змінила старий *кодеш*. Нею керував др. Фабіан Гехт (*Fabian Hecht*). А у 1912 р.

Сіоністська жіноча організація *Рахель* відкрила і дитячий притулок.

Перша сіоністська організація *Ціон* з'явилася у Бучачі 1894 р. На першому сіоністському конгресі Бучач представляв др. *Йцхак Фернгоф* (*Yitzhak Fernhof*). 1906 р. відкрилося відділення робітничої сіоністської партії *По'алеї Ціон* (*Poalei Zion*). Функціонувала маса молодіжних та жіночих груп і організацій.

Після *погромів* у Кишиневі та з огляду на економічні проблеми на зламі століть розпочалася велика еміграція євреїв з Галичини до Америки. Громада почала зменшуватися. Зменшенню громади допомагала і секуляризація та асиміляція. Під кінець XIX ст. та на початку XX ст. багато євреїв онімечилося, а потім полонізувалося. Хоча традиційні гебреї, особливо хасиди, зберігали свій триб життя.

Чималих проблем традиційні гебреї зазнали під час I Світової війни. Особливо антижидівськими ексцесами відзначилися російські козацькі частини. До цього додалися епідемії тифу.

У 1918-1919 рр. Бучач входив до ЗУНР. У місті було створено *Єврейський національний комітет*. В ньому засідали головно представники партії *Цірей Ціон* (*Tseirai Zion*). Натомість радикально ліві сіоністи з *га-Шомер га-Ца'ір* (*ha-Shomer ha-Za'ir*) активно співпрацювали з українською владою. Після того, як Бучачем опанувало польське військо, щодо них почалися репресії і було розпочате слідство.

Коли у 1920 р. Бучач окупували більшовики, вони поставили у місті свого комісара – молодого єврея з Тернополя. Почалася опереткова боротьба з «буржуазією».

У Бучачі народився лауреат Нобелівської премії з літератури, ізраїльський письменник *Агнон*. Справжнє його ім'я *Шмуель Йосеф Галеві Чачкес*. Його батько Шломо Мордехай

Галеві Чачкес торгував хутрами, хоча отримав освіту рабина. Мати – *Естер Фарб*, була дуже начитаною, інтелігентною жінкою. Юний Шмуель вчився у бучацькому *хедері* – початковій школі, вивчав Тору у бучацькому *бет мідраші*, де познайомився і з середньовічною гебрейською філософією і трактатами хасидів. Він стає сіоністом і у 18 років їде до Львова, щоб працювати у єврейській газеті. 1907 р. мандрує до міста Яфо у Палестині, а потім і до Єрусалиму, де публікує свою першу повість *«Агунот»* (*Покинуті дружини*, 1909). У 1924 р. письменник приймає прізвище Агнон, що означає на івриті – *«покинутий»*. Агнон дуже близький у своїй творчості до містичних, рустикальних мотивів галицьких хасидів, які часто мешкали на селі. 1912 р. Агнон повертається до Європи, поселяється у Берліні. З колишнім львів'янином, юдейським філософом та теологом *Мартіном Бубером* збирає хасидські легенди. Разом вони видають гебрейський журнал *«Юде»* (*Jude*). 1919 р. Агнон одружується з *Естер Маркс*, яка народжує йому сина. І тільки 1924 р. повертається у Палестину, де мешкає до смерті. Саме там, у 20-х роках він пише свій головний твір *«Hachnasat Kalah»* (*Весільний балдахін*, 1931), де гумористично описано пригоди бідного хасида, який вештається чи не всією Східною Європою, шукаючи чоловіків для своїх трьох дочок. 1930 р. він знову відвідує Берлін, де виходить збірка його творів *«Kol Sippurav»* (1931). Тоді ж Агнон відвідав свій рідний Бучач – він був шокований безнадією, яка на той час панувала у *«помираючому місті»*, як він тоді його назвав. Він побачив і описав місто, яке перейшло апогей свого розвитку як гебрейського штетлу, у романі *«Oreach Natah Lalun»* (*Нічний гість*, 1937). Світ галицького єврейства вмирає. Крах ілюзій молодого галиць-

кого гебрея описано у романі «*Sippur Pashut*» (*Проста історія*, 1935). Його перекладають німецькою мовою, однак світової слави він зазнав, коли роман переклали англійською. 1966 р. письменнику присуджують *Нобелівську премію*. Традиційної Нобелівської лекції Агнон не читав, однак у подяці підкреслив особливе значення для своєї творчості Талмуда і релігійних гебрейських трактатів різних епох. Помер Агнон у 1970 р. і похований на Елеонській горі.

У 1931 р. у Бучацькому повіті, за офіційною польською статистикою, мешкало 8 059 євреїв.

За єврейськими даними, напередодні *Шоа* у Бучачі мешкало 3 858 євреїв.

Сьогодні у Бучачі можна оглянути *кіркут*, який розміщений за адресою вул. Торгова, коло р. Стрипи. Цвинтар існує з XVI ст. На ньому ще збереглося до 500 *мацев* у різному стані. Збереглася і одна з менших *синагог* XIX ст. з цікавим косокутним плануванням.

I. Kahan, Sefer Buczacz; matsevet zikaron le-kehila kedosha, Book of Buczacz; in memory of a martyred community, Tel Aviv, Am Oved, 1956.

тарас возняк

стрий, український народний дім

וילאך דא יוליאנא סטרייכאווסקאוו

Ходорів, כאדערעוו, קאדריוו, קאדעראוו

Жидачів, זידיטשוב, זידיטשוב

Стрий, סטריא, סטריא

Болехів, באעלעוו, באעלעוו

Долина, דאלינע, דאלינע

Рожнятів, ראזניטאב, ראזניטאב, ראזניטעוו, ראזניטעוו

Калуш, קאלוש, קאלוש

ходорів

כאדערעוו

ходорів, дерев'яна синагога, 1900 рр.

Ходорів

Ходоростав, Ходорів Став,
Chodorow (пол.),
חאדוראוו, חאדוריוו, כאדערעוו (їдиш),
Khodorow (нім.), Ходоров (рос.),
חודרוב (іврит)

Місто на віддалі 56 км від Львова. Ходорів (старі назви – *Ходоростав, Ходорів Став*) згадується в історичних хроніках з 1394 року. З огляду на своє розташування – був збудований у межиріччі *Дністра* та його притоки *Луг* – Ходорів завжди мав оборонне значення. Як підказує стара назва *Ходорів Став*, поблизу міста й справді є кілька великих ставків (*Ходорів та Отиневецький*, зовсім поруч з містом). Дехто виводить назву міста від чоловічого імені *Федір*, і стара назва стає зрозумілою – *Федорів Став*.

Однак, городище ранньослов'янської доби на місці Ходорова було набагато раніше, ніж на ці терени принесене було грецьке ім'я *Федір*. Очевидно, це було поселення *білих хорватів*, бо ж Ходорів лежить поблизу їх можливої столиці – тепер селище *Стільське*.

Ходорів не завжди був містом. Тільки у 1436 році йому надано *магдебурзьке право* і з того часу воно стало «вільним містом» зі своїм самоврядуванням.

Як і кожне місто у ті неспокійні часи, Ходорів мав замок, що згодом був перебудований на житлову споруду і на початку XX ст. мав усі ознаки ренесансного палацу.

Римо-католицька парафія в Ходорові бере початки з 1460 року: саме тоді власник цих місць магнат *Єжи (Юрій) Ходоровський* спорудив у місті дерев'яний костюл. Первісний храм не пережив польсько-турецької війни у 1620-

1621 роках. Його наступник, теж дерев'яний, згорів від рук інших загарбників: у 1655 році сюди добралися шведи і московити.

Перші документальні дані про жидівську громаду у Ходорові відносяться до 1633 р.

На початку XVIII століття зводиться третій дерев'яний храм на кошти *Ходоровських* і їх наступників графів *Цетнерів*. Цей храм мав три вівтарі (Трійці, Всіх Святих і Розп'яття).

Мурований костюл, який дожив до наших часів, спорудили уже в австрійські часи у 1777-1779 рр. на кошти наступних власників Ходорова – *Жевуських* за проєктом *Флоріана Ріхтера (Florian Richter)*. Костюл кілька разів перебудовували і 1903 року храм було повторно освячено як *костюл Всіх Святих*.

Наступна перебудова у 1934-1935 роках провадилася під керівництвом архітектора *Лавренція Дайчака*. Тоді ж на кошти *Григорія Волінського* прибудовано ще одну симетричну *каплицю з вівтарем св. Григорія*. Зараз інтер'єри костюлу доволі скромні.

Поруч з Ходоровом, у селі *Отиневичі* 11 листопада 1837 року народився відомий польський художник середини XIX ст. *Артур Гроттгер (Artur Grottger)*. Його іменем до 1939 року називалась ходорівська гімназія.

З огляду на численність євреїв у місті 1913 р. першим бургомістром-євреєм Ходорова був обраний *др. Зігмунд Грінштайн (Dr. Zigmund Greenstein)*.

Коли у Ходорові з'явилася гебрейська громада, то патронами «слуг держави» чи «людей короля», як тоді йменували євреїв, були місцеві магнати *Ходоровські*. Про заможність громади свідчить тепер вже відома на цілий світ *Ходорівська дерев'яна синагога*, яку ходорівський кагал збудував у 1651 р. Навіть постійні напади турків, татар, і, будьмо щирими – нашо-

го вільного козацтва, бо ж саме йшли війни *Богдана Хмельницького*, – цьому не завадили. Вона була дерев'яною. 1722 р. маляр *Ізраель бен Мордехай Лісницькі* (*Yisroel ben Mordechay Lisnicky*) виконав у ній чудові поліхромні розписи.

Автор одного з кращих путівників по Галичині *Мечислав Орлович* (*Mieczyslaw Orłowicz*) згадує, що ці розписи незадовго до написання путівника були відновлені художником *Батовські* (*Batowski*) на державні кошти. На жаль, сьогодні це диво старого гебрейського живопису не існує. Як не існує і знаменита на цілий світ Ходорівська дерев'яна синагога. Її макет авторства *Леона Крамера* (*Leon Kramer*) експонується у *Музеї Діаспори* у Тель Авіві.

Вона має типові для дерев'яних синагог того часу форми – кілька разів заламаний дах майже орієнтального характеру, ганки, сходи. Всередині заламані дахи творили чудовий простір для художника. За чудовими чорно-білими фотографіями Ходорівської дерев'яної синагоги було зроблено електронну кольорову реставрацію – і сьогодні знову можна милуватися цим дивом милої гебрейської архайки. Хоча вже у світі віртуальному.

Цікаво проаналізувати семантику, смислове наповнення цих неначебно народних поліхромій. У самому центрі купола намальований двоголовий золотий орел з двома зайцями у лапах, що неначе розбігаються. На голові у нього три корони. Довкола цього круглого медальйону напис івритом. Потім ще одне коло з 12 медальйонів, у яких зображено всі 12 знаків зодіаку. Довкола них теж написи. На стінах – гебрейський символічний бестіарій – ведмідь з обремком квітів, лев, який бореться з однорогом, слон з вежею на спині, грифон, лис, леопарди,

олени, левіатан... І все це у рясному квітковому мереживі.

Не будемо аналізувати кожен символ. Спробуймо хоча б один – центральний. Ним є золотий двоголовий орел у трьох коронах, який розпростер свої крила над *Аарон га-кодеш* (שְׁרָף הָאָרֹן – *Скинією Заповіту* для зберігання сувоїв Тори). Він повторюється у синагогах *Гвіздця* (1741 р.) і *Смотрича* (1777 р.). *Аарон га-кодеш* – скриня в Свята свяятих скінії та Першого храму в Єрусалимі, в якому колись зберігалися скрижалі Заповіту. В Біблії, як правило, його називають אֲרֹן הָאֱלֹהִים, *арон га-бріт*, а також אֲרֹן הָעֵדוּת, *арон га-‘едут* – «ковчег свідочства». Це найсвятіший об’єкт цих храмів. В Біблії Ковчег Заповіту, як правило, називається описово: «Ковчег Ягве, Господа всієї землі» (Іс. 3:13), «Ковчег Бога Ізраїля» (І Сам. 5:8), «Ковчег Заповіту Божого» (Суд. 20:27), «Ковчег Заповіту Ягве (Саваота), що покоїться на херувимах» (І Сам. 4:4), «Ковчег могутності Божої» (Пс. 132:8) і т. п. І тільки одного разу Ковчег Заповіту названий *арон га-кодеш* (שְׁרָף הָאָרֹן, «Священний ковчег», II Хр. 35:3), а часто просто *арон* (אֲרֹן – буквально «скриня»).

Та повернімося до Ходорівської дерев'яної синагоги. Що означає орел у гебрейській символіці? Широко відомим є вислів з *Мішни* «будь легким, як орел» (трактат «Пірке Авот» (פֶּרֶק אֲבוֹת, 5:23), який говорить про те, як людина має служити Всевишньому. А *Мішна* (מִשְׁנָה) є найдавнішою збіркою *Усного Закону*, який регулював усе гебрейське життя. Вона включає в себе такі складові, як *Мідраш* (מִדְרָשׁ, буквально – тлумачення), *Галаху* (הֲלָכָה – збір законів) та *Аггаду* (אגדה, אגדה – притчі), укладені *танна-ями* (תנאים, тання – вчитель закону у Ерец Ізраель). Це найдавніша частина Талмуда. У *Второзаконні* (32:11) Всевишній порівнюється

з орлом, який ширяє висями з гебрійським народом на своїх крилах. У коментарі *Раши* до вказаної цитати з Второзаконня (глава *Гаазіну*) говориться, що в образі орла метафорично виражені дві властивості Всевишнього – милосердя і могутність. «*Предвічний провадив їх милосердно й обережно, як орел, який милосердний до своїх синів і який ніколи не з'являється у гнізді раптово, а спершу б'є крилами, щоб, прокинувшись, його сини мали сили прийняти його могутність... Всемогутній! Ми не досягаємо Його вселенської могутності*» (*Раши*, комент. до Второзаконня 32:11-13). Тут Всевишній показаний як могутній милосердний суддя. «*Суд і велика Милість Його не пригнічують нікого*» (*Йов* 37:23). І ще – «*Я возніс Ізраїль на крилах вищої справедливості, спрямовуйте ваші стріли на мене, але не на моїх синів*». Або із дещо пізнішого містичного тлумачення Тори – книги «*Зогар*» (זו"ר, повна назва – «*Сефер га-Зогар*», «*Книга світла*»): «*Немає істоти, яка б так піклувалася про своїх дітей, і водночас була б такою суворою до інших, як орел*».

А що ж означають три корони? В рамках гебрійської традиції їх можна трактувати як корону Тори, корону Царства і корону Священства («*Пірке Авот*», 4:13). Водночас всі три корони можуть належати тільки Всевишньому. У відповідності з одним з *мідрашів* Всевишній, укладаючи заповіт з Авраамом, передав йому три корони.

А що означають зайці? У Середньовіччі вони асоціювалися з євреями. А часто і з лінощами євреїв, які не хочуть докладати всіх зусиль, щоб сповнювати заповіді Божі (*Машаль га-Кадмоні*, *Mashal ha-Kadmoni*). Традиція побудови такого типу божниць з поліхромним розписом з'явилася на теренах Речі Посполитої. Незабаром вони поширилися у *Баварії*, *Саксо-*

нії, *Чехії*. Гебрійський світ був широким та відкритим до нових ідей.

Однією з найвідоміших гебрійських особистостей, пов'язаних з Ходоровом, є *раббі Ісаак бен Жебі Ашкеназі* (*Rabbi Isaak ben Zebi Ashkenazi*). Він був рабином і талмудистом. *Ашкеназі* народився десь на теренах України чи Беларусі в середині XVIII ст. Згодом став рабином у Ходорові, а потім і у Львові, де й помер 5 травня 1807 р. Ашкеназі – автор трактатів «*Ор га-Нер*» («*Or ha-Ner*» – «*Світло лампи*») – це коментар до *Аггади* (*Haggadah, Lemberg, 1788*), та «*Торат га-Кодеш*» («*Torat ha-Kodesh*» – «*Любов до Святості*») – це коментар до *Зебагім* (*Zebahim, Lemberg, 1792*).

У Ходорові рабинами були і представники відомої Жидачівської хасидської династії, яка починає свій родовід від *раббі Йцхака Ісаака Айхенштайна Сафріна* (*Rabbi Yitzhak Isaac Eichenstein Safrin, пом. 1800 р.*). Представником цієї хасидської династії був, зокрема, ходорівський *раббі Єгوشуа Гешель Айхенштайн* (*Rabbi Yehoshua Geshel Eichenstein*), син Жидачівського *раббі Александра Йом Тов Ліну* (*Aleksander Yom Tov Lipa*).

Гордістю Ходорова XIX ст. був відомий на всю Галичину *готель Тайхмана* (*Teichmann*) поблизу залізничного двірця, де упродовж багатьох років у великій залі відбувалися весілля галицьких, буковинських та угорських євреїв.

Ходорів ніколи не був великим містом. У XIX ст. він налічував близько 6 000 мешканців. Однак він був промисловим містом, адже тут була найбільша у Галичині цукроварня (цей промисел залишився і дотепер). Значних руйнувань місто зазнало під час I Світової війни.

У 1931 р. в Ходорові мешкало 2 300 євреїв. Жидівський цвинтар – *кіркут* був розміщений у центрі міста навпроти церкви.

жидачів

זקניטשעווע

жидачів, палацук, 1920 рр.

Жидачів

Удеч, Зудеч, Zydzaczow (пол.),
זודישוב, זידיצוב (їдиш), Жидачев (рос.),
ז'ידצ'וב (іврит)

Жидачів розташований на межі горбистої Подільської височини та плоскої улоговини Передкарпаття, за 3 км від впадіння у Дністер його найбільшої притоки ріки *Стрий*. Гориста місцевість, розташована на 20-30 метрів вище від прилягаючих рівнин, з трьох боків оточена вигином *Стрия*, з навколишніми лісами й озерами, багатими звіриною та рибою, здавна приваблювала людей. Перша письмова згадка про місто датується 1164 роком, де воно згадується як *Удеч* (або *Зудеч*). Збереглися залишки давньоруського городища і замку XII-XIV ст. Надалі в документах зафіксовано ще біля 25 назв міста.

У XII ст. Жидачів мав характерну для тодішніх міст будову – основна частина (дитинець) була у північній частині гори *Базіївки*, а за оборонним валом розміщувався ремісничий посад. Уже тоді місто, розташоване на перехресті сухопутних і річкових шляхів, було важливим центром торгівлі. Про це свідчить існування у ньому кам'яної *церкви Святого Миколая* – покровителя купців і моряків.

Вже в період *Галицько-Волинського князівства* у місті, мабуть, мешкало багато иноземців (купців, ремісників-колоністів), оскільки заснування тут римо-католицької парохії датується 1301 р. Можливо, саме тоді осідали в Жидачеві і перші гебрейські торговці.

У 1393 р. польсько-литовський король *Владислав Ягайло*, перебуваючи у Жидачеві, бере місто у своє володіння і надає йому магдебурзьке право, що сприяло економічному розвитку міста. Жидачів у той час був одним із найбіль-

ших міст Галичини, мешканці якого торгували сіллю, займались землеробством.

Католицька парафія у Жидачеві мала дерев'яний храм з цвинтарем обабіч. Відомо, що в 1387 р. король *Владислав Ягайло* дарував жидачівському костюлу село *Рогізно*. У 1415 р. брат короля, *Свидригайло*, який володів цим краєм з 1403 р., оздобив місцевий храм.

Жидачів стає староством і у ньому будується замок.

У 1602 р. у Жидачеві споруджується мурований римо-католицький храм. Його головний вівтар, присвячений Успенню Діви Марії, було освячено 12 жовтня 1612 р. З того часу зберігся вишуканий різьблений вхідний портал святині, фундований жидачівським старостою *Золчинським*.

Наступний раз Жидачів увійшов в історію вже в 1676 р., коли *Ян III Собеський*, готуючись до війни з турецькими загонами *Ібрагіма Шайтана*, став біля міста табором. Бої тривали майже місяць, вирішальною стала битва від 17 жовтня 1676 р. Король підписав з турками мирну угоду, відібрав 12 000 полонених, яких гнали в ясир, та відслужив урочисту літургію з приводу перемоги саме в костюлі Жидачева. Костюл стоїть до сьогодні, однак від замку нічого не залишилося.

Жидачівське староство мало один з найдавніших гербів – це три золоті леви у синьому полі. Для староства за ухвалою сейму 1676 р. його надано для Жидачівського повіту.

Жидачів отримав привілей на самоврядування за *магдебурзьким правом* 1393 р. У XII-XV ст. був добре відомий як пункт торгівлі сіллю.

У 1772 році місто переходить до складу Австро-Угорщини.

Гордістю міста є чудотворна ікона Богоматері Воплочення – Жидачівська Оранта 1406 р., що у церкві Воскресіння Господнього.

У 1800 році в Жидачеві починає діяти *ешива* – школа єврейських рабинів під керівництвом відомого теолога Гірша (Цві) Аїхеништайна. З ним пов'язана одна з найчисленніших хасидських династій – так звана Жидачівська хасидська династія.

Раббі Цві (Гірш) Аїхеништайн з Жидачева (Rabbi Zvi Hirsch Eicheinstein mi-Zydachov) народився 1762 р у Самборі і помер 1831 р. у Жидачеві. Його ім'я на івриті (Цві) означає те ж, що на їдиш (Гірш) – олень. У гебрейській мітологічній традиції олень є найчистішим і найтрепетнішим алегоричним символом.

Гірш (Цві) Аїхеништайн перейняв традицію від Раббі Якова Йцхака Горовіца з Любліна (Rabbi Ya'acov Yitzhak Horowitz, 1745-1815), однак Жидачівська династія виводить свою духовну генеалогію від набагато глибшої хасидської традиції. Вона розпочинається з засновника хасидизму раббі Баал Шем Тов (Baal Shem Tov, Rabbi Yisroel (Israel) ben Eliezer, בן אליעזר רבי ישראל, 1698-1760). Потім переходить до його учня великого раббі Дов Бера з Межиріча, званого *Maggidom* (Maggid Rabbi Dov Ber mi-Mezeritch, 1704-1773). Далі – до учня *Maggida* – великого раббі Елімелеха (Ліпмана) з Лежайська (Elimelech Lipman mi-Lizensk), автора книги «Ноам Елімелех» (Noam Elimelech). А вже його учнем був великий раббі Яков Йцхак з Любліна. Таким чином, великий раббі Гірш (Цві) Аїхеништайн, який заклав Жидачівську хасидську династію, був четвертим великим раббі, чи адмором, після Баал Шем Тоба.

Після Гірша (Цві) Аїхеништайна Жидачівською *ешивою* керували раббі Йцхак Ісаак Аїхеништайн (Yitzhak Isaak Eicheinstein, 1802-

1873), раббі Нафталі Цві Лабін (Naftali Zvi Labin), раббі Єшайя Лабін Ров (Yeshayya Labin Rov).

Його учнями були такі значні гебрейські мислителі, як раббі Йцхак з Комарного (Rabbi Yitzhak mi-Komarno), раббі Цві Елімелех з Дунова (Бней Йссахар) (Rabbi Zvi Elimelech mi-Dynov, Bney Yisachar), раббі Йцхак Ісаак з Жидачева (Rabbi Yitzhak Isaak mi-Zydaczov), раббі Шимон з Ярослав (Rabbi Shymon mi-Jaroslav) та раббі Шалом з Кам'янки (Rabbi Shalom mi-Kamjanka). Особливу увагу він приділяв вивченню *Кабали*, книги «Зогар» (זוהר, повна назва – «Сефер га-зохар», «Книга світла») та «Кітвей Арі», написаної раббі Йцхаком Лурією Ашкеназі (1534, Єрусалим – 1572, Цфат).

Гірш (Цві) Аїхеништайн і сам був автором ряду книг. Його книга «Атерет-Цві» (Aretet Zvi) є коментарем до книги «Зогар». А у книзі «Сур Мі'ра Ве'асе Тов» (Утримування від зла та чинення добра) він накреслює шлях духовного росту, опираючись на студії книги «Зогар» та «Кітвей Арі».

Раббі Йцхак з Комарного пише в одній із своїх книг, що душа чи серце його вчителя раббі Цві Гірша «проросло з серця раббі Хайма Вітала (Rabbi Chaim Vital), який був близький серцю раббі Аківи (Rabbi Akiva, 50-135 pp. н.е.)». Раббі Аківа був одним з головних законодавців того часу, систематизатор частини Тори – Галахи (הלכה – збір законів), яка стосувалася єврейського права.

Якось раббі Цві Гірш сказав своєму братові раббі Моше з Самбора (Rabbi Moshe mi-Sam-bor), що в одному з своїх попередніх життів він був раббі Їсмаелем Коген Гадолом (Rabbi Yishmael Kohen Gadol) – одним з первосвященників Другого Храму, містичним візіонером

і тлумачем *Талмуду*, автором книги «*Сіфрей Геїхалот*» (*Sifrey Heychalot*).

Інший його учень, *раббі Йцхак Іссак з Жидачева*, сказав: «*Зі святих уст мого учителя я чув, що він є одним з учнів раббі Шимона бар Йохая (Rabbi Shimon bar Yochay)*. Раббі Шимон, що жив на початку нашої ери, був одним з перших укладачів Усного Закону, який потім кодифікувався у зводі гебрейських законів – «*Мішні*» (*משנה*).

З родини *Айхенштайнів* вийшло багато рабинів Галичини, і сьогодні вони мешкають по цілому світу – у США, Канаді, Великій Британії, Ізраїлі.

XIX ст. відоме в Галичині та Жидачеві як час епідемій і пожеж, від яких часто потерпало місто.

Перше виробництво у Жидачеві розвинулось на початку XIX ст. У 1880 році місто отримало залізничне сполучення. У XIX ст. будуються кам'яні приміщення повітового суду, повітової ради, два приміщення школи, у 1889 р. закінчується будівництво колії Стрий-Ходорів.

Перед II Світовою війною у місті нараховувалось близько 4 200 мешканців, з них – понад 1 900 українців, 1 290 поляків, 950 євреїв. На той час у Жидачеві діяли три синагоги, одна церква і один костьол. У 1931 р. в Жидачівському повіті за офіційною польською статистикою мешкало 4 728 євреїв.

с т р и й סטריא

кадр з фільму єжи кавалєровіча «аустерія» за однойменним романом юліана стрийковського, 1970 рр.

Стрий

Stryj (пол.), **סטריי** (їдиш), **Стрый** (рос.), **Stryy, Stri, Stria, Stry, Stryje, ירטיס** (іврит)

Місто Стрий виникло на давніх землях *білих хорватів* – слов'янських племен, які замешкували терени по обидва боки Карпат від Лемківщини до Гуцульщини. Вони й були творцями *Галицького князівства*, хоча сусіднє зі Стриєм село Дуліби свідчить і про присутність інших слов'янських племен – *дулібів*. Стрий розташований на березі однойменної річки у самому передгір'ї Східних Бескидів – частини Карпат. Це стратегічно важливий пункт на шляху із Галицької Руси до Закарпаття та Паннонської долини, яку з часом опанували угорці. Вони теж залишили свої топоніми – на під'їзді до Стрия з боку розкинулось село Угерсько. У 1340 році, коли польський король Казимир III пройшовся цими землями, згадується про старий зруйнований оборонний замок поруч з замками в Уричі та Тустані, – очевидно, це був Стрийський замок. Отож, Стрий існував і до XIV сторіччя.

Стрий належав до відомих *Червенських міст*. Після смерті *Казимира III* ці землі відійшли до угорського короля *Лайоша I*. Угорське військо зайняло Стрийський замок на 15 років. Згодом замок перейшов у володіння Польської корони і був переданий лицарю *Cacco (Sasso)*, якого місцева шляхта прозвала *Sac (Sas)* – його герб став гербом значної частини української шляхти.

Перша письмова згадка про Стрий припадає на 1385 рік. У 1431 році Стрию було надане *магдебурзьке право*. У відповідності з ним місто мало свій магістрат, на чолі якого стояв бургомістр, що керував обраними радними. Суд

здійснювали радці з судової лави, на чолі якої стояв вїйт. Королівську владу здійснював староста, який мешкав у Стрийському замку. Оскільки Стрий стояв на шляху до Угорщини, його часто пробували здобувати татарські орди, і 1523 року їм вдалося спалити місто.

1396 р. у Стрию було побудовано перший римо-католицький храм. Стрий став частиною Стрийської римо-католицької дієцезії, хоча більшість населення міста була тоді православною. Стрий був містом королівським, про що свідчить грамота *Владислава Ягайла*, який 1403 року подарував місто своєму братові *Болеславу Свидригайлу*. Однак він відмовився і місто перейшло у володіння князя *Федора Любовловича*.

У XIV ст. до Стрия прибули перші євреї – очевидно, вигнанці з Німеччини, яких запросив до міста Казимир III. 1431 р. старостою Стрийського повіту став *Заклік Тарло (Zaklika Tarlo)*. За нього у місті побудовано монастир оо. францисканців, він обіцяв поселенцям надати землю і дерево під будівництво будинків та доріг, дозвіл на необкладене податками рибальство, і взагалі звільнив мешканців від податків на цілих 10 років.

1460 р. місто за магдебурзьким правом звільнили з-під юрисдикції воєводи та каштеляна (управителя замку), старости та інших королівських влад. Міський голова підкорявся тільки королівському суду. Євреї почали активніше прибувати до міста, і власне завдяки ним місто стало не тільки оборонним, а й важливим торговим центром на шляху до Угорщини.

Королі передаровували місто різним шляхетським родинам. 1498 р. *король Ян III Ольбрахт* подарував Стрий родині шляхтичів *Паньовських*, 1527 р. *король Зигмунд I* вивів Стрий з юрисдикції королівського суду і Паньовські продали

412 місто *Тарновським*. 1579 р. місто перейшло *Блищинським*.

1567 р. стрийська влада заборонила прибулим євреям селитися у місті, однак у місті уже мешкала чимала єврейська громада.

Дуже важливими для розвитку Стрия були соляні шахти, які 1538 р. у Моршині відкрив *Миколай Браніцкі*. Там же було відкрито і перші природні соляні купальні і сіль стала одним з головних товарів.

За правління *короля Стефана Баторія* у 1583 р. євреї Стрия отримали певні привілеї для будівництва і торгівлі.

На місто безперервно нападали турки, татари, валахи, молдавани та угорські розбійники з Бескидів. З XVI століття згадується православна церква Благовіщення (за межами міста), Різдва Богоматері (біля Львівської брами), Святого Духа, а також православний монастир коло річки Стрий і каплиця Вичовської Богоматері. У XVII ст. у Стрию вже було 5 православних церков.

1589 р. король Зигмунд I звернувся до громадян Стрия не ставитися до євреїв занадто вороже, і місто спокійно росло і розвивалося. У 1630 р. Стрий налічував уже 1 800 мешканців. З 1624 р. Стрийським старостою став *Киши-тоф Конєцпольскі*, який взявся розвивати у місті різні промисли: кравецтво, шевство, пекарство, масарство, млинарство, ковальство, гончарство, хутрянний промисел, гутництво. У першій половині XVII ст. у Стрию було уже 58 ремісників.

1660 р. жиди, у відповідності з королівськими привілеями, побудували у Стрию синагогу. Будівля була оборонною і пристосованою до тривалої осади.

Під час Хмельниччини *король Ян Казимир* повернув православним церквам їхні майнові

привілеї. Коли козацький полк Семена Височана підійшов до Стрия, православні городяни, як і католики та гебреї, зберегли лояльність каштеляну *Анджею Каковському*. Дияконами православних церков Стрия тоді були *о. Яхимович* та *о. Височанський*.

Під час шведської навали на Річ Посполиту 1656 р. Стрий зайняли угорські війська *князя Ференца Ракоці*, що розташувалися у Стрийському замку. Окрім Стрия, угорці заволоділи містами Жидачів, Долина і підійшли до Бережан. Ракоці, разом з іншими змовниками – Хмельницьким, шведами, брандербуржцями, татарами та Богуславом Радзивілом буквально розривали Річ Посполиту. Тоді супроти Швеції виступила Австрія і Данія, і Ракоці залишив Стрий.

У 1666 р з дозволу ще тоді *старости Яна Собєского* на кожному сеймику, що вирішував податкові питання, присутніми були представники гебрейської громади міста. Невдовзі Ян Собєскі – онук Руського воєводи Івана Даниловича – став королем Речі Посполитої, який доволі прихильно ставився до євреїв.

1676 року жиди Стрия попросили короля Яна III Собєского змінити день проведення ярмарку з суботи на вівторок. Після такої зміни торгівля почала переходити з русинських та польських рук до єврейських і залишалася у них ще довгі роки. У другій половині XVII ст. торговою палатою у Стрию керували євреї. Вони визначали фахову відповідність ремісників і вимоги були дуже високими, що викликало певне незадоволення. У руках євреїв опинилися соляні промисли, ліси, виноградники та кредитні компанії, де зберігали свої гроші навіть римо-католицькі отці. З часом євреї створили банки. Наприкінці XVII ст. найбільшими банкірами у Стрию були *Мошко Стинавський*

(*Moszek Stynawski*), *Йосеф Мошкович (Józef Moszkowicz)* та *Мошко Єленович (Moszek Jelenowicz)*.

1695 р. Ян III Собеські скликав асамблею старшин з огляду на велике збурення стрийської гебрейської громади з приводу крадіжки 12 000 злотих з одного із стрийських храмів. Арештували єврея-ювеліра, на якого впала підозра влад міста. Євреї не повірили у таку ганьбу свого одновірця і дорогою до в'язниці арештованого звільнили. Згодом король врегулював це питання і заспокоїв єврейську громаду.

Того ж 1695 року за часу врядування міського голови *Яна Гриловського* гебреям було надано право побудувати другу стрийську синагогу. 1696 р. місто уже вдруге спалили татари, а 1726 р. Стрий спалило саксонське військо, відтоді у Речі Посполитій почала правити саксонська династія. Та справи єврейських купців йшли добре. З 1701 по 1724 р. один з єврейських купців *Самуель Майкович (Samuel Majkowicz)* щороку продавав 18 000 барелів солі, чого б вистачило, аби відбудовувати весь Стрий. Місто приваблювало все більше і більше євреїв і у 1756 р. у Стрию їх було понад півтори тисячі.

Саме євреям найбільше довіряли у непевні часи воєн та розрух. 1754 р. пріор Францисканського конвенту Стрия *Адріан Мархвінський (Adrian Marchwinski)* вклав усі гроші конвенту у міський єврейський банк.

У 1764 головою гебрейської громади став *Авраам Міхлевич (Abraham Michlewicz)*. На той час Стрий став центром торгівлі сіллю, деревиною, деревним вугіллям, лікерами, винами, золотом. Чи не вся торгівля контролювалася євреями, усі заїзди в місті та довкола були єврейськими, навіть ті, що належали староству. Сіль везли з соляної шахти у Старій Солі, яка належала *Шмуїло Хаїмовичу (Szmujlo Chajmowicz)*

(1 800 барелів солі на рік). Ринок худоби контролював *Йосеф Мошкович (Józef Moszkowicz)*. Власником броварні та миловарні був *Хаїм Горшович (Chaim Horszowicz)*. Найбільшим продавцем всякої всячини у найширшому асортименті був доктор *Амілех (Dr. Amilech)*, якому належала найбільша гуртівня. Найвідомішими гебреями у банківській справі були *Давид Конюховський (Dawid Koniuchowski)*, *Герш Віняжов (Hersz Winiarzow)* та *Йоахим Мендель (Joachim Mendel)*. Багато гебреїв стрийського походження переймали слов'янізовані прізвища, скажімо, *Скольський, Леленевич, Менделевич чи Янkelович (Skolski, Winiarzow, Leleniewicz, Mendelewicz, Jankielowicz)*. Разом із Галичиною Стрий 1772 р. увійшов у Австрійську імперію. У 1787 р. *М. Вельогорський (M. Wielochorski)* перетворив Стрийський замок у палац і побудував у ньому бібліотеку.

Ось як виглядає коротка хронологія подій, що точилися у Стрию кінця XVIII і у XVIII столітті.

Між 1779 та 1813 рр. рабином Стрия був раббі *Ар'є Лейб бен Йосеф Гакоген Геллер (Rabbi Aryeh Leib ben Josef ha-Koohen Heller)*, знаний як «Князь Тори». Він популяризував хасидизм і опублікував відомий твір «*Хецат га-Гаших*» (*Hezat ha-Hasheh*).

Наступним рабином Стрия був *Якуб Лордербаум (Jakub Lorderbaum)*, який перебував у Стрию до 1832 р.

1831 р. в Стрию запанувала епідемія холери. У той час Раббі *Якоб бен Якоб Мойжеш з Лешно (Rabbi Jacob ben Jakob Mojzesz mi-Lesno)* разом з римо-католицьким ректором о. Яном Мішке спільно написали релігійний диспут «*Дереґ га-Гаїм*» (*Dereh ha-Hayyim*).

1832 р. рабином Стрия стає *раббі Ашель Енцель Кузмір (Rabbi Ashel Enzel Kuzmir)*. За його часів була побудована нова синагога.

1844 р. Стрий відвідує *цар Фердинанд*.

1848 р. в Австрії відбулася революція, в результаті якої вона отримала *Райхсрат* у Відні і Галицький Сейм у Львові.

1858 р. у Стрию почали будувати Аугсбурзьку кірху та Німецький дім.

У 1849 р. Стрий налічує 6 000 мешканців.

У 1873 р. через Стрий було збудовано залізницю до Львова. Згодом її сполучили з гілкою Хирів-Самбір-Стрий-Станіславів. А 1885 р. через Карпати – з Мукачевим.

З 1878 р. по 1904 р. рабином Стрия був *раббі Горовіц Аріє Лейбуш бен Ісаак (Rabbi Horowitz Arie Leibush ben Izaak)*, що збудував гебрейську лікарню. Згодом він став рабином Станіслава. На 1880 р. у Стрию уже мешкало 12 600 осіб. З них 2 900 римо-католиків, 3 900 греко-католиків, 5 250 юдеїв та 573 германців.

На той час у Стрию почало розквітати і політичне життя. 1880 р. створено осередки *Польської соціалістичної* та *Християнсько-демократичної* партій, у 1890 р. осередок *Українського національно-демократичного об'єднання*. 1882 р. у Стрию відкрили осередок *Агудат Ізраель (Agudat Israel)*, яка допомагала гебрейським поселенцям у Палестині. 1892 р. у Стрию з'явилися члени *Сіоністської партії*, що конкурували зі старою партією *Агудат Ізраель* за впливу на гебрейську громаду.

1885 р. Стрий знову потерпів від великої пожежі, згоріло 900 будинків, включно з судом, міською радою, римо-католицьким костюлом, синагогою, банком, податковим департаментом, гімназією та початковою школою.

Вогонь обійшов хіба монумент у Старому парку жителям Стрия, які загинули у битвах

під *Маренго* (1800) та *Сольферіно* (1859). Їх тоді за царя та Австрію загинуло 488 душ.

Попри пожежу життя тривало, і у Стрию гастролювали театральні та опереткові трупи.

Змінювалися майнові статки різних громад Стрия, і не завжди на користь гебрейської громади. Скажімо, земля в місті переходила в руки поляків та українців. Якщо 1889 р. євреї володіли 63,8% землі у Стрию, то 1902 р. вже тільки 20,3% землі.

Розквіт Стрия припав на 1900-ті. Тоді було збудовано велику залізничну станцію, 1902 р. – український *«Народний дім»*, 1904 р. – дім польського товариства *«Сокіл»*. Рабин Стрия *раббі Хаїм Маєрсон (Rabbi Chaim Majerson)* ініціював побудову талмудичної школи *Талмуд Тора* з гебрейською мовою навчання. 1908 р. поляки завершили будівництво дому товариства *«Гвізда»*.

Перед I Світовою війною міськими головами Стрия були головні євреї, з-посеред них – міський голова *Абенд (Abend)*. Натомість представником державної влади був староста *Касараба* – українець. Абенд був прихильником асиміляції, в даному випадку – колонізації. Полонізацію підтримував і голова гебрейської громади *др. Візенберг (Dr. Wisenberg)*.

1916 року до Стрия вступили російські війська. Цей момент в історії Стрия чудово описав польський письменник гебрейського походження *Юліан Стрийковскі* у романі *«Аустерія» (Austeria)*.

Юліан Стрийковський (Julian Strykowski, справжнє ім'я – Песах Штарк, Pesach Stark) народився у хасидській єврейській родині у Стрию 1905 р. Після єврейської школи – хедеру вчився на факультеті польської мови та літератури Львівського університету ім. Яна Казимира. З 1932 р. викладав польську мову та

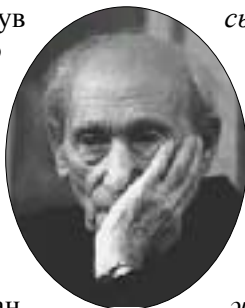
літературу у Плоцьку. Спочатку він був сіоністом, однак 1934 р. вступив до КПЗУ, за що його 1935 р. арештувала та ув'язнила польська влада. Звільнившись, працює як лівий журналіст. Після советської окупації Львова співпрацює з новою владою. Під час війни потрапляє у *III Польський корпус*, який формують у Куйбишеві. Після війни змінює прізвище на Юліан Стрийковський. У 60-х розчаровується у комуністах. Протестує. Його знову цензурують. 1996 р. він помирає у Варшаві. Напевно, його роман «Аустерія» є найкращим виправданням такого нерівного життя. Краще від нього Стрий не описав ніхто.

Прихід російського корпусу генерала Брусилова приніс до Стрия голод. А також величезний, на 10 000 тисяч поховань, військовий цвинтар вояків трьох армій – австрійської, німецької та російської.

Багато громадян Стрия не повернулося з фронту в Італії та на Балканах. Упродовж війни римо-католицький настоятель катедри *Цісло* (*Cislo*), греко-католицький настоятель Пеленський та рабин *Елізах Маєр бен Якуб Роземан* (*Rabbi Elizah Meir ben Jakow Roseman*) підтримували дух городян.

1917 р. міським головою обрали *д-ра Й. Фаліка* (*Dr. J. Falik*). Рабином став *Елізер бен Шоломо Ладір* (*Rabbi Elizier ben Sholmo Ladier*).

Коли 1917 р. повернулися австрійські війська, повсюдно вивісили портрети нового *царя Карла I*, але ненадовго, бо 1918 р. Австро-Угорська імперія розпалася. Постала Західноукраїнська Народна Республіка, і у листопаді 1918 р. Стрий перейшов до рук українців. Головою Української національної ради став *Пеленський*. Інший українець – *Калитов-*

ський – був призначений міським головою. Розпочалася польсько-українська війна 1918-1919 рр. Стрий став базою для *3 Корпусу Української галицької армії* під командою *Г. Коссака* (*H. Kossak*) та полк. *А. Кравса* (*A. Kraus*). Цікаво, що багато офіцерів у корпусі були австрійцями та чехами, як-от підполковник *К. Долежаль* (*K. Dolezal*), підполковник *Р. Якверт* (*R. Jakwert*), полковник *В. Лубкович* (*W. Lubkowicz*) та полковник *Парм де Яносси* (*Parm de Janossy*).

Гебрейською громадою Стрия у буремні роки війни опікувалися сіоністи на чолі з *д-р. Біненштоком* (*Dr. Binenstock*), які співпрацювали з українською владою. Євреї були головними поставниками коней, амуніції, мап, озброєння. Вони, по суті, обмундирували українську армію. Ця підтримка дуже допомагала УГА боронити Львів від наступу поляків. 1919 р. Стрий був опанований поляками. Тоді у Стрию мешкало 27 358 осіб, з яких 10 987 євреїв. До 1939 р. Стрий розрісся уже до 40 000 мешканців.

Попри певну нехіть з боку польської влади до євреїв і після війни у Стрию бурхливо розвивалися гебрейські інституції. У Стрию функціонував єврейський притулок для сиріт війни, єврейський дитячий садочок «*Візо*» (*Wizo*), єврейський дім для людей похилого віку, єврейська лікарня. У 1930 р. засновано добровільну організацію «*Бейт Хоан*» (*Beit Hoan*). Вона мала власний будинок, її членами були *д-р. Прессер, Штерн, Кіндлер, Маєрсон, Діамант* (*Dr. Presser, Stern, Kindler, H. Meierson, Diamant*). Для бажаючих працювали Талмудична і молитовна школа, *бет мідраш* (בית מדרש – дім для вивчення Тори), де слухачі могли прослухати лекції з тлумачення Тори та Талмуду. Працюва-

ла бібліотека «Батей Гідромім» (*Batej Hydromim*). Єврейська громада утримувала і нічліжку. Бідні гебреї могли отримати підтримку з США через «Стрийську фундацію маці».

У Стрию діяло багато єврейських культурних товариств, зокрема, *Іврія* (*Iwrija*), що популяризувало іврит. Воно збиралося у будинку Бен'яміна Штарка (*Benjamin Stark*) поблизу площі Ринок, де й містилася Гебрейська бібліотека. Лідерами були *Н. Зігель*, *С. Нойбауер*, *І. Шор*, *др. Й. Шустер*, *др. Н. Кудіш*, *Й. Оберлянд*, *П. Штарк*, *І. Нусенлят* (*N. Siegel, S. Neubauer, I. Schor, Dr. J. Schuster, Dr. N. Kudish, J. Oberlander, P. Stark, I. Nussenlat*) та ін. Існувало і товариство Друзів Єврейського університету в Єрусалимі. Жінки гуртувалися у Міжнародній жіночій сіоністській організації, яка функціонувала у Стрию з 1920 р. і обстоювала права жінок. Активістками організації були *др. Розмарін* та *др. Кауфман* (*Dr. Rozmarin, Dr. Kaufman*).

На свої вистави у Стрию запрошував єврейський аматорський театр під керівництвом *А. Гауптмана* і *др. М. Б'єностока* (*A. Hauptman* та *Dr. M. Bienostocka*). Єврейські інтелектуали вчашали до єврейського клубу «Гебрейське громадське казино». Президентами клубу були по чергово *др. Зауман*, *др. Гофнер*, *др. Бромер*, *др. Байс*, *др. Шіндлер* (*Dr. Zauman, Dr. Hoffner, Dr. Bromer, Dr. Weiss, Dr. Schindler*). З огляду на дуже смачні почастунки клуб відвідували українці і поляки. Комбатанти об'єдналися у *Єврейський союз ветеранів*, яким керували *др. Кічалес* та *др. Гонфен* (*Dr. Kiczales, Dr. Honfen*). Похоронними справами опікувалось Гебрейське похоронне товариство «Хевра Кадіша» (*Chewra Kadisze*), яке поширювало свою діяльність на Стрий, Долину, Рогатин, Роздол, Калуш, Журавно, Жидачів, Болехів, Рожнятів.

1938 р. у Стрию почав діяти Єврейський комітет допомоги єврейським біженцям з Німеччини, які масово знаходили у місті притулок. Багато молодих німецьких євреїв стало членами молодіжної скаутської організації *га-Шомер га-Ца'ір* (*ha-Shomer ha-Za'ir*), заснованої *Малкою Лейбович* і *Манесом Штарком* (*Malka Leibowicz, Manes Stark*) після I Світової війни. Активними членами організації були *З. Штейф* та *Л. Шаніро* (*Z. Steif, L. Szapiro*).

З дозволу польських влад у Стрию заснували єврейську молодіжну військову організацію *Бріт Йосеф Трумпельдор* (*Brit Yosef Trumpeldor*). Активістами організації були *З. Штайнер*, *Б. Ігра*, *М. Гофлер*, *В. Шенберг*, *Й.Р. Гауптман* (*Z. Steiner, B. Igra, M. Hofler, V. Schenberg, J.R. Hauptman*). Ліва молодь об'єднувалася в організації *Цукунфт* (*Cunkunft*). Своєю чергою, організація *Гегалуц* (*Hehalutz*) навчала майбутніх селян, які планували переїхати до Ізраїля. У співпраці з *Агудат Ізраель* (*Agudat Israel*) було створено молодіжні організації *Цейрей Аль* (*Cejrej Al*) та *Бріат Аль* (*Briat Al*). Гебрейські студенти організувалися у товариство *Емуна* (*Emuna*), яке слідувало правилам і традиціям колишнього студентського товариства *Верімас* (*Veritas*). Ця організація займала асиміляторські позиції. Її президентами були *М. Рінгель* (*M. Ringel*), член Польського Сенату, *др. А. Інслер* (*Dr. A. Insler*), депутат Польського Сейму, *др. Біненишток* (*Dr. Binenstock*) – член Сенату, та ін. Інша студентська організація *Кадіма* (*Kadima*) була заснована 1922 р. *Д. Зандером*, *Б. Бауманом*, *В. Копелем*, *С. Кудішем*, *Ф. Рехертом*, *Й. Бером*, *Г. Баумом* (*D. Sander, B. Bauman, W. Koppel, S. Kudish, F. Rechert, J. Ber, H. Baum*) та ін. Студенти-сіоністи групувалися в організацію *Гебронія* (*Hebronia*), засновану *Й. Фрідландером*, *М. Морером*, *М. Газенлусом*, *Е. Золда-*

ном, А. Золданом, К. Блейбергом, М. Гарфункелем (J. Friedlander, M. Morer, M. Hazelnus, E. Zoldan, A. Zoldan, K. Bleiberg, M. Garfunkel) та ин. Всі ці організації були близькі до товариства *Маккабі* (Makkabi).

Всією єврейською громадою керувала асамблея старійшин. Вона відігравала дуже важливу роль, адже нічого у громаді не діялося попри неї. Однак, і вона була поділена на дві великі партії – сіоністів, які прагнули зберегти ідентичність і повернутися до Ізраїля, і асиміляторів, які хотіли розчинитися у польському суспільстві. Сіоністи протистояли крайнім лівим та ортодоксальним гебреям. Партія *По'алеі Ціон* (Po'alej Zion) співпрацювала з сіоністами. Нею керували Л. Опер, Й. Клінгер, Б. Фрідман, А. Кауфман (L. Oppor, J. Klinger, B. Friedman, A. Kaufman) та ин. Молоді сіоністи, які володіли івритом, гуртувалися у партії *Гітагдут* (Hitahdut). Їх офіси були на головній вулиці Стрия – вулиці 3 Мая. Натомість ортодокси ще до війни згрупувалися у партії *Мізрахі* (Mizrachi) під керівництвом А. Апфельгруна, З. Цвілінга, А. Губеля (A. Apfelgrun, S. Zwilling,

A. Hubel) та ин. Лівацьким Бундом (Bund) керував др. Рапанорт (Dr. Rappaport).

1935 р. Стрий відвідав великий сіоністський лідер Давид Бен Гуріон (David Ben Gurion).

Як виявляється, стрийські жиди були дуже спортивними міщанами. Була не одна, а кілька єврейських футбольних команд – «Гасмонеа», «Гакоах I» та «Гакоах II» (Hasmonea, Hakoach I, Hakoach II). Клуб «Гакоах», окрім того, мав ще й тенісні корти. 1925 р. з'явилася ще одна футбольна команда «Дрор» (Dror), а 1930 – «Гапоель» (Hapoel).

За офіційною польською статистикою, 1931 р. у Стрийському повіті мешкало 15 413 євреїв.

Сьогодні у Стрию можна оглянути руїни Великої синагоги 1817 р. Вона розміщена на південь від ринкової площі. Її збудували за привілеєм, виданим королем Станіславом Августом I ще 1766 р., однак завершили вже при австрійцях. Вона зведена у стилі історизму. В набагато кращому стані скромна Мала синагога, яку збудували з дозволу стрийського старости Яна Дальського у 1685 р. Після II світової війни її перебудували під адміністративно-виробничі потреби.

Sefer Stryj, Book of Stryj, N Kudish, 1962, Tel Aviv.

б о л е х і в

באעלעוו

болехів, готель гершафтів, 1900 рр.

Болехів

**Bolechyw (пол.), באעלעוו (їдиш),
Болехов (рос.), Bolekhov (нім.), Bolechov,
Bolechow, Bolechow Ruski**

Болехів сьогодні – маленьке, але ошатне містечко, що перше зустрічає подорожнього на шляху із Стрия до Долини. З дороги на пагорбі Моршинського лісу воно відкривається величною панорамою долини річки Свіча з обрисами карпатських гір на обрії. Пригадується фраза *Бруно Шульца* про те рідкісне відчуття повернення додому, коли він пише про товариша, який повертається з Болехова.

Містечко Болехів було засноване приблизно 450 років тому *Миколаєм Гедзімським*, і одразу стало промисловим містом. 1546 року тут було закладено солеварню. Задля збільшення прибутків Гедзімські у 1603 році сприяв наданню містечку магдебурзького права. З економічних міркувань Гедзімські був зацікавлений у збільшенні жидівського населення містечка. Євреї прокладали і ремонтували дороги, будували нові будинки, кошари для овець, дамби уздовж бурхливої гірської річки Свіча. Гедзімські стимулював розбудову єврейських крамничок на ринковій площі, яка збереглася донині. Він за невисоку ціну продавав невеличкі ділянки землі коло осель, щоб вони могли мати маленькі садочки. Гедзімські подарував їм землю під єврейський цвинтар – *кіркут* – та єврейську школу – *ешиву*. Єврейські громадські інституції він довічно звільнив від сплати податків. Якщо християни, що мешкали у місті, підпорядковувалися міській раді, то гебреї – безпосередньо власнику міста. Громада мала свій незалежний суд, голова громади був і суддею, і представляв її у магістраті.

На виборах міського голови Болехова 1660 року переможець проголосив наступне *«Я присягаюся жити в мирі з усіма мешканцями міста – чи римо-католиками, чи греко-католиками, чи юдеями, чи то бідними, чи багатими. Я буду поважати і захищати права всіх народів»*.

Наміри Гедзімського були хорошими, однак обставини були несприятливими. Особливо дошкуляли часті напади кримських татар, які руйнували місто. Тому у 1678 році вся збідніла громада Болехова мусила брати позику у тогочасного власника земель – Львівського єпископа.

Навіть у цих скрутних обставинах відносини між релігійними та етнічними громадами були дружніми. До євреїв ставилися з повагою.

Болехів залишався приватним містом. Його можна було придбати чи продати. Після продажу чи смерті власника правила гри одразу змінювались, зазвичай на користь власника міста. Уся земля належала йому, а мешканці міста її просто винаймали. Власник міг накладати податки на усі види діяльності мешканців міста. Більшість орендарів були гебреями.

Документи, що регулювали відносини між власником та громадами в місті, зберігалися у Жидачівському архіві. Коли його знищила пожежа, довелося підписати нові документи між гебрейською громадою та власником.

У *итетлі* Болехів, що розташувався біля підніжжя Карпат, у XVIII сторіччі жидівське населення складало більшість, однак чисельно все ж було малим, бо малим було і містечко. Жидівський кагал Болехова і 13-ти сусідніх сіл складав тоді тільки 1 000 душ. Однак, усе пізнається у порівнянні. У Бродях, які називали тоді *«малим Ізраїлем»*, на той час було 7 000 євреїв, у столиці Галичини Львові теж 7 000 (після I Світової війни у Львові було 80 000

евреїв). Тож Болахів був на той час не таким вже й маленьким, і майже всуціль гебрейським містечком.

Зі спогадів *раббі Бера Болеховера (Rabbi Ber Bolechover, Ber Birkenthal)*, який жив у Болехові у XVIII столітті і написав мовою *їдиш* свої спогади, ми можемо проілюструвати відносини власника міста та його мешканців такою історією: один заможний єврей із сусіднього штетла, який сумлінно працював у власному господарстві, не захотів коритися новому власнику міста і провадив господарство тільки на свою користь. Однак, така політика була марна і він сам залишився без прибутку.

Раббі Бер народився у 1723 р. Його батько дав йому дуже добру освіту. Він виростав у Болехові, де й провів більшість свого життя. Тоді раббі Бер був свого роду добрим генієм міста. Його батько походив з Межиріча і під час Хмельниччини восьмилітнім хлопцем приїхав до Болехова разом із родиною. Згодом він став заможним торговцем винами, а також тримав у Болехові заїзд. Раббі Бер добре володів угорською, польською, латинською мовами, був людиною, обізнаною і в угорських, і у польських справах, завдяки чому успішно захищав інтереси місцевого єврейства. Він наполегливо вивчав Талмуд, що дозволило йому написати чимало тлумачень Талмуду – *сфорім*. З огляду на торгові інтереси він вивчив і німецьку мову, знайшов час для французької. Їдишем та руською (українською) мовою володів з дитинства. Був любителем книг і зібрав велику бібліотеку. Частина з них він успадкував від свого тестя. Часто рятував книги буквально з вогню. Особливо цікавився історичними книгами, що допомагало йому усвідомити місце гебреїв у світі, а також феномен *хасидизму*. Його цікавили й англійські підручники, з якими він озна-

йомився у Німеччині. Частина з них він переклав на їдиш. Кілька листів до раббі Бера зберігається у *Шокен бібліотеці* в Єрусалимі. Його письмо відрізнялося особливим стилем.

За його часів у Болехові, як і у Тисмениці, де раббі Бер провів кілька молодих років, розпочався рух єврейських просвітителів *маскілів*, що мали на меті відродити стару сакральну мову *їврит* і зробити її живою. Це не могло не вплинути на нього самого.

Раббі Бер був і успішним купцем – торгував угорськими винами. Пробирав себе і у лихварстві, хоча його батьки цим не займалися. Тримав крамничку з винами, оселедцем, спеціями. А також ятку на колесах, яка роз'їжджала сусідніми штетлами. У комерційних справах контактував з купцями Угорщини, Греції, Вірменії, Німеччини та Франції. Любив говорити, що поставляє вина, які подають при дворі австрійського цісаря. Загалом раббі Бер був людиною із широкими поглядами. У часи раббі Бера містом правили католицькі ченці, які прихильно ставилися до жидів, чим раббі Бер користувався в інтересах громади. Якось, коли власник міста змінився, гебрейська громада Болехова опинилася у небезпеці. Попередній власник міста програв велику суму грошей в карти і в такій делікатній ситуації змушений був продати місто чоловікові своєї сестри за завищеною ціною. Той, аби позбутися такої «дорогої» власності, перепродав Болахів. Новий господар вирішив збагатитися і задумав план переселення частини городян Болехова до одного із своїх сіл, щоб підняти його статус і перетворити на місто. Звичайно, більшість мешканців хотіли лишитися в обжитому Болехові. Не спрацювали і обіцянки великих благ переселенцям. Тоді власник силою зігнав половину мешканців Болехова на будову нового міста на місці села.

Половина мешканців міста стала невольниками, а будинок раббі Бера перетворили на в'язницю. З праці невольників нічого путнього не виходило і недалекоглядний власник вирішив збільшити податки на підприємницьку діяльність євреїв міста. Громада вислала раббі Бера для переговорів. Раббі Бер пояснив власнику, що якщо збільшити податки, гебреї збанкрутують, візьмуть позику і не зможуть її повернути. Доведеться продати маєтки, а від цього збідніє і власник, бо банкрутом стане ціле місто. Обидві сторони слушно вирішили шукати компромісу.

Окрім добробуту, власник міста був зобов'язаний оберігати гебрейську громаду у часи воєн і нападів розбишак-бескидників, як їх називали в цій частині Карпат. Адже саме євреї давали йому основний прибуток.

У XVIII столітті громадське життя гебреїв набуло форми самоврядної громади міста – *кагалу* (קהל, громада). Кагали об'єдналися у *Ва'ад* (раду) *чотирьох земель*, які охоплювали територію всієї Речі Посполитої. Ва'ад існував з середини XVI ст. до 1764 року. У ті часи ярмарки використовувались не лише з огляду на торгові інтереси. На них відбувалися зустрічі рабинів та представників кагалів, які регулювали життя гебрейського суспільства Речі Посполитої. Одним з істотних завдань Ва'аду був збір податку для того, щоб держава дозволяла їм проводити свої вибори. У XVI ст. він складав 1 000 злотих з кагалу, а у XVIII вже 220 000 злотих. У середині XVIII ст. кагал Болехова мав заплатити 300 000 злотих. Однак збідніла громада не могла його сплатити і звернулася з проханням до власника міста, аби він захистив їх перед скарбничим Речі Посполитої. Але ніхто не дослухався до їх меморандумів. Громада була застрашена кавалеристами, які прибули до Боле-

хова за сплатою податку. Але раббі Бер сказав: *«Господь – Отець наш, він не покине своїх гебрейських дітей»*. Він написав звернення до князя, який призначив цей податок: *«люди сплять на вулиці, бо не мають чим платити, як ми можемо змусити їх заплатити?»* Врешті, на наступному Ва'аді у Бродах, де серед делегатів був брат раббі Бера, сплата податку була розтягнута на три роки.

Більшість мешканців Болехова були купцями. Вони продавали їжу, одяг, обрядові товари. Найбільші прибутки приносила сіль, яку найвигідніше було продавати у далеких від соляних шахт містах – Бродах і Львові. Раббі Бер не згадує про ремісників, очевидно, їх було мало. Однією з переваг Болехова була близькість старого угорського кордону, тому одним з найбільш атракційних товарів були угорські вина.

Одною з форм заробітку був обмін грошей та надавання позик. Тоді в Речі Посполитій була складна монетарна система – кожна земля карбувала свою монету. І євреї Болехова брали у цьому процесі активну участь. Окрім того, вони часто позичали гроші у власника містечка, а потім перепозичали їх своїм сусідам. Заробіток полягав у різниці кредитних ставок.

Євреї Болехова мали своє похоронне товариство *Хевра Кадіша* (*Kheavra Kadisha*), яка збиралася раз на рік у час між першим і останнім днем свята *Суккот* для збору членських внесків.

У 1772 року Галичина увійшла до складу Австрійської імперії і почалися бурхливі зміни. Цар *Йосиф II*, не зважаючи на історичні традиції і потреби громади, вирішив прикріпити гебреїв до землі. Зрозуміло, що ці реформи були невдалими. Скажімо, біля Болехова була створена гебрейська рільнича колонія *Новий Вавилон*, яка швидко збанкрутувала, обросла

боргами і приносила більше клопоту, аніж користі.

Наприкінці XVIII ст. на гебрейське життя Галичини великий вплив мав псевдомесіанський релігійний рух *сабатіанства*. Його очолив *Сабатай Цві* (צבי שבתאי *Шабтай Цві*, 1626-1676), провідник єврейського месіаністського руху, якого проголосили месією, однак згодом, у відповідності з своєю доктриною, прийняв іслам і закінчив своє життя як ренегат. Після його смерті цей рух очолив *Якуб Франк* (Ya'akov Frank, Jakob Frank, יעקב פרנק, 1726-1791). 1759 року раббі Бер разом із відомим рабином зі Львова *раббі Хаймом Гакоген Рапапортом* (Rabbi Hakohen Rapaport) взяв участь у дискусії з чільними представниками франкістської ересі.

Тоді ж у Болехові з'явилися і перші послідовники *раббі Баал Шем Това* (Baal Shem Tov, Rabbi Yisroel (Israel) ben Eliezer, ישראל בן אליעזר, 1698-1760) (*Бешта*) – *хасиди*, які плекали справжній єврейський дух і культуру.

Одним з найбільш відомих рабинів Болехова був *раббі Яков Йойкель Галеві Горовіц* (Rabbi Ya'akov Yoikel Halevi Horovitz, 1679-1754), який став рабином Болехова у 1711 році, коли його батько, попередній рабин міста *раббі Маєр* (Rabbi Meir) отримав пропозицію стати рабином Золочева. Згодом *раббі Яков Йойкель* (Rabbi Ya'akov Yoikel) залишив Болехів для того, щоб стати рабином добре знаної громади у Бродях. На його місце прийшов його син *раббі Мордке* (Rabbi Mordke).

Коли прихильник сабатіанства *раббі Йонатан Ейбешіц* (Rabbi Jonathan Eybeshitz) влаштував публічну дискусію з трьома поважними рабинами, то одним з них став раббі Яков Йойкель. Це свідчить про його освіченість

і вагу у гебрейській громаді. Болехів пишався таким відомим і славним рабином.

Раббі Бер згадує, що багаті євреї часто запрошували освічених людей, таких як раббі Яков, пропонуючи їм на почастунок конфітюри і лікери, як свідчення своєї глибокої поваги.

Сірі будні маленького штетла переривалися виборами та різного роду святами.

Будинки в містечку були головню з дерева і часто горіли. Місто часто ставало жертвою воєн, що проходили через нього. Раббі Бер згадує розбій на дорогах, а також шляхетність мешканців сусідніх сіл, які попереджали городян Болехова про чергову навалу. Уночі місто оберігав озброєний вартовий, який обходив його що кілька годин. Однак не завжди він був добросовісним. Якось вартовий розпалив вогнище і заснув. З цього скористалися розбійники. Спаливши рушницю вартового, вони взяли його із собою і змушували стукати у двері до багатих городян і просити відчинити. Однак вони одразу були викриті, одного з них вбили, а ватажка поранили. Це їх тільки розлютило. Вони підпалювали будинки, вдиралися до крамничок, забирали гроші та коштовності. Саме тоді раббі Бер був у Львові, а його дружина вижила тільки тому, що віддала свої коштовності розбійникам, хоча будинок нападники все ж спалили. Прихильні до жидів християни захистили частину будинків, а що найголовніше – було збережено сувої Тори. Розбійники тримали місто пів дня. Болехів був пограбований, було убито 9 жидів.

XIX століття принесло нові настрої навіть до далекого Болехова. В австрійській Галичині активно поширювався рух гебрейського просвітництва *Гаскалі* (Haskalah). Він постав на взір німецького просвітницького руху «*Буря і натиск*» (Sturm und Drang). У Болехові були

два духовні нурти – народний *хасидизм* та просвітницька *Гаскала*. Гаскалу привезли з Німеччини та Прусії заможні гебрейські купці. Люди почали дивитися на світ з точки зору тогочасного раціоналізму. З часом це кристалізувалося у гебрейський націоналізм. Першим просвітником-маскілом у наших краях був *раббі Ізраель з Замостя* (*Rabbi Yisroel mi-Zamosc, 1710-1770*).

Одною з основних засад Гаскали було просвітництво у буквальному сенсі слова. Це співпадало з планами австрійських влад, які масово відкривали навчальні заклади у своїх володіннях. 1777 року вони заснували 48 шкіл для євреїв, у 1781 року ще 51 школу, зокрема і школу в Болехові. Вчителем у Болехівській гебрейській школі був *Якоб Блюменталь* (*Jakob Blumenthal*). Вона була тільки для хлопчиків. Дівчатка вчилися у Львові і Бродях. За освітньою справою у Галичині наглядав чеський маскіл *Герц Гомберг* (*Herz Homberg*). Коли у 1801 р. Гомберг полишив Галичину, відкриття нових світських гебрейських шкіл припинилося. Натомість у Галичині почали відкривати гебрейські школи, які поєднували вивчення Тори та світські дисципліни. Перші такі школи відкрив *Йозеф Перл* (*Jozef Perl, 1774-1839*) у Тернополі (1813) та Бродях (1818).

Про Болехів початку XIX сторіччя можна дізнатися з книги *Самсона Блоха* (*Samson Bloch*) «*Швілей і га-Олам*» (*Shvilej i ha-Olam, Шляхи світу, 1812 р.*), де описано 340 особистостей, з них 6 – з Болехова. Про значення болехівської гебрейської громади того часу свідчить хоча б те, що коли 1849 р. відкривалися гебрейські школи у Львові та Станіславові, то на їх відкриття було запрошено болехівського маскіла *Целіга Гірша Мандшайна* (*Zelig Hirsch Mandschein*).

Перше покоління *маскілів* у Болехові представляв *раббі Гірш Гольденберг* (*Rabbi Hirsch Goldenberg*). Про нього знали навіть у школі для рабинів у Падуї, адже він листувався з тамтешнім рабином *раббі Шмуелем Перріо* (*Rabbi Shmuel Reggio*). Другим поколінням маскілів у Болехові були сини *раббі Гірша Гольденберга* – *Шмуель Лейб* (*Shmuel Leib, 1807-1846*), *Якоб* (*Ya'akov*), та *Целіг Цві Мандшайн* (*Zelig Zvi Mandschein, 1812-1872*). 1830 року Шмуель Лейб вирішив заснувати видання з дискусіями про рух маскілів. Врешті це вилилося у видання «*Керем Хемед*» (*Kerem Chemed*), яке він видавав з 1833 по 1843. Видання пережило засновника і виходило у Відні. Він теж підтримував стосунки з італійськими друзями батька, зокрема *раббі Шмуеля Давида Луццато* (*Rabbi Shmuel David Luzzatto*) з Падуї, з яким вони дискутували на сторінках цього видання.

Целіг Цві Мандшайн видавав журнал «*Га-Шахар*» (*Ha-Shachar, Світанок*), де він опонував хасидам. Він був блискучим письменником і яскравою, хоча й скромною, особистістю.

До третього покоління маскілів у Болехові належать *Нехемія Ландес* (*Nechemiah Landes, 1835-1899*). У 1879 він закінчив гімназію і осів у Львові. Нехемія Ландес дуже багато зробив для реформування гебрейського життя у Галичині, особливо в освітній сфері. Ландес випускав періодичний журнал «*Бен Хананя*» (*Ben Chananja*). Відомий галицький політик *Францішек Смолька* вважав його лідером Болехівської гебрейської громади.

У 1890-х роках у Болехові з'явилися сіоністські організації. Перші натяки на їх існування можна знайти на сторінках сіоністського тижневика «*Die Welt*» (*Cvim*). Перша така організація у Болехові називалася «*Тікват Ізраел*»

болахів, ринок, 1910 рр.

424

(*Tikvat Isroel, Надії Ізраїля*), а її першим активістом був учитель *Беріш Бікль* (*Berish Bikl*).

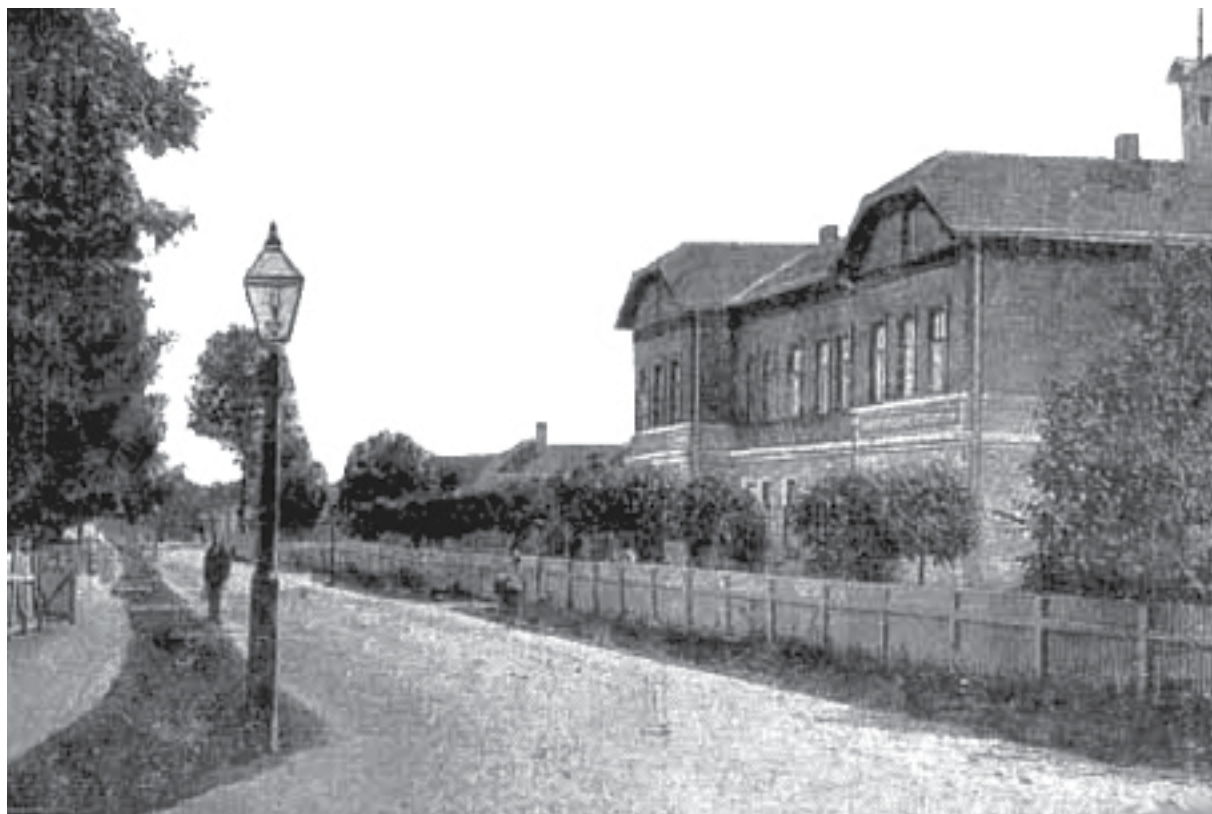
У 1910 році у штетлі Болахів було 4 000 мешканців. Греко-католики складали 5,5% населення, римо-католики 14,9%, а 78% вважали себе юдеями. Це був найвищий показник єврейського населення серед усіх галицьких містечок та міст.

Сьогодні у місті збереглася *синагога* 1789 р. та єврейський цвинтар — *кіркут*. Синагога стоїть навпроти греко-католицької церкви та чудесної маленької ратуші з короною на шпилі. Синагога стоїть на місці старої дерев'яної синагоги. Її капітально перебудовували 1808 р. В Болахові була і *поступова синагога*, і хасидський *клойц*. Однак вони не збереглися.

*Sefer ha-zikaron le-kedoshei Bolechow, Y. Eshel,
Tel Aviv, 1957.*

болехів, народна школа, 1900 рр.

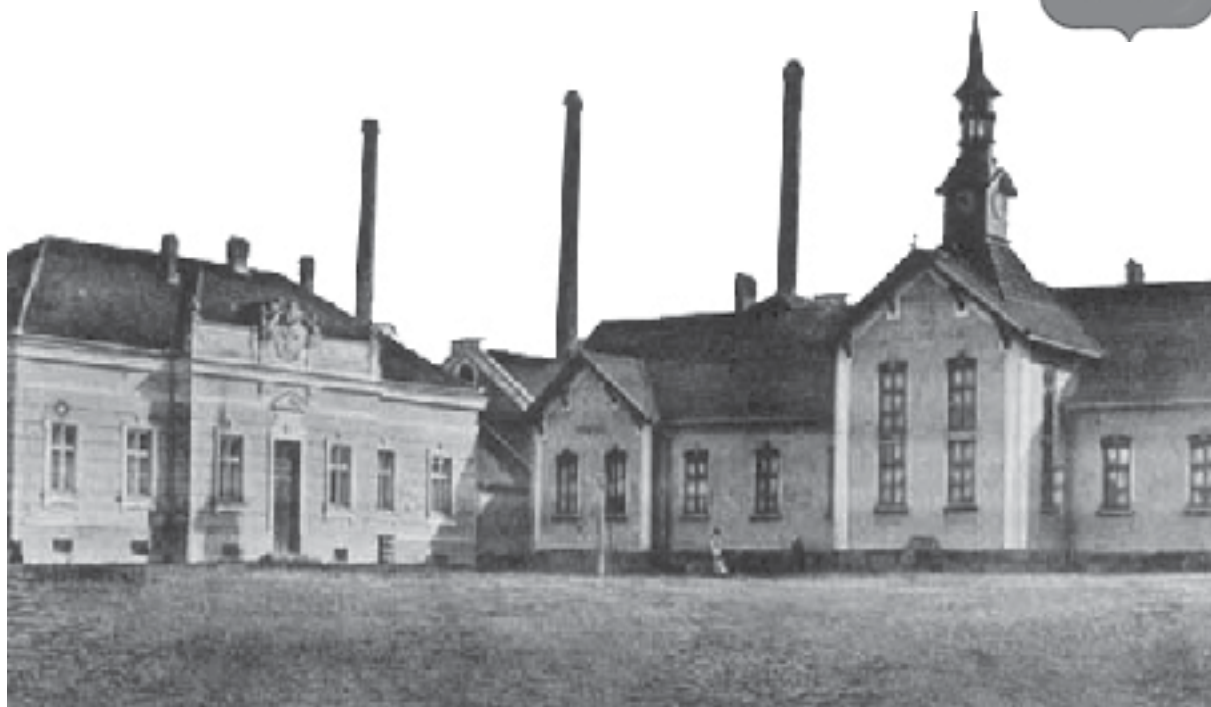

долина

דאלינע

долина, солеварня, 1900 гг.

Долина

**Dolina (пол.), דאלינע (їдиш),
Долина (рос.), דאלינע (іврит)**

Долина – місто за 107 км від Львова на шляху зі Стрия через Болехів до Калуша та Станіславова. Через Долину також йде шлях на Вишківський перевал і Хуст.

Довкола Долини завжди були соляні джерела і вже у другій половині X ст. тут з'явилися перші поселенці. У XII ст. у Долині побудували монастир Вознесіння Господнього, у якому з 1112 року монах Теокліст почав писати своєрідний літопис Долини. Згідно з історичними дослідженнями польського вченого Фелікса П'єстраха, соляні джерела відкрили 979 р. Оригінал літопису монаха Теокліста з монастиря Вознесіння Господнього П'єстрах не знайшов, та у пам'ятній книзі долинських солеварень виявив переклад документу німецькою мовою, зроблений писарем долинської громади Теодором Білецьким, про що й розповів у своїй монографії, видрукуваній у Львові у 1907 р.

Наприкінці XII ст. неподалік монастиря виникло поселення, його жителі видобували сіль, займалися землеробством і скотарством.

Долина входила спочатку до *Галицького*, а потім до *Галицько-Волинського князівства*. Через Вишківський перевал провадив найкоротший шлях з Угорщини та Закарпаття до Галича. Тому шлях через Долину був не лише торговим, але й королівським. Саме ним угорські королі, що були родичами галицьким князям, їздили до стольного Галича.

1367 р. *Казимир III* підтвердив давні «*Калишські привілеї*» на території щойно анексова-

ної ним *Галицької Русі* для єврейської людності й оголосив її «*слугами держави*». Він бачив у гебреях певну протизавагу німецьким колоністам. Саме з цього часу почалося активне переселення євреїв до Галичини. Євреї отримали право на вільну торгівлю, вільне пересування *Польським королівством* та покровительство короля. Однак на все королівство їх тоді було не більше 10 тисяч.

За часів польського короля *Владислава Ягайла* Долина входила до *Жидачівського повіту*. Після його смерті Долина стала власністю *Михайла Костьоляна*. 1525 р. за клопотанням городян Долина отримала *магдебурзьке право* і право на «*роблення солі*». Прибутки йшли на ремонт міських валів. Вали були необхідні місту: турецько-татарські навали раз у раз спустошували цю землю. Особливо страшним був набіг 1594 року. Король *Зигмунд III Ваза* надав місту привілей на будову млина на річці Тур'я (зараз Тур'янка). У середині XIV ст. жителям дозволили проводити торги і ярмарки. Відтоді торги тут влаштовували щопонеділка, а ярмарки – двічі на рік.

Попри самоврядність, власники міста зобов'язували міщан виконувати різні повинності. А також сплачувати податки: за утримання худоби, толочне тощо.

Перші гебрейські родини почали з'являтися у Долині у XVI ст. З огляду на вигідну торгівлю сіллю гебрейська громада почала швидко розвиватися. Власники міста стали їх покровителями, міщани – конкурентами. Натомість і православна, і католицька церкви ставилися до них насторожено.

Для оборони від постійних татарських нападів у Долині збудували замок, насипали вали. Залишки цих валів біля гори Замчище збереглися до наших часів. Не усі могли сховатися

у замку, і мешканці неодноразово потерпали від нападів татар.

Перші документальні свідчення про жидівський кагал у Долині маємо з XVII ст.

Найперша, ще дерев'яна *церква Різдва Богородиці*, була збудована у Долині у 1648 р. Храм простояв майже 250 років, а у 1896 р. громада вирішила збудувати нову велику муровану церкву. Земельну ділянку під будівництво було вибрано на типовій для гебрійських штетлів головній вулиці міста. Тепер це дивом збережена вул. *Митрополита Андрея Шептицького* у Старій Долині. Будівництво нової *церкви Різдва Богородиці* завершили у 1904 р., а у 1906 р. митрополит Андрей Шептицький освятив нову церкву. Іконостас виготовлено 1934 р. у майстерні Наконечного, його третій ярус малював відомий український художник *Антін Манастирський*.

Наприкінці XVIII ст. *Річ Посполита* занепадала. Це супроводжувалося утисками міщан. Так, долинський староста приєднав до своїх володінь частину ґрунтів і сінокосів селян, скасував їхнє право рубати ліс на будівництво й ремонт житла. Майже всіма доходами від солеварні розпоряджалась влада міста. Жителі Долини здебільшого були малоземельними і потерпали від голоду й злиднів. У 1848 році з 590 господарств міста 243 мали лише до 1 моргу землі, 72 господарства – по 1-3 морги. Хоча були й багатші. Так, одному з них належало 4158 моргів поля.

Австрійські часи мало що змінили у місті. Хіба от 8 червня 1791 р. у міста забрали привілеї і документи, які надавали Долині статусу міста. Тоді ж заборонили використовувати титул «*вільне королівське місто*». Громада неодноразово опротестовувала це рішення і через

кілька десятків років Долина знову отримала магістрат.

1875 р. через Долину пролягла залізниця зі Львова до Станіслава. Під час пожежі у 1886 р. згоріло 320 будинків, і близько 2 тис. жителів позбулися житла. Від вогню вдалося врятувати лише східну частину міста й солеварню. 1898 р. вибухнула ще більша пожежа, яка знищила майже все поселення та ще й соляні копальні. Відбудовано солеварню тільки 1900 року, а до виробництва завод приступив у 1903 р. Солеварня досі збереглася у Старій Долині. Пожежа дала поштовх до відбудови міста, і до 1904 р. було відновлено всі житлові споруди. 1905 року споруджено новий залізничний вокзал і школу. 1908-го – лікарню, 1913-го – електростанцію.

Добування солі, сільське господарство та торгівля було основним заняттям населення Долини в ті часи. Промисловість у місті розвивалася повільно. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. тут працювали лише солеварні, тартак, цегельня, а також ткацька майстерня. Продуктивність праці була дуже низькою: на початку XIX ст. солеварня в середньому давала до 20 центнерів солі на рік.

Австрійці опанували Галичиною 1772 р. і розпочали реформи, передовсім адміністративні і освітні. У 1811 році в Долині було відкрито загальну двокласну школу, в якій навчалося 57 учнів, хоча, як звичайно, тоді вона містилась у старому непристосованому приміщенні.

Одразу ж австрійський уряд почав підтримувати просвітительський рух у гебрійській громаді краю. *Цісар Йосиф II* видав декрет про відкриття єврейських світських шкіл для гебрійських хлопчиків. Однак це починання не було успішним з огляду на культурні традиції гебрійської громади. І тоді він вирішив відкри-

вати німецькі школи спеціально для євреїв, де їх вже не вчили релігії і вони отримували атестат про закінчення німецької школи. Учителів для цих шкіл готували у спеціальному навчальному закладі у Львові на гроші з податків єврейських громадян. Генеральним інспектором цих шкіл став гебрейський просвітитель, *маскіл* з Чехії *Герц Гомберг* (*Herz Homberg*). 1877 р. він відкрив таку школу у Долині. Хлопчики вчилися у школі один рік.

Зовсім інше бачення освіти для гебрейських дітей було у хасидів, які формували світогляд гебрейського простолюду. У Долині одним із знаних представників був *раббі Їссахар Беріш Айхенштайн* (*Yissachar Berish Eicheinstein*, пом. 1886) син знаного представника Жидачівської хасидської династії *раббі Їцхака Ісаака Айхенштайна* з Жидачева (*Rabbi Yitzhak Isaak Eicheinstein*). Коли освітня реформа *Герца Гомберга* не спрацювала, бо наштотхнула на спротив хасидів і почасти гебрейських ортодоксів, які бачили освіту для гебреїв тільки у суто релігійній формі, – він покинув Галичину.

Наприкінці XIX ст. у Долині почали працювати п'ятикласна чоловіча й чотирикласна (1898 р. реорганізовано в шестикласну) жіноча школи з польською мовою викладання. У 1914 році жителі Долини звернулися до *Крайового Сейму* з листом, в якому просили відкрити в місті початкову школу з українською мовою навчання. Але Сейм відхилив це прохання.

Однією з найімпульсивніших будівель у місті є *костьол Різдва Діви Марії* у Старій Долині, хоча це не перший римо-католицький храм у місті. Розпочали його будівництво тільки у 1835 р. 1838 р. храм було освячено *Львівським*

римо-католицьким митрополитом Ф.П. Піштеком.

З Долини походить відомий ново-гебрейський автор *Соломон Рубін* (*Solomon Rubin*). Він народився 3 квітня 1823 р. Попри свою ортодоксальну освіту – вивчення Тори та Талмуду, він перейнявся просвітницькими ідеями *Гаскалі* і став прихильником руху єврейських просвітителів – *маскілів*.

Юнаком він переїхав до Львова, де навчався торгівлі книгами і познайомився з новинками інтелектуального життя Німеччини, Франції та Італії. Два роки відслужив у австрійському війську, після чого почав працювати вчителем у Львові. Однак його прогресивні погляди зробили перебування у Львові нестерпним, і він перебрався до Румунії, де успішно займався підприємництвом багато галицьких гебреїв. 1859 р. Соломон повернувся до Галичини і став наставником гебрейської школи для хлопчиків у сусідньому з Долиною Болехові. 1863 р. Рубін емігрував до Російської імперії і оселився у родичів в *Острозі*. Однак невдовзі повернувся до Австро-Угорщини і 1865 р. він вже перебував у *Відні*, де познайомився з відомим гебрейським інтелектуалом *Перецом Смоленським* (*Perez Smolenskin*, 1842-1885). Рубін починає співпрацювати з гебрейським виданням «*Га Шахар*». Він постійно переїжджає: 1870-1871 рр. він провів у *Неаполі*, 1873-1878 рр. – у *Тарногруді* (*Польща*), потім повертається до *Відня*, щоб з 1895 р. до своєї смерті у 1905 р. провести у Кракові. Рубін був одним з найбільш ентузіастичних прихильників гебрейського просвітництва, гострим критиком гебрейського релігійного фанатизму. Соломон Рубін був близьким до філософії ще одного гебрейського мислителя – *Баруха Спінози* (*Spinoza*,

d'Espinosa; народився в Амстердамі як Барух Спіноза – помер в Гаазі як *Benedictus de Spinoza* – Бенедикт Спіноза, 1632-1677), пробував поєднати персоналізм Спінози та цінності юдаїзму. Його ранні твори, як-от «*Moreh Nebukim ha-Kadash*» (*Moreh Nebukim ha-Kadash*, Wien, 1856-1857) та «*Teshubah Nizzahat*» (*Teshubah Nizzahat*, Lemberg, 1859) опонували критиці Спінози з боку професора рабинської семінарії у Падуї (Італія) раббі Шмуеля Давида Луццато (*Shmuel David Luzatto*, 1800-1865), який, як ми знаємо з історії Болехова, кореспондував у 1830-х рр. з раббі Гіршем Гольденбергом з Болехова (*Rabbi Hirsch Goldenberg mi-Bolechov*). Очевидно, раббі Гірш Гольденберг, належачи до першого покоління просвітелів-маскілів в околиці Долини, сильно вплинув на духовний розвиток молодого автора. Згодом і його шлях простелиться через Відень до Італії. Робота Рубіна «*Spinoza und Maimonides, ein Psychologisch-Philosophisches Antitheton*» робить його доктором філософії Гетінгенського університету. Пізніше Рубін повертається до улюбленого філософа і пише гебрейський переклад «Етики» Спінози – «*Cheker Eloah im Torat ha-Adam*» (*Cheker Eloah im Torat ha-Adam*). Назагал він автор 25 праць, дві з яких – «*Maache Taatuym*» (*Maache Taatuym*, Wien, 1887) і «*Yesod Mistere ha-Akkum ve-Sod Chokmat ha-Kabbala*» (*Yesod Mistere ha-Akkum ve-Sod Chokmat ha-Kabbala*, Wien, 1888) – навіть були перекладені німецькою мовою як «*Geschichte des Aberglaubens*» (*Leipzig*, 1888) та друга як «*Heidenthum und Kabbala*» (*Wien*, 1892). Його останні твори «*Yalkut Shelomo*» (*Yalkut Shelomo*, Krakow, 1896) та «*Sehulot ha-Zemanim*, *ve-Ototam*» (*Sehulot ha-Zemanim, ve-Ototam*, німецькою – «*Symbolik der Pflanzen*», *Krakow*, 1898). Такий детальний опис біографії

цього гебрейського просвітителя родом з малесенького підкарпатського штетла Долина показує, наскільки відкритим був цей світ для допитливих і талановитих людей у XIX ст.

Великого лиха завдала населенню Долини I Світова війна. Австрійські війська у першій фазі війни відступали. Фронт підійшов під саме місто. Його розграбували, багато будівель під час боїв було знищено від обстрілів і пожеж. У жовтні 1914 року російські війська зайняли Долину. Рядові російські солдати досить жорстко трактували єврейське населення міста.

З 1 листопада 1918 р. до травня 1919 р. у Долині було встановлено українську владу. Польща одразу ж оголосила війну Західноукраїнській Народній Республіці. У травні 1919 р. Долина опинилася під владою Польщі, однак місцеві жителі часто ігнорували заходи, до яких вдавалася польська влада. Наприклад, бойкотували вибори до польського Сейму і Сенату у листопаді 1922 року. Незважаючи на те, що до міста увійшли підрозділи польського війська, у виборах взяли участь тільки 20% виборців.

Попри війну та непорозуміння соляні промисли, а з ними і місто, розвивалися. У 1923 р. за проєктом архітектора Павловича будується новий збірник соляного розчину з досить нового, як на той час, матеріалу – залізобетону. У 1940 р. запущена шахта «Новиця», яка не працювала з 1927 р. Тоді ж розширено приміщення самого заводу та відремонтована шахта «Барбара».

Важливою подією в Долині був страйк робітників у серпні 1929 року. У ньому взяло участь 700 робітників різних професій. Важке становище погіршувала світова економічна криза. За офіційними даними, щорічно з 1933 до 1935 рік кількість безробітних у Долині була понад 500 осіб.

За переписом 1931 р., у Долинському повіті було 9 031 євреїв. Натомість відсоток євреїв у самому місті був набагато більшим.

Долина є батьківщиною першого *Верховного Архієпископа Львівського, кардинала, Глави Української Греко-Католицької Церкви* з 1984 до 2000 року *Блаженнішого Мирослава Івана Кардинала Любачівського*, який повернувся з еміграції в Україну. Він народився 24 червня 1914 року. Його батьки – *Євстахій Любачівський* та *Анна Олійник* – мали трьох синів, з яких *Мирослав* був найстаршим. Початкову освіту здобув у Долині, Однак, як і *Соломон Рубін*, він у ранньому віці покидає її задля подальшого інтелектуального та духовного росту. З 1934 по 1937 рік він навчався в *Українській греко-католицькій богословській академії у Львові*, на факультеті філософії, а потім на факультеті теології. У 1937 році розпочав далші богословські студії в *університеті Канізіанум в Інсбруку* (Австрія). 21 вересня 1938 року приїжджає на короткий час до Львова, де приймає ієрейські свячення з рук *Митрополита Андрея Шептицького*. Після свячень продовжує навчання в *Інсбруку*. У 1939 році, у зв'язку з початком II Світової війни, університет був змушений перенестися до Швейцарії. Саме там, у 1941 році, о. *Мирослав Любачівський* захистив свою докторську працю з богослов'я на тему «*Боротьба св. Василя Великого з аріанізмом, виражена в його літургії*». Після того, з 1942 до 1945 року, він студіює в *Біблійному інституті в Римі*, де в 1944 році здобуває ліценціат з біблістики, і у *Григоріанському університеті* (1945-1947), де отримав

ліценціат з філософії. З 1945 до 1947 року студіює медицину у *Королівському Італійському університеті* в Римі. У 1947 році о. *Любачівський* виїхав до США для опіки над українськими емігрантами-католиками в *Стемфорді*. Був душпастирем *церкви св. Петра і Павла* та опікувався школою у *Клівленді, штат Огайо*. Тут також розпочалася його письменницька діяльність. Серед ранніх творів і публікацій о. *Любачівського* є кілька недільних проповідей та переклад *Катехизму*

Триденційського Собору, згодом з'явилися такі його праці: «*Вірую в єдиного Бога*», «*Десять заповідей Божих*», «*Ранішні розважання*», недільні проповіді та багато богословських статей. У 1968 році о. *Любачівський* став духівником *Української Католицької Семінарії св. Йосафата* у Вашингтоні. Пастирював у *Манасі та Річмонді* (штат Вірджинія). У 1971 році його призначено професором *Академії св. Василя у Філадельфії* (штат Пенсильванія). У 1973 р. о. *Любачівський* був призначений духівником *Семінарії св. Василя у Стемфорді* (штат Коннектикут). У квітні 1978 року *Його Святість Папа Павло VI* надав о. *Любачівському* ступінь почесного прелата. 13 вересня 1979 року *Папа Іван Павло II* призначив його *Архієпископом і Митрополитом Філадельфійським* і 12 листопада 1979 року, разом з *Верховним Архієпископом Йосифом Сліпим* і *Митрополитом Максимом Германюком*, у *Сікстинській Капелі у Римі* хіротонізував його на єпископа. 27 березня 1980 року, після Синоду Єпископів УГКЦ отримав призначення на коад'ютора *Верховного Архієпископа* з пра-

долина, 1900 рр.

432

вом спадкоємности. Після смерті Йосифа кардинала Сліпого 7 вересня 1984 року владика Мирослав Любачівський став *Верховним Архієпископом Львівським*. 25 травня 1985 року його призначено членом колегії кардиналів з титулом церкви св. Софії а Віа Бочча у Римі. 14 грудня 2000 р. кардинал помер.

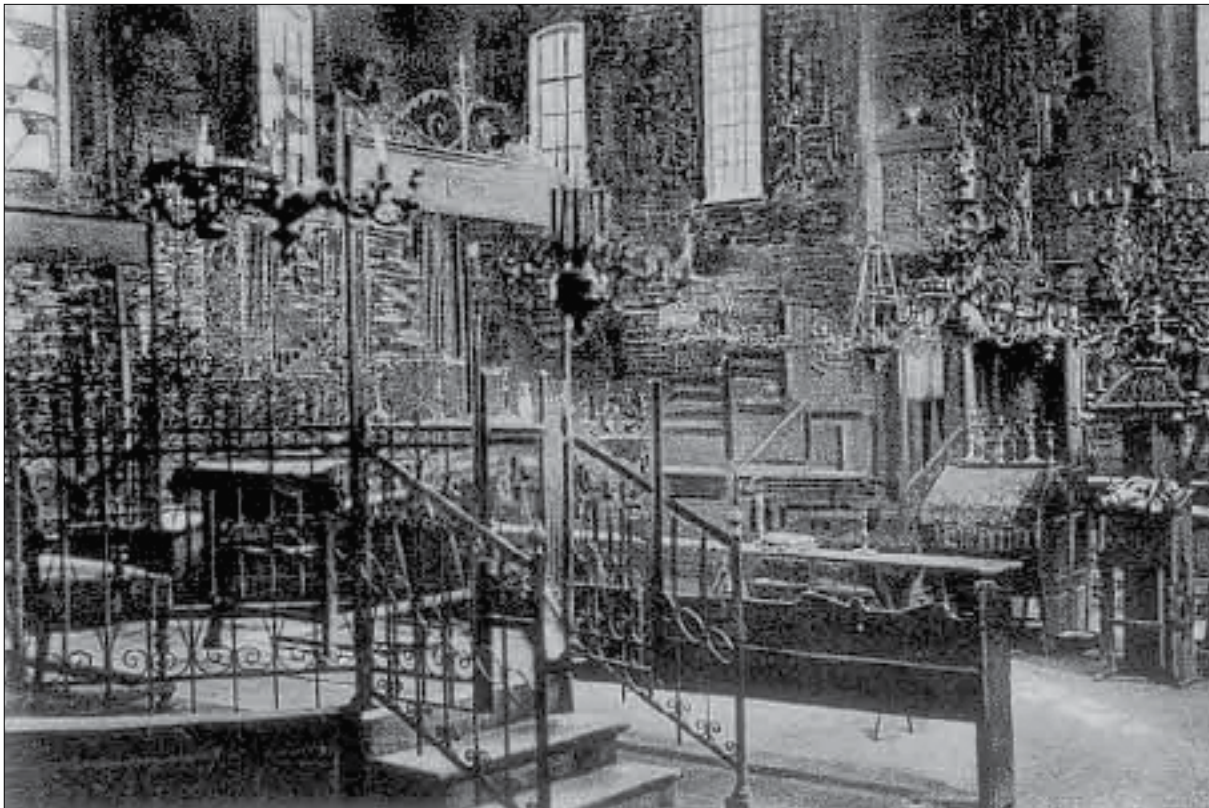
Як бачимо, історія міста Долина розвивалася, неначе між двома інтелектуальними полюсами, одним з яких *Соломон Рубін*, а іншим — *Мирослав Іван Любачівський*.

Станом на 1931 р. у Долинському повіті проживало 4 304 євреї.

Сьогодні в Долині можна оглянути синагогу кінця XIX ст. Вона розміщена на вул. Митрополита Андрея Шептицького. Це монументальна компактна споруда, споруджена у стилі романтичного модернізму. А також варто оглянути закинутий кіркут у Старій Долині на вул. Винниченка.

ходорів, інтер'єр дерев'яної божниці, 1900 рр.

рожнятів

ראזנאטאב

рожнятів, 1928 р.

Рожнятів

Rozniatow (пол.), **ראזניאטאָו**, **ראזנאטאָו**, **ראזניאטאָו** (їдиш), **Рожнятов** (рос.), **Rozhnyatov**, **Rozhantov**, **Rozhnyatuv**, **Rozintov**, **Roznatov**, **Roznyatuv**, **רוזניאטאָו** (іврит)

Виїхавши з Долини, не доїжджаючи до Калуша, у селі Креховичі можна повернути до маленького підгірського містечка Рожнятів, що розміщене за 120 км від Львова. Воно розкинулося у межиріччі річок Дуба і Чечва, що витікають з двох різних гірських ущелин. Тому річка Дуба завжди льодяна, а Чечва постійно тепла. Містечко відоме з XII ст., тобто до приходу євреїв до Галичини. Натомість сліди татарської присутності в селах довкола Рожнятова очевидні.

Рожнятів був власністю родини графів Скарбків. Родина Скарбків, як і ліси, що тягнуться до карпатського хребта, вірно служили польській Короні з XIII ст. За Рожнятовом не було перевалу на Закарпаття, і до сьогодні це чи не найбільш дикий і незайманий куточок Карпат. Рожнятів був приватним містом родини Скарбків, і родовий знак «Абданк» у XVII ст. став гербом міста. Скарбки збудували у Рожнятові, на березі вже тепер неіснуючого озера, замок. Сьогодні це управління внутрішніх справ з помітними готичними луками замкових вікон. Багатство родини Скарбків, яке базувалося на володінні величезними лісами, дозволило графу Скарбку в середині XIX ст. оплатити побудову у столиці Галичини Львові величного театру, названого театром Скарбка (тепер театр ім. Марії Заньковецької). Більшість свого прибутку родина Скарбків віддавала на утримання єзуїтського колегіуму у містечку Хирів

для дітей шляхти та величезного сиротинця у селі Заклад близько Миколаєва на Дністрі.

Після входження Галичини до Австрійської імперії 1785 р. *цїсарева Марія-Терезія* та *цїсар-реформатор Йосиф II* підтвердили міські права Рожнятова. Таким чином воно стало самоврядним.

У Рожнятові 1848 р. зупинявся російський експедиційний корпус, що поспішав допомогти австрійській владі придушити Угорську революцію.

Містечко завжди було поліетнічним. Часом воно перетворювалося на класичний єврейський *штетл*. Особливо зросла вага і роль єврейської громади міста після йосифінських реформ, які проголосили принципи релігійної терпимости в Австрійській імперії. У 1910 р. у Рожнятові було тільки 3,6 тис. мешканців. З них 38% греко-католиків, 19,9% римо-католиків, 42,1% юдеїв. Тому у містечку, поруч із замком Скарбків, до 60-х рр. XIX ст. стояв цегляний римо-католицький костьол, на в'їзді у містечко – дерев'яна церква Різдва Христового, а на ринковій площі – синагога.

З XVIII ст. у Рожнятові постала традиційна єврейська громада. Хоча представники єврейської громади займалися всіма формами підприємництва та вільними професіями – зазвичай лікарі, правники – більша частини громади була надзвичайно бідною.

Більшість мешкала в самому Рожнятові і тільки п'ять родин жило в сусідньому селі Сваричів, а у Струтині не більше однієї.

Всього 20-30 будинків було збудовано з цегли, решта ж будинків були дерев'яними, як правило, з солом'яним дахом. Тільки у середмісті будинки мали черепичні і бляшані дахи.

Землями та нерухомістю родина Скарбків володіла до I Світової війни, а потім передала ліси в управління фірмі *Глезінгера (Glesinger)*.

Від залізничної станції Креховичі до Рожнятова цілих сім кілометрів, тому колись до міста добиралися на особливих фірах. Спочатку їх було тільки дві, і вони належали євреям-фірманам *Зусі (Zusia)* і *Пінхасу (Pinchas)*. Фіри були вистелені сіном, ноги пасажирів звисали набік. Пізніше з'явилися комфортніші вагончики, які мали сидіння і дах. Першим власником такого транспорту був *Аарон Цімерман (Aharon Zimmerman)*. Другим став «водій екіпажів *Мелех» (Melech)*. Так фірмани стали водіями екіпажів. Але були і звичайні дорожки, запряжені старими кіньми, такими самими голодними, як і їхні власники.

Як і усюди, в штетлах громадське життя точилося у корчмах. На ринковій площі стояла знаменита корчма *Шабтая (Шніреля) (Shabtai (Spiegel))*. Її відвідували такі «знані» в Рожнятові особистості, як польський швець *Кравець, Анна-пнячка, шамес (שמש – служка з клойцу), «Еліяху з базару» (Eliahu)*. Корчма працювала з п'ятої години ранку до восьмої години вечора. О дев'ятій раббі Шабтай йшов до свого хасидського клойца (ר״ק – малий молитовний дім) на вечірню молитву.

Центр Рожнятова звався просто «містом». У центрі міста була площа Ринок, біля якої була *Велика синагога* (грекою «сінагогеі») – «збори» на івриті *בית כנסת, бет кнесет*, – «дім для зібрань») Поруч стояв *бет мідраш (בית מדרש – дім для вивчення Тори)*. Хасидський *Старий клойц* був з іншого боку Великої синагоги.

Після I Світової війни подули нові вітри, і в хасидському Старому клойці навчали не лише Тори, але й модерних танців. З часом він перетворився на культурний та освітній центр

для молоді. Змінювався і зовнішній вигляд тих, хто студював тут Тору. Вони обрізали пейса, зголили бороди і почали відвідувати театри, які приїжджали до міста. Вони влаштовували пікніки у Сваричівському лісі, співали єврейських пісень та дебатували.

З XVIII ст. у Рожнятові, як і всюди на Галичині, посеред простого люду поширився хасидизм. Зокрема з боку рабина Рожнятова *раббі Аріє Лейба Гелера (Rabbi Aryeh Leib Heller)*. Щоправда, він стикнувся з опором ортодоксальних жидів, які дотримувалися старих релігійних догматів. Та для нас важливо знати, хто ж сформував його погляди. 1745 р. у Калуші народився *раббі Йосеф Гелер (Rabbi Yosef Heller)*, як четверте покоління автора відомої книги «*Тосафот Йом Тов» (Tosafot Yom Tov)* *раббі Йом Това Липмана Гелера (Rabbi Yom Tov Lipman Heller)*. Він був третьою дитиною в родині і його назвали Аріє Лейб. Він дуже добре вчився, настільки добре, що місцевий вчитель порадив батькам відіслати сина до відомого *таона (תאנא, буквально «велич» – офіційний титул глав гебрейських шкіл) ешиви (עשי״ו, буквально «засідання» – вищий релігійний навчальний заклад де вивчають Усний Закон, головно Талмуд) раббі Мешулама Ігра з Тисмениці (Rabbi Meshulam Igra mi-Tysmienica)*. Це навчання було вагомим для формування світогляду Аріє Лейба, адже тисменицька громада входила до десятки найбільших громад регіону і там можна було вчитися у таких великих знавців Тори, як *раббі Мордехай Беннет з Нікольсбурга (Rabbi Mordechai Bennet mi-Nikolsburg)*, *раббі Нафталі Цві Горовіца (Rabbi Naftali Tzvi Horowitz)* – голови хасидської династії з *Ропчиць (Ropszyce)*, *раббі Баруха Франкель-Теомім з Липників (Rabbi Baruch Frankel-Teomit mi-Lipnik)*, *раббі Якова Лорбербаума зі Стрия*

(*Rabbi Yaakov Lorberbaum mi-Stryy*), автора книги «Хават-Даат» (*Chavat-Daat*).

Раббі Мешулам був запеклим опонентом хасидів, і водночас один з найавторитетніших хасидів Раббі Хаїм з Чернівців (*Rabbi Chaim mi-Czernowitz*), автор трактату «Беер Маїм Хаїм» (*Beer Mayim Chayim*) пише про нього, як про «князя Тори, світло світу... корону слави Ізраїля».

За легендою, коли раббі Баал Шем Тов (*Baal Shem Tov, Rabbi Yisroel (Israel) ben Eliezer, רבי ישראל בן, 1698-1760*), засновник містичного гебрейського пієтизму, званого хасидизмом, побачив сина раббі Шімшона (*Rabbi Shimshon*) – батька раббі Мешулама (*Rabbi Meshulam*), чотирирічним хлопчиком у Бучачі, він пильно подивився йому в обличчя і сказав: «Придивіться ближче, ця дитина є чиста душею і є посланцем небес, я не бачив таких вже кілька поколінь» (з книги «Сареї Меах» (*Sarei Meah*)).

Раббі Мешулам вивчав Тору у Тисмениці 27 років, після чого став рабином *Петербурга*. Таким був Раббі Мешулам, учитель Аріє Лейба Геллера з Калуша, раббі Рожнятова.

Коли *парнаси* (рада кагалу) Рожнятова запросили Раббі Аріє Лейба стати рабином своєї громади, вони мало що могли йому запропонувати – громада була мала, статки її членів мізерні. Жили головно з корчмарства, торгівлі вівцями та великою рогатою худобою. Громада була невибаглива, не турбувала його своїми проблемами, тому він мав час і душевний спокій для довгих медитацій над Торою. Його життя було сповнене труднощів та болю, але він сприймав все з любов'ю.

Розповідають, що коли один єврей прийшов до нього за порадою, то застав його у ліжку. Аріє Лейб писав свій трактат, заховавши каламаря під ковдру, щоб не замерзло чорнило.

Його першою книгою була «Шав Шамата» (*Shav Shamata*). У ній він спробував дати нове тлумачення семи частинам Талмуду. Тлумачення виявилось близьким до Кабали. Свою книгу він розпочав з тлумачення *Тетраграматону* – *יהוה*: *Imbarax* (י – *Yitbarach*, Благословенний) *Гаехад* (ה – *Haechad*, Єдиний) *Веїштабах* (ו – *Veyishtabach*, і Славний) *Габорех* (ה – *Haboreh*, Творець). Мойсей перший вводить в юдаїзм особисте ім'я Бога *Ягве*. В Біблії воно позначається буквами *יהוה* (звідси і прийняте в науці визначення – тетраграматон, тобто абрєвіатура). Гебрейські філософи впродовж віків пробували і пробують розтлумачити, що ж означають ці чотири букви. З огляду на фінансові труднощі, він зміг видати книгу тільки наприкінці свого життя.

У Рожнятові Аріє Лейб написав і свою головну книгу, тлумачення *Галахи* (הלכה – єврейського права) – «Кецот га-Хошен» (*Ketzot Nachoshen*), яку опублікував у Львові. Тоді він жив із своєю сестрою та зятем, знаним єврейським поетом і письменником *Шломо Єзудою Раппортом* (*Shlomo Yehuda Rappaport*). Зі вступу до книги можна було побачити, як йому важко жилося у Рожнятові. З часом Аріє Лейб переїхав до Стрия.

Згідно з гебрейською хасидською традицією, тридцять шість праведних Цадиків світу захищають світ від знищення. Громада Рожнятова була впевнена, що один з них живе поруч з ними. Цією людиною вони вважали раббі Ізраєля Лейцера (*Rabbi Yisroel Leizer*). Про нього говорили, що він прийшов до Рожнятова в молодості, але незабаром поїхав вивчати таємниці Тори. Заглиблений у Тору, він практично не розмовляв з простими людьми. Кожна гебрейська родина хотіла мати його за зятя, засилала сватів, але намарно. Він був

досить дивною особою. В нього було міцне та здорове тіло, однак на одній руці він мав замість п'яти – шість пальців. Ніхто не бачив молодика за вивченням Талмуду, він ніколи не відвідував ані бет мідрашу, ані клойца, хоча молився, однак ніколи не промовляв молитов. Напередодні свят він зазвичай десь зникав. Його знаходили у поношеному одязі посполитої людини. Він жив скромно, в малесенькій кімнатчині, де не було навіть стола чи стільця, тільки величезна піч, на якій він спав чи відпочивав. Усі його книги були на підлозі. Читав він їх чи ні – ніхто не знав. Часто він заробляв чималі гроші, розвантажуючи вагони. Куди потім пропадало зароблене – також ніхто не знав. Та одного дня усе стало зрозумілим – коли у Золочеві згоріла синагога, Ізраель Лейцер став чи не головним філантропом золочівської громади, передавав гроші, книги, культові речі до синагоги. Коли став німцем, то продав усе, що мав, щоб допомогти громаді. Можливо, саме тому Ізраеля Лейцера вважали одним з тридцяти шести праведників світу.

Останнім рабином Рожнятова був *раббі Йосеф Менахем Мечнер* (*Rabbi Yosef Menachem Meczner*). Він походив з хасидських династій *Тзанц* (*Tzanz*) і *Бобов* (*Bobow*) з Кракова, був сином голови єврейської громади Кракова *раббі Давида Мечнера* (*Rabbi David Meczner*), і онуком *раббі Гodelя Мечнера* (*Rabbi Godel Meczner*).

Рожнятів справді мав блискучих рабинів і учителів. Їхні надгробні плити дотепер можна побачити на непогано збереженому рожнятівському гебрейському цвинтарі.

У *штетлі* Рожнятів функціонували усі гебрейські релігійні інституції: *шохтім* (ритуальна масарня з різником – *шохетом* – *שוחט*), *мохалім* (ритуальна обрізальня з *мохелом* – *מחל*),

який здійснює обрізання), *габбаім* (скарбники громади – *габбаі* – *גבאי*, від *גבל* – збирати плату), *шамашім* (*שמש* – служба синагоги і zarazом гробар). Усі ці релігійні інституції опиралися на *міньян* (*מנין* – 10 осіб, які потрібні для того, щоб творити молитву).

Наприкінці XIX ст. у Рожнятові почав розвиватися сіоністський рух, який закликав повертатися до Палестини і базувався на любові до Землі Ізраїля – *Ерец Ізраель*. З'явилися і перші *халуцім* – піонери освоєння землі обітваної, які поїхали до Палестини.

Після Сіоністського конгресу у Базелі, за свідченням *Якова Рехтшафена* (*Yaakov Rechtschaffen*), у Рожнятові заснували Сіоністську групу *Ховевей* (*Chovevei*). Через 20-30 років *Ховевей Ціон* (*Chovevei Zion*) почала ділитися на інші сіоністські організації. Спершу після I Світової війни від'єдналися робітники в *По'алей Ціон* (*Poale Zion*). Головними активістами рожнятівської організації *По'алей Ціон* були магістр *Лейб Майцельс* (*Leib Meisels*) і *Моше Моньо Люстгауз* (*Moshe Monio Lusthaus*). Організації ставали все більш світськими і майже перетворилися у робітничі рухи. Після того постали відділення *Стам Ціонім*, голова – *Моше Розенберг* (*Moshe Rozenberg*), молодіжної групи *Ахви* (*Achva*), потім організації *Мізрахі* – *Бней Аківа* (*Mizrachi – Bnei Akiva*), засновником і патроном групи був *раббі Авраам Зауєрберг* (*Avrahamtze Zauerberg*), *Гордонія* (*Gordonia*), *га-Шомер га-Ца'ір* (*ha-Shomer ha-Za'ir*). Усі сіоністські організації співпрацювали і збирали кошти для викупу землі в Палестині. Цим займався Єврейський національний фонд (*Керен Кайямет ле-Ізраєль*, *Keren Kayemet LeYisrael*), довголітнім головою якого у Рожнятові був *Шімон Рехтшафен* (*Simshon Rechtschaffen*).

У місті квітло і гебрейське культурне життя. Функціонувала драматична група та велика бібліотека, якою керував *Бен Ціон Горовіц* (*Ben Zion Horowitz*). Театральна група ставила драми *Шолом Алейхема*, *Переца*, *Еша та Гольдфадена* (*Goldfaden*). Акторами були студенти, молодь і жінки. Гроші з вистав йшли на розбудову бібліотеки.

Раббі Авраам Зауерберг заснував молодіжну секцію організації *Мізрахі* (*духовний центр*), секретарем якого був *Елізер Йіцхак Нусбаум* (*Eliezer Yitzhak Nussbaum*). Її представники брали участь у національній конвенції у Львові і допомагали в організації груп *халуцїм* – перших поселенців Ізраїлю.

Молодіжна організація *Ахва* була найбільш розбудованою організацією у Рожнятові. Її головою був Шімшон Рехтшафен, найбільш активними членами – доктор *Давид Вайсман* (*David Weisman*), натхненник та душа організації та *Моше Розенберг* (*Moshe Rosenberg*). Ця організація гуртувала як ортодоксів, так і людей світських, і не була політичною.

Гордонія гуртувала усіх, хто був зацікавлений працювати на землі Ізраїлю. Однак вона була слабкою, бо навіть не мала власного місця для засідань і складалася з кількох членів.

Група *га-Шомер га-Ца'ір* (*השומר הצעיר*, *молодіжна варта*) була втіленням великих надій, покладених на єврейську молодь. Це було місце політичних та сіоністських дебатов, гебрейських та ізраїльських пісень. Вона займалася освітою молодого покоління на засадах сіонізму.

До сьогодні мешканці Рожнятова та околиць оповідають про місцевих видатних людей. Чи не найчастіше згадують *доктора Сабата* (*Dr. Sabat*). Він народився у Празі. Першою освітою у нього була теологія, а потім він вивчав медицину. До Рожнятова прибув разом з австро-угорським військом 1918 р. Закохався у молоду доньку інженера з Долини. Попри те, що його дружина

була християнкою, він не відрікався від свого єврейства. Він ніколи нікому не відмовляв у допомозі, і коли прийшли жакливі часи Голокосту, українська громада цілого повіту не давала нацистам забрати його до концентраційного табору.

Рожнятів відвідували й інші знаменитості. У 1934 р. у містечку побував єврейський поет *Х.Н. Бялік*, а згодом письменник *Моше Ставскі*, *Ставі* (*Moshe Stavski, Stavi*) прожив у Рожнятові ціле літо.

У 1939 р. у Рожнятові мешкало 1349 євреїв.

Сьогодні в Рожнятові можна оглянути чудово збережений *кіркут*. Він розміщений на вул. Струтинській, що веде до села Нижній Струтин. На цвинтарі збереглося близько 500 *мацев*. Синагога не збереглася.

Sefer zikaron le-kehilat Rozniatow, Perehinsko, Broszniow, Swaryczow ve-ha-seviva, Shimon Kanc, ITel Aviv, 1974.

калуш

קאלוש

калуш, 1900 рр.

Калуш

Kalusz (пол.), Калуш (рос.), קאלוּשׁ (їдиш), קלוּשׁ (іврит), Kalush

Калуш – місто за 140 км від Львова.

Перша письмова згадка про Калуш була знайдена у дванадцятитомнику *«Галицьких гродських книг»*. На той час Калуш входив у Галицьке староство, а те, своєю чергою, у Польське королівство. Ця згадка датована 27 травня 1437 р. У згадці йшлося про *«суд у найближчий вівторок після Трійці з участю королівського чоловіка Драгуша з Калуша проти Митька із Куроша»*. З цього часу Калуш все частіше згадується у різних земських книгах. Назва міста правдоподібно походить від слова *«калюші»* – природні соляні джерела, з яких у давнину добували сіль. Таких довкола Калуша доволі.

До 1549 р. Калуш мав статус села на берегах р. Сівки, притоки Дністра. У 1549 р. король Речі Посполитої *Зигмунд Август* уповноважує белзького воєводу, коронного гетьмана і галицького старосту *Миколу Синявського* заснувати місто Калуш з відповідною юрисдикцією на засадах самоврядування. З того часу Калуш стає *«вільним містом»* у відповідності з *магдебурзьким правом*. Місто обирало міський магістрат – міську раду. На чолі магістрату стояв бургомістр, якого обирали громадяни.

Перші єврейські родини з'явилися у Калуші близько 1600 р.

Калуським старостою був батько майбутнього короля Речі Посполитої Яна III Собеського – *Якуб Собєшин* (1590-1646). Окрім того, Якуб Собєшин був старостою красноставським, яворівським, стрийським і барським.

Значну роль в історії Калуша відіграв князь *Август Олександр Чарторийський* (1697-1782), що був калуським старостою, а також руським воєводою (1731), подільським старостою (1750-1758), мальтійським лицарем, командувачем польською армією 1729 р. і підтримував кандидата на корону Речі Посполитої *Станіслава I Лещинського*.

У XV ст. місто переживало свій золотий час і славилася розвинутим солевидобутком, броварнею і виробництвом солоду, який йшов на виготовлення пива.

Жидівський район Калуша називали *«Мала Палестина»*. Він мав усі ознаки та інституції типового єврейського *штетла*.

У XIX ст. громадськість гебрейського Калуша, як всюди в Галичині, розділилася на три нурти – ортодоксів *мітнагдімів*, поступовців і просвітителів *маскілів* та релігійних містиків *хасидів*. Кожна з цих течій формувала свої громадські, а потім і політичні структури, однак у провінційному містечку гострої боротьби між ними не було.

Релігійне життя укладалося в традиційні для Галичини релігійні нурти. Основна маса гебреїв була ортодоксальної орієнтації. Знаними рабинами Калуша були *раббі Йосеф Бабат* (*Rabbi Yosef Babat*), *раббі Яков Лейзер* (*Rabbi Ya'akov Leizer*), *раббі Міхаель Бравер* (*Rabbi Michael Brawer*), *раббі Яков Нусбаум* (*Rabbi Ya'akov Nusbaum*), *раббі Шломо Шіклер* (*Rabbi Shlomo Schikler*). Натомість хасиди гуртувалися довкола *Чортківського клойца* та *раббі Єхієля* (*Rabbi Yechiel*).

У Калуші у 1937 р. було 14 700 мешканців. А у 1939 – 17 000 мешканців, з яких 6 000 євреїв.

Особливого розвитку видобуток солі набув після I Світової війни. Видобутком солі керував «Товариство видобутку солі» у Львові.

Євреям належала значна частина підприємств. Хоча далеко не всі, як це могло б видаватися. Однак, для сучасного українського читача важливо, хоча б візуально, у формі певного мережива подивитися на світ, якого вже немає. Досить невеликого переліку тільки єврейських підприємств у маленькому містечку Калуш. У 1920-х рр.:

Млини належали: *братам Фрідландерам, М. Піхлю, родині Зонгаймів (Friedlander, M. Pichl, Sonheim);*

Фабрики лікерів: *Ц. Барніку, С. Мюльшайну та І. Шпінделю, Б. Вайману (C. Barnik, S. Muhlstein, I. Spindel, B. Weiman);*

Фабрика цукерок: *К. Біненфельду (K. Bienenfeld);*

Фабрика газованої води: *М. Краушару, М. Райтману (M. Kraushar, M. Reitman);*

Броварня «Бровар»: *А. Мюльштайну, І. Шпінделю (S. Muhlstein, I. Spindel);*

Гарбарня: *В. Лереру, Й. Йогелю, Й. Ліберману (W. Lehrer, J. Yogel, J. Lieberman);*

Фабрика виробів з бетону: *А. Маєр, Н. Гелєр (A. Mayer, N. Heller);*

Фабрика дахівки: *Л. Левіт, С. Вінклер (L. Lewit, S. Winkler);*

Тартаки: *М. Гольдер, М. Зарваніцер (M. Holder, M. Zarwanitzer);*

Фабрика мила: *родині Таубер (Tauber);*

Готелі належали: *В. Гольдеру, Б. Беру, Б. Ляндсману, М. Гофману (B. Holder, B. Beer, B. Landsman, M. Hoffman);*

Ресторації: *С. Адлеру, Б. Беру, М. Барнфельду, Р. Айніштайну, Й. Файнтрикелю, А. Гольдеру, Б. Ляндсману, М. Райлеру, А. Шольцу, В. Штехелю, М. Штрейту, М. Бораху, С. Літ-*

ману, С. Мюллеру (S. Adler, B. Beer, M. Barnfeld, R. Einstein, J. Feintrykel, A. Holder, B. Landsman, M. Reiler, A. Scholz, W. Stechel, M. Streit, M. Borach, S. Litman, S. Müller);

Механічні майстерні: *Г. Оніцу, Е. Таленфельду (H. Opitz, E. Thalenfeld);*

Транспортні агентства: *А. Таненбауму, М. Фрувирту (A. Tanenbaum, M. Fruhwirth);*

Бюро інформації належало *М. Вайну (M. Wein).*

Не менш успішним було і дрібніше єврейське ремісництво. Серед знаних у Калуші ремісників були:

Боднарі: *М. Швер (M. Szwer);*

Бляхарі: *М. Бухгальтер, Д. Майнблум, М. Ролер, І. Таленфельд (M. Buchhalter, D. Meinblum, M. Roler, I. Thalenfeld);*

Фотографи: *Д. Габер, Д. Штайгліц (D. Haber, D. Steiglitz);*

Перукарі: *С. Поль, Й. Анель, Б. Байн, З. Файнтух, М. Ліленфельд (S. Pohl, J. Appel, B. Bein, Z. Feintuch, M. Lilienfeld);*

Каменярі: *Б. Бер, Л. Фурхтсам (B. Beer, L. Furchtsam);*

Коминарі: *З. Люстір (Z. Lustig);*

Капелюшники: *М. Шраєр (M. Schreier);*

Колісники: *Й. Штемлер (J. Stemler);*

Ковалі: *Л. Дельво, Й. Дельво, В. Крам (L. Delwo, J. Delwo, W. Kram);*

Кравці: *Р. Бер, М. Келєр, І. Вайнтрауб, Х. Таненбаум, К. Гунілович, Д. Бадлер, С. Гаунтман (R. Beer, M. Keler, I. Weintraub, Ch. Tanenbaum, K. Hunilowicz, D. Badler, S. Hauptman);*

Малярі: *А. Грубер, І. Шмідліц (A. Gruber, I. Stiedlitz);*

Пекарі: *Г. Берман, І. Росман, Г. Самель, Е. Шмперер, А. Шраєр (H. Berman, I. Rosman, H. Samel, E. Streger, A. Schrage);*

Римарі: Г. Бернфельд, А. Блауштайн, Б. Герман, М. Таленфельд, О. Таленфельд, А. Герман (H. Bernfeld, A. Blaustein, B. Herman, M. i O. Thalenfeld, M. Herman);

Різники: Е. Бергер, Б. Герман, Ф. Герман, М. Герман, Г. Бухгальтер, Б. Бляуштайн, Г. Зігель, С. Зігель, К. Зігель, М. Фельсен, Й. Фендель, І. Трампелер, Г. Шюц (E. Berger, B. i F. i M. Herman, H. Buchalter, B. Blaustein, G. Siegel, K. i S. Siegel, M. Felsen, J. Fendel, I. Trampeler, G. Schütz);

Сідлярі: Д. Герман (D. Herman);

Тапетувальники: С. Вайнтрауб (S. Weintraub);

Столярі: А. Бернфельд, К. Кох, Л. Відер, І. Лібенкраут, С. Відер (A. Bernfeld, K. Koch, L. Wieder, I. Leibenkraut, S. Wieder);

Шевці: В. Грос, М. Ельбраун, М. Ембраун, М. Вайс, В. Рокер, Г. Коломиєць, Ф. Шраге (W. Gross, M. Elbraun, M. Embraun, M. Weiss, W. Rokier, G. Kolomyjec, F. Schrage);

Годинникарі: Е. Бікель, П. Бляуштайн, Х. Лустман (E. Bickel, P. Blaustein, Ch. Lustman).

Важливе місце у житті штетла Калуш посідало купецтво. Крамниці переходили від одного покоління до іншого.

Торгові дома належали: А. Грюнберсону, Й. Айсіку, М. Лікворніку, А. Грюншлягу, М. Гелеру (A. Grunberson, J. Eisik, M. Likwornik, A. Grunschlag, M. Heller);

Крамниці сукна належали: Й. Фухсу, С. Кушу, Й. Тайтельбауму, К. Тайтельбауму, Х. Райнеру, Л. Райнеру, С. Куриу, М. Берковичу (J. Fuchs, S. Kusz, J. i K. Teitelbaum, Ch. i L. Reiner, S. Kurz, M. Berkowicz) та ще 20 єврейським купцям;

Дрогерії належали: М. Пінесу (M. Piepes);

Крамниці з білизною: М. Ямпелю (M. Jampel);

Худобою торгували: Й. Цігель, А. Тромпелер, М. Ліберман, А. Гельман (J. Ziegel, A. Trompeler, M. Lieberman, A. Hellman);

Деревом торгували: А. Лікворнік, Е. Бітман, Н. Мандельбаум, Л. Кройцер, С. Земан (A. Likwornik, E. Bitman, N. Mandelbaum, L. Kreutzer, S. Seeman);

Галантереї тримали: Д. Біндер, Т. Гельонтер, Й. Брюль, Х. Розенкранц, М. Локер, С. Шнігель (D. Binder, T. Gelopter, J. Brühl, Ch. Rozenkranz, M. Locker, S. Spiegel);

Гонтою торгував: М. Шпац (M. Spatz);

Швейними машинами: Б. Шюпс (B. Schüps);

Яйцями: С. Берман, С. Куртельтаум (S. Berman, S. Kurteltaum);

Колоніальними товарами: Б. Габер (B. Haber);

Книгарні тримали: Ф. Адлер, Г. Гладштайн, С. Ашкеназі (F. Adler, G. Gladstein, S. Aschkenez);

Крамниці з капелюхами: Ф. Бем, Г. Лян, С. Меллер (F. Bem, H. Lang, S. Meller);

Посудом торгували: С. Гофман, С. Баумюль, М. Нусбаум (S. Hoffman, S. Baummühl, M. Nussbaum) та інші;

Меблями: Й. Маєр (J. Majer);

Взуттям: Г. Ценг (G. Zeng);

Оливами та мастилами торгували: М. Фрідман, М. Люстір, Й. Глас (M. Friedman, M. Lustig, J. Glass);

Млинарськими каменями: Х. Вальтер (Ch. Walter);

Велосипедами: Й. Райс (J. Reis);

Шкірою: Ф. Зільбер, Е. Берман, Е. Клінгер (F. Silber, E. Berman, E. Klinger) та 45 інших єврейських купців;

Склом: Т. Гелер (T. Geller);

Шевським знаряддям: С. Віркліх (S. Wirklich);

Виробами з шкіри: А. Флант, З. Шперлер (A. Flant, Z. Sperler);

444

Тютюновими виробами: Й. Юденфройнд, М. Вайман, М. Ротфельд (J. Judenfreund, M. Weiman, M. Rothfeld);

Готовим вбранням: М. Шнербер, Г. Габерман, М. Гальперн, Б. Фройнд (M. Sperber, H. Haberman, M. Halpern, B. Freund);

Вугіллям: А. Маєр (A. Majer);

Вапном: Й. Ротман, І. Таубер, У. Шустер (J. Rotham, I. Tauber, U. Szuster);

Напоями: С. Бікель, С. Екштайн, Г. Фрідман, С. Вінер, Г. Лімоні, Й. Розенман, М. Рот, І. Штрайфер, Й. Бейдер, Й. Фрідман (S. Bickel, S. Ekstein, H. Friedman, S. Winner, H. Limoni, J. Rosenman, M. Roth, I. Streifer, J. Wieder, J. Friedman);

Зерном: Й. Вайнтрауб, М. Тюртельтауб, Б. Бенер, К. Кельман, Р. Рехтгофен (J. Weintraub, M. Turteltaub, B. Benner, K. Kelman, R. Rechthofen) та 14 інших єврейських купців;

Овочами: В. Штюкель, Я. Гортенштайн (W. Stückel, J. Hortenstein);

Металом: родина Фасбергів, Й. Вайнтрауб, А. Грюндшляг, Е. Таленфельд, Й. Кноль, Г. Маєр

(A. i E. i J. Fassbergowie, J. Weintraub, A. Grundschlag, E. Thalenfeld, J. Knoll, H. Meier);

Дрібним крамом: М. Вірт, А. Мюльштайн, Д. Гросман, Г. Габерман, К. Хан, Д. Штерн, М. Мендельбаум, М. Габер (M. Wirt, A. Muelstein, D. Grossman, G. Haberman, K. Khan, D. Stern, M. Mendelbaum, M. Haber) та 45 інших єврейських купців;

Це не означає, що поляки та українці не брали участі в калуському підприємстві. Зовсім ні. Однак євреї були для них цілком паритетними партнерами.

Окрім 3 загальноосвітніх шкіл та 2 гімназій у Калуші діяла і традиційна релігійна єврейська школа з вивчення Талмуду та Тори «Бейс Яков» (Beis Yakov), дівоча школа «Тошія» (Toshija). У Калуші була відкрита і перша дівоча гімназія загальноприйнятого на той час світського типу.

Євреї групувалися головно довкола ортодоксальної релігійної сіоністської партії «Агудат Ізраель» (Agudat Isroel, Союз Ізраїля). У Калуші під керівництвом Їцхака Гладштайна

(Yitzhak Gladstein) діяв сіоністський клуб «Гітакдут» (*Hitakdut*). У місті працювала VYTsV («Міжнародна жіноча сіоністська організація»), молодіжна сіоністська організація «Гордонія» (*Gordonia*), соціалістична сіоністська молодіжна організація «га-Шомер га-Ца'ір» (*ha-Shomer ha-Za'ir*), молодіжний сіоністський альянс Йосипа Трумпельдора «Бетар» (*Betar*), молодіжний єврейський хор «Капельмейстер» (*Kapelmäster*) під керівництвом Лейбаха Гутенплана (*Leibach Gutenplan*). У Калуші діяло також єврейське товариство ILAG, яке допомагало малоземельним євреям. Мали свої організації єврейські купці, адвокати, лікарі, а для любителів футболу діяв футбольний клуб «Гакоах» (*Hakoah*).

У 1931 р., за офіційною польською статистикою, у Калуському повіті було 5 109 євреїв.

22 червня 1941 р. до Калуша увійшли нацисти. У вересні 1941 р. розпочалися масові убивства євреїв. У квітні 1942 р. євреїв з калуського гетто вивезли до концентраційного табору у Белжці. У серпні 1942 р. гетто в Калуші

було ліквідоване, а тих, хто ще залишився, перевели до гетто у Станіславові. Останнім рабином Калуша був раббі Шломо Шіклер.

З єврейських пам'ятних місць у Калуші частково зберігся єврейський цвинтар – *кір-кут*. Свого часу він був поза межею міста, а нині він лежить між старим та новим Калушем. На самому цвинтарі поставлено пам'ятник жертвам Шоа.

*Shabtai Unger, Moshe Etinger, Kalusz;
hayeha ve-hurbana shel ha-kehila,
Tel Aviv, Kalusz Society, 1980.*

короткий словник назв і термінів

броди, кіркут, 1800 рр.

Агудат Ізраель (אגודת ישראל) – всесвітній єврейський релігійний рух, об'єднаний у політичну партію, метою якої було збереження основ єврейського життя, релігії, традиції на основі Галахи. Партія діяла в Європі наприкінці XIX – на початку XX ст.

Адмор (אדמו"ר) – аббревіатура слів «адонену морену ве-раббену»: «пан, учитель і наставник наш» – як правило, титул хасидських цадиків.

Аківа – див. Бней 'Аківа.

Аморá (אמורא) – колись помічники танна, учителя, які вголос повторювали сказане ним. Згодом тлумачі вчення танаїв.

Алія (עליה), «сходження» – має кілька значень: 1) переселення євреїв до Ізраїля; 2) групи євреїв, що прибувають до Ерец Ізраель (наприклад, німецька алія, п'ята алія). Алія – головна ідея сіонізму.

Ашкеназ (אשכנז) – біблійна назва країни і народу, який у ній мешкав. Мабуть, вона була десь між Вірменією та Верхнім Євфратом. У єврейській літературі Середніх віків назва Ашкеназ стосувалася Північно-Західної Європи, головню берегів Райну, а потім і Німеччини в цілому. Звідси – ашкенази – німецькі євреї чи їх потомки.

Бет дін (בית דין), «дім судових рішень» – у рабинічній літературі – суд. Сьогодні духовний суд рабинів чи рабинічний суд, що розглядає цивільні справи та справи, що стосуються релігійних проблем.

Бет мідраш (בית מדרש), «дім для навчання» – місце, де вивчається Тора, зокрема Мішна, Талмуд та післяталмудична рабинічна література.

Бет кнесет (בית כנסת), «дім для зборів» – синагога (гр. синагогеі – «збори»), після руйнування Храму – головний інститут єврейської релігії.

Бетар (ביתר) – молодіжна сіоністська ревізіоністська організація. Назва «Бетар» є акронімом з єврейського виразу «Brit Yosef Trumpeldor», що означає «Альянс Йосефа Трумпельдора». Організація створена 1923 р. у Ризі Володимиром Зеєвом Жаботинським.

Бікур голім (בקר חולים) – відвідування хворих, благодійність, особистий догляд за хворими. З часом цей термін використовували для лікарень.

Бней 'Аківа (בני עקיבא), «Сини Аківи» – молодіжний рух Га-По'ел га-Мізрахі, названий на честь легендарного раббі Аківи.

Божниця – народна назва синагоги, бет мідраша чи клойца у Галичині.

Бродерзінгери – мандрівні співаки, що походили головню з Бродів.

Гагада, Аггада (הגדה, הגדה), «оповідь» – частина Усного Закону, що не увійшов у Галаху, тобто не має характеру релігійно-правової регламентації.

Га-Гістадрут га-Ціоніт – Сіоністська партія, що є основним об'єднанням сіоністів світу, заснована за пропозицією творця сіонізму Теодора Герцля у серпні 1897 р. на I Сіоністському конгресі. Сьогодні має назву Світова сіоністська організація.

Галаха (הלכה) – нормативна частина юдаїзму, яка регламентує релігійне, сімейне і громадянське життя євреїв. У вужчому сенсі – сукупність законів, які є у Торі, Талмуді і більш пізній рабинічній літературі, а також кожен з цих законів зокрема.

Гаскала (השכלה), «просвітництво» – єврейський ідейний, просвітницький, культурний, літературний та громадський рух, що виник наприкінці XVIII ст. Гаскала виступала проти культурно-релігійної відокремленості єврейства і бачила у засвоєнні світської європейської освіти шлях до модернізації єврейства. Див. Маскіл.

Га-Шомер га-Ца'ір (השומר הצעיר), «молодіжна варта» – перша єврейська молодіжна організація Галичини соціалістичного спрямування, яку заснували у 1916 р. Мала за мету підготовку єврейської молоді до репатріації до Ерец Ізраель та життя у кібуцах.

Гітахдут – сіоністська робітничка партія, яка обстоювала інтереси євреїв-робітників.

Голокост – див. Катастрофа європейського єврейства.

Гаон (גאון), «велич», «гордість», у сучасному івриті – «геній» – найвищий авторитет у тлумаченні Талмуда і використанні його засад для вирішення питань щоденного життя.

Гемара (арамейське גמרא, גמרה), «завершення», «вивчення», «засвоєння даного вчителем», – збірка дискусій та аналізів тексту Мішни, здійснені амораями, помічниками та учнями таннаїв. Певне уточнення Закону.

Гордонія – молодіжна організація, яка виховувала молодь в любові до Ерец Ізраель, єврейства, іврити на особистому прикладі Аарона Давида Гордона (Aaron David Gordon). Організація пропагувала ідеї життя у кібуцах (קבוץ, сільськогосподарські комуні в Ізраїлі) та алії (עליה – буквально «вознесіння») – еміграції до Палестини. Це була соціалістична молодіжна організація, заснована у Галичині 1925 р.

Даршан – проповідник.

Даян (דיין) – суддя. В нові часи даяном називають члена релігійного суду.

Єшива (שיבה), «засідання» – релігійна єврейська школа, в якій вивчають Усний Закон, головню Талмуд. У певні історичні періоди єшива виконувала і законодавчі та судові функції.

Зогар (זוהר), повна назва «Сефер га-зогар», «Книга сяяння» – основний твір у корпусі кабалістичної літератури. «Зогар» є містичним коментарем до Тори.

Ізраелітський світовий альянс, Світовий єврейський союз, Альянс (Alliance Israélite Universelle, כל ישראל חברים, Кол Ізраель хаверім) – перша сучасна єврейська організація, створена у 1860 р. в Парижі для того, щоб надавати допомогу євреям у всьому світі.

Їдиш – мова, якою розмовляли і частково розмовляють євреї-ашкенази. Утворилася на базі південнонімецьких діалектів з івритськими, слов'янськими й іншими вклученнями.

Йом-Кіпур (יום כיפור), «день прощення» – найважливіше свято у єврейській традиції, день посту, каяття та прощення.

Йошвім – учні єшиви.

Кагал (קהל), «громада» – в широкому сенсі громада, а в Речі Посполитій – форма її самоврядування у XVI-XVIII ст. Часто цей термін означав і правління громади.

Кантор – див. хазан.

Караїми (קראים, בני מקרא, בעלי מקרא), «ті, що читають», бней мікра, ба'алей мікра, «люди Писання» – єврейська секта, що виникла у Багдаді у VIII ст., яка відкидала рабинічно-талмудичну традицію. Караїмське вчення було прийняте як офіційна релігія у Хозарському каганаті. Після падіння каганату тюркське населення, яке сповідувало цю форму юдаїзму, прийняло самоназву караїми.

Катастрофа європейського єврейства (שואה), Шоа, буквально «біда, лихо», також חורבן, хурбан – «руйнування», загибель значної частини європейського єврейства від рук нацистів у Німеччині та на окупованих нею територіях у 1933-1945 рр. Аналогами терміну Шоа у світовій історіографії є слово Голокост, від грецького голокаутоса – «всеспалення».

Кібуц (קבוץ) – сільськогосподарська комунa в Ізраїлі.

Кіркут – в польській та українській мовах – єврейський цвинтар. Назва походить від німецького Kirchhof. Самі євреї цього терміну не використовували. У біблійській лексиці місце поховання має різні назви: бет 'олам, бет кварот, евфемізм – бет мо'ед ле-хол хай, бет хаім.

Кодеш – єврейська лікарня.

Клойз, клойц (קלויז, їдиш) – у Центральній та Східній Європі – приміщення, де вивчають Тору, Талмуд і рабинічну літературу. Часто так називали хасидські молитовні будинки.

Левіти (לויים) – представники коліна Леві за виключенням жерців.

Маггід (מגיד), «той, що оповідає» – проповідник, часто мандрівний.

Мацева – надгробний камінь. Часто у Галичині були виворами високого народного мистецтва. Мацеви є джерелом неоціненної історичної інформації.

Мідраш (מדרש), «вивчення, тлумачення» – жанр літератури гомілетичного характеру, представлений у Мішні, Тосефті, а потім і у Гемарі. Під назвою мідраш розуміється збірка текстів, які включають в себе біблійні екзегези, публічні проповіді, агадот

і галахот, які творять послідовний, головню аггадичний коментар до біблійних книг.

Міньян (מנין), «кількість» – кворум з десяти дорослих чоловіків, який є необхідним для публічного богослужіння і здійснення ряду релігійних церемоній.

Міква, мікве (מקוה), «накопичена вода» – водяний резервуар для омовення (тіла) з метою очищення від ритуальної нечистоти, єврейська ритуальна лазня.

Маскілі (משכילים), в однині משכיל, маскіл) – прихильники просвітницького руху Гаскали.

Меламед (на їдиш; на ївриті מלמד – меламмед) – у євреїв-ашкеназів учитель у хедері.

Месія (משיח), машіах, буквально «помазаник» – у релігійних догматах юдаїзму – ідеальний цар, потомок царя Давида, якого пошле Бог, щоб врятувати народ Ізраїлю.

Мізрахі (מזרחי), анаграма терміна מרכז רוחני, мерказ рухані, «духовний центр» – сіоністський релігійний рух, заснований 4-5 березня 1902 р. у Вільнюсі, який проголосив себе релігійною фракцією у Світовій сіоністській організації. Гаслом Мізрахі стало «Земля Ізраїлю – для народу Ізраїлю, згідно з Торою Ізраїлю».

Мітнагдім (מתנגדים, в ашкеназькій вимові міс-нагдім), «опоненти», однина – мітнаггед – назва, яку прихильники хасидизму дали своїм супротивникам з середовища рабинів та керівників єврейських громад.

Мішна (משנה) – збірка положень Усного Закону, яка включає Мідраш, Галаху та Аггаду, яку склали танняї. Найдавніша частина Талмуду.

Парнас – член єврейського територіального самоврядування Ва'аду.

Пінкас (פנקס, на їдиш пінкос, від грецького πινнакс), «дошка» – актова книга єврейської громади. Пінкаси вели не лише громади, але й громадські організації, братства, включно з похоронними, як-от Хевра Кадіша.

Раббі (רבי), тання – почесне звання вченого.

Раббі (їдиш; від ївритського רבי, раббі) – титул, який зазвичай застосовують до рабина, меламеда у хедері чи хасидського цадика.

Рабин (רב, рав, мн. רבנים, раббанім) – звання, яке присвоюють після отримання вищої релігійної освіти, яке дає право особі очолювати конгрегацію чи громаду, викладати в єшиві і бути членом релігійного суду.

Рав (רב), амора – також рабин.

По'алей Ціон (פועלי ציון), «трудоарі Сіону» – громадсько-політичний рух, який поєднував сіонізм з соціалістичною ідеологією.

Сефарди (ספרדים – сфараддім, одн. ספרדי – сфарадді) – від топоніма Сфарад, який ототожнюється з Іспанією. Потомки євреїв, вигнаних у 1490-х рр. з Піренейського півострова, чи такі, що покинули його у XVI-XVIII ст. Це етнокультурна спільнота, яка є частиною єврейського народу. Часто євреями-сефардами називають всіх євреїв, які не є євреями-ашкеназами.

Синагога – див. бет кнесет.

Сімхат Тора (שמחת תורה), «радість Тори» – свято, яким відзначається восьмий день свята Суккот. У цей день завершується річний цикл читання Тори і одразу починається новий.

Сіоністська ревізійністська партія – народилась на початках 1920-х рр. Її засновником та ідеологом був Володимир Зеєв Жаботинський – уродженець України. Основою партії став Єврейський легіон. Інша назва партії – Ревізійністська національна партія.

Софер – писар.

Субота (שבת, шаббат), «покоїтись», «припинятися», «утримуватися» – сьомий день тижня, коли Бог наказує утримуватися від праці.

Талмід хахам (תלמיד חכם), «учень мудреця» – рабинічний вчений. У побуті – наставник у хедері.

Талмуд (תלמוד) – буквально «вчення», звід правових і релігійно-етичних положень юдаїзму, які охоплюють Мішну і Гемару в їх єдності.

Талмуд Тора (תלמוד-טורה), «вивчення Тори» – навчальні заклади для хлопчиків, які виникли у Середні віки.

ТаНаХ (תנ"ך) – назва єврейської Біблії (у християнській традиції – Старого Заповіту), яка була запроваджена у Середні віки і прийнята у сучасному івриті. Це слово є акронімом назв трьох розділів єврейського Святого Письма – Тора (П'ятикнижжя), Невіім (Пророки, Книги Пророків) та Ктувім (Писання).

Танна (תנא) – вчитель Закону.

Тікун – надзвичайне духовне діяння, яке, згідно з переконаннями кабалістів, має докорінно змінити світ і привести його до первинної єдності з Богом.

Тора, Сефер-Тора (ספר תורה), «Книга Закону» – пергаментний сувій з текстом П'ятикнижжя, який використовується головно для читання під час літургії у синагозі. Сефер-Тору у відповідності з надзвичайно строгими правилами переписує спеціальний писар. Пергамент для сувою виробляється особливим чином тільки зі шкіри кошерної тварини.

Тувім – член правління кагалу.

Хазан (חזן) – співець у синагозі.

Хасид (חסיד, мн. – חסידים, хасідім), «благочестивий» – у Біблії і рабинічній літературі – «праведник». У новітній час – прихильник єврейського релігійного руху хасидизму.

Хасидизм (חסידות), хасідут – поширений народний релігійний рух, що виник у східноєвропейському юдаїзмі у другій половині XVIII і існує до тепер. Хасидизм започаткував створення громад, на чолі яких стоять цадики.

Хахам (חכם), «мудрець» – знавець Закону.

Хахам баші – титул верховного рабина у Османській Порті, а також у країнах, що перебували під її протекторатом, як-от Валахія чи Молдова, в яку входила українська Буковина.

Хевра Кадіша (חברה קדישא), «святе товариство» – похоронне братство, об'єднання людей, які віддають останню шану покійному.

Хекдеш (ידיד) – дім для старих.

Херем, герем (חרם) – те, до чого не можна торкатися, тому що воно богопротивне, або ж тому, що воно призначене тільки для Бога. Потім це слово набуло значення відлучення від громади, вигнання з кагалу.

Ховевей Ціон (חבבי ציון), «ті, що люблять Сіон» – організація, яка утворилася з розрізнених гуртків у 1884 р. Попередник сіоністського політичного руху.

Цадик (צדיק), «праведник» – людина особливо сильної віри та праведності, духовний провідник хасидської громади.

Шамаш (שמש, на їдиш шамес), «служка» – той, що відповідає за адміністративну, господарську діяльність синагоги, рабинічного суду чи добровільного товариства.

Шоа – див. Катастрофа європейського єврейства.

Шохет (שוחט) – різник, який забиває худобу і птицю у відповідності з релігійними приписами.

Штадлан (שטדלן), «прохач, посланець» – представник єврейської громади, який захищав її інтереси чи інтереси окремих її членів перед владою. Штадлани обиралися з числа найбільш авторитетних та активних людей.

Шулхан арух (שלחן ערוך), «накритий стіл» – кодекс основних положень Усного Закону, створений Йосефом бен Ефраїмом Каро, який підвів підсумок кодифікативній діяльності галахічних авторитетів багатьох поколінь. «Шулхан арух» – головне джерело для вивчення практичної галахи.

АВТОРИ ЧИСЛА:

Балабан Маєр (Meir Balaban, Majer Balaban) (1874, Львів – 1941, Варшава, гетто), історик, дослідник галицького єврейства, засновник єврейської історіографії у Польщі і Галичині.

Бойко Оксана, провідний архітектор інституту Укрзахідпроектреставрація. Львів.

Великий Іван, краєзнавець, еколог, публіцист, член Фондації «Центр екологічних ініціатив». Львів.

Вітлер Бенціон (1907-1961), відомий єврейський актор, співак, композитор. Народився у містечку Белз (тепер Львівська обл.). Артистичну кар'єру розпочав у Відні, у театрі Фолькс Бине (Volks Biene). Гастролював у всіх країнах світу. Світову славу здобула його пісня, присвячена рідному містечку «Моє містечко

Белз» («Mayn Shtetele Belz»). Помер у Нью-Йорку.

Возняк Тарас, філософ, культуролог, головний редактор Незалежного культурологічного часопису *І. Львів*.

Гон Максим, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Рівненського державного університету. Рівне.

Гриневич Владислав, старший науковий співробітник відділу єврейської історії та культури Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, кандидат історичних наук. Київ.

Гусак Раїса, відомий етноорганолог, Заслужена артистка України, доцент. Київ.

Друзюк Галина, художник, реставратор, мистецтвознавець. Львів.

Ісаєвич Ярослав, український історик, громадський діяч, академік НАН України, президент Міжнародної асоціації українців, директор Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Автор праць з давньої української історії та культури. Львів.

Котляр Євген, кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри монументального жи-

вопису Харківської державної академії дизайну і мистецтв. Харків.

Макара Микола, кандидат історичних наук, професор Закарпатського державного університету. Ужгород.

Монолатій Іван, кандидат історичних наук, доцент, доктор філософії УВУ. Автор книги «Видавець Яків Оренштайн і проблема міжнаціональних відносин у Галичині» (Коломия, 2003), співавтор альбому «Україна у поштовій листівці видавництва Якова Оренштайна» (Коломия, 2004). Коломия-Івано-Франківськ.

Скоп Левко, художник, мистецтвознавець. Львів.

Фелер Мартен, доктор філологічних наук, фахівець з досліджень українсько-єврейських взаємин. Запровадив у науковий обіг термін «україноюдаїка».

Хонігсман Яків, професор, історик, економіст, дослідник проблем Голокосту, автор численних наукових робіт з тематики нацистського геноциду. Львів.

Яглом Менахем, культуролог, педагог, перекладач. Єрусалим.